

БЕЛАРУСКІ ГІСТАРЫЧНЫ АГЛЯД

Том 10 Сшытак 1—2 (18—19) Снежань 2003

Змест

Артыкулы

- Расціслаў Баравы.* Хрысціянiзацыя тэрыторыі Полацкай і Тураўскай епархій X—XIV ст. (Гістарычна-геаграфічны аспект) 3
- Андрэй Янушкевіч.* Унія з Каронай ва ўнутранай палітыцы ВКЛ перад Люблінскім соймам 1569 г. 29
- Рустыс Камунтавічус.* Падарожжы па Літве ў XVI—XVII ст.: досвед італьянцаў і французцаў 59
- Конрад Бабятыньскі.* Стары і Новы Быхаў у час вайны Рэчы Паспалітай з Масквой (1654—1655) 89
- Юры Гардзеў.* Да моўнай праблематыкі гарадскіх кніг навачаснай Горадні 121
- Юры Турунак.* Фабіян Акінчыц — правадыр беларускіх нацыянал-сацыялістаў 145

Архіваліі

- Андрэй Радаман.* Інструкцыя Новагародскага сойма паслам на элекцыйны сойм 1587 г. 163
- Максім Гардзеў.* Дакументы па гісторыі рамяства ў актавай кнізе полацкага магістрату за 1656—57 г. 175

Гістарыяграфія

- Зміцер Шавялёў.* Агляд развіцця яўрэйскіх даследаванняў у Беларусі на мяжы XX—XXI ст. 188

Палеміка

- Алесь Груша.* «Малапрыстасаваня» рэкамендацыі ці мала-падрыхтаваня рэцэнзенты? 201

Новая літаратура: агляды і рэцэнзіі

- Віктар Цемушаў.* Праблемы развіцця гістарычнай географіі Беларусі 228
- Алесь Смалянчук.* У пошуках ворага польскай нацыі 255
- Генадзь Сагановіч.* Прывід нацыі ў імгле стэрэатыпаў 281
- Сяргей Запрудскі.* Неюбілейныя думкі з нагоды юбілейных выданняў мовазнаўчай спадчыны 319
- Максім Знак.* Міфы, міфалогія і міфалагі 353
- Беларускі археаграфічны штогоднік. Вып. 3 (2002), Вып. 4 (2003) (*Віталь Галубовіч*) 371
- Гусева, Александра А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в. (*Ігар Клімаў*) 375
- Zoltán András. Oláh Miklos Athila című munkájának XVI. századi lengyel és fehérorosz fordítása (*Алесь Бразгуноў*) 384
- Stern, Dieter Hubert. Die Liederhandschrift F 19–233 (15) der Bibliothek der Litauischen Akademie der Wissenschaften (*Ігар Клімаў*) 391
- Антон Луцкевіч. Да гісторыі беларускага руху. Выбраныя творы (*Аляксей Каўка*) 402
- Пушкін, Ігар А. Узброены супраціў ва Ўсходняй Беларусі (*Захар Шыбека*) 408

Інфармацыя

- Дысертацыі па гісторыі, абароненыя ў Беларусі ў 2002—2003 г. (*Любоў Собалева*) 411

Аўтары нумара 417

Contents 418

Articles

- Rascisla÷ Baravy.* Conversion to Christianity of Polack and Tura÷ Eparchies in the 10th—14th centuries 3
- Andrej Januškievič.* Union with the Crown in home policy of the Grand Duchy of Lithuania before the 1569 Parliament in Lublin 29
- Rūstis Kamuntavičius.* Roads of the Grand Duchy of Lithuania in the 16th and the 17th centuries: French and Italian experience 59
- Konrad Bobiatyński.* Stary and Novy Bycha÷ in the war between the Polish–Lithuanian Commonwealth and Muscovy (1654—1655) 89
- Jury Hardzieje÷.* Hrodna town books language problems in Early Modern Times 121
- Jury Turonak.* Fabian Akinčyc as a leader of Belarusian national–socialists 145

Archivalia

- Andrej Radaman.* The instruction of Novaharodak local diet for its deputies to the 1587 election Sojm 163
- Maksim Hardzieje÷.* Documents to history of handicraft in Polack magistrate book of 1656—57 175

Historiography

- Zmicier Šavialio÷.* The Jewish studies in Belarus between 20th and 21st Centuries 188

Polemics

- Alieš Hruša.* Little adopted introduction or little experienced reviewers? 201

New Literature: Reviews

- Viktar Ciemuša÷.* The development problems of historical geography in Belarus 228
- Alieš Smaliančuk.* In search of the Polish nation enemy 255
- Henadž Sahanovič.* The nation shadow in the fog of stereotypes 281
- Siarhieŭ Zaprudski.* Not jubilee reflections on the occasion of jubilee editions of linguistics heritage 319
- Maksim Znak.* Myth, mythology and mythologists 353
- The Belarusian Annual of Early Texts Study. Issue 3—4 (*Vital Halubovič*) 371
- Guseva, Aleksandra A. The Cyrillic prints of the second half of 16th century (*Ihar Klima÷*) 375
- Zoltán András. Oláh Miklos Athila című munkájának XVI. századi lengyel és fehérorosz fordítása (*Alieš Brazhuno÷*) 384
- Stern, Dieter Hubert. Die Liederhandschrift F 19–233 (15) der Bibliothek der Litauischen Akademie der Wissenschaften (*Ihar Klima÷*) 391
- Anton Luckievič. To the history of Belarusian movement. Selected works (*Aliaksiej Ka÷ka*) 402
- Puškin, Ihar A. Armed resistance in East Belarus (*Zachar Šybieka*) 408

Information

- Dissertations on history defended in Belarus in 2002—2003 (*Liubo÷ Sobaljeva*) 411
- Authors of the issue 417

Хрысціянiзацыя тэрыторыі Полацкай і Тураўскай епархій X—XIV ст. (Гістарычна-геаграфічны аспект)

Р а с ц і с л а ў Б а р а в ы

Хрышчэнне Русі — адна з ключавых падзей ранняй гісторыі Ўсходняй Еўропы, зафіксаваная ў вельмі вялікім і рэпрэзентатыўным корпусе крыніц. На жаль, усе крыніцы таго перыяду, што дайшлі да нас, утрымліваюць значныя прабелы інфармацыйнага поля. Гэта абумоўлена, як правіла, надта высокім узроўнем сацыяльна-культурных рэалій, якія знаходзяцца ў сферы інтарэсаў іх аўтараў.

У сваёй большасці крыніцы абмяжоўваюцца лаканічнымі паведамленнямі пра вышэйшую царкоўную іерархію і структуру царквы на ўзроўні епархій, а таксама адзінкавымі фактамі, звязанымі з гісторыяй асобных (найбольш буйных) храмаў і манастыроў, практычна поўнаасцю пакідаючы па-за ўвагай абставіны, метады і нават храналогію хрышчэння Русі, — г. зн. канкрэтныя складнікі працэсу хрысціянiзацыі „на месцах“.

У крыніцах амаль няма звестак і пра штодзённую практыку кліра Старажытнай Русі на ўзроўні прыходаў, напрыклад, пра іх місіянерскую дзейнасць, якая ў XI—XII ст. павінна была б быць абавязковай і паўсюднай (у многіх рэгіёнах гэтая дзейнасць не спынялася яшчэ некалькі стагоддзяў).

Прыкладна такі ж, у цэлым негатыўны, вынік дае і разгляд пісьмовых крыніц у „падзейна-рэгіянальным“ аспекце. У рамках дадзенай працы мы палічылі магчымым абмежавацца наступнай, заведама спрошчанай, схемай.

1. Апісанне хрысціянiзацыі ядра дзяржавы — Кіева (і, шырэй, Паўднёвай Русі) — суправаджаецца шэрагам „маляўнічых падрабязнасцяў“, відавочна, ужо таму, што менавіта адтуль ішоў асноўны імпульс гэтага працэсу.

2. Тое самае можна сказаць і пра хрысціянiзацыю поўначы і паўночнага ўсходу (Ноўгарад — Растоў — Суздаль): тут „падрабязнасці“ звязаныя, галоўным чынам, з эпізодамі супраціўлення гэтаму працэсу асобных груп мясцовага насельніцтва.

3. Для тэрыторый Полацкай і Тураўскай епархій пісьмовыя крыніцы не даюць наогул ніякіх „падрабязнасцяў“ — невядомыя нават дакладныя даты заснавання епіскапскіх кафедраў у Полацку і Тураве. Гэта, напэўна, звязана з гістарычнай адасобленасцю „Рагвалодавых унукаў“, якая вяла да інфармацыйнай ізаляцыі паўночна-заходніх княстваў у крыніцах паўднёвай і ўсходняй Русі; мясцовыя ж крыніцы (Полацкія і іншыя летапісы) былі пазней страчаны.

Але, калі выключыць гэтыя ў многім „літаратурныя“ эпізоды „хрышчэння“ Кіева і Ноўгарада, мы можам канстатаваць: працэс хрысціянiзацыі тэрыторый асобных княстваў адлюстраваны ў крыніцах аднолькава для ўсіх рэгіёнаў — гэта значыць у самых агульных рысах.

Літаратура па тэме настолькі вялікая, што нават просты пералік хоць бы асноўных прац у межах дадзенага артыкула немагчымы¹. Да таго ж, гэты пералік давялося б завяршыць канстатацыяй таго, што вельмі лакальны і прыватны аспект тэмы, які цікавіць нас — прасторава-храналагічнае мадэляванне працэсу ўзнікнення і распаўсюджвання праваслаўных храмаў на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў першыя стагоддзі пасля „хрышчэння“ — ніяк не асветлены ў крыніцах і, адпаведна, у гістарыяграфіі².

Трэба адзначыць, што перспектывы і нават сама магчымасць такіх даследаванняў ацэньвалася спецыялістамі яшчэ ў канцы XIX ст. крайне песімістычна: „Нельга адшукаць ні ў летапісах, ні ў іншых крыніцах больш-менш поўных і сістэматычных звестак пра пабудову цэркваў па ўсёй Расіі і, значыць, скласці агульны лік рускіх цэркваў няма ніякай магчымасці“³.

У нашым выпадку праблема ў тым, каб адэкватна адлюстраваць канфесійную сітуацыю на тэрыторыі Беларусі ў XI—XIV і XV—XVI ст. Яе спецыфіка ў тым, што кола крыніц, якія адлюстроўваюць гісторыю існавання на землях Беларусі дзвюх канфесій — праваслаўя і каталіцызму, — па інфармацыйным змесце прыныпова непараўнальнае.

У канцы XIV ст. на тэрыторыі Полацкай і Тураўскай епархій пачала паступова распаўсюджвацца сетка рымска-каталіцкіх прыходаў (у XV—XVI ст. таксама і кляштараў розных ордэнаў). Дынаміка гэтага працэсу дастаткова поўна адлюстравана як у крыніцах⁴, так і ў шэрагу спецыяльных даследаванняў⁵, і лёгка фіксуецца на карце. У той жа час карта-

графаванне або нават просты падлік праваслаўных прыходаў XI—XIV ст. па ўказаных прычынах (маўчанне крыніц) практычна немагчымы.

Нам вядомая толькі адна такая спроба, зробленая яшчэ ў пачатку 1950-х г. Б.В.Сапуновым⁶ (праца перавыдадзена ў крыху змененым і дапоўненым выглядзе ў 1987 г.)⁷. Сумніўная дакладнасць выніковых падлікаў аўтара, на якую не раз указвалі спецыялісты⁸, наўпрост звязана з метадыкай, пакладзенай Б.В.Сапуновым у аснову дадзенага даследавання, якая і прыводзіць, акрамя лагічных хібаў тыпу „недаказанай высновы“, яшчэ і да лавінападобнага росту памылак⁹.

Але нават безадносна да гэтага высновы аўтара наконт колькасці цэркваў у Старажытнай Русі нічога нам не даюць. З беларускіх гарадоў ён згадвае толькі Віцебск, Полацк, Тураў і Горадню, а таксама Давыд–Гарадок і Ліду (!), — на жаль, не прыводзячы крыніц, у якіх ён знайшоў згадкі пра два апошнія гарады „да 1240 г.“ — г. зн. да заяўленай аўтарам верхняй храналагічнай мяжы даследавання (пра рэальнае датаванне гэтых гарадоў у крыніцах — гл. ніжэй).

Як бачым, на ўсёй тэрыторыі Полацкай і Тураўскай епархій аўтар налічыў толькі пяць „гарадоў“, што мелі прыходскія і манастырскія цэрквы. Калі выключыць Ліду, што трапіла ў спіс гарадоў X—XIII ст. яўна памылкова, застаецца чатыры.

Ніхто не ўсумніцца ў апрыёрным сцвярджэнні, што на гэтай тэрыторыі нават у XI ст. было значна больш „гарадоў“, якія мелі праваслаўныя прыходы. Гэтае сцвярджэнне нават нельга назваць „дагматычным“, настолькі яно відавочнае, але, калі грунтавацца толькі на корпусе традыцыйных пісьмовых крыніц, праваслаўныя прыходы X—XIV ст. на тэрыторыі Пінскай і Тураўскай епархій, у адрозненне ад рымска–каталіцкіх (XIV—XVI ст.), нельга ні пералічыць у храналагічным парадку, ні паказаць на гістарычнай карце. У выніку, кантрастуючы са шчыльнай інфармацыйнай нагрузкай карты рымска–каталіцкіх касцёлаў XV—XVI ст., амаль чыстыя аркушы карт, якія павінны адлюстроўваць першапачатковую хрысціянізацыю гэтай тэрыторыі ў XI—XIII ст., таксама як і гісторыю праваслаўнай царквы ВКЛ XIV—XVI ст., міжволі могуць садзейнічаць неадэкватнаму ўспрыманню гістарычных рэалій разгляднага перыяду.

У гэтай сувязі неабходна было знайсці нейкую новую, нетрадыцыйную метадыку, дакладней, больш агульны падыход да праблемы, у рамках якога мы можам праз супастаўленне тэматычна разнародных на першы погляд фактаў аднавіць несупярэчлівую карціну разгляднага працэсу. Такі падыход, заснаваны на прынцыпах комплекснага крыніцазнаўства¹⁰, хоць і прадугледжвае выкарыстанне пэўных тэарэтычных дапушчэнняў, але дазваляе разглядаць сціплыя дадзеныя пісьмовых крыніц з іншага, значна больш пашыранага пункту погляду.

У артыкуле зроблена спроба як бы „матэрыялізаваць“ працэс хрысціянізацыі, звязаны з ужо вядомымі элементамі сацыяльна–палітычнай структуры дадзенага рэгіёну. Для гэтага побач з нешматлікімі непасрэднымі ўказаннямі пісьмовых і археалагічных крыніц пра месцазнаходжанне храмаў і манастыроў XI—XIV ст.¹¹ (гл. карту, № 1—2) намі быў выкарыстаны значна больш шырокі корпус дадзеных і, часткова, метадаў, запазычаных намі з гістарычнай геаграфіі.

Тэзісная форма вызначана ў роўнай ступені праблематычнасцю тэмы, разнароднасцю матэрыялу і нетрадыцыйнасцю нашай метадыкі.

1. Сістэмны характар „хрысціянізацыі“ і структурная аснова гэтага працэсу: „горад — храм — прыход“.

1.1. Паводле дадзеных летапісаў, пасля хрышчэння кіяўлян Уладзімір Святаслававіч „... повеле рубити церкви и поставляти по местам, иде же стояху кумири... И нача ставити по градом церкви и попы, и люди на крещенье приводити по всем градом и селом“¹². Паведамленне носіць падкрэслена дэскрыптыўны характар, дэталі працэсу, як ужо гаварылася, у крыніцах не ўпамінаюцца¹³.

Я.Галубінскі прапануе наступную схему: „Пры хрышчэнні горада або ўезда ўрад падзяляў іх на некалькі ўчасткаў і ў кожным ставіў царкву. З цягам часу гэтыя прыходы раздзяляліся на меншыя... Станоўчых звестак пра ўзнікненне гэтых „другасных“ прыходаў мы не маем ніякіх“¹⁴.

На думку таго ж гісторыка, „пры рухомасці насельніцтва... клопат аб пабудове цэркваў у Старажытнай Русі (як і ў Англіі)... клаўся на землеўласнікаў“¹⁵. Далей ён піша, што „шукаць святароў (у прыход) было вельмі лёгка (з прычыны іх мноства), але і яны нават самі маглі спрыяць памнажэнню прыходаў... Паставіць драўляную царкву ... уласнымі сродкамі... нічога не каштавала. Усё ... (акрамя ікон)... магло быць выраблена на месцы, у вёсцы“¹⁶.

1.2. Як бачым, аўтар лічыць, што ўжо ў XI ст. існавалі ўсе ўмовы, каб храмаў (прыходаў) было шмат, але нават прыкладная іх колькасць застаецца невядомай.

У крыніцах сустракаюцца толькі ўрыўкавыя звесткі пра лік храмаў у буйных гарадах, перш за ўсё ў Кіеве. Так, па дадзеных Ніканаўскага летапісу, у 1017 г. (г. зн. праз 30 гадоў пасля хрышчэння) у Кіеве „згарэла да 700 цэркваў“¹⁷. Амаль столькі ж храмаў („каля 600“) згарэла ў Кіеве пад час пажару ў 1124 г.¹⁸, г. зн. амаль праз паўтара стагоддзя пасля хрышчэння. Несумненна, большая частка гэтых „цэркваў“ — дамавыя малельні і капліцы. Нават калі ўслед за П.П.Талочкам лічыць, што колькасць жыхароў старажытнага Кіева складала 50 тыс. чалавек¹⁹, то пры наяўнасці ў горадзе больш за два дзесяткі буйных каменных храмаў²⁰ драўляных прыходскіх цэркваў (калі лічыць у сярэднім па 300—400 чалавек на прыход) павінна быць каля 150.

Сам факт існавання ў сталіцы дзяржавы ўжо ў першым стагоддзі пасля хрышчэння прыкладна 200 прыходскіх храмаў дае падставы дапусціць наяўнасць адпаведнай колькасці храмаў і ў іншых гарадах: ад некалькіх дзесяткаў у сталіцах княстваў²¹, да 1—2 у больш дробных адміністрацыйных цэнтрах²².

1.3. Прымаючы (для тэрыторыі Кіеўскай Русі) існаванне аб’ектыўнай сувязі „горад — храм“ як аксіёму²³, мы можам сцвярджаць, што дамінанты тут менавіта феномен „горада“.

Па назіраннях Я.Галубінскага, у перыяд, які нас цікавіць („да канца XIV ст.“), нават манастыры (абшчыны, што па сваёй сутнасці маюць на ўвазе пэўнае адасабленне, „замкнутасць“ у дачыненні да „свету“), засноўваюцца або на самой тэрыторыі, або ў бліжэйшых ваколках буйных гарадоў²⁴.

У XI—XIII ст. і сам факт заснавання, і тым больш далейшае функцыянаванне храма (як і яго місіянерская дзейнасць) былі непасрэдна звязаны з канкрэтным населеным пунктам. Прычым гэты населены пункт да моманту заснавання храма ўжо меў пэўны статус, з’яўляючыся адміністрацыйным цэнтрам таго ці іншага ўзроўню, г. зн. „горадам“.

1.4. Як вядома, „гарадамі“ для аўтараў летапісаў²⁵ былі ўсе населеныя пункты, што мелі ўмацаванні. Зыходзячы з такой трактоўкі гэтага паняцця, хоць і з некаторымі агаворкамі, М.Ціхаміраў налічваў у Старажытнай Русі да 300 гарадоў²⁶. П.Рапапорт, які карыстаўся крытэрыем „велічыні ўмацаванай тэрыторыі“, паменшыў гэтую колькасць да 100²⁷. А.Куза, які выпрацаваў сваю, вельмі падрабязную і шматпланавую сістэму крытэрыяў, заснаваную ў асноўным на археалагічных крыніцах, прыйшоў да высновы, што „ў цэлым на Русі ў канцы X — пачатку XI ст. налічвалася 20—25 пасяленняў гарадскога тыпу, у XI — першай палове XII ст. іх было каля 70, а да сярэдзіны XIII ст. існавала ўжо каля 150 феадальных гарадоў“²⁸.

У апошнія дзесяцігоддзі з’явіўся шэраг прац, якія пашырылі і ўзбагацілі канцэптуальна-тэарэтычную базу, звязаную з дадзенай праблематыкай (сярод даследчыкаў, акрамя названага А.Кузы²⁹, у першую чаргу неабходна згадаць В.Карлава³⁰ і Б.Цімашчука³¹).

Тым не менш, нягледзячы на значную зацікаўленасць даследчыкаў гэтай праблемай, у сучаснай гістарыяграфіі няма адназначнага, прызнанага калі не ўсімі, то хоць бы большасцю, і распаўсюджанага на ўсе рэгіёны Старажытнай Русі азначэння такога сацыяльна-культурнага феномена, як „горад“.

1.5. На наш погляд, усё яшчэ ў цэлым справядлівай застаецца выснова В.Т.Пашуты, што „гарады Русі былі вельмі разнастайнымі як па характары іх сацыяльнай структуры, так і па палітычнай ролі. Да гэтага трэба дадаць, што пад уплывам эканамічнага развіцця або пад уздзеяннем знешніх фактараў асобныя гарады пераходзілі з адной катэгорыі ў другую. Неаднароднасць гаспадарчых і палітычных умоваў у вялікай дзяржаве непазбежна спараджала цяжка аглядную „неаднастайнасць“ генезісу і развіцця гарадскіх формаў“³².

Улічваючы гэтую акалічнасць і не маючы магчымасці ўдавацца ў складаныя дэфініцыі сацыяльна-культурнага, эканамічнага і палітычнага плану, мы прымаем, што ўсе (адносна нешматлікія) населеныя пункты на тэрыторыі сучаснай Беларусі, якія ўпамінаюцца ў пісьмовых крыніцах XI—XIII ст. (менавіта ў сілу гэтага ўпамінання!), былі адміністрацыйнымі цэнтрамі рознага ўзроўню і тым самым патэнцыяльнымі цэнтрамі хрысціянізацыі ў межах тагачаснай Полацкай, Тураўскай, часткова — Смаленскай, Чарнігаўскай і Ўладзіміра-Валынскай епархій³³.

2. „Гарады“ і „прыходы“ на тэрыторыі Беларусі ў X—XIII ст.

2.1. Гэта, перш за ўсё, Полацк і Тураў, вядомыя па пісьмовых крыніцах як сталіцы княстваў яшчэ да 988 г., якія заканамерна сталі першымі цэнтрамі хрысціянізацыі і цэнтрамі епархій. Да гэтых двух гарадоў прымыкае і Заслаўе (летапісны Ізяслаўль), першае ўпамінанне якога, хоць і не датаванае, звязана непасрэдна з асобай самога Ўладзіміра Святаслававіча (ужо пасля хрышчэння), яго найбліжэйшым атачэннем і членамі сям’і (Рагнеда — Ізяслаў

Уладзіміравіч)³⁴, а жыццё горада ў канцы X — першай палове XI ст. — з вельмі актыўнымі працэсамі хрысціянізацыі насельніцтва³⁵. Больш за тое, па меркаванні А.Рапава, заснаваным на аналізе агульнагістарычнай сітуацыі ў гэтым рэгіёне і на сведчаннях мясцовых паданняў, менавіта Заслаўе, а не Полацк, было „найстаражытнейшым хрысціянскім цэнтрам Полацкай зямлі“³⁶.

Менавіта гэтыя тры населеныя пункты — на поўначы, у цэнтры і на поўдні сучаснай Беларусі — трэба лічыць першымі і асноўнымі цэнтрамі хрысціянізацыі тэрыторыі ўжо на мяжы X—XI ст., г. зн. на пачатковым этапе разгляданага працэсу³⁷.

2.2. Надалей такімі цэнтрамі заканамерна станавіліся і тыя населеныя пункты, якія ў пісьмовых крыніцах XI—XIII ст. выступаюць у якасці цэнтраў удзельных княстваў або называюцца „гарадамі“³⁸. Гэта Берасце, Віцебск, Менск, Лагойск, Пінск, Друцк, Слуцк, Горадня, Рагачоў, Барысаў, Брагін, Мсціслаў, Рэчыца, Наваградак, Слонім, Ваўкавыск, Кобрын і інш.

Тым не менш, нават прыняўшы такое бясспрэчнае, на наш погляд, дапушчэнне, мы не можам расставіць гэтыя „цэнтры хрысціянізацыі“ ў храналагічным парадку, г. зн. непасрэдна звязаць традыцыйнае датаванне, заснаванае на „першым летапісным упамінанні“, з заснаваннем храма (прыходу). Напрыклад, Берасце (1019) і Віцебск (1021), напэўна, былі такімі „цэнтрамі“ ўжо ў 1-й палове XI ст., таксама і Пінск, хоць ён упамінаецца толькі ў 1097 г. Што да Менска і Оршы (1067), Копысі (1059), Лукомля і Лагойска (1078.), а таксама Друцка (1092), мы з улікам „сітуацыі ўпамінання“ і дадзеных іншых крыніц (галоўным чынам, археалагічных) можам з упэўненасцю гаварыць пра існаванне там прыходаў толькі на мяжы XI—XII ст. У гэтую ж групу трапляюць Слуцк (1116), Барысаў (1127), Горадня і Клецк (1128).

2.3. Астатнія населеныя пункты, упамянутыя ў 1130—1150-х г. (Прапойск, Крычаў, Гомель, Брагін, Мазыр, Мсціслаў і Чачэрск), у 1214 г. (Рэчыца) і ў 1250—1280-х г. (Наваградак, Слонім, Ваўкавыск, Здзітаў, Турыйск, Капыль, Камянец, Кобрын), можна ўжо з большай упэўненасцю атаясамліваць з „цэнтрамі хрысціянізацыі“ менавіта гэтага перыяду, г. зн. сярэдзіны XII — 2-й паловы XIII ст.

Да гэтай жа групы мы лічым неабходным далучыць Браслаў, Давыд-Гарадок і Свіслач — тры „гарады“, узнікненне якіх, нягледзячы на даволі позняе ўпамінанне ў крыніцах, у літаратуры датуецца XI—XII ст.³⁹, а таксама заснаваны не пазней чым у 2-й палове XIII ст. Лаўрышаўскі манастыр пад Наваградкам.

З улікам усіх гэтых абставінаў найбольш карэктнай нам уяўляецца наступная схема: вылучыўшы Полацк, Тураў, Ізяслаўль (X ст.), усе астатнія (33 „гарады“ і 1 манастыр) аб’яднаць агульным датаваннем — „XI—XIII ст.“. У выніку мы маем 37 пунктаў, якія несумненна былі рэгіянальнымі цэнтрамі хрысціянізацыі на беларускіх землях у XI—XIII ст. (гл. карту, №№ 3—4).

2.4. Але ў межах пастаўленай задачы мы не можам абмежавацца проста канстатацыяй факта існавання на гэтай тэрыторыі ў XI—XIII ст. „37 цэнтраў хрысціянізацыі“.

Па-першае, мы павінны агаварыцца, што да канца XIII ст. праваслаўных прыходаў на Беларусі было значна больш, як і больш-менш буйных населеных пунктаў: проста не ўсе яны зафіксаваныя ў пісьмовых крыніцах, якія захаваліся да нашага часу.

Па-другое, якая была роля гэтых 37 вядомых нам прыходскіх цэнтраў для хрысціянізацыі краіны ў цэлым? Калі дапусціць, што іх дзейнасць абмяжоўвалася толькі гэтымі населенымі пунктамі, то для тэрыторыі больш чым 200 тыс. кв. км, няхай нават на S пакрытай лясамі і балотамі, гэтага яўна недастаткова.

3. Прыходы як аснова працэсу хрысціянізацыі.

Місіянерская дзейнасць прыходу і яе межы.

3.1. Традыцыйная летапісная фармулёўка „хрышчэнне Русі“ нібы мае на ўвазе ледзь не ўсеагульны, аднамомантны, і хутчэй нават сімвалічны акт⁴⁰, хоць усе разумеюць, што гэта быў складаны і шматгранны працэс, які спалучаў у сабе цэлы шэраг фактараў — духоўных, ідэалагічных, сацыяльна-культурных, эканамічных, прававых і г. д. Разам з тым, часта па-за ўвагай застаецца тая акалічнасць, што асновай гэтага працэсу з’яўлялася практыка (калі і не штодзённая, то дастаткова рэгулярная), падобная да той, якая пазней атрымала назву місіянерскай дзейнасці.

Пра гэта, у прыватнасці, сведчаць шматлікія „Словы“, накіраваныя супраць язычніцтва і яго перажыткаў („дзвюхвер’я“). На думку Я.Анічкава, гэтыя „...павучэнні скіраваны на насельніцтва, якое ўпарта не паддаецца хрысціянскаму вучэнню, але менавіта тое, што тут жа побач, з якім даводзіцца мець справу штодзённа...“⁴¹, г. зн. такая дзейнасць у XI—XIII ст. павінна была весціся ў межах кожнага асобнага прыхода.

3.2. Як мы ўжо адзначалі, крыніцы практычна нічога не паведамляюць пра гэты бок дзейнасці кліра. Можна толькі меркаваць, што абавязкі святара ў тую эпоху не былі традыцыйна-руціннымі і павінны былі спалучацца з больш-менш актыўнай місіянерскай дзейнасцю, у тым ліку па-за межамі храма.

На думку спецыялістаў, богаслужэнне ў храмах XII—XIV ст. (акрамя „саборных“, якія знаходзіліся ў вялікіх гарадах) адбывалася толькі па нядзелях і святочных днях. У астатні час „святары павінны былі пераязджаць з месца на месца, наведваць сваіх духоўных дзяцей і здзяйсняць богаслужэнні ў розных месцах...“⁴². Пра гэта красамоўна сведчыць і тэрміналогія старажытных крыніц: ніжэйшая царкоўная акруга называецца „уездом“, „переездом“ або „пределом“⁴³. Тэрміновы (незапланаваны) выезд за межы таго населенага пункта, дзе знаходзіўся храм, мог быць выкліканы таксама неабходнасцю або хрышчэння, што, згодна з крыніцамі, яшчэ ў XII ст. разглядалася як справа першачарговай важнасці⁴⁴, або прычашчэння і адпявання.

3.3. Узнікае пытанне: што магло тэрытарыяльна абмяжоўваць гэтую місіянерскую дзейнасць? У тэорыі — межы суседніх прыходаў, як гэта было ў больш познія часы. На практыцы, асабліва ў XI—XIII ст., хутчэй за ўсё — толькі меркаванні бяспекі і рэальныя транспартныя магчымасці.

У якасці аналогіі можна, на наш погляд, прывесці прыклад (магчыма, легендарны) першапачатковага і свядомага абмежавання межаў сваёй епіскапскай юрысдыкцыі адным з Айцоў царквы (калі не памыляемся, Св.Аўгусцінам). Межы гэтыя былі ім вызначаны зыходзячы з магчымасцяў індывідуальнага перамяшчэння вярхом (на асле або муле) ад усходу да захаду сонца (за зыходны пункт было ўзята месца пастаяннага служэння).

3.4. Калі мы звернемся да параўнальна нядаўняга мінулага, то ў 2-й палове XIX ст. у Цэнтральнай Беларусі сярэдняя адлегласць ад прыходскай царквы да самай аддаленай вёскі, што ўваходзіла ў склад дадзенага прыходу, складала: па Мінскім уездзе — 9—10 вёрст, Барысаўскім — 10—15 вёрст, Слуцкім — 8—9 вёрст. Сустрэкаліся і вёскі, адлегласць да якіх была 15—17 вёрст (Мінскі ўезд), 20—22 вярсты (Барысаўскі), 14—15 (Слуцкі)⁴⁵. Можна адзначыць, што з гэтых трох уездаў найменш населены і адначасова найбольш пакрыты лесам — Барысаўскі.

Што да Старажытнай Русі, то, на думку гісторыкаў, „... на калёсах і санях перавозілі толькі жанчын і дзяцей... Мужчыны перамяшчаліся вярхом, нават духавенства... Усё гэта можна пацвердзіць сотнямі прыкладаў“⁴⁶. Паводле сведчанняў летапісу, у 1097 г. восенню „на калёсах“ княскі абоз пераадолеў адлегласць ад Кіева да Ўладзіміра-Валынскага (каля 500 км) за шэсць дзён (відавочна, на зменных конях), г. зн. з хуткасцю прыкладна 80 км у дзень⁴⁷. Сярэдняю хуткасцю перамяшчэння коннага атрада (княскай дружыны) даследчыкі ацэньваюць як 50—60 км у дзень, г. зн. 6—7 км у гадзіну. (Максімальная хуткасць улегцы, з запаснымі коньмі раўнялася 110—120 км у дзень⁴⁸.)

У нашым выпадку мінімальны радыус місіянерскай дзейнасці кожнага прыходу XI—XIII ст. (за выключэннем, магчыма, размешчаных у такіх буйных гарадах, як Кіеў, Ноўгарад і некаторых іншых) мы можам умоўна вызначыць у 20—25 км, што дазваляла без асаблівай спешкі даехаць туды і назад за 8—10 гадзін (гл. карту, № 5).

3.5. Паказальна, што асноўная адміністрацыйная адзінка Старажытнай Русі — воласць — мела прыкладна такія ж памеры. Так, паводле дадзеных археалагічных даследаванняў, „Суздальская воласць“ у XI — пачатку XII ст. налічвала каля 30 пасяленняў, што размяшчаліся каля Суздаля на тэрыторыі радыусам 20—25 км⁴⁹.

Даследчыкі таксама адзначаюць, што па крыніцах XV—XVII ст. „часам цяжка вырашыць, дзе заканчваецца прыход і пачынаецца воласць. Ці не дзве гэта розныя назвы той самай адміністрацыйнай адзінкі? Калі будавалася новая царква, то прыход падзяляўся, але аўтаматычна падзялялася і воласць. Справы пазямельнай абшчыны (воласці) і прыходу ніяк не размяжоўваліся“⁵⁰. Рэтраспектыўная экстрапаляцыя гэтых высноваў калі не на X—XI, то, па меншай меры, на XII—XIII ст. уяўляецца дастаткова апраўданай.

Як бачым, кантамінацыя паняццяў „горад“, „храм“, „воласць“, „прыход“ яскрава прасочваецца на матэрыяле самых розных дысцыплін — ад археалогіі да гісторыі ментальнасцяў.

4. XIV ст.: „Спіс рускіх гарадоў...“ — „Спіс прыходаў“ і іншыя цэнтры хрысціянізацыі на тэрыторыі Беларусі.

4.1. XIV стагоддзе ў многім пераломнае для большасці рэгіёнаў Усходняй Еўропы, адначасова і самае „цёмнае“. Страта большасці пісьмовых крыніц (асабліва для ВКЛ),

паступовая змена якасных і колькасных характарыстык розных відаў гэтых крыніц (актавыя замест летапісных і г. д.)⁵¹, агульны дэфіцыт базы крыніц — асноўныя прычыны такой сітуацыі.

Практычна адзінай комплекснай крыніцай па гістарычнай геаграфіі Беларусі гэтага перыяду з'яўляецца „Спісок рускіх городов дальних и ближних“⁵² — унікальная праца не зусім зразумелага характару і паходжання⁵³. Хоць час складання ўласна „Спіса“ датуецца канцом XIV ст. („1387—92 г.“⁵⁴, „1394—96 г.“⁵⁵ або „1375—1381 г.“⁵⁶, у распараджэнні яго аўтара (або аўтараў) знаходзіліся невядомыя нам крыніцы больш ранняга перыяду — некаторыя дадзеныя „Спіса“, згодна з даследаваннямі А.В.Попэ, узыходзяць да гістарычна-геаграфічных рэалій 1-й паловы XIII ст.⁵⁷

4.2. З пункту погляду нашай тэматыкі вельмі важнае меркаванне А.В.Кузы, што, напэўна, гарады „Спіса“ — „гэта цэнтры епархій і прыходаў, з якіх калі-небудзь руская мітраполія атрымлівала даходы або спрабавала распаўсюдзіць на іх сваю ўладу“⁵⁸.

„Спіс“ называе 26 з тых 36 „гарадоў“, што знаходзіліся на тэрыторыі сучаснай Беларусі і ўжо вядомы нам па летапісных упамінаваннях XI—XIII ст. Дадаткова „Спіс“ называе яшчэ 14 тапонімаў, якія даследчыкі, пачынаючы з М.Ціхамірава, атаясамліваюць з адпаведнымі населенымі пунктамі гэтай тэрыторыі. Сем з іх знаходзяцца ў басейне Дняпра (Абольцы, Пяцерын, Магілёў, Быхаў, Лучын, Стрэшын, Горваль); шэсць — на паўночным захадзе (Лебедзева, Лоск, Славенск, Крэва, Гальшаны, Ліда); яшчэ адзін на Прыпяці, непадалёку ад Турава (Перароў)⁵⁹.

4.3. Да гэтых 14 „гарадоў“, названых у „Спісе“, мы можам дадаць яшчэ шэраг населеных пунктаў, першае ўпамінанне якіх у пісьмовых крыніцах датуецца 2-й паловай — канцом XIV ст. Гэта чатыры цэнтры валасцей: Бабруйск, Любашаны, Ігумен (сучасны Чэрвень), прыгаданыя ў грамаце вялікага князя Ягайлы 1387 г.⁶⁰, і Глуск („Стары“ або „Пагарэлы“) — „Глуская воласць“ ужо ў 2-й палове XIV ст. належала Івану Ольгімунтавічу Гальшанскаму⁶¹ (памёр прыблізна ў 1401 г.)⁶².

У гэты ж перыяд у дакументах упамінаюцца такія параўнальна буйныя населеныя пункты (што не трапляюць у разрад „вёсак“), як Маладзечна — 1388 г.⁶³, Друя і Дрыса (сучасны Верхнядзвінск) — 1386⁶⁴ і Ляхавічы⁶⁵.

4.4. Сюды неабходна дадаць таксама „маёнтак Куранец“, дзе ў 1353 г. яго ўладальніцай была заснавана царква⁶⁶, і Пустынскі манастыр пад Мсціславам, заснаваны ў 1380 г.⁶⁷, — у выніку атрымліваецца 24 цэнтры хрысціянізацыі, датаваныя XIV ст. (гл. карту, № 6).

Разам з папярэднімі — 61, што відавочна мала для чатырох стагоддзяў, якія прайшлі з часоў хрышчэння, і для такой тэрыторыі. Несумненна, прыходаў было значна больш, як і населеных пунктаў, але крыніцы маўчаць як пра першыя, так і пра другія.

На фоне гэтага „маўчання“ як своеасабліваю „гістарычную крыніцу другога роду“, што дае цікавы матэрыял для высноваў гістарычна-геаграфічнага характару, мы можам разглядаць і ўласна карту, на якой нанесены ўсе гэтыя населеныя пункты і абазначаны ў адпаведным маштабе прынятыя намі ўмоўны „радыус“ кожнага з гэтых прыходаў (20 км).

4.5. Як нам уяўляецца, карта дастаткова наглядна дэманструе асноўныя тэндэнцыі развіцця сеткі праваслаўных прыходаў на гэтай тэрыторыі, што вызначыліся, напэўна, значна раней, яшчэ ў сярэдзіне — 2-й палове XIII ст. і былі цесна звязаны з агульнымі працэсамі паглыблення структурнай дыферэнцыяцыі дадзенай этнагеаграфічнай прасторы.

Мы бачым, што на невялікім участку балцка-славянскага пагранічча⁶⁸ між Маладзечнам і Ашмянамі (плошчай прыкладна 70×80 км) у 2-й палове XIV ст. знаходзілася 7 цэнтраў праваслаўных прыходаў (адлегласць між бліжэйшымі — ад 10 да 20 км). Адпаведна прыняты намі раней „умоўны радыус прыходу скарачаецца ў дадзеным выпадку да 10 або нават да 5 км. Амаль такую карціну мы назіраем і ў раёне Браслава (адлегласць — ад 20 км да 30 км, „радыус“ — ад 10 да 15 км).

Несумненна, варты ўвагі і той факт, што адзінае дакументальнае сведчанне пра заснаванне храма (прыхода) на гэтай тэрыторыі ў сярэдзіне XIV ст., якое дайшло да нас, адносіцца не да цэнтраў удзельных княстваў (Гальшаны, Лоск, Крэва)⁶⁹ і нават ні да аднаго з гарадоў „Спіса“ (Лебедзеў, Славенск), а да нідзе раней не згаданага простага „маёнтка“ (Куранец).

5. Асноўныя тэндэнцыі працэсу хрысціянізацыі тэрыторыі Беларусі на мяжы XIV—XV ст.

5.1. Абагульняючы ўсе гэтыя назіранні ў рамках яшчэ адной (зрэшты, дастаткова трывіяльнай) пасылкі, якую мы фармулюем апырэры — яна заключаецца ў тым, што працэс развіцця сеткі праваслаўных прыходаў на тэрыторыі Беларусі ў X—XIV ст. трэба вызначыць як непарарывны, з тэндэнцыяй да неабарачальнага і ўстойлівага росту, — можна зрабіць наступныя высновы.

5.1.1. З’яўленне ў сярэдзіне XIV ст. праваслаўных прыходаў у „маёнтках“ (прытым у раёне балцка–славянскага пагранічча) ускосна пацвярджае раней выказаны тэзіс, што „гарады“ „Спіса...“ былі цэнтрамі прыходаў ужо, па меншай меры, на рубяжы XIII—XIV ст.

5.1.2. Сітуацыя, адзначаная намі ў паўночна–заходнім рэгіёне Беларусі і звязаная, хутчэй за ўсё, з місіянерскай дзейнасцю праваслаўнай царквы ў асяроддзі язычнікаў–балтаў, можа разглядацца і як сітуацыя, што адлюстроўвае агульную тэндэнцыю, характэрную для ўсёй Беларусі ў XIII—XIV ст. — павелічэнне колькасці прыходаў з адначасовым скарачэннем тэрыторыі кожнага з іх.

5.1.3. Мы маем права дапусціць, што кожны населены пункт, згаданы ў пісьмовых крыніцах, напрыклад, у 1-й палове XV ст. (або, шырэй, у XV ст.), які знаходзіцца на адлегласці больш за 20—30 км ад ужо адзначаных намі „прыходскіх цэнтраў“ X—XIV ст., павінен быў мець (сінхронна гэтаму ўпамінанню) свой праваслаўны храм — г. зн. быць цэнтрам асобнага прыходу ўжо на мяжы XIV—XV ст.⁷⁰

У лік такіх „прыходаў“ (паводле крытэрыю „адаленасці“) могуць уваходзіць, напрыклад, Докшыцы або Беразіно (Верхняе), Ула, Азярышча, Петрыкаў, Шарашова, Высокае, Свір, Лоеў, Дрысвяты, Стары Лепель, Горы, Дзісна, Койданава (сучасны Дзяржынск), Столін і інш. (гл. карту, № 7).

5.1.4. Дадатковы крытэрыі — наяўнасць на тэрыторыі такога населенага пункта слядоў умацавання і культурнага напластавання эпохі Старажытнай Русі — робіць магчыма існаванне там праваслаўнага прыходу ў XIII—XIV ст. практычна стопрацэнтнай, адначасова ўказваючы на магчыма і яшчэ больш ранняга датавання гэтага прыходу (Лоеў, Дрысвяты, Сураж, Свір, Радомля і інш.)⁷¹.

5.2. На заканчэнне, крыху выходзячы за храналагічныя рамкі нашай тэмы, мы можам таксама выказаць меркаванне, што ў канцы XV ст. колькасць прыходаў на тэрыторыі, адзначанай межамі сучаснай Беларусі, набліжалася да тысячы, а асноўная тэндэнцыя развіцця сеткі праваслаўных прыходаў у гэты перыяд можа быць сфармулявана прыкладна так: „Адно сяло — адзін прыход“⁷².

Ускосным пацвярджаннем таму могуць служыць наступныя лічбы.

Колькасць населеных пунктаў на найбольш падрабязнай гістарычнай карце Беларусі, складзенай М.Ф.Спірыдонавым⁷³ на аснове дадзеных пісьмовых крыніц 2-й паловы XVI ст., складае 2300.

Мы таксама можам прыкладна падлічыць і колькасць уніяцкіх цэркваў, якія існавалі на тэрыторыі Беларусі ў сярэдзіне XVII ст.: 500—600 у Віленскім, Наваградскім і Менскім ваяводствах (разам з Кіеўскім і Троцкім, яны складалі епархію мітрапаліта); каля 1000 — у Полацкім, Віцебскім і Мсціслаўскім ваяводствах (Полацкая архіепіскапія); не больш за 100 — у Пінскай епархіі (складалася з аднаго Пінскага павету Берасцейскага ваяводства); 200—300 — у Берасцейскім ваяводстве (разам з Валынскім ваяводствам і Падляшшам уваходзіла ва ўладзіміра–Берасцейскую епархію)⁷⁴.

Усяго мы маем ад 1800 да 2000 прыходскіх цэркваў. Не трэба даказваць, што ўсе гэтыя цэрквы да пачатку XVII ст. былі праваслаўнымі. Калі аднаць прыкладна 100—150 храмаў, што знаходзіліся ў 10—15 найбольш буйных гарадах, атрымліваем, што на адзін прыход прыпадала менш за 1,5 населенага пункта (!). Рэальна, нават з улікам верагоднасці завышэння дадзеных аб колькасці прыходаў і магчымай непаўнаты карты М.Ф.Спірыдонава, на адзін прыход прыпадала не больш за 2—3 населеныя пункты, г. зн. указаная тэндэнцыя прасочваецца дастаткова выразна⁷⁵.

5.3. Нам уяўляецца, што зыходзячы з апыёрнай пасылкі пра сістэмны характар працэсу хрысціянізацыі Старажытнай Русі, можна зрабіць дастаткова абгрунтаваную выснову аб цеснай прасторава–храналагічнай карэляцыі паміж агульнапрызнанымі рэаліямі гістарычнай географіі Беларусі X—XIV ст. і працэсам развіцця тут сеткі праваслаўных прыходаў у першыя стагоддзі пасля хрышчэння.

Пры ўсёй умоўнасці падобнага метаду яго выкарыстанне ў дадзеным канкрэтным выпадку з’яўляецца адзіна магчымым варыянтам развязання праблемы, якую, нагадаем, немагчыма вырашыць на аснове той базы крыніц, што мы маем на гэты час, і ў рамках традыцыйнай метадыкі яе выкарыстання.

ПРАВАСЛАЎНЫЯ ПРЫХОДЫ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ

Каменныя храмы XII—XIV ст. (з пісьмовых і археалагічных крыніц)

Манастыры XII—XIV ст. (з пісьмовых крыніц)

Цэнтры хрысціянiзацыi ружыа Х—ХI ст.

Цэнтры хрысціянiзацыi ХI—ХIII ст. i мiнiмальны ўмоўны арэал царкоўнага прыходу ХI—ХIII ст. (R=20 км).

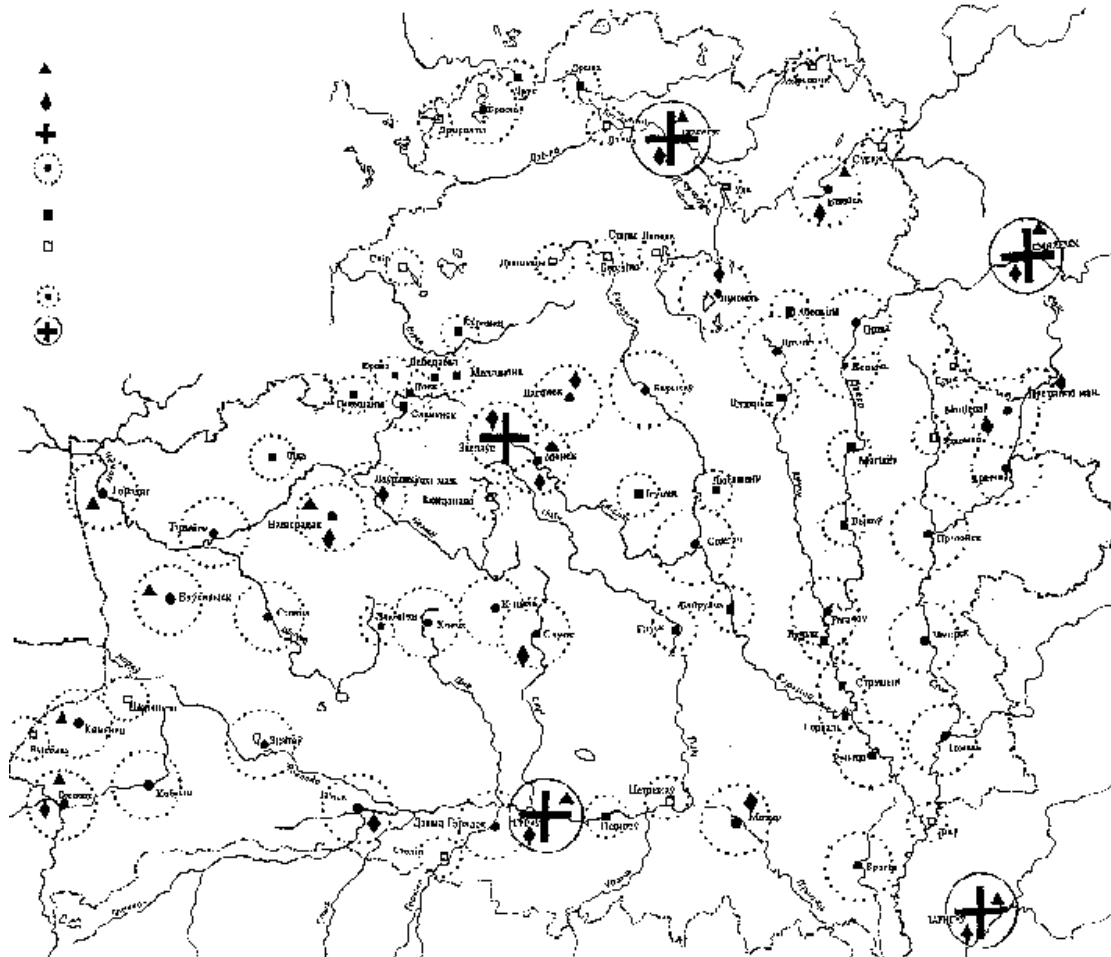
Цэнтры прыходаў ХIВ ст. (з пiсьмовых крынiц).

Некаторыя з найбольш верагодных цэнтраў прыходаў ружыа ХIВ—ХV ст. (па крытэрыю „аддаленасцi“).

Мiнiмальны ўмоўны арэал прыходаў ХIВ—ХV ст. (R=10 км).

Цэнтры епархiй

Аўтар карты Р. Баравы

¹ У сваіх высновах аўтар грунтуваўся на факталагічнай аснове і канцэптуальных палажэннях шэрагу аўтарытэтных даследаванняў: Макарыі (Булгаков). *История русской церкви*. (Выд. 2). Москва, 1995. Кн. 1—3; Голубинский Е.Е. *История русской церкви*. Москва, 1901—1904. Т. 1 (I и II пол.); Приселков М.Д. *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв.* С.-Петербург, 1913; Карташев А.В. *Очерки по истории русской церкви*. Т. 1. Париж, 1954 (репринт, Москва, 1991); Чистович И. *Очерки истории западнорусской церкви*. Ч. 1. С.-Петербург, 1884; Знаменский П.В. *Приходское духовенство на Руси XVI и XVII вв.* Казань, 1865; Шапов Я.И. *Княжеские уставы и Церковь в Древней Руси: XI—XIV вв.* Москва, 1972; Ён жа. *Церковь в Древней Руси (до конца XIII в.) // Русское православие: Вехи истории*. Москва, 1989; Шапов Я.И. *Государство и церковь Древней Руси X—XIII вв.* Москва, 1989; Рапов О.И. *Русская церковь в XI — первой трети XII в.: Принятие христианства*. Москва, 1988; *Православная энциклопедия*. Русская православная церковь. Москва, 2000; Poppe A. *Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku*. Warszawa, 1968; і інш.

² Дадаткова намi быў прагледжаны (з п.п. указанай праблемы) шэраг бібліяграфічных паказальнікаў ХІХ—ХХ ст. як па агульнацаркоўнай гісторыі, так і рэгіянальных: Леонтовіч Ф.І. *История Русского права*. Вып. 1. Литература истории русского права. Варшава, 1902. С. 302—320 (Источники права церковного); С. 345—355 (Церковное управление); Макарыі (Булгаков). *Op. cit.* Кн. 3. Москва, 1995. С. 579—618 (Новая литература по истории Русской Православной Церкви 988—1448 г.). Пенкина З.М. *Полесье: Библиогр. материалы*. С.-Петербург, 1883 г.; Балтрамайтіс С. *Сборник библиографических материалов для географии, истории, истории права, статистики и этнографии Литвы*. Изд. 2. С.-Петербург, 1904; і інш.

³ Волков Н.С. *Статистические сведения о сохранившихся древнерусских книгах XI—XIV вв. и их указатель // Памятники древней письменности*. Вып. 123. С.-Петербург, 1897. С. 12.

⁴ *Kodeks dyplomatyczny Katedry i Diecezji Wileńskiej*. Kraków, 1948. Т. 1 (1387—1507).

⁵ Kurczewski I. *Biskupstwo Wileńskie*. Wilno, 1912; Ochmański I. *Biskupstwo Wileńskie w sredniowieczu*. Poznań, 1972 і інш.

- ⁶ Сапунов Б.В. Некоторые соображения о древне-русской книжности XI—XIII вв. // ТОДРЛ. 1955. Т. 11. С. 314—332.
- ⁷ Ён жа. Книга в России в XI—XIII вв. Москва, 1978. С. 30—84. (Гл. II. Гипотетическое восстановление возможного количества древнерусских книг XI—XIII вв.).
- ⁸ Гл. Розов Н.Н. Книга Древней Руси. Москва, 1977. С. 79—80, 138. (Прим. №№ 151; 154; 155).
- ⁹ Кортка спыніма на асноўных звёнах гэтага „метадычнага ланцужка“:
- 1) дадзеныя пра будаўніцтва і пажары цэркваў у 54 гарадах (да 1240 г.), сабраныя аўтарам у летапісах і іншых пісьмовых крыніцах, абагульнены ў табліцах (без спасылак на крыніцы). Вынік — 264 прыходскія храмы і 143 манастыры (1978. С. 42—44, 63);
  - 2) вызначана меркаваная колькасць гарадоў Старажытнай Русі, а потым вылічана колькасць насельніцтва, якое магло там жыць;
  - 3) на аснове гэтых вылічэнняў рэканструявана агульная колькасць прыходаў у гарадах і зроблена выснова, што „да сярэдзіны XIII ст. там было ўзведзена 1300—1500 цэркваў“ (1978 г. С. 56);
  - 4) вылічана „агульная“ колькасць насельніцтва Старажытнай Русі, адняўшы ад якога „ўжо вядомую“ лічбу гарадскога насельніцтва, аўтар атрымлівае колькасць сельскага; падзяліўшы вынік на ўмоўную колькасць жыхароў аднаго прыходу (500 чал.), вызначае колькасць сельскіх прыходаў — „8—9 тысяч“ (1978. С. 60);
  - 5) падсумаваўшы ўсе лічбы і дадаўшы „1000 дамавых малельняў у сядзібах федалаў“, аўтар атрымлівае вынік: „У Старажытнай Русі функцыянавала прыкладна 10 тысяч цэркваў розных катэгорый“ (1978. С. 64).
- ¹⁰ Янин В.Л. Очерки комплексного источниковедения. Москва, 1977. С. 19—21.
- ¹¹ Гл.: Раппопорт П.А. Русская архитектура X—XIII вв. // Археология СССР: Свод археол. источников. Вып. Е1—47. Ленинград, 1982; Антипов И.В. Древнерусская архитектура второй половины XIII — первой трети XIV вв. С.—Петербург, 2000.
- ¹² Повесть временных лет. Ч. 1. Москва, 1950. С. 81.
- ¹³ „Пра ператварэнне ў хрысціянства ўсіх гэтых усходнеславянскіх народнасцяў (смаленскія крывічы, радзімічы, севяране, вяцічы) у пісьмовых крыніцах амаль не сустрэкаецца матэрыялаў“ (Рапов О.М. Русская церковь в XI — I трети XII в. С. 340); „Летапісы не паведамляюць пра час і акалічнасці хрышчэння Полацкай зямлі“ (Тамсама. С. 373); „Пісьмовыя крыніцы не ўтрымліваюць дадзеных пра пераўтварэнне ў хрысціянства насельніцтва Верхняга Пабужжа і Верхняга Панямоння“ (Тамсама. С. 379).
- ¹⁴ Голубинский Е.Е. История русской церкви. Т. 1 (1—я пол.). С. 487.
- ¹⁵ Голубинский Е.Е. Ор. cit. Т. 1 (2—я пол.). С. 3. Прим. 1.
- ¹⁶ Голубинский Е.Е. Ор. cit. Т. 1 (1—я пол.). С. 487. Далей аўтар указвае на распаўсюджанасць у Старажытнай Русі кцітарскага права, што сведчыць пра вялікую колькасць храмаў (прыходаў), заснаваных прыватнымі асобамі (Тамсама. С. 488—489, 412—415).
- ¹⁷ ПСРЛ. Т. 9. Москва, 1965. Стб. 75. Паводле іншых дадзеных (Т. Мерзебургский) у 1018 г. у Кіеве існавала „каля 400 цэркваў“. Гл.: Голубинский Е.Е. История Русской церкви. Т. 1 (2—я пол.). С. 5; Рапов О., Ткаченко Н.Г. Русские известия Титмара Мерзебургского // Вестник Московского ун-та. Сер. История. 1980. № 3. С. 66.
- ¹⁸ ПСРЛ. Т. 1. Москва, 1997. Стб. 293.
- ¹⁹ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. Киев, 1989. С. 200.
- ²⁰ Раппопорт П.А. Русская архитектура X—XIII вв. С. 7—27.
- ²¹ Напрыклад, у Ноўгардзе ў XI—XIII ст. было пабудавана 87 цэркваў, з іх 22 — каменныя (Раппопорт П.А. Ор. cit.).
- ²² Ускоснае ўказанне на параўнальна вялікую колькасць такіх „цэнтраў“ (пры прасторавай велічыні епархій Старажытнай Русі) Я. Голубінскі бачыць і ў распаўсюджанасці звычайна „малога асвячэння“, калі архірэй, не маючы магчымасці асабіста асвяціць новы храм („вялікае асвячэнне“), замест гэтага пасылаў асвячоны антымінс (Голубинский Е.Е. Ор. cit. Т. 1. С. 182—183; 460).
- ²³ Лічым абавязковым зрабіць адну істотную агаворку, звязаную з неабходнасцю ўліку канкрэтнай гістарычна-геаграфічнай сітуацыі і сацыяльна-культурных рэалій розных рэгіёнаў Старажытнай Русі. Напрыклад, для тэрыторыі Украіны (асабліва левабярэжнай) наўрад ці будзе правамерным атаясамліванне адвольна ўзятых населенага пункта, няхай нават і ўпамынутага ў летапісах як „горад“, з цэнтрам праваслаўнага прыходу. У якасці прыкладу можна прыгадаць рэпліку Святаслава Чарнігаўскага, якая адносіцца да 1159 г., пра „сем пустых гарадоў“ — „а в нех седят псарове же и Половци“ (ПСРЛ. Т. 2. Москва, 1962. Стб. 500). Хоць у летапісе па Васкрасенскаму спісу гэтая рэпліка мае крыху іншае гучанне: „а в нех седят псарове, и тож Половци выпустошили“ (ПСРЛ, Т. 7. Стб. 69), а сярод „пустых городов“ згаданы Любеч, які, несумненна, меў храм і „прыход“ ужо ў XI ст., усё гэта абавязвае да пэўнай асцярожнасці. У дастатковай ступені асцярожны падыход неабходны і да праблемы „цэнтраў хрысціянізацыі“ для тэрыторыі поўначы і паўночнага ўсходу, дзе славянская каланізацыя і „княская дань“ маглі распаўсюджвацца як паралельна з працэсам хрысціянізацыі, так і апераджаць яго, што стварала складанае і, магчыма, асінхроннае спалучэнне этнасацыяльных, эканамічных і культурна-ідэалагічных фактараў. Як і ў выпадку з „пустымі горадамі“ Чарнігаўшчыны, гэта магло (для перыяду XI—XIII ст.) весці да парушэння пастуляванай намі для тэрыторыі Беларусі тоеснасці: „Летапісны населены пункт“ — „храм“.
- ²⁴ Голубинский Е.Е. Ор. cit. Т. 1 (2—я пол.). С. 746—763.
- ²⁵ У сувязі з тым, што асноўная пісьмовая крыніца для гэтай эпохі — летапісы, у гістарыяграфіі ўзнік нават такі тэрмін, як „летапісныя гарады“ — тэрмін не зусім карэктны, бо, па сутнасці, з’яўляецца полісемантычным. Часам ён выкарыстоўваецца ў абагульнена-тыпалагічным плане з адценнем „умоўна-горад“, часам — як указанне на пэўны храналагічны прамежак (X—XIII ст.) у гісторыі канкрэтнага горада і г. д.

- ²⁶ Тихомиров М.Н. Древнерусские города. Москва, 1956. С. 43.
- ²⁷ Раппопорт П.А. О типологии древнерусских поселений // КСИА. Вып. 110. Москва, 1967. С. 5.
- ²⁸ Куза В.А. Древнерусские поселения // Археология СССР: Древняя Русь. Город, замок, село. Москва, 1985. С. 61.
- ²⁹ Куза А.В. Города в социально-экономической системе древнерусского государства // КСИА. Вып. 179. Москва, 1984. С. 3—11; Ён жа. Малые города древней Руси. Москва, 1989; Ён жа. Древнерусские городища X—XIII вв. // Свод археологических памятников. Москва, 1996.
- ³⁰ Карлов В.В. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху средневековья (к постановке вопроса) // Русский город. Вып. 1. Москва, 1976. С. 32—69; Ён жа. К вопросу о понятии раннефеодального города и его типов в отечественной истории // Русский город. Москва, Вып. 3. 1980. С. 60—83.
- ³¹ Тимошук Б.А. Восточные славяне: От общины к городам. Москва, 1995.
- ³² Пашуто В.Т. О некоторых путях изучения древнерусского города // Города феодальной России. Москва, 1966. С. 98.
- ³³ Традыцыйна лічыцца, што „межы епархій у асноўным супадаюць з межамі княстваў і земляў“ (гл. Макарыў (Булгакаў). История русской церкви... Кн. II. С. 134 і 298 (Карты епархій). Але, па-першае, нашыя веды пра межы княстваў дастаткова ўмоўныя (гл. Древнерусские княжества X—XIII ст. Москва, 1975); па-другое, частая змена гэтых межаў, дакладней — юрыдыкцый княстваў на даволі невялікіх участках памежнай тэрыторыі наўрад ці магла ўплываць на значна больш устойлівыя, па вызначэнні, межы епіскапскай юрысыкцыі.
- ³⁴ У сваю чаргу, і гэтыя персанажы таксама характарызуюцца ў летапіснай традыцыі як актыўныя прыхільнікі новай рэлігіі („манастыры“ Рагнеды, „любоў да хрысціянства“ Ізяслава).
- ³⁵ Заяц Ю.А. Распространение христианства в городах Полоцкой земли по материалам археологии (на примере Заславля) // Тэзісы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 1000-годдзю Полацкай епархіі і праваслаўнай царквы на Беларусі. Мінск, 1992. С. 21—22.
- ³⁶ Рапов А.И. Ор. cit. С. 377. Можна дадаць, што ў рамках гэтага тэзіса аўтар адносіць і ўзнікненне ў Полацку епіскапскай кафедры толькі да эпохі княжання Ёсяслава Брачыслававіча, г. зн. „не раней за канец 60—х г. XI ст.“ (Тамсама).
- ³⁷ Параўн. меркаванне Шчапава пра час утварэння Тураўскай і Полацкай епархій (Государство и церковь в Древней Руси... С. 39, 42—43).
- ³⁸ У крыніцах таксама фігуруе шэраг тапонімаў, упамінанне якіх, асабліва „першае летапіснае...“, не суправаджаецца адпаведнымі характарыстыкамі і не дае магчымасці вызначыць статус дадзенага населенага пункта адносна канкрэтнай летапіснай даты, нават з пункту погляду летапісца. Як правіла, пры больш познім упамінанні ў пісьмовых крыніцах (у рамках гэтага ж перыяду — XI—XIII ст.) яны ўжо называюцца „гарадамі“.
- ³⁹ Алексеев Л.В. Полоцкая земля в IX—XIII вв. С. 173; Куза Л.В. Малые города Древней Руси. С. 97, 100; Куза Л.В. Древнерусские городища X—XIII вв. // Свод археологических памятников. Москва, 1966. С. 71, 82, 165.
- ⁴⁰ Такое „спрошчанае“ разуменне падзей, якое інкрымінавалася большасці царкоўных дарэвалюцыйных гісторыкаў, было аб'ектам крытыкі савецкіх гісторыкаў ад М.Пакроўскага і М.Нікольскага да І.Фраянава (Об историческом значении „Крещения Руси“ // Генезис и развитие феодализма в России. Ленинград, 1987. С. 20—58) і А.Кузьміна (Падение Перуна. Москва, 1988).
- ⁴¹ Аничков Е.В. Язычество и Древняя Русь. С.—Петербург, 1914. С. 136.
- ⁴² Баловнев Д.А. Приходское духовенство в Древней Руси X—XV вв. Православная энциклопедия. Москва, 2000. С. 253.
- ⁴³ Дз.Балаўнёў адзначае, што самае ранняе выкарыстанне тэрміна „приход“ адносіцца да канца XV ст. (1485 г.). Тамсама. С. 254.
- ⁴⁴ „Либо си [если даже] и службу [церковную] оставите, нетуть в том греха“ („Поучение епископа Ильи“. РИБ. Т. 6. С. 367). Цыт. паводле: Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси. Ленинград, 1947. С. 239.
- ⁴⁵ Гл.: Описание церквей и приходов Минской Епархии. Ч. 1—3. Минск, 1878—1879.
- ⁴⁶ Гаворачы аб „прыкладах“, А.В.Арцыхоўскі мае на ўвазе не толькі пісьмовыя крыніцы, але і „...Мініяцоры Ніканаўскага летапісу XVI ст., якія часткова набліжаны да арыгіналаў XIV—XV ст.“. — Гл.: Очерки русской культуры XIII—XV вв. Ч. 1. Материальная культура. Москва, 1967. С. 315.
- ⁴⁷ Вигилев А.И. История отечественной почты. Москва, 1990. С. 24.
- ⁴⁸ История культуры Древней Руси: Домонгольский период. Т. 1. Материальная культура. Москва, 1948. С. 407.
- ⁴⁹ Лапшин В.А. К вопросу о формировании округа древнерусского города // Историко-археологический семинар „Чернигов и его округа в XI—XIII вв.“: Тезисы докл. Чернигов. 1988. С. 93—94.
- ⁵⁰ Лурье С. Община, империя, православие в русской этнической картине мира XV—XVII вв. // ОЗ. 2001. № 1. С. 105.
- ⁵¹ Тихомиров М.Н. Источниковедение истории СССР: С древнейших времен до конца XVIII в. Вып. 1. Москва, 1962. С. 159.
- ⁵² Тихомиров М.Н. Список русских городов дальних и ближних // ИЗ. 1952. Т. 40. С. 214—259 (перадрук у кн.: Русское летописание. Москва, 1979. С. 83—137).
- ⁵³ Подосинов А.В. О принципах построения и месте создания „Списка русских городов дальних и ближних“ // Восточная Европа в древности и средневековье. Москва, 1978. С. 40—48.
- ⁵⁴ Тихомиров М.Н. Указ. соч. С. 89.

- ⁵⁵ Наумов Е.П. К истории летописного „Списка русских городов дальних и ближних“ // Летописи и хроники. 1973. Москва, 1974. С. 157.
- ⁵⁶ Янин В.Л. К вопросу о дате составления обзора: „А се имена градом всем русским, далним и ближним“ // Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования, 1992—1993 г. Москва, 1995. С. 131.
- ⁵⁷ Поппе А.В. Деякі питання заселення польско–руського рубежа в ранньому середньовіччі // УІЖ. 1960. № 6. — Нажаль, мы не маем якіх–небудзь станоўчых дадзеных, каб гэтак жа ўпэўнена датаваць XIII стагоддзем больш за дзесятак „беларускіх“ населеных пунктаў, упершыню названых менавіта ў гэтым „Спісе“ (гл. ніжэй).
- ⁵⁸ Куза А.В. Малые города Древней Руси. С. 31. Далее аўтар прыходзіць да высновы, што „гарадамі ў канцы XIV ст., па меншай меры ў царкоўных кругах, лічыліся цэнтры прыходаў“ (Тамсама). Такое ўскоснае пацвярджэнне тоеснасці гэтых паняццяў („горад“ — „прыход“) важна для нас яшчэ таму, што і адзіны часавы вектар і, у цэлым, дынаміка двух працэсаў — горадаўтварэння і хрысціянізацыі — робяць магчымасць такой тоеснасці для сітуацыі XI—XIII ст. значна больш высокай.
- ⁵⁹ Характэрна, што 9 з гэтых 14 „гарадоў“ так або інакш звязаны з кірункам асноўнай сухапутнай дарогі гэтага рэгіёну (Смаленск — Мінск — Вільня), а астатнія 5 — з воднымі шляхамі па Дняпры і Прыпяці.
- ⁶⁰ Гл. Jakubowski J. Opis Księstwa Trockiego z r. 1387 // Przegląd Historyczny. 1907. T. 5. S. 44—46.
- ⁶¹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. 1. (1340—1506). С.—Петербург, 1846. С. 92.
- ⁶² Wolff J. Kniżazowie Litewsko–Ruscy od końca XIV wieku. Warszawa, 1895. S. 95.
- ⁶³ Материалы по истории и географии Дисненского и Вилейского уездов Виленской губернии. Витебск. Изд. А.Сапунова и В.Друцкого–Любецкого. 1896. С. 221.
- ⁶⁴ Тамсама. С. 115.
- ⁶⁵ Шапов Я.И. Туровские уставы XIV в. о десятине // Археологический ежегодник 1964. Москва, 1965. С. 268; С. 271—272; Грамата „О постановлении Туровской епископии“ каштоўная тым, што акрамя Ляхавічаў, разам з іншымі гарадамі называецца і Здзітаў, што ўпамінаецца ў летапісах толькі адзін раз.
- ⁶⁶ Материалы по истории и географии Дисненского и Виленского уездов... С. 211 (Приложения. С. 35—36).
- ⁶⁷ Краснянский В.Г. Город Мстиславль. Его прошлое и настоящее // Записки Северо–Западного Отдела РГО. Книжка 3. Вильно. 1912. С. 118.
- ⁶⁸ Гл.: Ochmański J. Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemennej do XVI wieku. Poznań. 1981. Карты 1 і 3 (с. 34 і 72).
- ⁶⁹ Пра існаванне праваслаўнага храма ў Крэве ў 2–й палове XIV ст. упамінаецца ў некаторых больш позніх дакументах. Гл.: Виленские епархиальные ведомости. 1875. № 44.
- ⁷⁰ Дастаткова шмат звестак пра заснаванне праваслаўных храмаў ёсць і ў пісьмовых крыніцах XV ст. (у асноўным, другой паловы), але гэта ўжо асобная тэма.
- ⁷¹ Пра наяўнасць указаных прыкмет гл.: Куза А.В. Древнерусские городища X—XIII вв.; Штыхов А.В. Археологическая карта Белоруссии: Памятники железного века и эпохи феодализма. Вып. 2. Минск, 1971.
- ⁷² Гэтая тэндэнцыя аднастроўвае ўзровень транспартных і тэхналагічных магчымасцяў грамадства — яшчэ ў XVI—XVII ст. прасцей і лягчэй было пабудаваць 2—3 малыя царквы, чым адну, супастаўляльную з імі па аб’ёме і здольную змясціць такую самую колькасць людзей. Шляхі зносінаў таксама былі ў дрэнным стане, кадравай жа праблемы, верагодна, не існавала. Як указваў Я.Галубінскі, ужо ў XII—XIII ст. колькасць святароў была залішняй, а камплект асноўных прадметаў царкоўнага ўжытку (акрамя кніг і ікон), як правіла, быў мясцовай вытворчасці.
- ⁷³ Спиридонов М.Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV—XVI вв.). Минск, 1993. Приложение. Карта „Беларусь в конце XVI в.“ 1:1 000 000.
- ⁷⁴ Гл.: Чистович И. Очерк истории западно–русской церкви. Часть II. С.—Петербург, 1884. С. 391—406.
- ⁷⁵ „Узбуйненне“ прыходаў, заснаванае на разліку колькасці прыхаджан у маштабах асноўных адміністрацыйных адзінак (губерняў і г. д.), з’яўляецца параджэннем бюракратычнай сістэмы Расійскай імперыі канца XVIII — пачатку XIX ст. і звязана з сістэмай дзяржаўнага фінансавання кліра.

Conversion to Christianity of Polack and Turau Eparchies in the 10th—14th centuries

R a s c i s l a ÷ B a r a v u

«Christening in Rus’» is one of the crucial events in the early history of the Eastern Europe, which was represented well and rather comprehensively in a good range of historic sources. Unfortunately, all the remained–till–date written sources of that period show considerable information gaps, generally reasoned by a highest range of socio–cultural realities in direct interest by the authors of such written works.

There are lots of works related to the subject of this article, however, the local and very specific aspect of the subject of our interest — spatio–temporal simulation of the orthodox churches spreading over the modern Belarus’ territory in the first centuries of the «conversion to Christianity» — has not been well presented in the sources and in historiography thereafter.

Taking into consideration the traditional written sources only, the orthodox parishes of Polack and Turau Eparchies in the 10th—14th centuries can be neither chronologically recounted nor mapped, unlike those of the

Roman Catholic Church (14th—16th centuries). Thus, the dense mapping of the 14th—16th century Roman Catholic churches may contrast to the «almost-blank» Christianity progress in the 11th—13th centuries, as well as to the history of the Orthodox Church in the 14th—16th centuries, and, consequently, it may result, to a certain extent, in some inadequate understanding of the historic reality of that period.

This article has tried to «substantiate» the conversion-to-Christianity process by associating it to the well-known elements of the social and political structure of this region. For this purpose, in addition to few direct written and archeological informants about location of the 11th—14th century churches and monasteries, we have also applied a wider information range of sources (and — partly — some methods) at our disposal due to historic geography.

During our study we have worked out a map, which demonstrates vividly the main tendencies of the orthodox parishes network spreading over the territory under research, as related tightly to the structural differentiation progress in this ethno-geographical area.

Thus, we can make a reasonable conclusion that *a priori* systematic process of the Ancient Rus's conversion to Christianity shows a tight spatio-temporal correlation between the recognised realities of the Belarusian historic geography of the 10th—14th centuries and the orthodox parishes network spreading in this region in the first centuries of the «conversion to Christianity».

Унія з Каронай ва ўнутранай палітыцы ВКЛ перад Люблінскім соймам 1569 г.

А н д р э й Я н у ш к е в і ч

1569 год стаў пераломным у гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. Заключанай у Любліне уніі з Польшчай папярэднічалі важныя ўнутрыпалітычныя падзеі і працэсы, у якіх удзельнічалі прынамсі тры ўплывовыя палітычныя суб'екты — гаспадар, магнатэрыя і шляхта. Важна высветліць, якімі ж былі пазіцыі гэтых бакоў у дачыненні да „унійнага пытання“, ці сапраўды сярэдняя шляхта з'яўлялася асноўным і, галоўнае, свядомым правадніком злучэння Княства з Каронай¹.

Яшчэ з пачатку XX ст. у гістарыяграфіі запанавала схема, прапанаваная Мацвеем Любаўскім². Паводле яго працаў, сацыяльна-палітычнае развіццё ў ВКЛ вызначалася паступовай палітычнай эмансипацыяй сярэдняй шляхты, што выяўлялася ў яе імкненні пашырыць свае правы і вольнасці. Запавольвала гэты працэс магнатэрыя, у інтарэсах якой было не дапусціць шырокія масы шляхты да роўнага з ёй удзелу ў рэалізацыі ўладных паўнамоцтваў. Галоўнай тэндэнцыяй сацыяльна-палітычнага развіцця ВКЛ з'яўлялася барацьба гэтых дзвюх класавых праслоек за дамінацыю ў палітычным жыцці краіны. Дзякуючы прыняццю Статута 1566 г. і заключэнню Люблінскай уніі ў 1569 г. фармальна гэтую барацьбу выйграла шляхта, атрымаўшы прамы доступ да ўлады праз соймавыя і судовыя структуры.

Блізкая да такіх поглядаў пазіцыя Оскара Галецкага — выбітнага знаўцы польска-літоўскай уніі³. У яго даследаваннях дамінуе думка, што палітычная эмансипацыя шляхты ў ВКЛ ішла ўпоравень з усведамленнем непазбежнасці для перамогі над магнатэрыяй заключэння уніі з Польшчай і пабудовы дзяржаўна-праўнай сістэмы па польскім узору. Меркаванне аб адзінстве унійнага і эмансипацыйнага працэсаў трывала замацавалася ў польскай гістарыяграфіі і з'яўляецца яе характэрнай рысай па сённяшні дзень. Яго найбольш аўтарытэтны прыхільнік — Юліуш Бардах⁴.

У працах Івана Лапо развіваўся альтэрнатыўны погляд на сутнасць унутрыпалітычных працэсаў у ВКЛ напярэдадні знамянальнага 1569 г.⁵ На думку гэтага навукоўца, вялікіх разыходжанняў у пазіцыях шляхты і магнатэрыі ў пытанні далейшых узаемаадносін ВКЛ і Польшчы не было. Увага акцэнтавалася на салідарнай абароне шляхецкім грамадствам ВКЛ агульнадзяржаўных інтарэсаў. І. Лапо адводзіў значнае месца вывучэнню прававых аспектаў развіцця ўнутрыпалітычных працэсаў у ВКЛ. Гэты даследчык прынцыпова даводзіў, што пасля заключэння Люблінскай уніі Княства захавала асноўныя атрыбуты суверэнітэту.

Трэба адзначыць, што за апошнія гады ў Польшчы і Літве выйшлі новыя працы, якія рэпрэзентуюць падобныя альтэрнатыўныя погляды на сутнасць уніі і ролю шляхты ВКЛ у яе заключэнні. У даследаваннях Генрыка Віснёра, Гжэгажа Блашчыка, Генрыка Люлевіча, Мечыслава Ючаса і іншых звяртаецца ўвага на негатыўныя наступствы уніі для ВКЛ і супярэчліваю ролю шляхты ў гэтым працэсе⁶.

Сучасная беларуская гістарыяграфія болей схіляецца да акцэптацыі поглядаў М. Любаўскага і новай польскай гістарыяграфіі, у першую чаргу знаўцы прадмета Ю. Бардах.

Асабліва тут трэба ўзгадаць апошняю працу Паўла Лойкі, у якой аўтар не выходзіць за рамкі традыцыйнага трактавання ўнутрыпалітычных працэсаў у ВКЛ у сярэдзіне XVI ст.⁷

Адным з найбольш пераканальных аргументаў на карысць меркавання аб імкненні шляхты ВКЛ да заключэння уніі з Польшчай, які з лёгкай рукі О. Галецкага замацаваўся ў гістарыяграфіі, сталі падзеі ў вайсковым лагеры пад Віцебскам у верасні 1562 г., дзе ад імя ўсёй сабранай у паспалітым рушанні шляхты было накіравана пасольства да Жыгімонта Аўгуста з просьбай аб супольным з палякамі вырашэнні некаторых актуальных палітычных пытанняў. На думку О. Галецкага, гэта быў першы свядомы выступ шляхты ВКЛ на карысць уніі, які паказаў Жыгімонту Аўгусту падтрымку шляхецкім грамадствам гэтай ідэі і неабходнасць яе хутчэйшай рэалізацыі. Ініцыятыва шляхты ў немалой ступені была водгукам на прапаганду з польскага боку дабротаў уніі і ўсведамлення яе карысці для сябе⁸. Далейшыя падзеі на ваенным фронце, асабліва захоп маскоўцамі Полацка ў 1563 г., прывялі да канчатковага разумення неабходнасці заключэння уніі.

Найважнейшыя крыніцы пра падзеі ў вайсковым лагеры пад Віцебскам, што адбываліся ў верасні 1562 г., захаваліся ў бібліятэцы Чартарыйскіх у Кракаве⁹. Іх комплекс складаецца з трох частак. Спачатку ідуць своеасаблівыя ўводзіны ў тэму — уступ, напісаны ананімам, у якім каратка характарызуецца ўнутрыпалітычная сітуацыя ў ВКЛ у 1562 г., у прыватнасці, характар адносінаў паміж „панамі“ і шляхтай. Тэкст напісаны на польскай мове і яго аўтар, безумоўна, паляк. У другой частцы змяшчаюцца „Спісы“ (spisy, spisky¹⁰) — дакумент, дзе ў тэзіснай форме падаюцца патрабаванні шляхты, сабранай пад Віцебскам. Далей ідзе ліст да гаспадара ад імя пасольства ў складзе Яна Хадкевіча, Малхера Шэмета і Рыгора Бакея, у якім выкладаюцца прапановы ўдзельнікаў падзей у вайсковым лагеры.

У сваіх поглядах аўтар дакументальнага тэксту схіляўся да неабходнасці злучэння (іншымі словамі — інкарпарацыі) ВКЛ з Польшчай. Галоўнай перашкодай на шляху да уніі, на яго думку, былі „пань“, якія не хацелі дапускаць шляхту да ўлады і, зыходзячы з гэтага, не былі зацікаўленыя ў развіцці ў ВКЛ „шляхецкай дэмакратыі“¹¹. Дарэчы, пры аналізе крыніцы О.Галецкі безумоўна падтрымаў пазіцыю ананімнага аўтара ўступу, дакладна пераказваючы яго ідэі.

Аднак змест крыніц даводзіць, што унія ў вайсковым лагеры ліцьвінаў разумелася інакш. У якасці галоўнага патрабавання быў вылучаны заклік да склікання супольнага сойму, на якім у першую чаргу павінны быць вырашаны пытанні элекцыі будучага гаспадара і агульнай абароны. Асобным пунктам стаяла жаданне стварыць адзінае праўнае поле ў Кароне і Княстве, з выразнай мэтай рэалізацыі ў ВКЛ пастулатаў „шляхецкай дэмакратыі“. Унія разумелася як супольнае вырашэнне гэтых асноўных задач. Шляхта не пагаджалася з вылучаным у Кароне інкарпарацыйным праектам уніі: „*A wiedz że M(ilo)ściwy Królu, za zjechaniem naszym z pany Polaky nie juśmy na to wszystko przyzwolić, do czego by oni nas z upadkiem Rzeczypospol(itej) naszej przywodzić chcieli prozbami abo radami swemi...*“¹².

Варта заўважыць, што вылучаныя ў „Спісах“ патрабаванні пададзены ў ультыматыўнай форме. Прыхільнікі гэтай ініцыятывы асцерагаліся супрацьдзеяння з боку магнатэрыі і імкнуліся засцерагчыся ад яе ціску. Такі ціск, згодна з тэкстам „Спісаў“, мог здзяйсняцца праз судовы-выканаўчы структуры, якія былі пад уплывам магнатаў, а таксама фізічнымі метадамі. „Спісы“ заклікалі ўсю шляхту салідарызавацца для адпору. У выпадку ігнаравання сваіх патрабаванняў шляхта нават адмаўлялася плаціць падаткі і збіраліся ў паспалітае рушанне. Шляхта імкнулася выступаць на палітычнай арэне ў якасці самастойнай сілы, што, безумоўна, разыходзілася з поглядамі магнатэрыі адносна месца і ролі шараговага шляхецтва ў палітычным жыцці краіны¹³.

Аднак гэта не значыць, што шляхта спрабавала супрацьпаставіць сябе магнатэрыі. У пасольскім лісце прама гаварылася пра жаданне супольнага абмеркавання надзённых праблем з панамі—радай, нават пры адсутнасці гаспадара. Прызнаючы вялікую ролю Рады ў палітычным жыцці краіны, віцебскі лагер лічыў правамоцным і патрэбным паўнапраўны ўдзел шляхты як „меншага стану“ ў абмеркаванні найважнейшых дзяржаўных спраў. Шляхта патрабавала склікання з’езду (сойму), дзе б „меншы стан“ меў магчымасць данесці да ведама гаспадара і радных паноў свае „просьбы“. Іншымі словамі, шляхта хацела займаць рэальную рэпрэзентацыю на галоўным прадстаўнічым форуме краіны і непасрэдна ўплываць на ход прыняцця палітычных рашэнняў.

Што стала прычынай актывізацыі шляхты, сабранай у вайсковым лагеры, і вылучэння ёю дастаткова радыкальных патрабаванняў? О. Галецкі лічыць, што непасрэднай прычынай гэтага паслужылі цяжкасці ў вядзенні Інфлянцкай вайны. Яны актывізавалі палітычную дзейнасць шляхты¹⁴.

Трапна, на наш погляд, ахарактарызаваў падзеі пад Віцебскам І. Лапо. Ён не бачыў у дзеяннях шляхты водгуку на заклікі польскіх экзекуцыяністаў, ацэньваючы іх як „крык змучанай вайной паўгалоднай масы людзей, якія страчвалі надзею на паспяховае вядзенне вайны сіламі толькі сваёй дзяржавы“¹⁵.

Дакладна вядома, што шляхта была незадаволена працяглым побытам у лагеры з–за адсутнасці патрэбнай колькасці харчавання. Навакольны край быў спустошаны ваеннымі дзеяннямі, а спадзяванні на атрыманне здабычы ў выніку ваенных выправаў, мяркуючы па ўсім, не апраўдаліся. Пры гэтым дзяржаўная ўлада дамагалася ад шляхты, сабранай у паспалітым рушанні, ухвалення новага збору серабшчыны¹⁶. Змучаная ваенным становішчам шляхта, пагаджаючыся на новую серабшчыну, узамен прасіла, зважаючы на цяжкасці з харчаваннем, распусціць войска¹⁷.

Гэты кантэкст падзей, якія адбываліся ў вайсковым лагеры пад Віцебскам, можа растлумачыць некаторыя забытаныя пытанні. Шляхта была змучана вайной, і яе незадаволенасць цяжкасцямі вайны трэба было толькі скіраваць у патрэбнае рэчышча. У падобных варунках атрыманне падтрымкі звонку магло здавацца адзіным выйсцем са складанай сітуацыі.

Ці не выкарыстала гэтыя акалічнасці сапраўды дасведчаная і ўплывовая палітычная сіла ва ўласных інтарэсах? Вядома, што адным з паслоў ад сабранных пад Віцебскам шэрагаў шляхты быў малады і амбітны Ян Хадкевіч. Узнікае пытанне, чаму на чале шляхецкага пасольства апынуўся прадстаўнік магнацкага роду?

На наш погляд, гэта адбылося па той прычыне, што менавіта Я. Хадкевіч мог быць ініцыятарам выступлення шляхты¹⁸. Стольнік земскі ВКЛ пачынаў выяўляць сябе на той час як актыўны ваенны і палітычны дзеяч¹⁹. Хадкевічы тады былі другім па ўплывовасці магнацкім родам пасля Радзівілаў і іх супернікамі ў змаганні за дамінаванне на палітычнай арэне²⁰. Аднак становішча Радзівілаў на пачатку 60–х г. XVI ст. было настолькі моцнае, што без вонкавай падтрымкі ні Хадкевічы, ні якая–небудзь іншая палітычная сіла не магла даць ім рады.

Калі паглядзець на падзеі пад Віцебскам праз разрэз унутрыпалітычнай барацьбы Радзівілаў з Хадкевічамі, то выглядае цалкам праўдападобным, што Я. Хадкевіч паспрабаваў, абапіраючыся на шляхецкія масы, перахапіць палітычную ініцыятыву²¹. Менавіта Радзівілы мэтанакіравана супраціўляліся скліканню супольнага польска–літоўскага сойму, на якім пры любым раскладзе было б пастаўлена пытанне абмеркавання уніі. Звернем увагу яшчэ раз, што віцебскі лагер дамагаўся менавіта супольнага саймавання, аднак не дзеля інкарпарацыйнага зліцця Княства з Каронай, і нават не дзеля вузкастанавай задачы атрымання польскіх „залатых правоў і вольнасцяў“, як часта пішацца ў гістарыяграфіі, а для вырашэння найпільнейшых палітычных пытанняў пры сваім паўнапраўным удзеле. Пры гэтым скліканне такога сойму не азначала ўвядзення новага інстытута ўлады, а павінна было быць аднаразовай акцыяй.

Як бачна, прапановы віцебскага лагера — канкрэтныя і саспелыя да рэалізацыі — насілі ўмераны характар. У іх прызнавалася неабходнасць уніі для дзейснай абароны краіны ды пераемнасці ўлады і адначасова абараняліся асноўныя атрыбуты суверэнітэту ВКЛ²². Цяжка ўявіць, каб такі ўзважаны праект мог спантанна з’явіцца ў шэрагах ананімных шляхцічаў, з ліку якіх мы не ведаем прозвішча ніводнага палітычнага лідэра. Ініцыятарам яго стварэння павінен быў быць добра інфармаваны ў палітычных справах ВКЛ і Польшчы чалавек. Я. Хадкевіч найлепей падыходзіў на гэтую ролю. Да таго ж, пастулаты, вылучаныя пад Віцебскам у 1562 г., не разыходзіліся з пазіцыяй Хадкевіча па унійным пытанні, якую ён займаў на Люблінскім сойме 1569 г.

Акцыя Я. Хадкевіча была цікавай спробай перахопу палітычнай ініцыятывы, у якой ён салідарызаваўся з новай пазіцыяй гаспадара ў пытаннях узаемадачыненняў паміж Польшчай і ВКЛ. Я. Хадкевіч выкарыстаў незадаволенасць шляхты для адшукання яе падтрымкі, а праз прызнанне неабходнасці уніі — давер караля. З яго боку гэта быў досыць рызыкаўны крок, бо ў выпадку няўдачы існавала небяспека апынуцца на ўзбочыне вялікай палітыкі. Аднак, як паказаў час, Я. Хадкевіч добра арыентаваўся ў палітычнай сітуацыі і яе перспектывах. Неўзабаве ён пачаў хутка прасоўвацца па ўрадніцкай лесвіцы, зрабіўшыся ў другой палове 60–х г. XVI ст. фактычна адным з самых уплывовых палітыкаў у ВКЛ²³.

Асабліва трэба адзначыць — падзеі ў лагеры пад Віцебскам паказалі, што паспалітае рушанне з інструменту для вядзення ваенных дзеянняў станавілася важным фактарам унутрыпалітычнай барацьбы ў ВКЛ.

„Спісы“ шляхты ВКЛ агучылі на Варшаўскім сойме 1563/1564 г., на якім была зроблена першая сур’ёзная спроба заключэння новай уніі. Аднак гэтая ініцыятыва польскіх паслоў не прынесла вялікага эфекту. Напэўна, з той прычыны, што прапановы, выпрацаваныя ў вайсковым лагеры пад Віцебскам у верасні 1562 г., па сутнасці, мала чым адрозніваліся ад пазіцыі

пасольства на чале з М. Радзівілам Чорным. Віленскі біскуп Валяр’ян Пратасевіч у сваім вотуме, выкладзеным на Берасцейскім сойме 1566 г., ставіў у адзін шэраг прапановы ліцвінаў наконт уніі, зробленыя ў вайсковым лагеры пад Віцебскам і на соймах у Вільні і Варшаве ў 1563 г.²⁴

З процілеглага Радзівілам палітычнага лагера выйшла яшчэ адна цікавая контракцыя. Са з’езду радных паноў у Трабах у кастрычніку 1565 г. у Вільню да гаспадара было выслана пасольства на чале з усё тымі ж Я. Хадкевічам і М. Шэметам²⁵. Пасольства прасіла ад Жыгімонта Аўгуста гарантый, што ў далейшым часе падобныя з’езды не будуць шкодзіць „шляхецкім вольнасцям“ і склікацца без вальнага сойму. Гаспадар тлумачыў, што з’езд быў скліканы без вальнага сойму для аператыўных радаў „о пилных и великоважных потребах“ абароны краіны, што ніякага „нарушенья и уближенья“ правоў і вольнасцяў з-за гэтага няма і не будзе.

Нашто групоўцы радных паноў у той сітуацыі, калі шляхта быццам бы ціснула на магнатэрыю з мэтай найхутчэйшага заключэння уніі з Польшчай, адмаўляцца ад магчымасці вырашаць дзяржаўныя праблемы ў вузкім коле Рады і дамагацца гарантавання вольнасцяў праз абавязковае скліканне сойму — найвышэйшага станавага прадстаўнічага органа?

На нашу думку, у гэтым выпадку зноў яскрава выявілася барацьба групоўкі Я. Хадкевіча за палітычны ўплыў. Падобныя паводзіны скіроўваліся ў першую чаргу супраць групоўкі М. Радзівіла Рудога і яе канцэпцыі палітычнага ўладкавання ў ВКЛ. Я. Хадкевічу было лепей дзейнічаць па ўмацаванні сваіх уплываў менавіта на соймах, таму што тут было больш шырокае поле для маневраў, і Радзівілы, у адрозненне ад Рады, не гралі тут абсалютна дамінавальную ролю. Да таго ж, месца земскага маршалка ў гэты час было вакантным, а Я. Хадкевіч на яго, безумоўна, прэтэндаваў²⁶. Падобны ход быў бяспройгрышны, таму што Жыгімонт Аўгуст не мог не пацвердзіць гарантый шляхецкіх вольнасцяў. Гэта адпавядала яго тагачаснай палітыцы ўмацавання праўных асноў шляхецка-дэмакратычнага ладу ў ВКЛ.

Як сведчаць факты, шляхта ВКЛ не адыгрывала актыўнай і, што найважней, самастойнай ролі ў палітычным жыцці. Ініцыятыўнасць на соймах у выглядзе падачы „просьбаў“ да гаспадара не павінна прыводзіць у зман. Гэтыя просьбы мелі на мэце выкананне хутчэй рэгіянальных інтарэсаў, чым агульнадзяржаўных. Адсутнасць на рэгіянальным узроўні прадстаўнічых органаў — соймаў — спрычынялася да слабой абазнанасці шляхты ў палітычных справах і не спрыяла накапленню досведу палітычнай барацьбы. Шляхта, дарэчы, ніколі не вылучала патрабавання ўтварэння соймаў на тэрыторыі Княства. Няма такога пункта і ў віцебскіх „Спісах“ 1562 г. Вядома, што ў Польшчы менавіта соймамі служылі для шараговай шляхты школай, дзе яна практычным шляхам здабывала палітычную адукацыю. Калі шляхта імкнулася да пераймання польскіх узораў, то чаму не патрабавала стварэння так відавочна выгадных для сябе соймавых структур улады?

Сапраўднае месца прадстаўнікоў ад рэгіёнаў (у большасці звычайных сярэдніх шляхцічаў) у палітычнай ерархіі засведчыла інструкцыя (канфірмацыя) для пасольства ВКЛ на Варшаўскі сойм, зацверджаная гаспадаром у ліпені 1563 г. Сябры пасольства, якія не належалі да першай „лавіцы“ паноў-рады, не мелі права самастойна выказваць свой голас у дыскусіях²⁷. Верагодна, такі падыход акцэптаваўся ўсімі ўдзельнікамі пасольства як сам сабой зразумелы. Дзённік Варшаўскага сойму змяшчае толькі выступленні М. Радзівіла Чорнага — кіраўніка пасольства. На заўвагу, чаму ад імя ліцвінаў выказваецца толькі ён, Радзівіл адказаў, што мае паўнамоцтвы ад усяго шляхецтва ВКЛ²⁸. На ролю М. Радзівіла Чорнага ў гэтым пасольстве могуць паказваць абвядчэнні ў яго бок, зробленыя кракаўскім кашталянам Я. Тарноўскім, які заявіў, што Радзівіл замяніў сапраўдных земскіх паслоў на залежных ад яго шляхцічаў²⁹.

Важныя аргументы супраць прапанаванай О. Галецкім канцэпцыі — адсутнасць звестак пра новыя праунійныя ініцыятывы шляхты ВКЛ. Дакладна толькі вядома, што праунійныя прапановы зыходзілі ад падляшскай шляхты. Аб прычынах яе зацікаўленасці ў уніі ўжо шмат пісалася ў літаратуры. Найбольш яскрава праунійная пазіцыя падляшан праявілася на Берасцейскім сойме 1566 г. Толькі ў „просьбах“ падляшскіх паведаў было цвёрда і прама пастаўлена пытанне пра неабходнасць давяршэння справы уніі з Польшчай³⁰.

З асяроддзя падляшан выйшла яшчэ адна вельмі цікавая прапанова, на якую не звярнулі ўвагі навукоўцы. Шэраг падляшскіх ураднікаў з ліку мясцовай шляхты склалі прамову, выкладзеную перад удзельнікамі сойму³¹. У ёй гаварылася, што ў той сітуацыі, калі палітычныя эліты абедзвюх краін (г. зн. сенатары з польскага боку, а радныя паны — з боку ВКЛ) не могуць дамовіцца па спрэчных пытаннях (што можа зацягнуць заключэнне уніі да бясконцасці), вырашэнне спрэчак і прыняцце канчатковага рашэння належыць Жыгімонта Аўгусту як „*pani zwierzchnemu a przedniejszemu tak Korony Polskiej jako Wielkiego Księstwa Litewskiego*“, пры ўмове захавання правоў і вольнасцяў абедзвюх дзяржаў. Пры гэтым падляшскія паслы асабліва

падкрэслівалі, што „*żaden inszy zgodzać abo rozeznawać nie może ani będzie obywatelów a narodów tego państwa Wielkiego Księstwa Litewskiego z obywatelmi a z narody Korony Polskiej*“³². Такім чынам, падляшскія паслы выказваліся за адсоўванне радных паноў ад вырашэння гэтай актуальнай палітычнай праблемы.

Палітычныя ініцыятывы падляшан заўсёды выстаўляліся як прыклад памкненняў шляхты да эмансіпацыі і уніі. Хацелася б перавесці ўвагу на іншую праблему. Ці абавязкова праўніная пазіцыя падляшскіх паведаў вынікала пераважна з рацыі саслоўных інтарэсаў сярэдняй шляхты? Ці не адыгрывалі тут больш значную ролю рэгіянальныя інтарэсы Падляшша як спецыфічнага раёна ВКЛ? Суседства з Каронай спрыяла не толькі перайманню традыцый рэальнай „шляхецкай дэмакратыі“, але і паглыбленню эканамічных і культурных сувязяў, што стварала дадатковую зацікаўленасць падляшан у уніі.

Да 1568 г. на соймах ВКЛ пытанне уніі (дакладней, склікання агульнага з палякамі сойму) не падымалася. На Віленскім сойме 1563 г. была вылучана „просьба“ да палякаў аб вайсковай дапамозе, наступствам чаго стала накіраванне на польскі сойм восенню 1563 г. афіцыйнай дэлегацыі з ВКЛ³³. На Віленскім сойме 1565 г. гаспадар, адказваючы на „просьбы“ некаторых паведаў, сам адхіліў разгляд пытання аб супольным сойме³⁴. Універсал аб скліканні вальнага сойму ў сярэдзіне 1566 г. сведчыў пра асаблівае значэнне унійнага пытання, аднак у лістах гаспадара да соймаў пра гэта няма ніводнага слова³⁵. У жніўні 1566 г. Рада прасіла гаспадара адкласці скліканне супольнага польска-літоўскага сойму з прычыны небяспекі нападу вялікага маскоўскага войска³⁶. У гаспадарскіх пасланнях на соймікі ў кастрычніку 1566 г. ясна гаварылася, што ўзнаўленне перамоў аб уніі з палякамі рабілася выключна „*для способнейшее и потужнейшее вальки з неприятелем*“³⁷. Аднак з вялікай доляй верагоднасці можна дапускаць, што гаспадарскай уладзе не ўдалося схіліць сойм да ўзнаўлення перамоў аб уніі. Рэцэс Гарадзенскага сойму ад 6 студзеня 1567 г. змяшчае толькі артыкул „*о сланье до панов поляков*“ з просьбай аб вайсковай і фінансавай дапамозе на будучую выправу супраць маскоўцаў, у чым, дарэчы, польскі бок адмовіў³⁸. І толькі на Гарадзенскім сойме 1568 г., выконваючы пастанову з'езду ў Лебедзеве, па ініцыятыве гаспадарскай улады было ўхвалена скліканне агульнага сойму з палякамі для канчатковага вырашэння „унійнага пытання“³⁹.

Дык ці была шляхта непасрэдна зацікаўлена ў заключэнні уніі з Польшчай? Безумоўна, гэта знаходзілася ў сферы яе станавых інтарэсаў і шляхта магла атрымаць ад уніі выгаду. Аднак у палітычных варунках тагачася найпільнейшай патрэбай шляхта бачыла прыняцце новага Статута, у які былі б упісаны прывілеі аб наданні шляхецкіх правоў і вольнасцяў, што юрыдычна аформіла б прызнанне за ўсім шляхецкім станам роўнага доступу да ўлады. Пасля зацвярджэння і ўступлення ў сілу Статута ВКЛ 1566 г. шляхта дамаглася рэалізацыі сваіх намаганняў. Атрыманне шляхецкіх вольнасцяў у любым выпадку цяпер не магло быць прывабным аргументам на карысць уніі з Польшчай.

Другой задачай для шляхты было завяршэнне вайны, а тым самым спыненне накладных збораў у паспалітае рушанне і выплатаў цяжкіх надзвычайных падаткаў. Уступленне ў Інфлянцкую вайну абумовіла рэзкае павелічэнне ставак ускосных падаткаў і частае ўхваленне серабшчыны⁴⁰. Саюз з Польшчай усведмляўся як выхад з цяжкага становішча, і гэтае разуменне ўмацоўвалася з цягам Інфлянцкай вайны і выразна выявілася пасля збору войска ВКЛ у 1567 г.

Але шляхце не былі чужымі агульнадзяржаўныя інтарэсы ВКЛ, якія зусім не разыходзіліся з яе станавымі інтарэсамі. Ліцьвінаў вызначала цвёрдае ўсведамленне ўласнай адрознасці ад тых жа палякаў як асобнага „палітычнага народа“. Усведамленне асобнасці свайго палітычнага быцця змешвалася з этнічнымі характарыстыкамі, у выніку чаго паўставала арыгінальная „ліцьвінская свядомасць“, якая пазней стала крыніцай для праяваў „літоўскага сепаратызму“. Сведчанні моцнага адчування сваёй непадобнасці да „братняга“ народа мы сустракаем на кожным кроку. Гэтаму нямала паспрыялі творы польскіх публіцыстаў. Яны выстаўлялі ліцьвінаў як няўдзячны барбарскі народ, які павінен быць абавязаны Польшчы за свой уваход у супольнасць хрысціянскіх краінаў Еўропы. Ліцьвіны, у сваю чаргу, выступалі супраць гэткага погляду, лічылі яго несправядлівым і зняважлівым і, як маглі, змагаліся з ім. Найяскравейшы прыклад падобнай палемікі — творы Станіслава Ажахоўскага і ананімная „Размова Паляка з Ліцьвінам“⁴¹.

Як ужо ўзгадвалася, упершыню супольнае абмеркаванне праблемы уніі адбылося на Варшаўскім сойме 1563/1564 г. Абодва бакі выклалі свае праекты будучага саюзу суседніх дзяржаў. Праект пасольскай ізбы польскага сойму, дзе дамінавалі экзекуцыяністы, заключаўся ў фактычнай інкарпарацыі ВКЛ у склад Польшчы⁴². Польскія сенатары таксама выступалі за інкарпарацыйную унію, але іх пазіцыя была больш схільная да кампрамісаў з ліцьвінамі⁴³. Такі

падыход не мог быць станоўча ўспрыняты літоўскім бокам. Паслы з ВКЛ неаднакроць заяўлялі, што імкнуцца заключыць унію, але на ўмовах захавання „правоў і вольнасцяў“ Княства⁴⁴.

Літоўскі праект уніі кардынальна адрозніваўся сваім стаўленнем да характару і ролі супольнага сойму Рэчы Паспалітай. Радныя паны ВКЛ настойвалі на прысутнасці ў дзяржаўна-праўнай сістэме супольнай дзяржавы асобнага вальнага (або „паспалітага“) сойму ВКЛ. Гэты сойм, маючы паўнату заканадаўчай улады на тэрыторыі ВКЛ, быў прамежкавай інстанцыяй паміж „Вялікім вальным соймам Рэчы Паспалітай“ (такі тэрмін выкарыстоўваецца ў дзённіку Варшаўскага сойму 1563/1564 г.) і літоўскімі соймамі. Толькі ў выпадку вырашэння агульных для ўсёй дзяржавы пытанняў сойм у ВКЛ не павінен збірацца. Замест гэтага радныя паны павінны былі б вызначаць, хто з іх едзе на вялікі сойм, а хто застаецца⁴⁵.

М. Радзівіл Чорны лічыў патрэбным правядзенне ў ВКЛ рэформаў унутранага ладу і, у прыватнасці, утварэння павятовых соймаў (sic!). Дзякуючы гэтым рэформам у ВКЛ з фармальна-юрыдычнага гледзішча канчаткова ўсталяваліся б прынцыпы „шляхецкай дэмакратыі“. Аднак пры гэтым магнацтва не згубіла б свайго рэальнага ўплыву на развіццё ўнутранай палітыкі дзяржавы. Гэты кантроль забяспечвала б у першую чаргу існаванне ўласна вальнага сойму ВКЛ.

У ВКЛ прытрымліваліся канцэпцыі „дзвюх Рэчаў Паспалітых“. Для функцыянавання ў краіне „шляхецкай дэмакратыі“ патрабавалася ўвядзенне новых урадаў і пасадаў, а таксама наданне прывілеяў „на ўзор польскі“. Аднак аб'яднанне з Каронай не было абсалютна неабходным. На такой пазіцыі стаяла Рада. Мяркуючы па крыніцах, гэтая пазіцыя не сустракала прэрэчанняў з боку шляхецкага стану. Нельга разглядаць рэформы 1564—1566 г. як проігрыш магнатаў і выйгрыш шляхты⁴⁶. У свой час Ю. Бардах выказаў думку, што рэформы 1564—1566 г. уяўлялі сабою саступку з боку магнатэрыі, якая хацела такім чынам адвесці шляхту ад імкнення да уніі⁴⁷.

Для характарыстыкі літоўскага праекта дадае інфармацыі адзіны ў сваім родзе (і гэтым унікальны) *voitum* віленскага біскупа В. Пратасевіча, выкладзены на Берасцейскім сойме 1566 г. Аргументацыйнай апорай для В. Пратасевіча быў прывілей Аляксандра 1492 г. Ён лічыў, што любяы унійныя пагадненні павінны абапірацца на гэты дакумент. Пазіцыя віленскага біскупа безумоўна кансерватыўная: „*teraz nic my nowego nie potrzebujemy, jedno abyśmy zachowani byli po staremu*“⁴⁸. У галоўным пытанні — структуры вярхоўнага заканадаўчага органа — радныя паны салідарна выступалі за захаванне сойму ВКЛ. В. Пратасевіч, у прыватнасці, казаў, што калі Княства пазбавіцца ўласных вальных соймаў і Рады, „*już przy tym państwie nic takiego osobliwego ani znanego ku dostojności jego i wolności naszej nie zostało*“⁴⁹. Важна адзначыць, што, абараняючы патрэбу функцыянавання соймаў ВКЛ, біскуп спасылаўся на прускую мадэль, дзе існаваў асобны ад кароннага сойм.

Праграмай-мінімум ліцвінаў была згода на элекцыю адзінага гаспадара і вядзенне супольнай знешняй палітыкі. Гэты праект, мяркуючы па ўсім, быў абмеркаваны на Віленскім сойме 1563 г. і зацверджаны Жыгімонтам Аўгустам у канфірмацыі, нададзенай пасольству ВКЛ⁵⁰.

Такім чынам, гаспадар пагаджаўся з асноўнымі патрабаваннямі ліцвінаў. На нашу думку, ён меркаваў з дапамогай такой умеранай уніі вырашыць дынастычныя праблемы і атрымаць ад польскага боку вайсковую і фінансавую дапамогу для вядзення Інфлянцкай вайны. Для гаспадарскай улады гэта было задачай нумар адзін. Падобныя прычыны пастаноўкі унійнага пытання ўказваў у кастрычніку 1563 г. Міхал Дзялыньскі ў сваёй размове з папскім нунцыем Камэндоні⁵¹.

Аднак справа заключэння уніі разбілася аб рознае стаўленне бакоў у пытанні структуры вышэйшага заканадаўчага органа ўлады. З ходам соймавых дыскусій рос недавер да памкненняў процілеглага боку. Палякі непакоіліся, што захаванне вальнага сойму ВКЛ адкрые ў далейшым часе шлях да разрыву уніі і выбару асобнага вялікага князя. Ліцвіны, у сваю чаргу, баяліся, што ў палітычным жыцці Княства пачнуць дамінаваць палякі, займаючы мясцовыя ўрады⁵².

Літоўскае пасольства імкнулася перанесці заключэнне уніі на наступны сойм, спасылаючыся на адсутнасць дастатковых паўнамоцтваў для падпісання дакументаў, якія сваім зместам адыходзілі ад артыкулаў канфірмацыі. Ліцвіны заяўлялі, што новыя спрэчныя пытанні павінны быць абмеркаваны на вальным сойме ВКЛ⁵³. Упэўненасці ім дадала атрыманне паведамленняў пра перамогу ў Вульскай бітве 26 студзеня 1564 г. Польскі бок, як і раней, ставіў у залежнасць ад вырашэння унійнага пытання аказанне вайсковай і фінансавай дапамогі Княству ў вядзенні вайны з Маскоўскай дзяржавай⁵⁴.

Літоўскае пасольства ад'ехала з Варшавы ў канцы лютага 1564 г. Апісваючы настроі сярод удзельнікаў сойму, Камэндоні называў некалькі прычын, па якіх унія не была заключана⁵⁵. Варта звярнуць увагу на апошнюю з іх. Верагодна, М. Радзівіл Чорны, убачыўшы немагчымасць

зключэння уніі па ўласным праекце, перайшоў да палітыкі зацягвання і адкладання перамоў з польскім бокам па гэтым пытанні. Віленскі ваявода канчаткова разышоўся ў поглядах з гаспадаром, і іх адносіны заўважна астудзіліся пасля гэтага часу.

На соймах 1564—1566 г. гэтая палітыка Рады ВКЛ, дзе верхаводзілі Радзівілы, выявілася з поўнай відавочнасцю. На каронны сойм, скліканы ў Парчове ўлетку 1564 г., з радных паноў ніхто не з'явіўся. Яны даслалі толькі сваіх упаўнаважаных, каб выказацца супраць экзекуцыі. Камэндоні ў гэтай сувязі канстатаваў: „*utrudzają więc układy jak mogą, tak, iż koniecznym jest zaniechać je na ten raz i odłożyć do drugiego sejmu*“⁵⁶. Аднак і на наступным каронным сойме, які сабраўся ў Пётракаве ў сакавіку 1565 г., сітуацыя паўтарылася. Прычынай непрыезду ліцьвінаў была пільная ваенная небяспека з боку Масквы⁵⁷.

У 1566 г. каронны сойм зноў чакаў пасольства з ВКЛ, якое павінна было выкласці пазіцыю літоўскага боку ў дачыненні да далейшых узаемаадносін паміж Княствам і Каронай. Аднак пасольства на чале з Мікалаем Нарушэвічам і Юрыем Осцікам, што прыехала на сойм 15 ліпеня 1566 г., не мела паўнамоцтваў для заключэння уніі. Яно паўтарыла тыя ж самыя ўмовы, якія былі вылучаны ліцьвінамі на Варшаўскім сойме 1563/1564 г.⁵⁸

Такім чынам, радныя паны імкнуліся захаваць перадусім аўтаномію сойму ВКЛ у дзяржаўна-праўнай структуры Рэчы Паспалітай, не маючы нічога супраць заключэння уніі на прынцыпах адзінства гаспадарскай улады і вядзення супольнай знешняй палітыкі. Больш за тое, у радных паноў (у тым ліку і ў Радзівілаў) не выклікала пярэчанняў правядзенне рэформ для зацвярджэння ў ВКЛ шляхецка-дэмакратычных прынцыпаў дзяржаўнага ўладкавання. Рада імкнулася перавесці ўвагу на праблемы вайны і абароны, заклікаючы гаспадара да вырашэння гэтых найпільнейшых для Княства задач. Пытанне уніі перасоўвалася ёю на сваёй актуальнасці на другі план.

Асобнага аналізу патрабуе пазіцыя Жыгімонта Аўгуста ў дачыненні да уніі. Пачынаючы з 1562 г. гаспадар паслядоўна імкнуўся да яе заключэння. Але што да характару і шляхоў рэалізацыі унійных планаў, то тут дзеянні апошняга Гедымінавіча былі досыць супярэчлівыя. Яго пазіцыя змянялася ў залежнасці ад развіцця палітычных падзей у Польшчы і ВКЛ. Пры характарыстыцы унійнай палітыкі гаспадара нельга абмінаць і ўплывовыя знешнепалітычныя фактары, у першую чаргу ўдзел Княства ў Інфлянцкай вайне.

Для вядзення актыўнай знешняй палітыкі Жыгімонт Аўгуст першы зразумеў неабходнасць апоры на вайсковы і фінансава-матэрыяльны патэнцыял не толькі Літвы, але таксама і Польшчы. Гэтую патрэбу ў відавочнілі складанасці, якія ўзніклі пры падпарадкаванні Інфлянтаў на пачатку 60-х г. XVI ст. Да заключэння уніі Жыгімонта Аўгуста штурхала не што іншае як патрэба знайсці сродкі для рэалізацыі сваіх знешнепалітычных планаў.

Унійную палітыку гаспадара лаканічна і вельмі дакладна апісаў у сваёй рэляцыі ў Рым добра дасведчаны папскі нунцыў Ю. Руджэры: „*Ma Jego Królewska Miłość inny zamiar, który go nie mało zajmuje, to jest zjednoczenie Litwy z Koroną w sposób niżej opisany, a to tym końcem aby połączone siły mogły łatwiej opierać się wspólnym nieprzyjaciółom a mianowicie Moskwie, której, jak się okazało z doświadczenia, Litwini nie są w stanie podjąć, a Polacy, nie będąc z nimi złączeni, nie chcieli wojować w tamtych stronach bez żołdu*“⁵⁹. Як бачым, папскі нунцыў лічыў, што патрэбы абароны служылі галоўнай прычынай праўнай палітыкі гаспадара. Падобныя матывацыі унійнай палітыкі гаспадара пацвярджае таксама інструкцыя на соймкі Бельскага павету ў кастрычніку 1568 г. У гэтым дакуменце, выдадзеным напярэдадні Люблінскага сойму, няма ніводнага слова пра станаваю зацікаўленасць шляхты ў заключэнні уніі, таксама як пра падобныя перадумовы палітыкі гаспадарскай улады⁶⁰.

Ужо ў канцы 1562 г. Жыгімонт Аўгуст заклікаў М. Радзівіла Чорнага да хутчэйшага заключэння уніі⁶¹. Страта Полацка ў лютым 1563 г. яшчэ мацней пераканала Жыгімонта Аўгуста ў патрэбе як мага хутчэйшага атрымання вайсковай дапамогі з боку Польшчы. Вышэйшыя станы ВКЛ таксама выразна ўбачылі патрэбу ў прыцягненні знешніх сродкаў для абароны. Вальны сойм ВКЛ у 1563 г. пагадзіўся выслать у Польшчу пасольства для абмеркавання умоў, на якіх можа быць заключана унія. Агаворвалася, што гэты крок кіраўніцтва ВКЛ зрабіла з мэтай атрымання вайсковай і фінансавай дапамогі з Польшчы⁶².

Цікавы той факт, што Жыгімонт Аўгуст падпісаў канфірмацыю для пасольства, дзе выкладаўся літоўскі праект уніі. Напэўна, гаспадар пагаджаўся з умовамі ліцьвінаў і лічыў, што такой жа будзе пазіцыя польскага сойму. Варта заўважыць, што пастулаты літоўскага боку не супярэчылі дынастычным інтарэсам апошняга прадстаўніка Гедымінавічаў. У канфірмацыі нідзе не прасочвалася ідэя неабходнасці уніфікацыі палітычных сістэм Кароны і Княства. Ці можна, у сувязі з гэтым, казаць пра паслядоўнасць планаў гаспадара ў заключэнні цяжнейшага саюзу дзвюх дзяржаў?

Жыгімонт Аўгуст умела выкарыстоўваў супярэчнасці паміж сенатам і пасольскай ізбой у каронным сойме дзеля рэалізацыі сваіх палітычных задумаў. Нельга казаць, што пасля 1562 г. кароль лёгка перайшоў на бок экзекуцыяністаў і паслухмяна выконваў пастулаты іх праграмы⁶³. Супярэчлівасць унутранай палітыкі гаспадара ў Кароне заключалася ў лавіраванні паміж сенатам, якому экзекуцыя правоў на зямельныя маёнткі была нявыгадная, і пасольскай ізбой — патрабавальнікам радыкальных экзекуцыйных рэформаў.

Схільны да кампрамісных рашэнняў, Жыгімонт Аўгуст бачыў, што ні інкарпарацыя, ні захаванне соймавай аўтаноміі ВКЛ не надаваліся для абодвух бакоў як шлях да заключэння уніі. Гэта стала выразна відаць пасля дыскусій на Варшаўскім сойме 1563/1564 г.

Жыгімонт Аўгуст рашуча падтрымаў польскі бок, зыходзячы з ідэі „аднаго цела і галавы Рэчы Паспалітай“. Тым самым любое раздзяленне паўнамоцтваў вярхоўных органаў улады адкідвалася як супярэчнае ідэі супольнай дзяржавы. Аднак канкрэтныя пытанні, якія датычыліся „правоў, вольнасцяў, звычаяў“, патрабавалі дакладнага юрыдычнага вырашэння. Найважнейшымі з іх (узгаданых у рэцэсе Варшаўскага сойму 1563/1564 г.) былі вызначэнне месца ліцвінаў у соймавай ерархіі, вызначэнне месца адбыцця соймаў і стварэнне на тэрыторыі ВКЛ соймакаў. Так што прорва адрозненняў паміж дзяржаўна-палітычным уладкаваннем Кароны і Княства была глыбейшая, чым ўяўлялася.

Перамога ў Вульскай бітве 26 студзеня 1564 г. выявіла, што спыніць наступ маскоўцаў можна было ўласнымі сіламі ліцвінаў. Задача прыцягнення знешняй дапамогі не здавалася такой актуальнай. Гэтае становішча выкарысталі Радзівілы, каб згарнуць перамовы з польскім бокам на конт уніі.

Іх заклікі звярнуцца да ваенных спраў не засталіся па-за ўвагай гаспадара. У 1565 г. ён выступіў за актывізацыю ваенных дзеянняў і нанясенне непрыяцелю вырашальнага ўдару. Жыгімонт Аўгуст на польскім сойме ў сакавіку 1565 г. выказаўся за хутчэйшае завяршэнне вайны як першачарговую задачу для абедзвюх дзяржаў, „*nie trwoniąc czasu, jak w upłynionym roku, swarami około zjednoczenia Litwy z Koroną*“⁶⁴. Гаспадар разам з сенатам прапаноўваў неадкладна ўхваліць падаткі на ваенна-абарончыя мэты. На іх думку, ваеннае становішча перашкаджала спакойна займацца ўнутрыпалітычнымі справамі, у прыватнасці, праводзіць супольныя соймы, дзе магла б быць даведзена да канца справа уніі⁶⁵. У сваю чаргу, пасольская ізва клапацілася пра распачынанне экзекуцыі як першачарговага пытання. Пасля яе рэалізацыі можна было прыступіць да уніі. Навядзенне парадку ў Кароне павінна было станюцца паўплываць, на думку земскіх паслоў, на стаўленне ліцвінаў да саюзу з Польшчай⁶⁶. Нягледзячы на падобнае разыходжанне пазіцый, падаткі на вайну былі ўхвалены.

У соймавых інструкцыях, разасланых перад Пётракаўскім соймам 1566 г., Жыгімонт Аўгуст зноў заклікаў да абмеркавання праблем абароны ад маскоўскага непрыяцеля, заявіўшы, што гэта — супольная справа і для Княства, і для Кароны. Пад час працы сойму ён супакойваў шляхту тым, што „*jest Litwa chętna do unii*“⁶⁷.

Складана адказаць, чаму Жыгімонт Аўгуст так цвёрда і мэтанакіравана выказваўся за падрыхтоўку вырашальнага ваеннага ўдару па праціўніку і хутчэйшае пераможнае заканчэнне вайны з Масквою ў сярэдзіне 60–х г. XVI ст. Такая пазіцыя дазваляла спадзявацца на атрыманне фінансавых рэсурсаў з Кароны, дзеля чаго была патрэбная згода сойму. Магчыма, жаданне скончыць вайну было шчырым, але рэалізаваць яго не ўдалося па аб’ектыўных прычынах (гаспадарчы крызіс, эпідэмія чумы, кепская праца кіраўнічага апарату ў ВКЛ). З іншага боку, магло быць і так, што, абвясчаючы перамогу ў вайне прыярытэтнай задачай, Жыгімонт Аўгуст тым самым хацеў выбіць апошні козыр з рук радных паноў ВКЛ, для якіх ваенная небяспека была галоўнай падставай для ігнаравання унійнага пытання.

Ідэю заключэння уніі Жыгімонт Аўгуст не пакідаў увесь час. Аднак планы рэалізацыі гэтай ідэі змяняліся ў залежнасці ад складвання палітычных абставінаў. Не трэба забываць, што аб’ектыўная сітуацыя на ваенным фронце прымушала звяртаць пільную ўвагу на праблемы абароны. З сярэдзіны 1566 г. маскоўцы перайшлі да новай палітыкі замацавання на Полаччыне. На захопленых тэрыторыях яны распачалі будаўніцтва замкаў, якія павінны былі адыгрываць ролю фарпостаў маскоўскай улады. Замкі будаваліся ў найважнейшых стратэгічных месцах. Маскоўцы імкнуліся размяшчаць іх у глыбіні тэрыторыі ВКЛ, тым самым пашыраючы зону свайго кантролю.

У гэтых абставінах заклікі радных паноў звярнуцца да ваенных праблем станавіліся вельмі актуальнымі. У сярэдзіне 1566 г. Жыгімонт Аўгуст амаль што страціў надзею на заключэнне уніі, убачыўшы нежаданне радных паноў ехаць на польскі сойм для абмеркавання гэтага пытання (яны прыкрываліся патрэбай заставацца ў Княстве для абароны краіны)⁶⁸.

Неспадзяваная актывізацыя каланізацыйнай палітыкі маскоўцаў прымусіла ўрад ВКЛ перайсці да хуткіх контрдзеянняў, якія заключаліся ў выкарыстанні наёмнага войска ВКЛ

супраць маскоўскіх планаў, а таксама ў актывізацыі будаўніцтва ўласных фарпостаў на Полаччыне. Дзякуючы прынятым мерам у 1567—1568 г. прасоўванне маскоўцаў углыб тэрыторыі ВКЛ было спынена⁶⁹.

Актуалізаваліся і намеры нанесці па ворагу вырашальны ўдар. На Гарадзенскім сойме 1566/1567 г. дэкларавалася патрэба актывізацыі ваенных дзеянняў. Акцэнтуючы ўвагу на першачарговасці гэтай задачы, гаспадарская ўлада запэўнівала, што „...в тых двух годех не маем ни до чого иншого вести ани зывати, одной войне потужьной з неприятелем досыть чинити“⁷⁰. Як вынік, на сойме ўхвалілі збор паспалітага рушання з абавязковым удзелам у ім Жыгімонта Аўгуста. Калі б гаспадар заклікаў да чаго—небудзь іншага (пад гэтым, безумоўна, разумелася унія), а не да вайны, вышэйшыя станы вызваліліся б ад абавязку плаціць земскія падаткі. Падобным чынам палітычныя эліты ВКЛ імкнуліся перастрахавацца ад разгляду уніянага пытання ў бліжэйшай будучыні.

Наўрад ці Жыгімонт Аўгуст верыў у выніковасць перамоў з маскоўскім пасольствам, якое знаходзілася ў ВКЛ улетку 1567 г.⁷¹ Разведкавыя мэты маскоўцаў сталі хутка відавочнымі для кіраўніцтва ВКЛ. Вельмі верагодна, што гаспадар будаваў пераможныя планы ў залежнасці ад поспеху выступлення апазіцыі ў Маскве, не маючы вялікай надзеі на эфектыўнасць дзеянняў сабранага паспалітага рушання.

У любым выпадку шырокамаштабная падрыхтоўка паспалітага рушання ў 1567 г. не прывяла да значных актыўных дзеянняў. Затое ў вайсковым лагеры пад час сходу шляхты ў Лебедзеве былі вырашаны важныя пытанні, звязаныя са зборам падаткаў і арганізацыяй абароны. Шляхта таксама падтрымала на гэтым сходзе ідэю склікання супольнага сойму з Каронай для канчатковага заключэння уніі⁷².

Заўважым, што Жыгімонт Аўгуст звярнуўся да шляхты для атрымання падтрымкі сваіх уніічных планаў менавіта ў вайсковым лагеры, дзе голас вялікай шляхецкай масы меў асаблівую сілу⁷³. Паспалітае рушанне з вайсковага лагера, улічваючы вялікую прадстаўнічасць шляхты, імгненна магло ператварыцца ў палітычны форум. Тут добра было праводзіць прапагандысцкія акцыі, а таксама дамагацца згоды шляхецкага грамадства на ўхваленне тых ці іншых палітычных мерапрыемстваў. Дарэчнай будзе аналогія з віцебскім лагерам 1562 г., калі ад імя шляхецкіх масаў, сабраных у паспалітым рушанні, была здзейснена важная палітычная акцыя.

На нашу думку, гаспадар разглядаў паспалітае рушанне 1567 г. як сродак уздзеяння на грамадскую думку і інструмент унутранай палітыкі ў дзяржаве. Цікава, што неўзабаве пасля сканчэння гэтага з’езду ў лістападзе 1567 г. гаспадар ад’ехаў з войска. Можна, таму, што галоўная для яго задача збору паспалітага рушання была ўжо вырашана? Дамогшыся згоды на унію, гаспадарская ўлада выканалі палітычныя задачы, якія ставіла перад паспалітым рушаннем. Можна сказаць, карыстаючыся сучаснай тэрміналогіяй, што ў Лебедзеве ў лістападзе 1567 г. адбыўся своеасаблівы „шляхецкі рэфэрэндум“.

На такі сцэнар указваюць паводзіны гаспадара пад час збору паспалітага рушання ВКЛ у 1567 г. Жыгімонт Аўгуст не выяўляў шчырага жадання ўзначаліць войска і прывесці яго да перамогі над непрыяцелем. У вайсковы лагер ён прыбыў толькі ў верасні 1567 г., хоць збор шляхты распачаўся яшчэ ў траўні. Аднак і ўсё вясенскі час шляхта прабывала ў бяздзейнасці. Паспалітае рушанне, безнадзейна страціўшы спрыяльны час, было вымушана раз’ехацца па хатах, так і не атрымаўшы загаду гаспадара рушыць супраць непрыяцеля. Сярод пэўных колаў у ВКЛ існавалі падазрэнні, што Жыгімонт Аўгуст задумаў збор войска дзеля вымотвання апошніх сіл і сродкаў ВКЛ і прапаганды уніічных ідэй сярод шляхецкіх масаў, а не для ўласна наступу на Маскву⁷⁴.

З гэтага часу заключэнне уніі было справай вырашанай. Адчайная ініцыятыва Я. Хадкевіча па выкарыстанні паспалітага рушання ў няўдалай аблозе Улы, здзейсненая ў лютым—сакавіку 1568 г., толькі яшчэ больш падкрэсліла неэфектыўнасць шляхецкага войска. Нават паспяховы штурм Улы, учынены Раманам Сангушкам у жніўні 1568 г., не мог прынесці такіх палітычных дывідэндаў, як гэта калісьці было пасля перамогі ў Ульскай бітве 1564 г.

Заклучэнню уніі, безумоўна, паспрыяла заспакаенне на ваенным фронце і паляпшэнне знешнепалітычнага становішча ВКЛ напрыканцы 60-х г. XVI ст. Сітуацыя на фронце не ўяўляла на той час вялікай небяспекі для Княства. З’явіліся магчымасці шчыльна заняцца ўнутрыпалітычнымі справамі. У параўнанні з 1563 г. сітуацыя кардынальна памяншалася: тады патрэбу уніі дыктавала ваенная небяспека, цяпер нават поспехі ў вайне не прымушалі пакінуць разгляд „уніянага пытання“. За гэты перыяд грамадства ўсвядоміла, што дзяржава не спраўляецца сама з наладжваннем абароны і фінансавымі выдаткамі на вайну. Патрэба знешняй дапамогі і ўласная няздольнасць у пытаннях арганізацыі абароны асабліва выразна выявіліся пасля безвыніковага збору паспалітага рушання ў 1567 г.

Пагаджаючыся на скліканне супольнага сойму, радныя паны па-ранейшаму імкнуліся атрымаць гарантыі захавання суверэннітэту ВКЛ. Такія гарантыі былі дадзены гаспадаром у прывілеі, падпісаным у Воіню ў снежні 1568 г. Жыгімонт Аўгуст абавязваўся дбаць пра вышэйшыя інтарэсы Княства, ні ў чым не парушаючы яго „правоў і вольнасцяў“⁶⁷⁵.

Праводзячы на пачатку Люблінскага сойму 1569 г. перамовы з польскім бокам па сцэнары 1563 г., літоўскае пасольства на чале з М. Радзівілам Рудым не ўлічвала значнай змены акалічнасцяў. Цяпер ВКЛ было падрыхтавана да заключэння уніі праз правядзенне ўнутраных рэформаў у сярэдзіне 60–х г. XVI ст. Самастойнае вядзенне Інфлянцкай вайны не зрабіла вялікіх зрухаў ваенна-стратэгічнага балансу на сваю карысць.

Змяніўся характар палітычнай эліты ў дзяржаве. Значэнне М. Радзівіла Рудога як лідэра радных паноў не было такім моцным, як яго брата на пачатку 60–х г. XVI ст. Да таго ж, за гэтыя гады вырас уплывовы супернік у асобе Я. Хадкевіча, сімпатыі да якога з боку гаспадара былі большыя.

Нежаданне цвяроза ацэньваць рэаліі прымусіла М. Радзівіла Рудога здзейсніць фатальную памылку — пераваць без выразных тлумачэнняў перамовы з польскім бокам і, што важней, з гаспадаром. Пэўна, такім шляхам меркавалася атрымаць час для далейшага „ўзгаднення пазіцый“. Радзівіл вярнуўся да старой палітыкі зацягвання вырашэння „унійнага пытання“.

Аднак, маючы выразнае ўяўленне аб патрэбах дзяржавы і грамадскіх настроях, Жыгімонт Аўгуст вырашыў пераламаць ход падзей з дапамогай рэзкага і нечаканага кроку — адарвання ад ВКЛ памежных паветаў на захадзе і поўдні краіны. Праяўленая падобным чынам (гвалтоўным па сутнасці) рашучасць Жыгімонта Аўгуста паказала радным панам у хуткім часе адсутнасць іншых варыянтаў вырашэння праблемы і прымусіла шукаць капрамісныя рашэнні.

У варунках 1569 г. рэальнай альтэрнатывы уніі не існавала. Для рэалізацыі іншага праекту радныя паны проста не мелі магчымасцяў. Не было ў іх таксама і грамадскай падтрымкі. Для грамадства ВКЛ нават цяжка было ўявіць сабе магчымасць зрыву ўсялякіх адносінаў з Польшчай. Суіснаванне з Каронай працягвалася доўгі час, і насельніцтва ВКЛ прызвычалася да свайго партнёра па дынастычнай уніі як да неабходнага складніка існавання ВКЛ. Ва ўмовах ваеннага становішча зрыў саюзных адносін з Польшчай здаваўся большай бядой, чым частковая страта суверэннітэту. Узгадаем, што ў Літве не было прынцыповых праціўнікаў уніі з Польшчай, бо разумелі, што супрацьстаянне з Масквой будзе немагчымым, асабліва калі ўлічваць далёкасяжную перспектыву. Змагаліся супраць таго, каб гэты хаўрус прыняў форму інкарпарацыйнай уніі.

Падтрымка уніі з боку шляхты насіла пасіўны характар, прытым з упэўненасцю можна казаць, што падтрымлівалася толькі ідэя ўмеранай уніі⁷⁶. Яе прыхільнікі прызнавалі неабходнасць уніі для эфектыўнай абароны супольных межаў, але адначасова стаялі за захаванне асобнасці Вялікага Княства Літоўскага ў сістэме Рэчы Паспалітай. Радыкальныя прапановы польскіх экзекуцыяністаў аб інкарпарацыі ВКЛ у склад Польскай Кароны не былі ўспрыняты як супярэчныя агульнадзяржаўным інтарэсам. Патрэба заключэння уніі з Польшчай канчаткова ўсвядомілася ў ВКЛ у канцы 60–х г. XVI ст. Неабходнасць уніі дыктавалася ў першую чаргу вычарпанасцю ўнутраных рэсурсаў ВКЛ, патрэбных для ўдзелу ў Інфлянцкай вайне і, у сувязі з гэтым, патрэбай знешняй вайскавай і фінансавай падтрымкі.

Палітыка радных паноў на чале з Радзівіламі па зацягванні часу і пастаянным адкладанні уніі перамоў не прынесла ўдалых вынікаў і не займела грамадскай падтрымкі. Ранейшая гістарыяграфія асацыявала пазіцыю Радзівілаў з пазіцыяй усёй магнацкай групы. Аднак гэта вельмі спрошчаны, а галоўнае, няслушны падыход. Нягледзячы на вядучае становішча Радзівілаў у Радзе і іх значны ўплыў на ход палітычных падзей у краіне, пазіцыя магнатства ў дачыненні да уніі не заўсёды салідарызавалася з пазіцыяй Радзівілаў. Гэта найбольш ярка выявілася на віленскім з’ездзе ў сакавіку 1569 г.⁷⁷

Асаблівую ўвагу трэба звярнуць на тое, што расстаноўка сіл у барацьбе праунійных і антыунійных тэндэнцый не залежала наўпрост ад сацыяльнай стратыфікацыі і, насуперак цверджанням прыхільнікаў канцэпцыі М. Любаўскага і О. Галецкага, мела характар чыста палітычнай, а не класавай (станавай) барацьбы. Не выключаючы з-пад увагі самога факта існавання пэўнага напружання палітычных інтарэсаў магнатства і сярэдняга шляхецтва, трэба адзначыць разуменне з боку ўсяго „палітычнага народа“ ВКЛ агульнадзяржаўных інтарэсаў.

¹ Артыкул з’яўляецца працягам маёй публікацыі: *Да пытання аб характары палітычнага працэсу ў Вялікім Княстве Літоўскім у сярэдзіне XVI ст.* // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. 2003. № 19. S. 32—56.

² Любавский М. *Литовско-русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства*. Москва, 1900; Любавский М. *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно*. Москва, 1915.

³ Halecki O. *Dzieje Unii Jagiellońskiej*. Т. I—II. Kraków, 1919—1920.

- ⁴ Гл.: Bardach J. *Krewa i Lublin. Z problemów unii polsko-litewskiej* // *Kwartalnik Historyczny*, 1969, R. 76. № 3. S. 607—619. Асноўныя гэтыя гэтага даследавання паўтораны аўтарам у найноўшых працах: Bardach J. *O Rzeczpospolitą Obojga Narodów. Dzieje związku Polski z Litwą do schyłku XVIII wieku*. Warszawa, 1998. S. 19—21; Bardach J. *Od aktu w Krewie do Zaręczenia Wzajemnego Obojga Narodów (1385—1791)* // *Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej*. Lublin, 1999. S. 12—44.
- ⁵ Лаппо И. *Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569—1586)*. С.—Петербург, 1901; Лаппо И. *Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия: Литовско-Русский повет и его сеймик*. Юрьев, 1911; Лаппо И. *Литовский Статут 1588 г.* Т. 1, ч. 1. Каунас, 1934.
- ⁶ Wisner H. *Unia: Sceny z przeszłości Polski i Litwy*. Warszawa, 1988; Wisner H. *Najjaśniejsza Rzeczpospolita. Szkice z dziejów Polski szlacheckiej XVI—XVIII wieku*. Warszawa, 1978; 2—e wyd. — Warszawa, 2001; Błaszczuk G. *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492—1569*. Poznań, 2002; Lulewicz H. *Gniewów o unię ciąg dalszy: Stosunki polsko-litewskie w latach 1569—1586*. Warszawa, 2002; Jučas M. *Lietuvos ir Lenkijos unija*. Vilnius, 2000.
- ⁷ Лойка П. *Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI — першай трэці XVII ст.* Мінск, 2002. С. 8—34.
- ⁸ Halecki O. *Sejm obozowy szlachty litewskiej pod Witebskiem 1562 r. i jego petycja o unię z Polską (Przyczynek do dziejów parlamentaryzmu litewskiego i genezy unii lubelskiej)* // *Przegląd Historyczny*. 1914. T. 18, z. 3. S. 320—352.
- ⁹ Biblioteka Czartoryjskich w Krakowie (dalej — BCzart.). Rkp. 1604. K. 55—74. Тыя ж самыя матэрыялы знаходзяцца ў: BCzart. Rkp. 2208. K. 269—288. Агляд крыніц па праблеме „віцебскай петыцыі 1562 г.“ зроблены ў: Kiaupienė J. *Litewskie cechy kultury politycznej szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku* // *Kultura Litwy i Polski w dziejach: Tożsamość i współistnienie* / Red. J. Wyrozumski. Kraków, 2000. S. 72—73.
- ¹⁰ Верагодна, гэты тэрмін трэба атацямліваць з беларускімі „змова“, „пагадненне“.
- ¹¹ BCzart. Rkp. 1604. K. 53—55.
- ¹² BCzart. Rkp. 2208. K. 287.
- ¹³ У пасольскім лісце прама гаворыцца пра разбежнасць пазіцый і інтарэсаў магнатэрыі і шляхты: „...rzadko to bywa, aby się członkowie bolszego, średniego i mniejszego stanu w czym spolnie a słusnie zgadzać się mieli“ (BCzart. Rkp. 2208. K. 280—281).
- ¹⁴ Halecki O. *Sejm obozowy...* S. 327.
- ¹⁵ Лаппо И. *Литовский Статут 1588 г.* С. 233.
- ¹⁶ BCzart. Rkp. 1604. K. 53—54. Заўважым, што ў матэрыялах Метрыкі ВКЛ намеры дзяржаўнай улады ўхваліць збор падаткаў праз удзельнікаў вайсковага лагера не прасочваюцца.
- ¹⁷ *Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Литовская Метрика*. Кн. 564: (1553—1567) / Parengė A. Baliulis. Vilnius, 1996. P. 121—122; BCzart. Rkp. 2208. K. 272—273.
- ¹⁸ У апошні час гэтую думку выказала Юратэ Кяўпене, выдатна аргументуючы сваю пазіцыю: Kiaupienė J. *Litewskie cechy kultury...* S. 67—78.
- ¹⁹ У 1559 г. Я. Хадкевіч узначалваў коннае наёмнае войска ВКЛ у Інфлянтах і фактычна быў кіраўніком (разам з Юрым Зеновічам) кампаніі па размяшчэнні ў інфлянцкіх замках гарнізонаў з ВКЛ: *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*. Т. III. С.—Петербург, 1848. С. 108—110.
- ²⁰ Kempa T. *Rywalizacja Radziwiłłów i Chodkiewiczów o pierwsze miejsce w elicie politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 60. i 70. XVI wieku* // *History, culture and language of Lithuania. Proceedings of the international Lithuanian conference, Poznań 17—19 September 1998* / Ed. G. Błaszczuk and M. Hasiuk. Poznań, 2000. S. 195—219.
- ²¹ Пра антырадзівілаўскі характар віцебскай акцыі піша: Halecki O. *Sejm obozowy...* S. 332—333.
- ²² Гэта яркава паказваюць просьбы аб захаванні ўласнага войска і дзяржаўных ўрадаў, якія павінны раздавацца толькі нараджэнцам Княства: BCzart. Rkp. 2208. K. 287—288.
- ²³ М. Радзівіл Чорны наракаў у лісце да М. Радзівіла Рудога ад 22 лютага 1565 г., што Хадкевічы ў апошні час займелі вялікі ўплыў: „Znac że panowie Chodkiewiczowie na mnie wojne uradzili, bo się ich radzie we wszem dosyć stało coś czynić, jedno musze pati et ferne“ (Archiwum Główne Aktów Dawnych w Warszawie (dalej — AGAD). Archiwum Radziwiłłów. Dz. IV. Teka 35. Sygn. 502. K. 39—42. Лукішкі, 22.02.1565). Павелічэнне рэальнага ўплыву Я. Хадкевіча на гаспадарскім двары занатаваў у 1570 г. нават маскоўскі пасол: *Сборник императорского Русского исторического общества*. Т. 71: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским (1560—1571 гг.). С.—Петербург, 1892. С. 804.
- ²⁴ „...i my też z nimi zarówno mieć chcemy, i ich (палякаў) do tego sami dobrowolnie pobudziły i przywiedli, Witebskiem, Sejmem Wileńskim, aż potem do Warszawy“ (*Votum Waleriana, biskupa wileńskiego, nad unią Korony z Litwą* // *Dziennik Warszawski*. 1826. R. 5. S. 161—162).
- ²⁵ У склад пасольства, акрамя жамойцкага старасты Я. Хадкевіча і біржанскага цівуна з Жамойці М. Шэмета, уваходзілі маршалак зямлі Вальнскай, кіеўскі ваявода Канстанцін Астрожскі, цівун з Жамойцкай зямлі Рыгор Трызна, луцкі стараста Богуш Карэцкі, анікштанскі дзяржаўца (?), гаспадарскі дваранін Пётр (прозвішча чытаецца невыразна): AGAD. Archiwum Radziwiłłów. Dz. I. Sygn. 7776. Вільня, 12.10.1565.
- ²⁶ 11 сакавіка 1566 г. ён атрымаў намінацыю на гэты ўрад: *Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого Княжества Литовского* / Изд. И. Малиновский. Томск, 1901. С. 49—51.
- ²⁷ „I ci, którzy z inszych stanów są obrani, tym, którzy z ławicy rady pańskiej posłani są, we wszystkich rzeczach jako starszym i przełożonym swoim powinni uczciwść aby czynili i nic okrom ich rady i przyzwolenia w rzeczach

- ziemskich sprawować nie mają ani będą mogli“ (*Źródłopisma do dziejów unii Korony Polskiej i W. X. Litewskiego* / Wyd. T. Działyński. Cz. II, oddz. I. Poznań, 1856. S. 173)
- ²⁸ „Więcej mam do tego powinowactwo z strony szlachectwa swego, aniżeli z urzędu“ (*Źródłopisma...* S. 352).
- ²⁹ Commendoni J. F. *Pamiętniki o dawnej Polsce z czasów Zygmunta Augusta* / Wyd. J. Albertrandi, M. Malinowski. T. I. Wilno, 1847. S. 72. Варшава, 6.03.1564.
- ³⁰ Менавіта падляшская шляхта выступіла ў 1566 г. ініцыятарам склікання агульнага сойму з палякамі. Аднак яе просьба была адхілена гаспадаром: *Акты Литовско-Русского государства* / Изд. М. Довнар-Запольский. Т. II. Москва, 1897. С. 185.
- ³¹ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku (далее — ВКórn.). Rkp. 247. К. 122—122v.
- ³² ВКórn. Rkp. 247. К. 122v.
- ³³ *Русская историческая библиотека* (далее — РИБ). Т. 30: Литовская Метрика. Отделы первый-второй. Ч. 3: Книги публичных дел. Юрьев, 1914. С. 324—325, 745—748.
- ³⁴ Тамсама. С. 373.
- ³⁵ Тамсама. С. 838—841, 878—882.
- ³⁶ *Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Литовская Метрика*. Кн. 530: (1566—1572) / Parengė D. Baronas, J. Jovaiša. Vilnius, 1999. P. 21—22.
- ³⁷ Любавский М. *Литовско-русский сейм...* С. 180—182 (приложения).
- ³⁸ РИБ. Т. 30. С. 428—429.
- ³⁹ Тамсама. С. 481.
- ⁴⁰ Довнар-Запольский М. *Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах*. Т. 1. Киев, 1901. С. 365—366, 560—570, 770—775.
- ⁴¹ Orzechowski S. *Wybór piśm* / Oprac. J. Starnawski. Wrocław etc., 1972. S. 304—629; *Rozmowa Polaka z Litwinem* / Wyd. J. Korzeniowski. Kraków, 1890.
- ⁴² Вылучаліся нават прапанывы кшталту перайменавання Літвы ў Новую Польшчу: *Źródłopisma...* S. 271—272.
- ⁴³ Аб разыходжаньнях у поглядах на унію паміж пасламі і сенатарамі ўказвае ў лісце ад 5 студзеня 1564 г. Камэндоні: „W senacie codzień traktują o połączeniu Litwy; a jeśliby posłowie ziemscy nie sprzeciwiali się, rzecz była by już skończona“ (Commendoni J. F. *Pamiętniki...* Т. I. S. 37. Варшава, 24.01.1564).
- ⁴⁴ „Nie chcemy tego naprzód, aby nas kto rozumieć miał, iżebyśmy nie chcieli unii, bo my chcemy i potrzebujemy jej z Ich Mościami; a nie rozumiemy, kto by jej nie chciał a nie potrzebował, jedno djabeł, któremu zgody nie potrzeba i jest zgodzie wiecznym nieprzyjacielem“ (*Źródłopisma...* S. 362)
- ⁴⁵ „Żadną miarą u nas bez Sejmu Walnego być nie może (...) Tamże i sejmiki powiatowe będą postanowione, bo ich u nas nigdy nie było (...) A z tych to Sejmików główniejszych i powiatowych kiedy będzie potrzeba, będziemy pierwiej swej Sejm Walny mieć, a potem na koronny główniejszy, Wielki walny społeczny sejm jachać. A kiedy też u nas Sejmu walnego nie będzie potrzeba, dla własnych samych Rzeczypospolitej potrzeb, tedy Posłowie nasi prosto z Sejmików przyjadą na Koronny Sejm“ (*Źródłopisma...* S. 351).
- ⁴⁶ На гэты момант звяртае ўвагу літоўскі даследчык Дарыюс Вілімас: Вилимас Д. *Михалон Литвин и Федор Евлашевский — два взгляда на реформу судов Великого Княжества Литовского 1564—1566 гг.* // Наш радавод. Кн. 7. Гародня, 1998. С. 216—218.
- ⁴⁷ Bardach J. *Krewa i Lublin...* S. 611.
- ⁴⁸ *Votum Waleriana...* S. 176.
- ⁴⁹ Ibid. S. 166.
- ⁵⁰ *Źródłopisma...* S. 172—178.
- ⁵¹ „O sejmie powiedział mi, że (...) pierwszym przedmiotem będzie połączenie Litwy, Rusi, Żmudzi z Koroną polską (...) Przez tyle wszakże lat połączenie to nie następowało dla usiłowań królewskich, aby te kraje jako dziedzictwo dla potomstwa zachować (...) Dziś, kiedy moskiewski książę stał się panem znacznej części Inflant i innych pogranicznych z Litwą krajów, a nawet część samej Litwy najechał i ujarzmił; polacy nie chcą iść na obronę tych prowincji, jeżeli król przyobiecywanego połączenia nie przywiedzie do skutku. Król nie zdaje się być trudnym w tej mierze, częścią dla wspomnianego niebezpieczeństwa, a częścią dla tego, że jest bezpotomny i nadziei nawet potomstwa niemający; zład wnoszą, iż żadnej w tem nie będzie innej trudności, chyba tylko w samych warunkach zjednoczenia“ (Commendoni J. F. *Pamiętniki...* Т. I. S. 8. 30.10.1563)
- ⁵² Ibid. Т. I. S. 55. Варшава, 7.02.1564.
- ⁵³ Цікава, што польскія паслы прапаноўвалі здзейсніць падобнае абмеркаванне на новаствораных соймкіках у ВКЛ, абмінаючы такую структуру, як вальны сойм дзяржавы. Выдавочна, такім чынам меркавалася пазбегнуць ціску з боку радных паноў, якія былі найменш зацікаўленай групай у заключэнні уніі (*Źródłopisma...* S. 341—342).
- ⁵⁴ Commendoni J. F. *Pamiętniki...* Т. I. S. 55. Варшава, 7.02.1564.
- ⁵⁵ „Powszechnie jest mniemanie, że skuteczności układów cztery rzeczy były na wstręcie: obustronna niepowsięgliwość w mowach i odwieczne narodowe zawiści; podejrzenie litwinów, iż posiłkowe wojsko polskie umyślnie tak późno nadciągnęło dla złączenia się z nimi i że wielkich krzywd dopuściło się na granicy; zwycięstwo przez samych tylko litwinów odniesione (...); wojewoda wileński, który, będąc głową poselstwa, nie życzył przyprowadzić go do skutku“ (Ibid. Т. I. S. 72. Варшава, 6.03.1564).
- ⁵⁶ Ibid. Т. I. S. 173—174. Ціхосраў, 5.08.1564.

- ⁵⁷ *Dyaryusz sejmu Piotrkowskiego 1565* / Wyd. W. Chomętowski. Warszawa, 1868. S. 225—226.
- ⁵⁸ *Ibid.*, s. 27.
- ⁵⁹ *Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*. T. I. Berlin—Poznań, 1864. S. 189.
- ⁶⁰ Змест інструкції настолькі цікавы для нашай тэмы, што дазволім сабе працытаваць яе як мага паўней: „Иж, ач кольвек его королевская милость бачыти и ласкаве прыймовати рачить от ваше милости панов рад и ото всех станов рыцарства своего, же и податками немалыми прыкладаетеся и нелитованьем крови и здоровья своего против тому непрятелю, великому князю Московскому, и над повинность свою чыните досыть, але, иж оный непрятель посягнем панства его королевской милости и зневолением брати ваше, верных подданных его королевской милости не помалу зможняеть, прото, хотячы его королевская милость способом большим против тому непрятелю войну вести, якобы с помощью Божью слухный отпор взял и не шырился и не владал властного его милости господарского, рад бы то видел, абы больший посилон и з меньшим накладом вашим быти мог, што лацно быти можеть за злучением в унею з станы Короны Польское, одностайною а сполною рукою чынечы отпор оному непрятелю, а то не только против тому непрятелю, але и против каждому у многих речах немало пожытку Речи Посполитое прияти можеть, кгдаж згода а милость межы каждыми панствы особливого добра прымноженье чынить“ (Любавский М. *Литовско-русский сейм...* С. 209—211 (приложения)).
- ⁶¹ *Listy Zygmunta Augusta do Radziwillów* / Oprac. I. Kaniewska. Kraków, 1999. S. 409—410. Пётркаў, 6.12.1562.
- ⁶² *РИБ*. Т. 30. С. 324—325.
- ⁶³ Pałucki W. *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*. Wrocław, 1974. S. 84—96; Sucheni-Grabowska A. *Badania nad elitą władzy w latach 1551—1562* // *Spółczesność staropolskie*. T. I. Warszawa, 1976. S. 80—81.
- ⁶⁴ Commendon J. F. *Pamiętniki...* T. II. Wilno, 1851. S. 114—115. Piotrków, 23.03.1565.
- ⁶⁵ *Dyaryusz sejmu...* S. 232.
- ⁶⁶ *Ibid.* S. 309—311.
- ⁶⁷ *Diariusz sejmu lubelskiego 1566 roku* / Oprac. I. Kaniewska. Wrocław etc., 1980. S. 13.
- ⁶⁸ Гэтае меркаванне грунтуецца на падставе інфармацыі О. Галецкага, які спасылаўся на знішчаныя пад час Другой сусветнай вайны дакументы з Бібліятэкі ардынацыі Красінскіх (сігнатура 4001): Halecki O. *Dzieje Unii Jagiellońskiej*. T. II. S. 216.
- ⁶⁹ Гл. падрабязней: Янушкевіч А. *Ваенныя дзеянні паміж Вялікім Княствам Літоўскім і Маскоўскай дзяржавай у 60-я гады XVI стагоддзя* // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. 2000. № 14. S. 33—56.
- ⁷⁰ *РИБ*. Т. 30. С. 415—416.
- ⁷¹ Гэта прасочваецца ў гаспадарскай інструкцыі на павятовыя соймакі перад каронным соймам 1566 г.: *Diariusz sejmu lubelskiego*. S. 57.
- ⁷² „Якож на он час в Лебедеве вси станы тамошнего панства нашего великого княства Литовского, около того з собою намовивши и сполне и згодливе на то зволивши, нам, господару, донесли и оповедили, же ни с которое иное причины и якого мушенья, одно з доброе воли своее а с таковое ж хути и милости, з якою ся обыватели корунные, братья и соседы ваши, через послов своих ку вам оповедануть, ест есте прихильни до принятья и постановенья з ними сполку братьского, то ест унии в таковом взвязку, милости, згоды братское, который бы был однако и заровно во всем пожиточный обоим тым панствам“ (Любавский М. *Литовско-русский сейм...* С. 208 (приложения); *РИБ*. Т. 30. С. 481). Гл. таксама цікавую інфармацыю каралеўскага лажнічага Лукаша Ленцкага: Bodniak S. *Z wyprawy radoszkowickiej na Moskwę w roku 1567—1568* // *Ateneum Wileńskie*. 1930. R. 7, z. 3—4. S. 807—808.
- ⁷³ Рост палітычнага значэння паспалітага рушання ў другой палове XVI — XVIII ст. падкрэсліваюць у сваіх апошніх даследаваннях Лешэк Кеневіч і Анджэй Закшэўскі: Kieniewicz L. *Senat za Stefana Batorego*. Warszawa, 2000. S. 289; Zakrzewski A. *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI—XVIII w.: Ustrój i funkcjonowanie: sejmiki trocki*. Warszawa, 2000. S. 188—189.
- ⁷⁴ Piwarski K. *Niedoszła wyprawa t. zw. Radoszkowicka Zygmunta Augusta na Moskwę (rok 1567—68)* // *Ateneum Wileńskie*. 1928. R. V, z. 14. S. 101.
- ⁷⁵ *Akta unii Polski z Litwą 1385—1791* / Wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz. Kraków, 1932. S. 189—192.
- ⁷⁶ На нашу думку, менавіта падобныя погляды занатаваў назіральнік з Гданьска: Kolankowski L. *Jagiellonowie i Unia* // *Pamiętnik VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie 17—20 września 1935 r.* T. II. Lwów, 1936. S. 288—289.
- ⁷⁷ Halecki O. *Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569*. Kraków, 1915. S. 82—122.

Union with the Crown in home policy of the Grand Duchy of Lithuania before the 1569 Parliament in Lublin

A n d r e j   J a n u š k i e v i č

The propagated thesis about deliberate and active support of the Union draft by the nobility of the Grand Duchy of Lithuania does not quite accord with the facts. In reality the GDL's nobility supported only the idea of moderate union, in which the Duchy would retain domestic autonomy. This support was of passive character since

the nobility was not a self-dependent and properly organized political force. The political initiative came from the Lord and his Rada (Council). The Rada nobles did not conflict with idea of carrying out home reforms in the state to establish true “noble’s democracy”. This viewpoint was in accordance with political interests of the nobility. With such an approach in the idea of close Union with Poland for “golden nobles’ freedoms” was pointless. The Rada had nothing against the integration with Poland on the principles of joint economic power and indivisible foreign policy. That was necessary to wage an efficient campaign against Muscovy. But Rada’s nobles positively stood for retaining the free Parliament of the GDL in the state–legal structure of the Polish Lithuanian Commonwealth as the main basis for the Duchy’s self-dependency.

The idea of tempered union with Poland to solve military–defendant problems was supported both by the GDL’s magnates and the nobility. Radical propositions of the Poles to incorporate the GDL into Poland did not disaccord with state interests. However, the Radzivil’s policy directed on retarding the time and constant postponing the negotiation on the Union was appreciated neither by the nobility nor by part of magnate elite.

Grand Duke Žyhimont Ažhust played the key role in signing the Union of Lublin. Since 1562 he had been consecutively aspiring to the realization of that act. Depending on political situation in Poland and the GDL, he was disposed to compromise solutions and was seeking for public support for the Union. In 1567 he summoned the noble’s levy of the GDL, holding a sort of “nobles’ referendum”. The nobles appreciated the idea of convocation of the joint Polish–Lithuanian Parliament to solve the problem of the Union. The latter was successfully realized in Lublin in 1569.

Падарожжы па Літве ў XVI—XVII ст.: досвед італьянцаў і французаў

Р у с т ы с   К а м у н т а в і ч у с

Уводзіны

У гэтым артыкуле будуць аналізавацца італьянскія і французскія тэксты XVI—XVII ст., якія дазволілі б выявіць умовы падарожжаў па Літве* ў іх параўнанні з падарожжамі па Польшчы. Галоўныя крыніцы працы — успаміны італьянскіх і французскіх дыпламатаў, якія наведвалі Рэч Паспалітую Абодвух Народаў і Вялікае Княства Літоўскае, геаграфічна–палітычныя апісанні, справаздачы і ліставанне. Самаю шматлікаю групаю інашаземцаў, якая пакінула па сабе крыніцы гэткага тыпу, былі французы і італьянцы¹. Цягам XVI—XVII ст. Рэч Паспалітую адведала, пакінуўшы пісьмовыя апісанні, каля 30 французаў. Італьянцаў за той жа перыяд было ўтрыя больш; звыш за палову іхняга ліку (каля 50) складалі папскія нунцыі.

Абсалютная большыня ўсіх італьянцаў і французаў, якія наведвалі Рэч Паспалітую ў XVI—XVII ст., прыезджала сюды з рознымі заданнямі або з пэўнай канкрэтнай мэтай. Такіх, якія б падарожнічалі дзеля прыемнасці або шукаючы новых уражанняў, амаль не было. Большыню французскіх крыніц складаюць успаміны дыпламатаў, найманых жаўнераў і афіцэраў, людзей з атачэння польскага каралеўскага двара або падарожнікаў. Большыня апісанняў Польшчы і Літвы належыць да другой паловы XVII ст., то бок да перыяду, калі палітычныя і культурныя стасункі паміж Рэччу Паспалітай і Францыяй былі асабліва актыўныя. Большыню італьянскіх матэрыялаў складаюць справаздачы і ліставанне венецыянскіх паслоў і папскіх нунцыяў. Пераважна яны паходзяць з другой паловы XVI ст. і першай паловы XVII ст., калі былі заснаваны першыя сталыя дыпламатычныя місіі, асабліва зацікаўленыя ў польска–літоўскай дзяржаве, што перажывала свой залаты век.

Інашаземцы знаходзіліся на тэрыторыі Рэчы Паспалітай неаднолькава доўга. Папскія нунцыі ў перыяд XVI—XVII ст. праводзілі тут у сярэднім каля 4 гадоў. Але нямала сярод іх было такіх, што заставаліся ў некалькі разоў даўжэй (напрыклад, Кл. Рангоні — 8 гадоў, М. Філіянардзі — 7 гадоў) і такіх, што прыезджалі толькі на пару гадоў (напрыклад, Дж. Кантальмі ў 1688 г.; у перыяд 1522—53 г. папскія нунцыі праводзілі ў Рэчы Паспалітай усяго па 1—2 гады). Падобная сітуацыя складалася і ў выпадку венецыянскіх паслоў і іхніх сакратароў. У другой палове XVI ст. дыпламаты (Дж. Ліпамана, Дж. Ф. Маразіні, П. Дуода [G. Lipomano, G. F. Morosini, P. Duodo]) праводзілі ў Польшчы па 1—2 гады. З іншага боку, маем і прыклад сакратара венецыянскага пасла Дж. Альберці [G. Alberti], які правёў у Рэчы Паспалітай 15 гадоў. Пра больш як 20 французаў мы таксама знаходзім інфармацыю, якая пацвярджае іхняе знаходжанне ў Рэчы Паспалітай цягам да 2 гадоў. Толькі шэсць французаў правялі ў польска–літоўскай дзяржаве ад некалькіх гадоў да некалькіх дзесяцігоддзяў (напрыклад, Г. дэ Тэнд і Ф. П. Далярак). Пра астатніх у нас няма дакладных звестак.

Італьянцы і французы рэдка дабіраліся да Літвы, а калі і прыезджалі сюды, дык толькі на кароткі час, найчасцей не больш як на адзін год. Мы валодаем дакладнай інфармацыяй пра тое, што ў першай палове XVI ст. у ВКЛ бывалі два папскія нунцыі: З. Фэрэры² (у верасні 1520—

лютым 1521 г.) і Дж. Ф. Цыта (у траўні 1526 г.)³. У сярэдзіне стагоддзя, калі ў Польшчы ўсталявалася сістэма нунцыятуры, гэтая лічба крыху вырасла: А. Баланьета⁴ (1583—84), Б. Бонджывані⁵ (1560), Дж. А. Калігары⁶ (1579), А. ды Капуа⁷ (1589), Л. Ліпамана⁸ (1555). У першай палове XVI ст. сітуацыя радыкальна не змянілася: М. Філянардзі⁹ (1636), Кл. Рангоні¹⁰ (1601), Ф. Сіманета¹¹ (1609—10), Г. Вісконці¹² (1633). У гэты перыяд маем звесткі пра прыезд у Літву прынамсі некалькіх не звязаных з папам дыпламатаў: у 1609 г. у Літву заехаў пасланнік тасканскага князя Казіма II [Cosimo II], Л. Бэвіляква¹³, каб спаткацца з каралём Польшчы, а трохі пазней праз Літву праязджаў, па дарозе з Масквы ў Польшчу, дамініканскі місіянер Дж. ды Люка¹⁴.

Сярэдзіна XVII ст. — пераломная, што да колькасці падарожжаў у Літву. Па-першае, гэты факт быў выкліканы ростам ліку французаў, якіх прывабліваў двор Людвікі Марыі і Яна III Сабескага (з 1674 г.). Свой побыт у Літве пацвярджаюць або даюць падставу для такіх сцверджанняў прынамсі пяць французаў: Ф. Аўрыль¹⁵ (1688—89), Ф. Дзюпон¹⁶, Ф. П. Далярак¹⁷ (1688 г.), Русо дэ ля Валет¹⁸ і Г. дэ Тэнд¹⁹. Апошні з іх нават цвердзіць, што правёў у гэтай краіне „шмат гадоў“. Па-другое, рост колькасці чужаземцаў быў выкліканы падвышэннем палітычнае значнасці ВКЛ у Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў. З 1674 г., калі ў Горадні пачаў ладзіцца кожны трэці сойм Рэчы Паспалітае, сюды мусіў праязджаць кароль, а разам з ім і двор, і дыпламатычны корпус. У гэты перыяд на Літве льга было спаткаць не толькі папскіх нунцыяў — такіх, як Дж. Кантэльмі²⁰ (1688—89), але і супрацоўніка венецыянскае амбасады Дж. Альберці²¹ (1687—88, 1692—93).

Калі не лічыць актывізацыі ў другой палове XVII ст., італьянцы і французы наведвалі Літву нашмат радзей, чым Польшчу. Гэтаму было некалькі прычын. Па-першае, іншаземцы былі прывязаны да каралеўскага двара і найчасцей падарожнічалі толькі з ім. Але кароль наязджаў у Літву вельмі рэдка. Па-другое, найбольш інтэнсіўна культурнае і палітычнае жыццё вірвала ў самой Польшчы, асабліва ў яе палітычных цэнтрах. Таму іншаземцам, чые падарожжы звычайна мелі канкрэтную мэту, не было чаго ехаць у такую далеч. Трэба памятаць, што турызм у цяперашнім сэнсе гэтага слова тады яшчэ не развіўся, а прагу адкрываць для сябе новыя краіны стрымлівалі цяжкія ўмовы, высокі кошт падарожжа і не надта шырокі выбар аб'ектаў, якія лічыліся вартымі ўвагі назіральніка.

Інфармацыйныя крыніцы, якімі карысталіся дыпламаты і назіральнікі, знаходзячыся на тэрыторыі Рэчы Паспалітае, яшчэ не канчаткова высветленыя. Вызначыць іх нялёгка, бо аўтары звычайна пакідалі іх без увагі. Можна меркаваць, што першай і галоўнай такой крыніцай быў каралеўскі двор і найвышэйшыя дзяржаўныя саноўнікі. В. Тыгельскі цвердзіць, што нунцыі стараліся спраўджаць інфармацыю іншымі шляхамі, напрыклад, супастаўляючы яе з уласным досведам і са звесткамі, атрыманымі ад клеру²². Д. Тале ўздымае яшчэ адну праблему, звязаную з крыніцамі інфармацыі. У другой палове XVI ст. французы, як і бальшыня іншаземцаў, якія праязджалі ў Рэч Паспалітую на кароткі час, не гаварылі па-польску і таму цалкам залежалі ад сваіх інфарматараў. Гэта будзіць сумненні, ці маглі іхнія тэксты грунтавацца на глыбокім асабістым досведзе. З іншага боку, шмат хто з палякаў ведаў лаціну, а то і гаварыў па-французску, што дазваляла паразумецца непасрэдна²³.

Умовы падарожжа па Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў у XVI—XVII ст.

Прыблізна ад другой паловы XVI ст. пачынаюць з'яўляцца тэксты іншаземцаў з інфармацыяй пра ўмовы падарожжа ў Рэчы Паспалітай. Тут часта можна спаткаць парады, у якіх месцах трэба спыняцца, якія рэчы браць у дарогу, якія шляхі выбіраць і г.д. Часам пазначаецца нават адлегласць паміж гарадамі. Пра ўмовы падарожжа пісалі: Ф. П. Далярак, Г. дэ Тэнд, Г. Фантуцы [G. Fantuzzi], Бураціна [Buratino] і іншыя. Не пазбаўлена падставаў меркаванне, што адной з найчасцей ужываных інструкцыяў быў тэкст нунцыя другой паловы XVI ст. Г. Марэскоці, які апісваў, як паводзіць сябе іншым нунцыям, што праязджаюць у гэтую краіну. У інструкцыю ўключаны раздзел пра тое, як падарожнічаць па Рэчы Паспалітай²⁴. Як і ў іншых тэкстах падобнага характару, тут пазначаюцца адлегласці паміж мясцовасцямі польскага каралеўства, змяшчаюцца парады наконт таго, якія рэчы трэба ўзяць з сабой у дарогу, падаюцца апісанні каралеўства і ягоных рэгіёнаў.

Інструкцыя Г. Марэскоці, як і іншыя падобныя тэксты, магла б служыць выдатнай крыніцай даследавання ўмоваў падарожжа па Літве. Аднак у абсалютнай бальшыні аналагічных запісаў уся ўвага засяроджвалася на землях Каралеўства Польскага і надзвычай рэдка апісваліся спецыфічныя ўмовы ВКЛ, абумоўленыя маланаселенасцю і вялікай колькасцю балотаў і лясоў. Відавочна, іншаземцы падарожнічалі па дарогах, пазначаных на карце, якую падае Т. Хынчэўска-Генэль²⁵, аднак няма сумненняў, што рух на гэтых дарогах не быў паўсюль

аднолькава інтэнсіўны. Найчасцей для падарожжа выбіраўся напрамак Кракаў — Варшава — Гданьск. Акрамя таго, нельга забываць і пра той факт, што з Заходняй Еўропы ў Рэч Паспалітую звычайна прязджалі цераз Польшчу: мяжу перасякалі або ў гданьскім порце, або на сухаземных дарогах паблізу Познані ці Кракава. Той факт, што бальшыня падарожных XVI—XVII ст. мела блізкія стасункі з каралеўскім дваром і старалася падарожнічаць разам з ім, абумовіла значную колькасць апісанняў каралеўскіх рэзідэнцыяў на Чырвонай Русі — уладанняў Казіміра ці Яна III Сабескага. Бальшыня інфармацыйных тэкстаў, якія прысвячаліся падарожжам па Рэчы Паспалітай Абудвух Народаў і апісвалі тых дарогі Польшчы, што выбіраліся найчасцей, даследчыку літоўскае гісторыі можа служыць выключна для арыентацыі, каб прасачыць агульную тэндэнцыю.

У літоўскіх гісторыкаў не ўдалося знайсці ніякіх працаў, прысвечаных гэтай праблематыцы. Ніводнага даследавання, якое займалася б пытаннем штодзённасці падарожжа, станам дарог і інфраструктуры паслугаў, у літоўскай гістарыяграфіі мы напэўна не знойдзем. Таму ў нашым распараджэнні толькі тэксты польскіх і заходніх аўтараў. З шэрагу працаў, дзе абмяркоўваюцца ўмовы падарожжаў у гэты перыяд, варта вылучыць тэксты Т. Хынчэўскай—Генэль²⁶ і А. Моньчака²⁷. Даследаваўшы багата дарожных нататак, абодва аўтары апісваюць іхні змест і ўражанні падарожных. У Польшчы апошніх чакалі тых ж небяспекі і цяжкасці, як і ў іншых землях Еўропы — рабункі, цяжкая штодзённасць і ўмовы начлегу. Да асаблівасцяў Рэчы Паспалітай (як і астатняй часткі Ўсходняй Еўропы) іншаземцы залічвалі — з іхняга пункту гледжання — кепскі стан корчмаў: іх часткова льга было параўнаць з іспанскімі (якія ў Еўропе лічыліся сярод найгоршых). Зусім не развітая сістэма абслугоўвання кліентаў прыводзіла да таго, што цяжка было знайсці начлег і нават ежу. Дж. Фаджуолі, сакратар нунцыя Санта Крочы [Santa Croce], у апошнім дзесяцігоддзі XVII ст. апісваў падарожжа з Частахова да Варшавы і вельмі скардзіўся, што на гэтай дарозе, адной з самых язджалых у Польшчы, яму цяжка было дастаць нават вады²⁸. Стараючыся пазбегнуць гэтых праблемаў, падарожныя бралі з сабою ў дарогу па Рэчы Паспалітай Абудвух Народаў не толькі харч і пітво, але нават ложка. Іншаземцаў, што прязджалі з міжземнаморскага рэгіёну, асабліва дзівіў той факт, што ўзімку ехалася нашмат лягчэй, чым у іншыя поры года — у параўнанні з дарогамі летняга перыяду, што мала розніліся ад палявых ці лясных сцежак, замерзлыя рэкі і заснежаныя палі ператвараліся ў сапраўдныя аўтастрады.

Дадатковым прыкладам, які часта сустракаецца ў тэкстах як ілюстрацыя фатальнага стану дарог і інфраструктуры ў Польшчы, можа служыць ліст нунцыя К. дэ Торэс [C. de Torres] ад 30 чэрвеня 1646 г. да папы Памфілія. У гэтым лісце апісваецца вяртанне дадому пасля ўрачыстасцяў на двары пэўнага магната, куды было запрошана багата знатных гасцей: „саноўнікі, каралеўскія міністры і іншыя сенатары ад’язджаюць дзень пры дні, выбіраючы штораз іншыя дарогі і трымаючыся на вялікай адлегласці, каб мець магчымасць падарожнічаць з усімі ўбогімі выгодамі, даступнымі ў гэтай краіне“²⁹. Пры надта вузкіх і нязручных дарогах і вельмі абмежаванай колькасці месцаў для начлегу госці мусілі выбіраць розныя дарогі і вытрымліваць вялікія інтэрвалы паміж ад’ездамі.

Стан корчмаў не адрозніваўся радыкальна ад стану дарог. Характэрнае апісанне можна спаткаць у тэксце французскага падарожніка другой паловы XVII ст. Г. дэ Тэнда, які цвердзіў, што правёў у Літве шмат гадоў. Паводле яго, у Рэчы Паспалітай не было такіх прыдарожных заезных дамоў, якія можна было спаткаць у Заходняй Еўропе. Замест іх падарожны мог знайсці толькі драўляныя будынкі, якія звычайна выкарыстоўваліся як хлявы. У такім будынку быў пакой з акном і печкай, але падарожны ахвотней заставаўся ў хляве з каровамі і свіннямі, бо смурод і бруд у пакоях аказваўся нязносны³⁰. Гісторык Б. Бараноўскі паспрабаваў рэканструяваць вобраз карчмы на землях, што ляжалі на ўсход ад Віслы³¹. Следам за Г. дэ Тэндам ён цвердзіць, што самым звычайным тыпам заезнага дома быў драўляны будынак, у адным крыле якога месцілася некалькі раздзеленых калідорам пакояў з печамі; калідор веў у памяшканне, што знаходзілася ў другой палове будынка — там была стайня, якая ўзімку служыла хлявом і для іншай свойскай жывёлы, і стаялі вазы. Магчыма, якраз такія карчмы льга было сустрэць і на землях ВКЛ. Пра стан літоўскіх корчмаў можна толькі здагадацца, бо звестак пра карчмы XVI—XVII ст. на Літве ў нас няма.

У Рэчы Паспалітай, якая славілася кепскімі дарогамі і слаба развітай інфраструктурай, кароль быў адзінаю сілай, што спрабавала цэнтралізаваць дзяржаву і паляпшаць умовы падарожжаў. У справаздачы сакратара папскага нунцыя Ф. Руджэры (другая палова XVI ст.) пісалася, што за пэўную плату — маючы дазвол ад караля — па краіне можна было падарожнічаць з вялікай хуткасцю, змяняючы коней у каралеўскіх маёнтках³². Кур’ер папскае пошты Дж. Мізэлі, які ў другой палове XVII ст. не раз прязджаў у Рэч Паспалітую, згадвае цэны падарожжа экіпажамі каралеўскае пошты паміж галоўнымі гарадамі Польшчы (літоўскія

гарады не называюцца, і можна меркаваць, што аўтар на Літве не быў). Аўтар падкрэсліваў, што пошта ў Рэчы Паспалітай была арганізавана не так, як у Заходняй Еўропе, дзе каралеўскія лісты дастаўляліся адмысловымі экіпажамі. У Польшчы лісты перавозілі з аднаго прамежкавага пункта ў другі³³. Але не заўсёды такое падарожжа адбывалася гладка. Пра гэта мы можам даведацца з ліста сакратара папскага нунцыя Дж. Кантэльні, які апісвае паездку ў Горадню ў 1688 г. У лісце гаворыцца, што выезд з Варшавы запазніўся, бо ў дарогу мелася выправіцца гэтулькі людзей, што „ў каралеўскім двары не хапіла экіпажаў“³⁴ і трэба было чакаць, пакуль хто не даставіць дадатковы транспарт. Іншаземцы, якія не маглі скарыстаць з каралеўскага транспарту, звычайна самі куплялі або наймалі коней ці экіпажы на ўвесь час ці на нейкі перыяд знаходжання ў Рэчы Паспалітай.

Ліхія дарогі і кепскі стан корчмаў у Рэчы Паспалітай спараджалі эканамічныя, палітычныя і сацыяльныя праблемы³⁵. З прычыны няспынных войнаў — асабліва ў XVII ст. — эканамічнае развіццё затармазілася. У асяроддзі магнацкіх родаў пашырыліся ідэі дэцэнтралізацыі, якія не адбіваліся спрыяльна на развіцці камунікацыі і будове дарог. Каралі, якія імкнуліся ўмацаваць сваю ўладу, прайгралі ў змаганні з магнацтвам і шляхтаю. У развіцці дарог і камунікацыі былі больш зацікаўлены жыхары местаў, але гэты слой тут быў нешматлікі і не меў такога эканамічнага ўплыву, як у Заходняй Еўропе. Больш за тое — з прычыны асаблівасцяў заканадаўства ўтрыманне корчмаў не акупляла сябе, бо шляхта не плаціла за паслугі. Таму стан дарог Рэчы Паспалітай не змяняўся цягам усяго перыяду XVI—XVII ст. Іншаземцаў, якія прызджалі з Францыі або італьянскіх дзяржаваў, дзе цэнтральная ўлада набірала сілы і разам з багатымі гарадамі за два стагоддзі дасягнула вялікага прагрэсу ў справах будовы дарог і нагляду за імі, такое становішча прыводзіла ў збынтэжанасць.

Падарожжа па Літве

Умовы падарожжа

Абсалютная большыня падарожных цвердзіла, што ўмовы падарожжа ў Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў былі горшыя, чым у Заходняй Еўропе. Аднак польска-літоўская дзяржава з гэтага пункту гледжання не была маналітнаю. Лепшымі і больш ажыўленымі былі дарогі на захадзе краіны, якая мела інтэнсіўныя кантакты з заходнімі дзяржавамі, а таксама дарогі, што вялі да палітычных цэнтраў — Варшавы, Кракава, Гданьска і Гнезна. На ўсходзе і поўначы становішча выглядала зусім іначай. Ф. П. Далярак падкрэсліваў, што калі звычайна мілю можна было праехаць за гадзіну, то ў ваколіцах Падолля, на Украіне, на Жамойці і ў некаторых іншых рэгіёнах гэта займала аж дзве гадзіны³⁶.

Амаль усе падарожныя, якія ў XVI—XVII ст. пісалі пра ўмовы падарожжа на Літве, падкрэслівалі, што тут было яшчэ горш, чым у Польшчы. Найбольш перашкаджалі падарожжам лясы і балоты, якіх тут было болей, чым у Каралеўстве. Дадатковую перашкоду складала меншая населенасць Вялікага Княства ў параўнанні з Каралеўствам. Гэта азначала, што падарожныя мусілі браць з сабою больш ежы і пітва, мелі болей шанцаў заблудзіць або перажыць напад. Вельмі трапную заўвагу пакінуў Ф. Морысан — падарожны канца XVI ст., якога А. Моньчак залічыў да найбольш праніклівых іншаземцаў. Пішучы пра Літву, ён сцвердзіў: „Літва... найбольшая правінцыя [Польшчы]. [Яна настолькі] балоцістая і лясістая, што ўлетку туды не праехаць. Толькі ўзімку, калі балоты замярзаюць, купцы гандлююць з жыхарамі... гарадоў тут вельмі мала, а вёскі найчасцей знаходзяцца на адлегласці 20 нямецкіх міляў адна ад адной“³⁷.

Цверджанне, што Літва — лясістая і балоцістая краіна, куды можна праехаць толькі ўзімку, калі рэкі замярзаюць і ўсё пакрываецца снегам, пачало шырыцца ў Францыі разам з першымі французскімі апісаннямі Рэчы Паспалітае ў другой палове XVI ст. Такую інфармацыю, спісаную з нямецкіх касмаграфіяў, паўтаралі Б. дэ Віжэнэр і ананім F. L. P.³⁸. У той жа перыяд у Італіі падобным чынам пісалі аўтары, добра вядомыя ў пазнейшыя часы — венецыянскія паслы Дж. Ліпамана і П. Дуода [G. Lipomano і P. Duodo]³⁹. Не адставалі ад іх і папскія нунцыі, якія ад сярэдзіны XVI ст. аж да XVIII ст. паўтаралі падобныя заўвагі ў сваіх справаздачах⁴⁰. Магчыма, такое сцверджанне перарасло ў стэрэатып, тым больш што яно паўтараецца ў шматлікіх і катэгарычных тэкстах. Акрамя таго, паўтараючыся цягам стагоддзяў, яно ператварылася ў элемент грамадскае думкі.

На жаль, падарожныя XVI—XVII ст. амаль не пакінулі апісанняў сваіх літоўскіх дарожных уражанняў, хоць няма нястачы ў аналагічных тэкстах з апісаннямі падарожжаў па Польшчы. Спрабуючы высветліць, як выглядала падарожжа вачыма іншаземца, мы павінны звярнуцца да ўспамінаў англічаніна У. Кокса [W. Coxe]. Хоць аўтар склаў свой тэкст у другой палове XVIII ст., але пасля эканамічнага спаду на пачатку стагоддзя стан дарог на Літве,

напэўна, не вельмі змяніўся ў параўнанні з XVII ст.: „Дарогі ў гэтай краіне вельмі занядбаня, мала розняцца ад звычайных сцежак, якія віюцца праз густы лес без ніякага знаку, што ім даў напрамак чалавек. Часта яны такія вузкія, што экіпаж ледзьве можа праехаць. На дарогах поўна карэння і пнёў, а шмат дзе яны настолькі пясчаныя, што восем конікаў ледзьве маглі нас выцягнуць... Масты праз рэчкі так хістка збудаваныя і такія старыя, што здавалася, быццам яны вось-вось завалыцца пад цяжарам экіпажу, і мы лічылі вялікай удачай, калі шчасліва пераязджалі праз іх“⁴¹.

3 Польшчы ў Літву і праз Літву

Якімі шляхамі іншаземцы прыязджалі ў Літву і як падарожнічалі па самой краіне? Адказ на гэтыя пытанні залежыць ад таго, хто быў падарожнік і што ў яго былі за мэты. Аўтары крыніц гэтае працы — у асноўным дыпламаты, амбасадары, нунцыі, каралеўскія прыдворныя і іншыя асобы, чые заняткі і зацікаўленні былі звольнага падобныя. Амаль усіх яднала тое, што яны альбо жылі пры каралеўскім двары, альбо знаходзіліся паблізу яго ў палітычных цэнтрах Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў. Таму найчасцей у Літву ездзілі з Кракава альбо Варшавы. У абсалютнай большыні выпадкаў мэтай падарожжа была Вільня ці Горадня, — значэнне апошняе вырасла пасля таго, як было пастаноўлена ладзіць у гэтым горадзе кожны трэці супольны сойм Рэчы Паспалітае. Незраўнана меншая, аднак усё ж значная група іншаземцаў ездзіла праз Літву ў Маскву, выбіраючы напрамак Вільня — Менск — Смаленск — Масква (гл. карту).

Здаецца, дарога з Кракава ў Вільню да пачатку XVII ст. была самай ажыўленай артэрыяй, якая яднала Польшчу з Літвой, хоць няма сумнення, што некаторыя абіралі іншы напрамак⁴². У той час з Кракава ў Літву ездзілі дзяржаўныя чыноўнікі, чыею мэтай былі агульнадзяржаўныя паседжанні і соймы. Акрамя іх, паміж галоўнымі месцамі Польшчы і Літвы актыўна падарожнічалі дыпламаты замежных дзяржаваў, якія мелі сталую рэзідэнцыю пры каралеўскім двары і ездзілі ў сталіцу ВКЛ з палітычнымі заданнямі, а таксама купцы. У адной з першых французскіх кніжак з апісаннем Польшчы — кніжка гэтая належала пяру Б. дэ Віжэнэра (1523—96) і была выдадзена ў 1573 г. — аўтар далучыў да тэксту табліцу з прапанаванымі маршрутамі, якімі можна даехаць да польска-літоўскае дзяржавы і падарожнічаць па ёй⁴³. Аўтар пазначыў не толькі гарады, праз якія трэба ехаць, але і адлегласці паміж імі. Для падарожжа з Польшчы ў Літву прапаноўваўся толькі адзін напрамак — з Кракава. Б. дэ Віжэнэр апісаў аж два магчымыя маршруты, якімі з сталіцы льга было дабрацца да Вільні. У абодвух выпадках падарожжа павінна было заняць 14—15 дзён. Гэтулькі правёў у дарозе тасканскі пасланнік Л. Бэвіляква [L. Bevilacqua], якому спадарожнічаў М. дэ ля Коля [M. de la Cola] — француз, што належаў да каралеўскага двара. З Кракава яны выехалі 7 верасня, а да Вільні даехалі 22⁴⁴. Пасланнік папскага нунцыя Ф. Руджэры ў справаздачы з 1572 г., кажучы пра ўзровень каралеўскае інфраструктуры, якая дазваляла ехаць з аднаго пункта ў другі, мяняючы коней, зазначыў, што такое падарожжа займае прынамсі пяць дзён. Праўда, падкрэсліваў ён і тое, што ў гэты час рэдка ўдаецца ўкласціся⁴⁵.

Застаецца няясным, з якой крыніцы Б. дэ Віжэнэр атрымаў такую падрабязную інфармацыю пра дарогі ў польска-літоўскай дзяржаве. Аўтар — чалавек, інтэлектуальна адораны — вучыўся ў парыжскім універсітэце і працаваў на дыпламатычнай службе, шмат падарожнічаў, адведаў не адзін нямецкі і нідэрландскі горад, аднак на землях Рэчы Паспалітае ніколі не бываў. Здаецца, ён пераклаў частку нейкай нямецкай працы. Гэта не дзіўна, бо амаль усе першыя французскія кнігі пра Польшчу, выдадзеныя ў 90-х г. XVI ст., былі звычайнымі перакладамі. Тым болей што Б. дэ Віжэнэр, як вядома, у 1573 г. пераклаў *Chroniques et annales de Pologne*, напісаныя Г. дэ Фулштайнам [H. de Fulstein]⁴⁶. Аднак нельга ігнараваць тую акалічнасць, што Б. дэ Віжэнэр з 1547 г. служыў за сакратара ў вядомага роду дэ Нэвэраў [de Nevers], а гэты род вельмі цікавіўся польскімі справамі і быў адным з самых энергічных арганізатараў абрання Анры Валуа на польскі трон. Таму не выключана, што Б. дэ Віжэнэр мог прыехаць у Польшчу з нейкім даручэннем сваіх патронаў.

На пачатку XVII ст. палітычны цэнтр Польшчы пераносіцца з Кракава ў Варшаву. Адпаведна змяняецца і траекторыя падарожжаў. Цяпер іншаземцы едуць у Вільню праз новую сталіцу Польшчы. Гэтая дарога аж да нашых дзён застаецца найважнейшай камунікацыйнай артэрыяй, што злучае Літву не толькі з Польшчай, але і з астатняй Еўропай. Не змянілася з XVI—XVII ст. і думка падарожных пра ўмовы падарожжа — найчасцей негатыўная.

У найлепшы для паездак час — узімку, калі рэкі замярзаюць і санны транспарт не сустракае ніякіх перашкод — дабіраўся з Варшавы ў Вільню папскі нунцый Л. Ліпамана, які ў лісце ў Рым паведамляў, што выехаў 28 снежня і апынуўся ў Вільні 8 студзеня: „Бог ведае, якія невыгоды зазналі і я, і мае спадарожнікі, едучы ў самыя суровыя маразы, праз лёд, вецер,

узняяце водаў; мы кепска харчаваліся, з цяжкасцю спаталялі смагу, спалі ўвесь час на зямлі, маючы пад сабою толькі шматок сена, дый той знайсці было нялёгка⁴⁷. Хоць літоўскія маразы і ўразілі нунцыя, звыклага да клімату Апенінскага паўвострава, аднак ягонае падарожжа трывала адносна нядоўга — усяго 12 дзён. Папскі нунцый Дж. Кантэльмі ў 1688 г. адолеў шлях з Варшавы ў Горадню (г.зн. 2/3 дарогі з Варшавы ў Вільню) за 5—6 дзён⁴⁸ — то бок яшчэ хутчэй.

На цяжкасці падарожжа скардзіцца і іншы папскі нунцый, М. Філянрдзі, у лісце ў Рым ад 1636 г⁴⁹. Але ён для падарожжа выбраў не найлепшы час: у чэрвені яго заняло ў яго 15 дзён, гэтулькі ж, як і ў Л. Бэвіяквы, які мусіў адолець нашмат даўжэйшы кавалак дарогі — ад самага Кракава. Нунцыя М. Філянрдзі дзівілі дзве вялізныя пушчы, праз якія трэба было ехаць цэлымі днямі, не маючы магчымасці знайсці хоць які начлег. Начаваць і гатаваць ежу даводзілася ў корчмах, якія належалі габраям; фактычна спалі ў хлявах на сене. Нунцыю пашчасціла: карыстаючыся імем плоцкага біскупа, ён аж двойчы спыняўся ў панскіх дварах, дзе ўмовы, як можна здагадацца, былі лепшыя. Шматлікія магнацкія маёнткі ў ваколіцах Горадні, на Чорнай Русі, часта рабіліся месцам начлегу падарожных. Здаецца, магнаты ВКЛ не без прычыны мелі ў гэтым рэгіёне Літвы, які часта наведвалі іншаземцы, багата сваіх рэзідэнцыяў.

М. Філянрдзі быў не адзіным, хто ехаў з Варшавы ў Вільню ў чэрвені. На жаль, толькі нешматлікія аўтары інфармуюць пра падрабязнасці падарожжа і падаюць дакладны яго час, які льга параўнаць з іншымі звесткамі. Адзін з іх — Самуэль Кіхель, чыё апісанне падарожжа з Горадні ў Вільню ў 1586 г. было нядаўна апублікавана⁵⁰. Выехаўшы з Горадні 28 чэрвеня, ён прыехаў у Вільню ў першыя дні ліпеня. Іншымі словамі, гэтае падарожжа заняло ў немца 4—5 дзён. Узяўшы пад увагу, што дарога з Горадні да Вільні складае каля аднае траціны ўсяе адлегласці паміж Варшавай і Вільняю, можна вылічыць, што ўсё падарожжа паміж сталіцамі ў чэрвені магло заняць два тыдні, то бок гэтулькі часу, колькі яго заняло і ў М. Філянрдзі.

Крыніцы сведчаць, што ўлетку падарожжа было не цяжэйшае, чым узімку. Дж. Альберці [G. Alberti], сакратар амбасадара Венецыі, які цікавіўся падарожжам караля з Горадні ў Вільню ў красавіку 1688 г., цвердзіў, што праз 10 дзён кароль напаўпрытомны даехаў да Трокаў⁵¹. З прычыны кепскіх дарожных умоваў дарога заняла ўдвая больш часу, чым у чэрвені.

Паколькі Літва размешчана на паўночны захад ад Польшчы, а таксама з прычыны цяжкіх умоваў падарожжа, краіна гэтая здабыла рэпутацыю месца, шкоднага для здароўя. Гэты негатыўны вобраз асабліва ўмацаваўся дзякуючы гарадзенскім соймам канца XVII ст., калі дыпламаты заходніх краін мусілі ехаць у адсталую правінцыю. У адным з лістоў 1688 г. сакратар папскага нунцыя Дж. Кантэльмі, пішучы пра тое, як атачэнне караля Яна Сабескага раіла апошняму не ехаць у Вільню, назваў у якасці аднаго з аргументаў кепскае паветра („l'aria poco salubre della Littuania“), якое магло б зашкодзіць здароўю караля⁵². Магчыма, надвор'е сапраўды не надта спрыяла італьянцам і французам, бо шмат хто з іх скардзіўся на абмарожванні і дыскамфорт; маем нават прынамсі адзін факт смяротнага выпадку. У 1693 г. пад час сойму ў Горадні памёр амбасадар Францыі Відамэ д'Эснэваль (Рабэр ле Ру д'Эснэваль) [Vidame d'Esneval (Robert le Roux d'Esneval)]. Дыпламат прыехаў у Рэч Паспалітую пасля місіі ў Партугаліі і не вытрымаў суровае зімы⁵³.

Хоць для шмат каго з падарожнікаў, якія прыежджалі з Варшавы ці Кракава, Вільня была апошнім пунктам падарожжа, аднак некаторыя ехалі яшчэ далей. Найчасцей гэта былі пасланнікі розных еўрапейскіх дзяржаваў, мэтаю якіх была Масква. Калі замест Украіны ці Інфлянтаў яны выбіралі маршрут праз Літву, то звычайна ехалі праз Менск і Смаленск. Знаёмы ўжо чытачу французскі аўтар Б. дэ Віжэнэр, акрамя гэтае дарогі, адзначаў яшчэ адзін напрамак, што вёў праз Полацк і Ноўгарад, але сам аўтар падкрэсліваў, што гэтая дарога нашмат даўжэйшая за першую. Як можна меркаваць, ёю карысталіся нямецкія купцы, якія ў дарозе да Масквы тым самым наведвалі і важныя ў гандлёвым дачыненні гарады — Ноўгарад і Цвер.

Апісанняў дарогі з Вільні ў Маскву ў нас вельмі мала. Французскі падарожнік канца XVII ст. Ф. Аўрыль⁵⁴ прысвяціў крыху ўвагі толькі Менску, назваўшы яго „значным горадам Чорнае Русі“. Згадаў ён і пра тое, што паміж Менскам і *Casino* (апошні горад Польшчы на мяжы з Масквою) знаходзіліся два вялікія лясы. Пасля такога лаканічнага апісання свайго падарожжа аўтар падрабязна распавёў пра насельнікаў тых лясоў — мядзведзяў і пчол, не забыўшыся дадаць, што ў Смаргоні месціцца найбольшая школа дрэсіроўкі мядзведзяў. Гэтае апісанне — тыповае, і яго паказвае, што, едучы праз Літву, іншаземец пра самую дарогу нічога сказаць не мог, бо яна здавалася доўгаю і манатоннаю, і шукаў экзатычных фактаў з жыцця рэгіёну, якія маглі б зацікавіць чытача.

На заканчэнне трэба вярнуцца да праблемы, звязанае з адлегласцю і працягласцю падарожжа. У першай палове XVII ст. праз Вільню, па дарозе з Масквы ў Варшаву, праезджаў італьянец Джавані ды Люка, які правёў каля 20 гадоў, вандруючы па Азіі і Еўропе. Ён цвердзіў, што з Смаленска да Вільні даехаў за тры дні, а з сталіцы ВКЛ да Варшавы — за шэсць⁵⁵. Дзівіць

не толькі кароткі час, але і тое, што адлегласць ад Смаленска да Вільні аўтар адолеў удвая хутчэй, чым амаль такі самы кавалак паміж Вільняй і Варшаваю. Ствараецца ўражанне, што аўтар пісаў свой тэкст ужо праз нейкі час, грунтоуючыся на сваіх успамінах ці нататках. Магчыма, тут закралася памылка перапісчыка, бо арыгінал тэксту нам невядомы. Больш праўдападобным здаецца, што дарога магла заняць у адным выпадку 13, а ў другім — 16 дзён. Тым больш што пры перапісцы італьянскага тэксту такая памылка цалкам магчымая (*tre — tredici, sei — sedici*). Магчымасць такіх памылак паказвае, што мы не можам грунтавацца толькі на лічбах, якія падаюць самі падарожныя, бо свае ўражанні яны часта запісвалі праз гады.

Ёсць яшчэ некалькі аспектаў, вартых асобнага каментарара. Працягласць вандроўкі залежала не толькі ад пары года і метэаралагічных умоваў. Часта здаралася, што падарожны страчваў арыентацыю ў вялікіх лясах, яго рабавалі або ён звачваў з простаай дарогі, каб купіць патрэбныя тавары ў бліжэйшым горадзе. Здаралася і так, што шляхта і магнаты, якія жылі пры дарозе, запрашалі падарожных у свае маёнткі, карыстаючыся рэдкай нагодаю для кантакту з чужаземцамі. Іншая праблема палягае ў тым, што самі падарожныя па-рознаму вылічваюць сярэдняю адлегласць, якую лгя было адолець за адзін дзень. Добрым прыкладам могуць быць У. Вэрдум і Ф. П. Далярак [U. Werdum і F. P. Dalaiгac], якія падарожнічалі па Рэчы Паспалітай у другой палове XVII ст. Першы цвердзіць, што на працягу дня пераадольваў адлегласць, якая адпавядае 44 км, а другі аўтар падае адлегласць ад 18 да 36 км. Таму Т. Хынчэўска-Генэль робіць выснову, што спробы рэканструкцыі сярэдняй адлегласці, якая пераадольвалася за адзін дзень, а таксама і падлікі часу, які быў патрэбны, каб даехаць з аднаго пункта ў другі, не маюць пад сабой грунту, бо гэтыя лічбы абумоўліваліся зменлівымі дарожнымі і метэаралагічнымі ўмовамі, а таксама іншымі акалічнасцямі⁵⁶.

Падсумаванне

У XVI—XVII ст. пераважная большыня італьянцаў і французаў прыязджала ў Літву на вельмі кароткі час — да аднаго года. Па самой краіне яны не вандравалі, абмяжоўваючыся выездамі ў Вільню і Горадню. Такое становішча было прычынаю вельмі абмежаваных ведаў пра дарогі ў ВКЛ.

Іншаземцы амаль аднагалосна цвердзілі, што ўмовы падарожжаў па Рэчы Паспалітай вельмі кепскія. Трэба браць з сабою ложка, харч і іншыя неабходныя рэчы, купіць якія па дарозе немагчыма. Акрамя таго, стан дарог горшы, чым у большыні заходнееўрапейскіх краін.

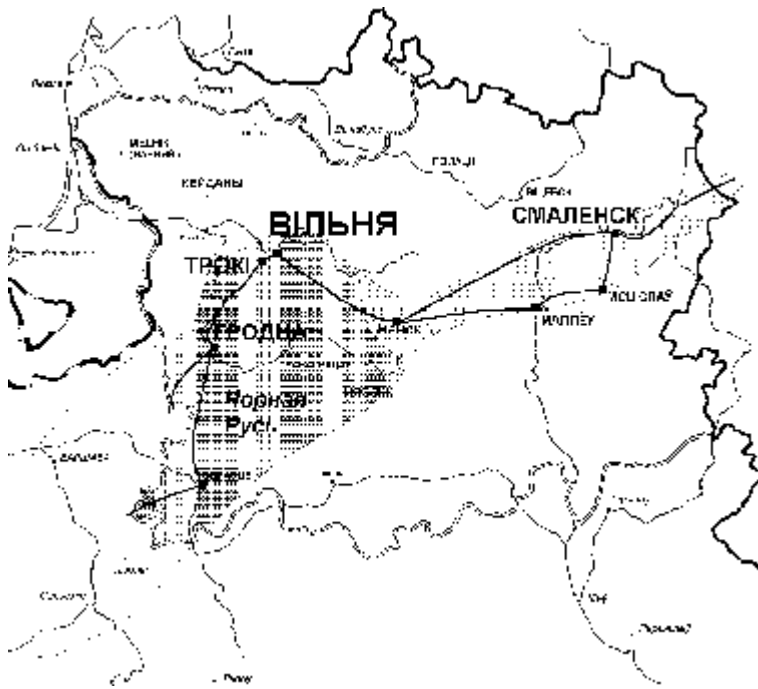
Адною з прычын таго, што іншаземцы рэдка прыязджалі ў Літву, была яе малая прываблівасць з заходнееўрапейскага пункту гледжання. Ужо ў самых першых апісаннях Польшчы і Літвы, выдадзеных у першай палове XVI ст., можна знайсці катэгарычныя заявы, што стан дарог на Літве яшчэ горшы, чым у Польшчы, што тут багата лясоў і балотаў, менш насельніцтва. Інфармацыя, якая паўтаралася цягам стагоддзяў, мусіла замацавацца ў памяці італьянскіх і французскіх чытачоў. Склаўся стэрэатып, паводле якога з усіх частак Рэчы Паспалітай якраз ВКЛ становіць найвялікшы выклік для падарожніка.

Цяжка дакладна сказаць, колькі часу ў сярэднім італьянцы і французы праводзілі ў падарожжах. Крыніцы паказваюць, што дарога з Варшавы ў Вільню магла заняць ад тыдня да месяца — у залежнасці ад пары года, умоваў надвор'я, кшталту транспарту і ад грамадскага статусу падарожнага.

Дарогі ВКЛ, якія найчасцей выбіралі італьянцы і французы, і гарады, якія яны апісвалі (XVI—XVII ст.).

- **Падарожжы па землях ВКЛ.** Пераважная большыня італьянцаў і французаў, якія прыязджалі ў ВКЛ, запынялася на тэрыторыях, што пазначаны на карце. Адценне колеру паказвае інтэнсіўнасць руху. На карце таксама відаць найважнейшыя дарогі.
- **Апісанні гарадоў ВКЛ.** Памер шрыфту ў назвах гарадоў ВКЛ паказвае частату і падрабязнасць апісанняў, якія змяшчалі ў сваіх працах аўтары з Італіі і Францыі.

Паводле вынікаў даследаванняў Р. Камунтавічуса і картаў: „Rzeczpospolita w dobie wzrostu wpływów magnaterii (1586—1648)“, *Atlas historyczny Polski*, Warszawa, 1989, 24—25; „Белоруссия в середине XVI века. Структура феодальной земельной собственности“, *Белорусская Советская Социалистическая Республика*, Минск, 1978, 88—89.

* Тут і далей назва *Літва* выкарыстоўваецца ў яе гістарычным значэнні (Рэд.).

¹ Chynczewska–Hennel T. *Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców*. Warszawa, 1994.

² Захарыя Фэрэры [Zacharias Ferreri] (1479—1524) — італьянец, папскі нунцый у 1519—21 г. У сталіцы ВКЛ ён браў удзел у кананізацыі Казіміра Ягелончыка, а ў лістападзе прысутнічаў на першым сінодзе віленскай дыяцэзіі. Напісаў адно з самых вычарпальных апісанняў Літвы, у якім разгледзеў справы гэтага рэгіёну, не інтэгруючы сваіх ведаў у кантэкст усёе Рэчы Паспалітай, як рабіла бальшыня італьянскіх аўтараў XVI ст. Апісанне Літвы ён падаў у творы, прысвечаным Казіміру Ягелончыку. Матэрыялы для сваёй працы збіраў пад час побыту ў Літве. Крыніцы: *Acta nuntiaturae Poloniae*, moderatore H. D. Wojtyśka CP (далей ANP). Т. 2; Ferreri Z. *Vita beati Casimiri confessoris ex serenissimis Poloniae regibus, et magnis Lituaniae ducibus clarissimi*, 1521 (выдадзена, мабыць, у Кракаве). Гістарыяграфія: ANP. Т.1; *Dizionario Biografico degli Italiani*. Roma (далей DBI).

³ Дж. Ф. Цыта [J. F. Cito] (?—?) — італьянец, папскі нунцый у 1525—27 г. Наведаў Літву пад час свайго падарожжа з Польшчы ў Маскву. Крыніцы і гістарыяграфія: ANP. Т.2.

⁴ Альберта Баланьета [Alberto Bolognetto] (1538—85) — італьянец, папскі нунцый (1581—85). У Літву паехаў, калі туды накіраваўся каралеўскі двор. У 1583—84 г. нунцый наведаў Берасце, Вільню, Горадню. Крыніцы: Bolognetto A. *Alberti Bolognetti nuntii Apostolici in Polonia. Epistolae et acta 1581—1585*, pars II: 1583, edidit E. Kuntze. Cracoviae, 1938. Гістарыяграфія: ANP. Т.1; DBI; (Bolognetto A.) *Il cardinale Alberto Bolognetto e la sua nunziatura di Polonia per F. Calori Cesis*. Bologna, 1863; Tygielski W. *Z Rzymu do Rzeczypospolitej: Studia z dziejów nuncjatury apostolskiej w Polsce, XVI—XVII w.* Warszawa, 1992. 105—124.

⁵ Бэрард Бонджывані [Berardus Bongiovanni] (1512—74) — італьянец, папскі нунцый у 1560—63 г. У 1560 г. нунцый сустракаўся з каралём у Вільні. Мяркуецца, што, вярнуўшыся з Літвы, ён напісаў справаздачу пра Рэч Паспалітую. Праэтнанцкая Літва аўтару была недаспадобы, і ў справаздачы ён прысвяціў ёй мала месца. Крыніцы: *Elementa ad fontium editiones*. Roma, 1984. Т. LIX; Польскі пераклад справаздачы: *Relacje nuncjusów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, wyd. E. Rykaczewski. Т.1—2. Berlin—Poznań, 1864 (далей — Rykaczewski E.). Гістарыяграфія: ANP. Т.1; Wojtyśka H. D. *Król i nuncjusz*. Rzym, 1972; Wojtyśka H. D. *Papieżstwo—Polska, 1548—1563*. Lublin, 1977.

⁶ Джавані Андрэа Калігары [Giovanni Andrea Caligari] (1527—1613) — італьянец, папскі нунцый (1578—81). У 1579 г. наведаў Літву (Вільню). Крыніцы: ANP. Т.1; *Elementa ad Fontium editiones*. Romae, 1970. Т. XXIII; *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes (1550—1850)*, collegit, paravit, adnotavit editioneque curavit P. A. G. Welykyj OSBM. Romae, vol. I: 1550—1593. Romae, 1959.

⁷ Анібале ды Капуа [Annibale di Capua] (1544—95) — італьянец, папскі нунцый у 1586—91 г. Ягонья лісты, датаваныя 1589 годам, адсылаліся з Вільні і Горадні. У адным з іх ён апісаў новазакладзены віленскі ўніверсітэт. Крыніцы: Woś J. W. *Annibale di Capua (Nunzio apostolico e arcivescovo di Napoli (1544 c.—1595): Materiali per una biografia*. Roma, 1984; Woś J. W. *Fonti per la storia della nunziatura polacca di Annibale di Capua (1586—1591)*. Trento, 1992. Гістарыяграфія: ANP. Т.1; Tygielski W. *Z Rzymu do Rzeczypospolitej: Studia z dziejów nuncjatury apostolskiej w Polsce, XVI—XVII w.* Warszawa, 1992. 124—137.

⁸ Луджы Ліпамана [Luigi Lippomano] (1496—1559) — італьянец, папскі нунцый у 1555—57 г. Да прыезду ў Рэч Паспалітую актыўна ўдзельнічаў у папскай дыпламатычнай працы — быў нунцыем пры імператары, паслом ад папы на Трыдэнцкі сабор. Вярнуўшыся з Рэчы Паспалітай, быў прызначаны першым сакратаром папы Паўла IV (1555—59). Знаходзіўся ў Вільні 28.X—28.XII.1555 г., калі там перабываў кароль. У справаздачы і ў карэспандэнцы багата ўвагі аддаў літоўскім справам. Крыніцы: ANP. Т.3; Гістарыяграфія: Ciampi S.

Bibliografia critica delle antiche reciproche corrispondenze politiche, ecclesiastiche, scientifiche, letterarie, artistiche dell'Italia colla Russia, colla Polonia ed altre parti settentrionali. T.2. Firenze, 1839. P.33; Wojtyńska H. D. *Papiestwo—Polska, 1548—1563*. Lublin, 1977; Ivinskis Z. „Lipomano, papie, iaus legatas Lenkijoje 1555—1559“, *Rinkiniai raštai*. T.4: Krikščionybė Lietuvoje. Roma, 1987. 183—185.

- ⁹ Марыо Філянардзі [Mario Filonardi] (?—1644) — італьянец, папскі нунцый у Польшчы ў 1636—43 г. Ягонаю місіяю не мела вялікага поспеху — ён пачаў канфліктаваць з Уладыславам Вазам, шляхтаю, пасварыў караля з папам Урбанам VIII (1623—44). Урэшце быў вымушаны пакінуць Рэч Паспалітую. Ад 5 чэрвеня да 17 верасня 1636 г. сустракаўся з каралём у Вільні, апісаў сваё быццё на Літве і перанос мошчаў св. Казіміра ў віленскую катэдру. Гістарыяграфія: ANP. T.1; Brahmer M. *Powinowactwa polsko-włoskie*, Warszawa, 1980, 322—324; Chynczewska-Hennel T. Mario Filonardi — nuncjusz Stolicy Apostolskiej w Rzeczypospolitej w latach 1636—43. Rys biograficzny, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 1999, t. XLIII, 151—162; Chynczewska-Hennel T. Pobyt Maria Filonardiego w Wilnie (1636 r.), *Barok. Historia—Literatura—Sztuka*, 1998, nr. V/2 (10), 51—63; Chynczewska-Hennel T. *Rzeczpospolita...*; Masetti Zannini G. L. *Virgilio Puccitelli*, (appendice), 79—89; Rykaczewski E.; Targosz-Kretowa K. *Teatr dworski Władysława IV (1635—1648)*, Kraków, 1965.
- ¹⁰ Клаўдзіо Рангоні [Claudio Rangoni] (1559—1621) — італьянец, папскі нунцый (1598—1607). Разам з каралеўскім дваром, які ехаў на Інфлянты, праязджаў праз Літву. Наведаў Вільню і Нясвіж, дзе быў зачараваны радзівілаўскім палацам. Будучы на Літве, падтрымліваў кантакты з найвышэйшымі дзяржаўнымі чыноўнікамі, збіраў звесткі, якія потым выкарыстаў у сваёй справаздачы. Крыніцы: Bodniak St. *Polska w relacji włoskiej z roku 1604, Pamiętnik biblioteki kórnickiej*, z. 2, Kórnik, 1930, 26—49. Гістарыяграфія: ANP. T.1; Chynczewska-Hennel T. *Rzeczpospolita...*; Sajkowski A. Z galerii znanych nuncjusza Rangoni, *Włoskie przygody Polaków. Wiek XVI—XVIII*, Warszawa, 1973, 9—13.
- ¹¹ Франчэска Сіманэта [Francesco Simonetta] (каля 1555—1612) — італьянец, папскі нунцый (1606—12). Жыў у Вільні ў 1609—10 г., стараўся быць як найбліжэй да караля, які тым часам займаўся справамі вайны з Масквою і знаходзіўся на тэрыторыі ВКЛ. Крыніцы: ANP. T.18. Гістарыяграфія: ANP. T.1; Tygielski W. *Z rymu do Rzeczypospolitej: Studia z dziejów nuncjatury apostolskiej w Polsce, XVI—XVII w.*, Warszawa, 1992, 137—170.
- ¹² Ганарата Вісконці [Honorato Visconti] (?—1645) — італьянец. Папскі нунцый у 1630—35 г. Г. Вісконці быў улюбённым караля Рэчы Паспалітай, вельмі добра арыентаваўся ў палітычных справах. У справаздачы, якая стала адной з найбольш вычарпальных, багата ўвагі аддаў апісанням палітычных дзеячаў, пачынаючы ад караля і сканчаючы дробнымі чыноўнікамі Рэчы Паспалітай. Г. Вісконці быў адным з некалькіх нунцый, што наведвалі Літву. У 1633 г. прыехаў у Вільню разам з каралеўскім дваром, які пад час вайны з Масквою стараўся знаходзіцца як найбліжэй да лініі фронту. Крыніцы: справаздача на польскай мове: Rykaczewski E., s. 187—275. Гістарыяграфія: ANP. T.1., Chynczewska-Hennel T. *Rzeczpospolita...*
- ¹³ Луіджы Бэвіляква [Luigi Bevilacqua] (?—1616) — італьянец, пасланнік тасканскага ўладара Казіма II (1609—21). У 1609 г. прыехаў у Рэч Паспалітую з дыпламатычнаю місіяю — паведаміць пра новага ўладара ў Таскане. Калі даведаўся, што кароль на Літве, паехаў туды і знаходзіўся ў Вільні ад верасня да кастрычніка 1609 г., складаючы часам кампанію каралеве і каралевічу Ўладыславу. Спаткацца з каралём яму не ўдалося, бо той у Смаленску займаўся справамі вайны з Масквою і не прызначыў пасланніка аўдыенцыі. Пад час свайго быцця ў Вільні пасланнік падтрымліваў вельмі актыўныя кантакты з дзяржаўнымі чыноўнікамі Рэчы Паспалітай і свае сустрэчы апісаў у справаздачы. Крыніцы, гістарыяграфія: Tygielski W. *Dyplomacja—Informacja—Propaganda. Podróż Luigiego Bevilacqua, posła tokańskiego na dwory europejskie w 1609 r.*, Semper, 2000.
- ¹⁴ Джавані ды Люка [Giovanni di Lucca] (?—?) — дамініканец італьянскага паходжання, місіянер *Propaganda fide*, які падарожнічаў у Крым у 1624—43 г. Нейкі час знаходзіўся ў Польшчы, бываў на двары Жыгімонта Вазы. У Літву заехаў, вяртаючыся з Масквы (Смаленск — Вільня — Гданьск). У сваім апісанні падарожжа прывяццё Літве ўсяго некалькі сказаў. Крыніцы: Giovanni di Luca, *Relazione di un viaggio fatto dal padre fra Giovanni di Luca missionario per la Sacra Congregazione di Propaganda fide, alli circassi e comucchi, figliuolo del conuendo di San Domenico di Napoli Prouincia del Regno, 20 maggio 1643*, BK, sygn. 147.
- ¹⁵ Філіп Аўрыль [Philippe Avril] (1654—98) — французскі езуіт, місіянер. Ягонаю мэтай было адкрыць новую дарогу ў Кітай. У 1687—89 г. наведваў Рэч Паспалітую, якая была па дарозе ў Маскву. Знаходзячыся на Літве, кантактаваў з езуітамі з Віленскага ўніверсітэта, якія паехалі з ім далей на ўсход. Пакінуў падрабязнае апісанне лясных жывёлаў — мядзведзяў і пчолаў. Крыніцы: (Avril Ph.), *Voyage en divers Etats d'Europe et d'Asie, Entrepris pour découvrir un nouveau chemin a la Chine. Contenant Plusieurs Remarques curieuses de Physique, de Geographie, d'Hydrographie & d'Histoire. Avec une description de la grande Tartarie, & des differens Peuples qui l'habitent*, Paris, 1692; 1693. Польскія фрагменты перакладу: *Podróż do różnych krajów Europy i Azji przez misjonarów S. J. w roku 1690 odprawiona końcem odkrycia nowej drogi do Chin*, X. R. Ładowski, Warszawa, 1791; Ziembicki W. *Sobieszciana. Przyczynki do pracy „Jan Sobieski jako myśliwy“*, Lwów, 1933, 34—37. Гістарыяграфія: Chynczewska-Hennel T. *Rzeczpospolita...*; Liske X. Filip Avril i jego pobyt w Polsce (1687—1689), *Niwa*, XI, 1877, 405—421; Tollet D. Les comptes rendus de voyages et commentaries des Francais, sur la Pologne, au XVIIe siecle, auteurs et editions, *Revue du Nord*, Nr. 225, Avril—Juin 1975, T. LVII, Universitit de Lille III, 133—145 (далей — Tollet D.).
- ¹⁶ Філіп Дзюпон [Philippe Dupont] (каля 1650 — пасля 1726 г.) — француз, належаў да двара Яна III Сабескага, служыў наёмнікам у польскім войску, якім камандаваў Ян III Сабескі (1674—96), займаў пост галоўнага інжынера артылерыі (*ingnieur en chef de l'artillerie*). Жыў у Рэчы Паспалітай у 1671—84 г. і ў гэты час браў удзел амаль ува ўсіх ваенных кампаніях. Мемуары ўсхваляюць ваенны геній караля Яна III Сабескага. Аўтар быў перакананы, што польскае войска не было ў заняпадзе. Невядома, ці бываў ён на Літве, аднак падрабязныя апісанні Вільні і Горадні дазваляюць меркаваць, што пазнаёміўся ён з гэтымі гарадамі асабіста. Крыніцы: Dupont Ph. *Mémoires pour servir a l'histoire de la vie et des actions de Jean Sobieski III du nom roi de Pologne par Philippe Dupont attaché a ce prince en qualité d'ingnieur en chef de l'artillerie*, J. Janicki, Varsovie, 1885. Польскі пераклад: Ziembicki W. *Sobieszciana. Przyczynki do pracy „Jan Sobieski jako myśliwy“*, Lwów, 1933, 50—56. Гістарыяграфія: Chynczewska-Hennel T. *Rzeczpospolita...*; Targosz K. *Jan III Sobieski mecenasem nauk i uczonych*, Wrocław — Warszawa — Kraków, 1991, 109—113; Tollet D.

- ¹⁷ Франсуа Паўлін Далайрак [Französisch Paulin Dalairac (Dalerac, Dallerac, Daleyrac, d'Allayrac; псеўданім *Chevalier de Beaujeu*)] (?—?) — француз, адзін з афіцэраў французскага войска, які пасля мірнага трактата, падпісанага ў 1678 г. у Німвегене, прыехаў у Польшчу, шукаючы новай ваеннай службы. Каля 13 гадоў правёў пры двары каралевы Марыі Казіміры (1674—96). Мемуары Ф. П. Далайрака складаюцца з дзвюх кніг (адну з іх ён падпісаў псеўданімам *Chevalier de Beaujeu*) і сваім аб'ёмам перасягаюць астатнія італьянскія і французскія трактаты перыяду XVI—XVII ст., прысвечаныя Рэчы Паспалітай. Храналагічна мемуары ахопліваюць перыяд ад 1679 да 1690 г., але мы сустракаем у іх багата гістарычных экскурсаў. У сваіх мемуарах француз згадвае толькі адно падарожжа ў Літву, у 1688 г., калі ён спадарожнічаў каралю Яну III Сабескаму ў паездцы ў гарады ВКЛ — Горадню і Вільню. Даючы культурныя і гістарычныя апісанні Літвы, Ф. П. Далайрак у значнай меры паўтарае добра вядомыя на Захадзе стэрэатыпы. Гэта збудзіла сумненні ў польскіх гісторыкаў — К. Таргаша (Targosz K. *Jan III Sobieski mecenasem nauk i uczonych*, Wrocław — Kraków, 1991, 107) і В. Зембіцкага (Ziembicki W. *Sobieszciana. Przyczynki do pracy „Jan Sobieski jako myśliwy“*, Lwów, 1933, 28) — ці сапраўды француз наведваў Літву, ці толькі перапісаў вядомыя звесткі. Крыніцы: Dalairac F. P. (Pseud. Chevalier de Beaujeu), *Memoires du chevalier de Beaujeu contenant ses divers voyages tant en Pologne, en Allemagne, en Hongrie depuis l'annee 1679*, Paris, 1698; Amsterdam, 1700; Dalairac F. P. *Les anecdotes de Pologne ou memoires secrets du regne de Jean III du nom*, Amsterdam, 1699; Paris, 1700; англійскае выданне: London, 1700; галандскае выданне: Gravenhage, 1700. Польскі пераклад: „Pamiętnik kawalera de Beaujeu“, Alexander Kraushar, *Pamiętniki do czasów Jana III*, W. Markowski, ser. I, t. I, Kraków, 1883. Польскі пераклад фрагмента: *Cudzoziemcy o Polsce: Relacje i opinie*, wybrał i opracował J. Gintel, t. 1—2, Kraków, 1971; Ziembicki W. *Sobieszciana. Przyczynki do pracy „Jan Sobieski jako myśliwy“*, Lwów, 1933, 27—34; нямецкі фрагмент перакладу: *Die Gelehrte Welt des 17. Jahrhunderts über Polen, Zeitgenössische Texte*, Herausgegeben von E. M. Szarota, Historische Einführung, Einleitungen und Anmerkungen von A. Kersten, Wien — München — Zürich, 1972, 184—196, 658—669, 811. Гістарыяграфія: Chynczewska-Hennel T. *Rzeczpospolita...*; Targosz K. *Jan III Sobieski mecenasem nauk i uczonych*, Wrocław — Warszawa — Kraków, 1991, 102—109; Targosz K. „Nieznane «portrety» Jana III i Marii Kazimierzy piyra Französisch Paulin Dalairaca oraz ich autor“, *Acta universitatis Wratislaviensis*, no 1418, Historia CII, 1992, 111—120.
- ¹⁸ Русо дэ ля Валет [Rousseau de la Valette] (?—?). Гісторык А. Керстэн дапускае, што гэты француз быў аўтарам успамінаў пра падарожжа ў Польшчу, падпісаных псеўданімам D. L. V. R. Пра біяграфію Русо дэ ля Валета мы ведаем мала. Вядома, што ён служыў пры двары Яна Казіміра Вазы (1648—1668). У сваіх мемуарах аўтар багата месца прысвяціў любоўным інтрыгам, якія адбываліся на каралеўскім двары. Галоўнай рысаю гэтых мемуараў было тое, што аўтар больш увагі звяртаў на стыль свайго твора, чым на факты. Ён згадвае толькі адно падарожжа ў Літву (Вільню), але не падае дакладнае даты. Мэтаю падарожжа было спатканне з маркізаю дэ ля Рош, якая знаходзілася пры двары Марыі Людвікі. Крыніцы: Rousseau de la Valette M. *Casimir Roy de Pologne* (Paris 1679 (два выданні), 1680, Lyon 1679; англійскае выданне 1680; нямецкае выданне 1680). Польскае выданне: *Milostki królewskie*, tłum. J. Olkiewicza, red. i wprowadzenie A. Kersten (Warszawa 1971). Гістарыяграфія: Chynczewska-Hennel T. *Rzeczpospolita...*; Rousseau de la Valette M. *Milostki królewskie...*, 55—56.
- ¹⁹ Гаспар дэ Тэнд [Gaspard de Tende] (Sieur de Hauteville, Sieur de l'Estang) (1618—97) — дакладна невядома, калі гэты француз упершыню прыехаў у Польшчу. Польскія гісторыкі схільныя меркаваць, што гэта адбылося ў 50—я г. XVII ст. (аднак у лісце, які знаходзіцца ў Нацыянальнай бібліятэцы Францыі і датаваны 14 студзеня 1667 г., Г. дэ Тэнд успамінае, што правёў у Польшчы шэсць гадоў: Portefeuille du Dr. Vaillant, mèdecin et secrétaire de Mme de Sabli puis de Mlle de Guise, 420 f. Mülanges. f. 276 (a l'encre) ou f. 272 (au crayon): deux lettres de Gaspard de Tende sur les miseres du pays et les guerres, Varsovie 14 janv, BNF, Ms. fr. 17056; вось жа, лгга меркаваць, што прыехаў ён каля 1661 г.). Напачатку ён працаваў пры двары Марыі Людвікі (1645—67) скарбнікам і выехаў з Польшчы пасля адрачэння Яна Казіміра Вазы ад трона ў 1667 г. Вярнуўся ў Польшчу Г. дэ Тэнд у 1674 г. сакратаром амбасадара. З лістоў каралевы Марыі Казіміры (1674—96) можна зрабіць выснову, што француз бавіўся ў колах двара Яна III Сабескага, хоць і не займаў пры ім ніякай пасады. Няясна, калі Г. дэ Тэнд выехаў з Польшчы, але можна меркаваць, што гэта адбылося пад канец панавання Яна III Сабескага. Калі верыць словам аўтара ў кнізе пра Польшчу, ён у Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў „правёў больш як 25 гадоў і вадзіўся з найважнейшымі людзьмі дзяржавы“. Ён падкрэсліваў, што, жывучы ў Рэчы Паспалітай, багата часу правёў на Літве, але не падаў ніякай канкрэтнай інфармацыі. Не назваў нават гарадоў і рэгіёнаў, якія тут наведваў. Мемуары Г. дэ Тэнды, у якіх выкладалася гісторыя Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў і апісвалася палітычнае, культурнае і сацыяльнае становішча дзяржавы, выклікалі вялікую цікавасць у Заходняй Еўропе. Крыніцы: Tende G. de (Pseud. Sieur de Hauteville), *Relation historique de la Pologne contenant le pouvoir de ses rois, leur ülection et leur couronnement, les privileges de la noblesse, la religion, la justice, les moeurs et les inclinations des Polonois avec plusieurs actions remarquables*, Paris, 1686 (2 выданні); 1687; 1694; 1697; Amsterdam, 1687; Cologne, 1697; 1705; Frankfurt, 1711; Leipzig, 1711; ангельскае выданне: London, 1698; нямецкія выданні: Kцln, 1697 (два выданні). Фрагмент на польскай мове: Gintel J. I: 310—334; фрагмент на нямецкай мове: Szarota E. M. 132—162, 823—824. Гістарыяграфія: Chynczewska-Hennel T. *Rzeczpospolita...*; Fabiani B. *Warszawski dwyr Ludwiki Marii*, Warszawa, 1976; Targosz K. *Jan III Sobieski mecenasem nauk i uczonych*, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1991, 99—100; Targosz K. *Uczony dwór Ludwiki Marii Gonzagi (1646—1667). Z dziejów polsko-francuskich stosunków kulturalnych*, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1975, 88—89, 153; Tollet D.
- ²⁰ Джакомо Кантэльмі [Giacomo Cantelmi] (1640—1702) — італьянец, папскі нунцій (1688—89). Правёў багата часу ў Горадні, дзе меў задачу схіліць польска-літоўскую шляхту да працягу антытурэцкае кампаніі. Крыніцы: „Korespondencja arcba Cantelmiego nuncjusza nadzwyczajnego na sejm grodzieński w 1688 r.“, *Sacrum Poloniae Millenium*, t. 3, Rzym, 1956, 51—281. Фрагменты карэспандэнцыі па-польску: Rykaczewski E. Гістарыяграфія: ANP. T.1; Chynczewska-Hennel T. *Rzeczpospolita...*; DBI, t. 18.
- ²¹ Джэралама Альберці [Gerolamo Alberti] (?—?) — італьянец, сакратар амбасадара Венецыі. У венецыянскім архіве захаваліся ягоныя лісты з Польшчы і Літвы, якія інфармуюць пра палітычнае жыццё краіны з 1684 да 1699 г. Мы знаходзім лісты 1687—88 г., адаланыя з гарадоў ВКЛ — Горадні, Вільні, Трокаў, а ў перыяд 1692—93 г. — з Горадні. У абодвух выпадках галоўнай мэтай аўтара быў сойм, які адбываўся ў Горадні. Крыніцы: *Archivio di Stato di Venezia. Dispacci degli ambasciatori al Senato (Indice)*, Roma, 1959.

- ²² Tygielski W. *Z Rzymu do Rzeczypospolitej: Studia z dziejów nuncjatury apostolskiej w Polsce, XVI—XVII w.*, Warszawa, 1992, 65—69.
- ²³ Tollet D. „La Pologne vue par les Franzais (fin du XVIe siècle, première moitié du XVIIe siècle)“, *L'Etat baroque*, ouvrage publié sous la direction d'H. Mechoulan, Paris, 1985, Vrin, 449—456.
- ²⁴ Marescotti G. *Vademecum pro Nuntiis apostolicis in Polonia a Galeazzo Marescotti Nuntio Apostolico circa a 1670*, editionem curavit ac prooemio auxit Dr. A. Kakowski, Petropoli, 1912.
- ²⁵ Chynczewska-Hennel T. *Rzeczpospolita...*, 1994, 280.
- ²⁶ Chynczewska-Hennel T. *Rzeczpospolita...*, 1994.
- ²⁷ Mączak A. *Travel in Early Modern Europe*, Polity Press, 1995.
- ²⁸ Faggiuoli J. „Djariusz podróży do Polski, wyjęty z pamiętników Jana Chrzyciela Faggiuoli przez Władysława Kulczyckiego“, *Czas, dodatek miesięczny*, 1858, t. 11, sierpień, 237—306.
- ²⁹ Biblioteka Narodowa, Teki Rzymskie, t. 21, 6.1.1646—30.6.1646, mikrofilm nr. 67223. Арыгінал: PAN Kr. 8367.
- ³⁰ „Il n'y a point d'hostelleries en Pologne, où l'on puisse loger commodement, & où l'on donne des lits. On ne trouve le plus souvent dans ce pays que des lieux bastis de bois que l'on appelle Karczma, où l'on est obligé de loger avec les bestes, c'est à dire, avec les chevaux, les vaches, & les cochons qui sont dans une longue écurie, faite de planches, mal jointes, & couverte de paille. Il est vray qu'au bout de cette écurie, il y a une chambre avec un poisle. Mais on n'y peut loger en esté, à cause des mouches, des puces, des punaises, & de la mauvaise odeur du lieu. Car quelque chaud qu'il fasse, on n'ouvre jamais la fenestre. Ainsi les étrangers aiment bien mieux coucher dans l'écurie en esté, que dans cette chambre, où le Gospodarz, c'est à dire celui qui tient le cabaret, loge avec ses enfans & tout son ménage, & où fort souvent il garde un tonneau de choux aigres, dont l'odeur est fort desagréable aux étrangers. Car pour ceux du pays, comme ils y sont accoutumés, ils n'en ressentent aucune incommodité“ [У Польшчы няма гасцініц, дзе можна жыць з выгодамі і дзе даюць ложка. Найчасцей у гэтай краіне знойдзеш збудаваныя з дрэва памяшканні, якія завуцца Karczma, дзе мусіш жыць з жывёлаю, то бок з коньмі, каровамі і свіннямі, якія знаходзяцца ў доўгай стайні, зробленай з кепска прыгнаных дошак і пакрытай саломаяю. Праўда, у канцы гэтае стайні ёсць пакой з печкаю. Але ў ім нельга жыць, з прычыны мух, блох, плюскваў і кепскага паху ў памяшканні. Бо, як бы гарача ні было, акно ніколі не адчыняецца. Вось жа, іншаземцу больш даспадобы начаваць улетку ў стайні, чым у гэтым пакоі, дзе Gospodarz, гэта значыць той, хто трымае карчму, жыве са сваімі дзецьмі і ўсёй сям'ёю, і дзе ён вельмі часта захоўвае бочку кіслай капусты, пах якой для чужынца надзвычай непрыемны. Бо ў дзвюх гэтых краінах, прывычайшыся, яны [тутэйшыя жыхары] не адчуваюць ніякае нязручнасці]. Tende G. De (Pseud. Sieur de Hauteville), *Relation historique de la Pologne contenant le pouvoir de ses rois, leur éllection et leur couronnement, les privileges de la noblesse, la religion, la justice, les moeurs et les inclinations des Polonois avec plusieurs actions remarquables*, Paris, 1687, 283.
- ³¹ Baranowski B. *Polska Karczma, Restauracja, Kawiarnia*, Ossolineum, 1979, 18—19.
- ³² Bellini P. *La Descrizione della Pollonia de Fulvio Ruggieri (1572)*, presentazione di J. W. Woś, Trento, 1994, 116.
- ³³ Miselli G. *Il Burattino veridico o vero istruzione generale per chi viaggia Con la descrizione dell'Europa, e distinzione de'Regni, Prouinzie, e Citta, e con una esatta cognitione delle monete piu utili, e correnti in detti luoghi; Con la notizia d'alcune parole in varie parti d'Europa piu necessarie, espresse, nelle lingue, Italiana, Francese, Spagnuola, Tedesca, Polacca, e Turchesca. Con la Tauola delle Poste nelle vie, che al presente piu regolate si trovano, & Indice de'Capitoli, e Titoli*, Bologna, 1688, 196—198.
- ³⁴ Cantelimi J., Cibo A., Pallavicini O. „Korespondencja arcbia Cantelmiego nuncjusza nadzwyczajnego na sejm grodzieński w 1688 r.“, *Sacrum Poloniae Millenium*, t. 3, Rzym, 1956, 72.
- ³⁵ Wilder J. A. *Okiem cudzoziemca. Ze wspomnień cudzoziemców o dawnej Polsce*, Warszawa, 1959, 46—47.
- ³⁶ „...les plus grandes lieus sont de cinq quarts d'heure, les ordinaires d'une (sic!) heure, excepté en quelques endroits de Russie vers les frontieres de Podolie, en Ukraine, en Samogitie, & autres Regions, où a peine deux heures peuvent suffire“ [Найбольшыя мілі — за пяць чвэртак гадзіны, звычайныя — за адну гадзіну, акрамя некаторых мясцін Расіі каля межаў з Падоллем, на Украіне, Жамойці і ў іншых мясцовасцях, дзе ледзьве можа хапіць дзвюх гадзін]. Dalairac F. P. (pseud. Chevalier de Beaujeu), *Memoires du chevalier de Beaujeu. Contenant ses divers voyages tant en Pologne, en Allemagne, qu'en Hongrie avec des Relations particulieres des Guerres & des Affaires de ces Pays-la, depuis l'année 1679*, Paris, 1698, 4.
- ³⁷ „Lithuania ... is a most large Province, fenny and woody, so as in Summer there is no passage into it, but in winter when the Fenns are frozen, Merchands trade with the inhabitants. ... It hath very few Townes, and the Villages are commonly distant 20 German miles from the other“. Moryson F. *An Itinerary Containing His Ten Years Travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland & Ireland*, т. 4: Glasgow, 1908, 67—73.
- ³⁸ „Quand au pays il est plain, fort marescageux, & couvert de boys, tout ainsi que la Moscouie, & n'y peut on pas fort aisément aller l'Esté à cause des fanges & des eauals., qui sont cause qu'il faut attendre l'Hyver, durant lequel on fait toutes les affaires & traffiques, qui consistent principalement en bleds & legumes, bestail, cuirs, miel, cire, fourrures excellentes & force cendres pour faire les lessives, qu'on transporte a Dantzick, & de la en Hollande & autres pays bas avec de la poix & des aix & planchages pour faire les corps de nauires“ [Што да краю, ён роўны, вельмі балоцісты і пакрыты лясамі, зусім як Масковія, і па ім не надта лёгка ехаць улетку з прычыны гразі і вод, якія служаць прычынай таго, што трэба чакаць зімы, цягам якой робяцца ўсе справы і гешэфты, прадмет якіх галоўным чынам — збожжа і гародніна, жывёла, скуры, мёд, воск, раскошныя футры і ў вялікай колькасці попел для прання, што вывозяць у Гданьск, а ступь у Галандыю і ў іншыя нідэрландскія правінцыі, разам са смалою, бэлькамі і дошкамі, каб рабіць карпусы караблёў]. Vigenere B. De. *La Description du royaume de Poloigne et pays adjacens, avec les statuts, constitutions, moeurs et fazons de faire d'iceux*, par Blaise Vigenere, Secretaire de feu Monseigneur le Duc de Niernois, Paris 1573; „La duché de Lithuanie... est pour la plus grand part mare cageuse &

pleine de bois & Forestz, & a cette occasion ou ny peut entrer qu'avec bien grande peine & difficultй, d'autant que presque tout le pans est couert d'eaux dormantes, on y peut plus aysement traficquer en hyuer, qu'en estй, pource que le pans est plus excessible, a cause des maretz & estangs qui sont gellez & glacez de telle sorte, qu'ils rendent vn chemin fort assurй, & lors les marchans y peuuent aller & venir plus facilement“ [Літоўскае княства... пераважна балодзістае і поўнае лясоў і пушчаў, і таму ў яго можна заехаць толькі з вельмі вялікімі намаганнямі і цяжкасцямі, да таго ж паколькі амаль уся краіна пакрыта стаячымі водамі, узімку лягчэй гандляваць, чым улетку, бо краіна тады найбольш даступная з прычыны лужын і копанак, якія замярзаюць і ледзянеюць, ператвараючыся ў вельмі бяспечную дарогу, і тады купцам найлягчэй ехаць і дабірацца сюды]. F. L. P., *Briefve description dv pays et Royavme de Poloigne, contenant la situation du lieu, les mъurs & fazons de viure des Polonnois, Les Archeueschez & Eueschez qui y sont, & autres singularitez, proprietez, & excellence du pans*, Recolligee des anciens & modernes Cosmographes par F. L. P., Lyon, 1573, 14—22.

³⁹ „...per Lituania и ріщ difficile il far viaggio l'estate, per le nevi che si disfanno, che l'inverno che si cammina sopra i ghiacci“ [Па Літве цяжэй падарожнічаць улетку, калі снег растаўшы, чым узімку, калі ездзяць па лёдзе]. Albigi E. *Le Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato durante il secolo decimosesto*, serie I, volume I, Firenze 1862, 275; „Questa provincia и abbondantissima di boschi pieni d'infiniti legnami di varie sorte, e di moltissime paludi, sm che non si put comodamente far viaggio in essa se non il verno con gran ghiacci, ovvero l'estate con gran caldo“ [Гэтая правінцыя вельмі багатая на лясы, поўныя незлічонай драўніны рознага гатунку, і на вельмі шматлікія балоты, так што ніколі не бывае зручней падарожнічаць па ёй, чым узімку ў вялікія маразы альбо ўлетку ў вялікую спёку]. Ibid, 327—328 p.

⁴⁰ Сакратар папскага нунцыя П. А. Джаваніні [P. A. Giovannini] у сваёй справаздачы, апісваючы Літву, цвердзіў, што „...Nessuna cosa farebbe ріщ pericoloso l'intrar a dentro in questo regno et anco difficile il scorrerlo, che la frequentia dei boschi, molto atta all'insidiare et che impedisce il tirar vettovaglie di lontano, per non esser il paese aperto, ancora chi sia in ogni parte piano. Di Lithuania s'aggiunge ch'il paese и tanto basso et aquoso, che non и possibile a scorrerlo, se non quando и ridurato dal gelo“ [Нішто не твораць большае небяспекі пры пранікненні ў гэтае каралеўства, а таксама цяжкасці пры праездзе па ім, як частыя лясы: у іх вельмі зручна рабіць засады, і яны перашкаджаюць завозіць правянт здалёк, так што гэтая мясцовасць нідзе не бывае адкрытаю, хоць яна і паўсюль раўнінная. Пра Літву яшчэ можна сказаць, што краіна гэтая настолькі нізінная і вільготная, што праехаць па ёй магчыма, толькі калі яна застывае ў лёд]. „Relazione di Polonia, 1565“, *Scriptores rerum Polonicarum*, t. XV, continet: *Analecta Romana quae Historiam Poloniae saec. XVI illustrent ex archivis et bibliothecis excerpta*, edidit Dr. I. Korzeniowski, Kraków, 1894, 174—205.

⁴¹ „The roads in this country are quite neglected, being scarcely superior to by-paths winding through the thick forest without the least degree of artificial direction: they are frequently so narrow as scarcely to admit a carriage; and are continually so obstructed by stumps and roots of trees, and in many parts so exceedingly sandy, that eight small horses could scarcely drag us along. ... The bridges across the rivulets were so weakly constructed and so old, that they seemed ready to crack with the weight of the carriage, and we thought ourselves fortunate in getting over them without an accident“. Coxe W. *Travels into Poland*. New York, 1971, 201—202.

⁴² Прыкладам можа служыць пасланнік папы ў Польшчы З. Фэрэры, які прыехаў у Вільню з Торуні пад канец 1520 г.

⁴³ Vigenire B. de...

⁴⁴ Tygielski W. *Dyplomacja—Informacja—Propaganda. Podróż Luigiego Bevilacqua, posła toskańskiego na dwory europejskie w 1609 r.*, Warszawa, 2000, 78.

⁴⁵ Bellini P. *La Descrizione della Pollonia de Fulvio Ruggieri (1572)*, presentazione di J. W. Woś, Trento, 1994, 116.

⁴⁶ *Biographie Universelle ancienne et moderne, histoire, par ordre alphabétique, de la vie publique et privée de tous les hommes qui se sont fait remarquer par leurs écrits, leurs actions, leurs talents, leurs vertus ou leurs crimes*, nouvelle edition, poubliée sous la direction de M. Michaud, revue, corrigée, et considérablement augmentée d'articles inédits et nouveaux, ouvrage rédigé par une société de gens de lettres et de savants, Paris.

⁴⁷ „Cosm a XXVIII di Dicembre mi sono posto in camino et gionto qui a VIII del presente. Et sa Dio con quanto incommodo mio et di questa mia famiglia, per gli asprissimi freddi, ghiacci, venti et crescenze d'acque, mal da mangiare et peggio da berre, et dormir continuamente in terra, con un pocco di paglia sotto, se pur anco se ne ritrovava». Aloisius Lippomano card. Carolo Carafa (Vilnae, 15.I.1556), *Acta nuntiaturae Poloniae*, moderatore H. D. Wojtyjska CP, Romae 1993, t. 3 /1, 120.

⁴⁸ Cantelimi J., Cibo A., Pallavicini O. „Korespondencja arcba Cantelmiego nuncjusza nadzwyczajnego na sejm grodzieński w 1688 r.“, *Sacrum Poloniae Millenium*, t. 3, Rzym, 1956. 72.

⁴⁹ „Dopo haver caminato 15 giorni continui per questi paesi immensi, con far sin a 40 miglia Italiane il giorno, son hora giunto in questa citta, capo del gran Ducato di Littuania... Questo viaggio s'и fatto in gran parte per selve una d'esse di 40 miglia, et un'altra di 35 convenne passar in un giorno, non issendovi alloggio. ... Nel viaggiare in queste parti convien portare ogni cosa per vivere e dormire, non trovandosi nell'hostarie ch'una camera terrena di tavole e contigua la stalla ove si fa la cucina ne per dormire v'altro che paglia. ... L'hostarie sono in gran parte tenute da Hebrei, che dall'augmentar' un poco il prezzo di qualche mi davano si sono nel resto ben portati con servir' anco e contrattar il sabbato senz'esserne ricercati. ... In doi lochi sono stat' alloggiato in nome di Mons. Vescovo di Plosca...“ [Праехаўшы цягам 15 дзён запар праз гэтую велізарную краіну, робячы па 40 італьянскіх міляў у дзень, прыбыў я ў гэты горад, сталіцу вялікага Княства Літоўскага... Дарога гэтая вяла большай часткаю праз пушчы, адну ў 40 міляў, а другую ў 35, якія давялося праязджаць за дзень, бо не было ніякага прытулку. ...Пры падарожжы ў гэтых мясцінах належыць вазіць з сабою ўсе рэчы, каб жыць і спаць, бо ў гасцініцах знойдзеш толькі дашчаны пакой на ўзроўні зямлі, і побач хлёў, дзе ладзіцца кухня, а спаць можна толькі на саломе. ...Гасцініцы пераважна трымаюць габрэі, якія крыху надбаўлялі цану сяго-таго, што мне прадавалі, але ў астатнім паводзілі сябе добра і прыслугоўвалі нават у суботу без вялікага ўпрошвання. ...У двух месцах я спыняўся ў імя мансін'ера біскупа Плоцка...] *Mario Filonardi do kard. Franciszka Barberini*, Vilnae, 5.VI.1636. Ліст будзе апублікаваны ў *Acta*

nuntiaturae Poloniae. Мы хацелі б падзякаваць рэд. Т. Хынчэўскай–Генэль за магчымасць пазнаёміцца з гэтым і іншымі лістамі яшчэ да публікацыі цэлага збору.

⁵⁰ Саганович Г. „Вильна в описании немецкого путешественника Самуеля Кихеля (1586 г.)“, *Senosios raštijos ir tautosakos sąveika: kultūrinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės patirtis*. Vilnius, 1998, 193—197.

⁵¹ „il Rñ a trauerso mille incomodi e pattimenti di uiaggio, fatto piñ disastroso per la improuisa liquefacioue delle neui, e fiumi a mezzo sgellati, peruenne hieri sera decimo giorno di camino a Troki, Citta sedici miglia distante da Wilna, con incomodata salute, ma gracie a Dio senza peggiori conseguenze“ [Кароль, пераадолеўшы тысячу невыгодаў і цяжкасцяў падарожжа, якое зрабілася яшчэ цяжэйшым з прычыны раптоўнага таяння снягоў і напалову расталых рэкаў, дабраўся ўчора вечарам на дзесяты дзень дарогі ў Трокі, горад на адлегласці шаснаццаці міляў ад Вільні, з расстроеным здароўем, але, з Божае ласкі, без горшых наступстваў]. *Archivio di Stato di Venezia*, Senato, dispacci di Polonia, filza 10, karta 205.

⁵² *Sacrum Poloniae Millenium*, t. 3. Rzym, 1956, 113.

⁵³ Przewdziecki R., *Diplomatie et protocole a la Cour de Pologne*, t. 1. Paris, 1934, 223—224.

⁵⁴ (Avril Ph.), *Voyage en divers Etats d'Europe et d'Asie, Etrepris pour dñcouvrir un nouveau chemin a la Chine. Contenant Plusieurs Remarques curieuses de Physique, de Geographie, d'Hydrographie & d'Histoire. Avec une description de la grande Tartarie, & des differens Peuples qui l'habitent*. Paris, 1692.

⁵⁵ „peruennemo б Smolesco... di 16 in trñ giorni a Vilna... di poi caminando sei altri giorni giunsemo б Varsciavia...“ [даехалі да Смаленска... адкуль за тры дні да Вільні... і правандраваўшы яшчэ шэсць дзён, прыбылі ў Варшаву] Giovanni di Luca, *Relatione di un uiaggio fatto dal padre fra Giovanni di Luca missionario per la Sacra Congregazione di Propaganda fide, alli circassi e comucchi, figliuolo del conuendo di San Domenico di Napoli Prouincia del Regno*, 20 maggio 1643, Biblioteca Kórnicka, sygn. 147.

⁵⁶ Chynczewska–Hennel T. *Rzeczpospolita...*, 1994, 51—52.

Пераклаў з польскай Мікола Раманюўскі

Roads of the Grand Duchy of Lithuania in the 16th and the 17th centuries: French and Italian experience

R ū s t i s   K a m u n t a v i č i u s

The article discusses travel conditions and the most frequently used roads in the Grand Duchy of Lithuania of the 16th and the 17th centuries. The sources of the investigation are contemporary French and Italian texts. They include relations and correspondence of diplomats, papal nuncios and ambassadors, as well as, other references and descriptions of the Grand Duchy in memoirs.

The topic has not been investigated. Italian and French sources on the history of the Grand Duchy are almost unknown in Lithuania and Belarus. Foreign historians, French, Italians and especially Poles (one of the most famous being T. Chynczewska–Hennel), have been working intensively on the western descriptions of Poland–Lithuania and produced many publications. All of them, however, regarded Lithuania as a part of Poland and have not paid attention to its unique traits. As a result, specific Lithuanian image, travel conditions, most frequently used roads and visited regions have not been studied by any of these nations.

Early modern French and Italian literature was chosen because of several reasons. Firstly, these nations had not been direct neighbors of the Grand Duchy and their viewpoint was less neutral and concerned compared to that of Russians, Germans or Poles. Secondly, through the 16th and the 17th centuries cultural and political contacts between Lithuanians on one side, and French and Italians on the other side were the most intensive compared to any other period. It is calculated that Italian and French diplomats, ambassadors, nuncios and military men were producing correspondence that referred to Lithuania and were publishing descriptions of this country much more intensively than all other nations put together in this period.

Similar to Poland, roads and travel infrastructure of the Grand Duchy seemed to Europeans inferior compared to those in Western European countries. There were no inns, the roads were awful and the distances great. In winter, a voyage was the most rapid, because rivers, fields and swamps were covered by ice and snow. In fall and spring, rains and mud made travels long and almost impossible.

Different from Poland, there was nothing interesting for the Europeans to look at in Lithuania because of its comparably poor cultural life. The result was obvious, Italians and French traveled to Lithuania only when they badly needed it.

Most of Italian and French voyageurs visited Lithuania accompanying the King of Poland during his voyages to Vilnius or Hrodna. The most frequently, they used Kraków — Hrodna — Vilnius or Warsaw — Hrodna — Vilnius roads. Cities remote from this road were visited and described much rare. The only exception could be the course through the Grand Duchy to Moscow, which crossed Minsk and Smolensk. It can be concluded that the region of *Black Rus'* (today south–west of Belarus, including such cities as Brest, Hrodna, Nieswiż and Navahradak) was known the best for the travelers. The reason was its proximity to the route leading to Vilnius, presence of the Hrodna which was an important political center of the state and high density of mansion houses of the most important Lithuanian magnate families, such as Radziwill and Sapieha

The period of time needed to travel from Warsaw or Kraków to Vilnius can not be exactly calculated. The voyage could last from less than one week to several weeks. It depended on many factors, such as the period of the year, weather conditions and the means of transportation.

Стары і Новы Быхаў у час вайны Рэчы Паспалітай з Масквой (1654—1655)

К о н р а д   Б а б я т ы н ь с к і

Стары і Новы Быхаў, два гарады на Дняпры, адыгралі значную ролю ў ваенных падзеях першага этапу вайны Рэчы Паспалітай з Масквой 1654—1655 г. Аблогі абодвух як маскоўска-казацкімі войскамі, так і арміяй ВКЛ, істотна паўплывалі на фармаванне сітуацыі ва ўсходнім ваенным тэатры ды на палітычныя рашэнні, датычныя перадусім стасункаў Рэчы Паспалітай з казакамі і планаў падпарадкавання Хмяльніцкаму Паўднёвай Беларусі.

З абодвух пунктаў вырашальнае значэнне меў Стары Быхаў. З 1542 да 1625 г. горад належаў аднаму з наймагутнейшых магнацкіх родаў — Хадкевічам. Падмуркам яго развіцця стаў прывілей 1590 г., дадзены Жыгімонтам III Вазам тагачаснаму ўладару, у будучыні вялікаму гетману літоўскаму Яну Каралю Хадкевічу. Кароль дазваляў будаваць у горадзе каменныя фартыфікацыі вакол замка. Хадкевіч распачаў працу з шырокімі размахам (асабліва інтэнсіўна ў 1610—1619 г.), аднак завершана прадпрыемства было толькі наступнымі ўладарамі горада.

Пасля смерці гетмана і шматлікіх спрэчак паміж спадкаемцамі паводле пагаднення 1625 г. горад перайшоў у рукі яго зяця, вялікага маршалка літоўскага Яна Станіслава Сапегі. Сапегі зрабілі Стары Быхаў цэнтрам сваіх велізарных надняпроўскіх уладанняў і ўклалі вялікія грошы, каб мадэрнізаваць фартыфікацыі. У сярэдзіне XVII ст. горад лічыўся адным з найлепш умацаваных у Вялікім Княстве Літоўскім, а з прыватных цвердзяў з ім мог раўняцца толькі радзівілаўскі Слуцк¹. Вялікая заслуга ў гэтым належала Казіміру Лявону Сапегу, малодшаму брату і дзедзічу Яна Станіслава. Ён займаў пасаду падканцлера літоўскага (1654), лічыўся адным з найбольш уплывовых і багатых літоўскіх магнатаў. Вялізныя прыбыткі са шматлікіх уладанняў дазволілі Сапегу не толькі абнесці Стары Быхаў найноўшымі на той час умацаваннямі, але і трымаць яго пад абаронай шматлікіх прыватных фармаванняў, большасць якіх у бойках 1654—1655 г. увайшла ў склад гарнізона надняпроўскай фартэцыі².

Напярэдадні вайны з Масквой у Старым Быхаве налічвалася каля 2000 дымоў, больш за 10 000 жыхароў, большую частку з якіх складала габрэйства³. Гэта ўводзіла яго ў дзесятка найбуйных цэнтраў ВКЛ. Горад займаў параўнальна невялікую плошчу, меў форму паўкруга з дыяметрам каля 800 м⁴. Цэнтральным пунктам быў вялізны рынак. Сканцэнтраванасць забудовы на даволі малой плошчы значна спрыяла паспяховай абароне. Даўжыня ўмацаванняў была мінімальнай, таму патрабавала меншай колькасці людзей, каб іх ахоўваць, а значная частка гарнізона магла заставацца ў рэзерве і браць удзел толькі ў наступальных дзеяннях (вылазкі). Шчыльная забудова палягчала і абарону пасля магчымага фарсавання ворагам і дазваляла зладзіць арганізаванае адступленне ў замак. У горадзе былі ўзведзены дзве ўмацаваныя будыніны, што маглі быць самастойнымі пунктамі супраціву: мураваны касцёл у паўднёвых кварталах і сінагога на поўначы, абнесеныя больш чым двухметровым мурам з вежамі. Астатнія будынікі Старога Быхава былі драўляныя і пад час аблогаў звычайна згаралі пад артылерыйскім абстрэлам.

Вакол горада ўздымаліся фартыфікацыі, мадэрнізаваныя Сапегамі ў 20-я г. XVII ст. паводле старадаўняй галандскай сістэмы. Перадусім гэта быў магутны зямельны вал (7—8 м у вышыню і 30 м у аснове), узмоцнены 5 бастыёнамі і 6 равелінамі. У Быхаў вялі тры добра ўмацаваныя каменныя брамы (па 2 ярусы ды 7—8 байніцаў кожная). Першая, Падольная (Дольная), выходзіла на бераг Дняпра, другая — Магілёўская, на поўнач; трэцяя — Рагачоўская (Навабыхаўская), у паўднёвы бок. Перад валам быў выкапаны глыбокі (7—8 м) і шырокі (да 50 м) абарончы роў, праз які перакідваліся два масты: да Магілёўскай ды Рагачоўскай брамаў.

Невялікі каменны замак ва ўсходняй частцы горада меў у плане прастанутнік 77Ч100 м. Абнесены зямляным валам з бастыёнамі, на захадзе, поўначы і поўдні ён бараніўся яшчэ і равамі (некалькі метраў у глыбіню, 22—27 м у шырыню). З захаду ў замак вёў пад'ёмны мост.

Непрыступнасць Старога Быхава падвышала размяшчэнне на стромым беразе Дняпра, край якога праходзіў каля ўсходняй сцяны ўмацаванняў. З гэтага боку ў Днепр таксама ўпадала

невялікая забалочаная рэчка Макранка. Таму спробы штурмаваць горад з усходняга кірунку не мелі шанцаў, а аблогу можна было весці толькі з захаду, поўначы ці поўдня⁵.

Найноўшыя фартыфікацыі, якія абараняліся моцнай артылерыяй ды шматлікімі дасканала забяспечанымі жаўнерамі, рабілі са Старога Быхава наймацнейшы пункт літоўскай абароны ўздоўж Дняпра. Узяцце горада вымагала стараных і працяглых абложных дзеянняў, са шматлікімі аддзеламі пяхоты і цяжкай артылерыі. Значна меней шанцаў на стрыманне войскаў праціўніка мелі іншыя гарады на найбольшай з беларускіх рэк: Дуброўна, Ворша, Копысь, Шклоў, Магілёў, урэшце, той жа Новы Быхаў.

Новы Быхаў, размешчаны прыблізна за 20 кіламетраў на поўдзень ад Старога, істотна розніўся ад таго як велічынёй, так і гаспадарча–ваеннай значнасцю. У XVII ст. у ім было блізу 2000 жыхароў⁶. Горад належаў сям’і Слушкаў. У разгляданы перыяд найбольш значным яе прадстаўніком быў Жыгімонт Адам, надворны харужы літоўскі з 1649 г.⁷ Горад і замак мелі трывалыя, хоць дзесьці ўжо і састарэлыя драўляна–зямельныя ўмацаванні, з прастакутнікам 560Ч370 м у плане. Як і Стары, Новы Быхаў быў размешчаны на высокім дняпроўскім беразе⁸. Дэталі фартыфікацыі горада апісаў удзельнік яго аблогі ў студзені — лютым 1655 г., канюшы літоўскі Багуслаў Радзівіл: „*Z jednej strony, z której szerokie w równinie rozciągają się pola, było wałem opasane, drugą stroną rzeka Dniepr płynąca, także mocne szakiety, palisady i grube dęby bronily [З аднаго боку, з якога шырока ў раўніну цягнуцца палі, было апэразана валам, другі бок баранілі плынная рака Днепр, а яшчэ моцныя шыкеты, частаколы і таўстыя дубы]*“⁹. Для паспяховай абароны горада яго неабходна было ўкамплектаваць шматлікай пяхотай і моцнай артылерыяй. Нажаль, Слушкі, хоць і належалі да найбуйнейшых землеўласнікаў Паўднёвай Беларусі, былі не ў стане забяспечыць належныя сілы для абароны сваёй маёмасці. Абмежаваная ў грашовых сродках, у 1654 г. сям’я не наняла ніводнага прыватнага аддзела. Калі выявілася, што ў Новы Быхаў не будуць скіраваны кампутовыя войскі, яго абаронцамі зрабіліся, апрача мяшчан, толькі навакольная шляхта ды сяляне. Гэта цалкам пазбаўляла мажлівасці наладзіць які–ніякі супраціў захопнікам.

Як Стары, так і Новы Быхаў апынуліся пад час летняй кампаніі 1654 г. у зоне дзеяння казацкага корпуса на чале з нежынскім палкоўнікам Іванам Залатарэнкам, наказным гетманам. Заангажаванасць казакоў у бойках на Беларусі сталася вынікам пераяслаўскай уніі. Пад час перамоваў у Маскве ў сакавіку — красавіку пасольства на чале з генеральным запарожскім суддзём Самойлам Зарудным і пераяслаўскім палкоўнікам Паўлам Цяцерам заручылася канкрэтнай пастановай. 6 красавіка цар Аляксей Міхайлавіч прыслаў Хмяльніцкаму ўказанне, каб той скіраваў у дапамогу маскоўскім войскам пад Смаленск 18 000 чалавек¹⁰. Урэшце на ВКЛ вырушылі два палкі — нежынскі ды чарнігаўскі, разам са шматлікімі валюнтарыюшамі. На чале гэтых сілаў стаяў швагер Хмяльніцкага, нежынскі палкоўнік Іван Залатарэнка. У чэрвені 1654 г. у абозе пад Ноўгарадам–Северскім сабралася, як даносіў царскі пасланец Цімафей Спасіцэлеў, больш за 20 000 жаўнераў¹¹.

Корпус Залатарэнкі ўвайшоў на тэрыторыю ВКЛ у другой палове чэрвеня. Не зважаючы на шматлікія лісты Аляксея Міхайлавіча з патрабаваннямі ісці да галоўнай маскоўскай арміі пад Вязму ды Смаленск, казакі скіраваліся пад Гомель — найбольшую цвердзь Паўднёвай Беларусі. Хмяльніцкі прызначыў швагру заняць як мага больш абшараў ВКЛ, каб далучыць іх пасля да Украіны. Таму Залатарэнка адмовіўся злучыцца з галоўнай маскоўскай арміяй, а да галоўнага царскага абору пад Смаленскам выслаў у жніўні толькі каля 1000 чалавек пад камандай свайго брата Васіля¹².

Сам наказны гетман з большасцю войска засяродзіўся на аблозе Гомеля. Задача была няпростая, бо горад меў трывалыя фартыфікацыі і моцны гарнізон з кампутамі нямецкай ды польскай пяхоты (каля 600 жаўнераў) і мясцовай шляхты¹³. Кіраваў гарнізонам берасцейскі земскі суддзя Станіслаў Казімір Бабраўніцкі. Ліцвіны ўчынілі захопнікам моцны супраціў, затрымалі казакоў пад Гомелем на доўгія шэсць тыдняў. Пад час упартых боек абодва бакі панеслі значныя страты, сярод забітых апынуўся і намеснік Залатарэнкі, чарнігаўскі палкоўнік Сцяпан Падабайла.

Пры аблозе Гомеля казакі ладзілі шматлікія кавалерыйскія набегі з абодвух берагоў Дняпра далёка ўглыб ВКЛ. З ліста Залатарэнкі да цара ад 25 ліпеня бачым, што яго падначаленыя ўжо захапілі Рэчыцу, Жлобін, Стрэшын, Горваль і Рагачоў¹⁴. Тыднем раней, 17 ліпеня, нейкія казацкія фармаванні разбілі ў раёне Мазыра полк Шымона Паўшы колькасцю ў 5 лёгкіх і татарскіх харугваў ды 100 драгунаў, які бараніў межы ВКЛ з поўдня¹⁵. Калі ўрэшце 23 жніўня згаладалы, пазбаўлены надзеі на дапамогу гарнізон Гомеля капітуляваў, увесь корпус змог вырушыць на поўнач. Пасля ўзяцця Чачэрска казакі распачалі кампанію супраць Новага Быхава. Як бачна з ліста Залатарэнкі ў царскую канцылярыю ад 8 верасня, гэты горад, як і Прапойск, не здзейсніў казакам ніякага супраціву. Жыхары з уласнай волі самачынна расчынілі

брамы, а пасля склалі Спасіцелеву — той увесь час суправаджаў нежынскага палкоўніка — прысягу на вернасць цару¹⁶. Паколькі гэты ліст пісаўся ўжо з абозу пад Старым Быхавам, а 4 верасня казакі былі яшчэ пад Чачэрскам, падзея, падобна, адбылася дзесьці 6 верасня.

Цяпер Іван Залатарэнка засяродзіў усе высілкі, каб прымусіць да капітуляцыі абаронцаў Старога Быхава. Узяцце гэткай магутнай цвердзі стала б грандыёзным і слаўным дасягненнем, пацвярджэннем папярэдніх здабычаў. Стары Быхаў, разам з Гомелем, бачыўся нежынскаму палкоўніку цэнтрам казацкай Беларусі, падпарадкаванай Хмяльніцкаму. Але спачатку трэба было спыніць супраціў гарадскога гарнізона.

Казімір Лявон Сапега перад аблогай прыклаў усе намаганні, каб належна падрыхтаваць сваю найбуйнейшую цвердзь да абароны. Пасля звестак аб пераходзе ў канцы траўня — пачатку чэрвеня маскоўскімі войскамі мяжы Рэчы Паспалітай ён урухоміў свой вялізны запас гатоўкі і распачаў найм жаўнераў. Яшчэ пад час нарадаў надзвычайнага сойму, перад 13 ліпеня, Сапега пакінуў Варшаву ды скіраваўся ў Літву, каб асабіста сачыць за падрыхтоўкай¹⁷. У Старым Быхаве на той час знаходзіўся яго верны слуга Канстанцін Багушэвіч, які энергічна ладзіў абарону. Тэрмінова рамантавалі фартыфікацыі, умацнялі вал і бастыёны, звозілі запасы лядунку, харчу і фуражу. Да горада сцягваліся будучыя абаронцы. Як паведамляў Багушэвіч у вялікім лісце да падканцлера ад 13 ліпеня, у горадзе знаходзілася ажно 3000 баяздольных людзей, зарганізаваных у 21 харугву. За рэгіментара абралі Крыштафа Пагірскага. Апрача быхаўскіх мяшчан, да абароны ў вялікай колькасці далучылася навакольная шляхта, а таксама сяляне сапегавых уладанняў, перадусім з Талачына і Бялынічаў. Увесь час неставала толькі прафесійных жаўнераў, прыслання якіх дамагаўся Багушэвіч¹⁸.

Рэгіменты нямецкай пяхоты і драгунаў дабраліся да горада толькі перад пачаткам аблогі. З сапегавых афіцэраў улетку 1654 г. у цвердзь мусіў прыбыць драгунскі капітан Ян Кругер¹⁹. Як паказвалі палонныя, захопленыя маскоўцамі напрыканцы снежня 1654 г., Стары Быхаў баранілі ў другой палове 1654 г. 2000 мяшчан, 600 наёмных жаўнераў, 200 гайдукоў, 100 драгунаў, каля 300 чалавек шляхты (перадусім уцекачоў з рэчыцкага павету), а таксама не менш за 1000 габрэяў. Усяго ў горадзе закрылася 10 000 чалавек²⁰. Лічба ў 4200 абаронцаў відавочна завышана, што, аднак, сведчыць пра моц, надаваную гарадскому гарнізону. Як бачна з той жа рэліцыі, у Старым Быхаве было запасаў мукі на год, а солі і надаўжэй. Больш рэальнымі падаюцца звесткі з паказанняў іншага гараджаніна, узятага ў канцы 1654 г. Паводле яго слоў, горад мусілі бараніць 4 наёмныя харугвы, 100 драгунаў, 17 сотняў мяшчан ды шматлікія сяляне — усяго разам не больш за 3000 чалавек²¹. Што да гарадской артылерыі, няма звестак пра яе колькасць на пачатку вайны. У ліпені 1655 г. яна налічвала 4 цяжкія і 26 палявых гармат, чаго цалкам ставала для дзейснай абароны²².

Іван Залатарэнка, калі прымаў рашэнне весці аблогу, разумеў, колькі высілкаў і ахвяр яна будзе каштаваць корпусу. У лісце да цара ад 8 верасня, першым пасля прыбыцця да Старога Быхава, ён каза пра моцны гарнізон, што не хоча браць верхавенства Масквы і збіраецца ўчыніць казакам моцны супраціў²³. Наказны гетман усведамляў, што яго жаўнеры не маюць дастатковага досведу абложных дзеянняў і ніколі не бралі гэткай трывалай фартэцыі. Казакі не маглі спадзявацца на дастатковую падтрымку ўласнай артылерыі. Яшчэ ў абозе пад Ноўгарадам–Северскім было толькі 7 „лушак“, а разам з гарматамі, захопленымі вераснем у Гомелі ды Чачэрску, было не больш за 30 гармат, падобна, невялікага калібру²⁴. Гэтага відавочна замала, каб стварыць пралом у найноўшых зямельных фартыфікацыях бастыёнавага тыпу. Таму Залатарэнка вельмі хутка адмовіўся ад плана здабыць горад генеральным штурмам ды абмежаваўся лакальнымі нападамі і блокадай.

Разлік быў не на згаладаласць гарнізона, а хутчэй на добраахвотную капітуляцыю абаронцаў, пазбаўленых надзеі на дапамогу. Сапраўды, у першыя дні верасня 1654 г. было цяжка чакаць, што Стары Быхаў атрымае знешнюю падтрымку. 24 жніўня пад Шапялевічамі армія ВКЛ пацярпела цяжкую паразу ў сутыкненні з корпусам Аляксея Трубяцкога і, разбітая, адышла за Бярэзіну. На працягу ўсяго верасня і часткі кастрычніка вялікі гетман літоўскі Януш Радзівіл перагрупоўваў у Менску сілы ў чаканні кароннага падмацавання і новых наймітаў ВКЛ. Тым часам у маскоўскія рукі пераходзілі новыя цвердзі ўсходняй Беларусі. 29 верасня капітуляваў, пасля амаль трохмесячнай абароны, Смаленск, здабычу якога цар вызначыў сваім войскам за галоўную мэту ў летняй кампаніі 1654 г. З чэрвеня да кастрычніка былі страчаны Полацак, Мсціслаў, Ворша, Шклоў, Дуброўна, а таксама некалькі сапегавых гарадоў — Горы, Іказнь, Друя. Акрамя Старога Быхава, з буйных цвердзяў у другой палове кастрычніка супраціў нашэсцю чыніў толькі Віцебск.

Нягледзячы ні на што, абаронцы не хацелі паўтараць лёс іншых літоўскіх гарадоў і капітуляваць не збіраліся. Больш за тое, апрача абароны, яны распачалі шматлікія вылазкі ў стан Залатарэнкі, неслі казакам адчувальныя страты. Аб ходзе і выніках адной з такіх вылазак 2

кастрычніка вядзецца ў паказаннях Лаўрына Шылы, казака нежынскага палка. Менш чым праз тыдзень ён трапіў у палон да войска ВКЛ у Вяляцічах каля Барысава.

Як вынікае з рэляцыі Шылы, казакі стаялі пад цвердзю чатырма табарамі. З поўначы, каля Магілёўскай брамы, размяшчаўся чарнігаўскі полк, узначалены пасля смерці Падабайлы зводным братам Залатарэнкі Цімафеем Анікенкам. З поўдня, за Навабыхаўскай брамай, трымаў пазіцыі створаны на пачатку вайны старадубскі полк пад камандай Пятра Забелы. І, урэшце, у надняпроўскіх сенажацях размясціўся нежынскі полк, якім кіраваў палкоўнік Кабыляцкі — замест Залатарэнкі, што скіраваў свой табар на левы бераг ракі.

Спачатку ліцвіны напалі на шанцы падначаленых Анікенкі і прымусілі тых вярнуцца ў табар. Пасля заатакавалі з Ніжняй брамы, пасеклі аддзелы непрыяцеля над Дняпром, здабылі тры гарматы. Казакі распачалі панічныя ўцёкі праз раку „*i wiele ich potonęło, drudzy do Zolotarenkowego uszli taboru, a nasi wyrabowawszy ich, tabor spalili i cało do miasta uszli [i имат их патула, іншыя сышлі ў табар Залатарэнкі, а нашы их вырабавалі, табар спалілі і разам сышлі ў горад]*“. Уражанне ад той сутычкі ў казацкім абозе было такое моцнае, што ў наступныя дні Залатарэнка не адважаўся высыліць свае аддзелы на ўсходні край умацаванняў. Жыхары маглі спакойна пасвіць на лугах быдла і коні, быў адчынены доступ да вады. Калі казакі спрабавалі вярнуцца на сенажаці, гарнізон адганяў іх агнём рушніц ды гакаўніц²⁵. Пагалоска пра поспех 2 кастрычніка шырокім рэхам адбілася ў рэляцыях тых дзён. Пра яго пісаў 13 кастрычніка палкоўнік валюнтарыюшаў Самуэль Аскерка ў лісце з Бабруйска да Багуслава Радзівіла: „*w piątek ten dwie niedziele będzie, jako im tabor jeden wypadłszy z Bychowa, znieśli [у гэтую пятніцу будзе два тыдні, як набеглі з Быхава ды знеслі ім адзін табар]*“²⁶.

У сярэдзіне кастрычніка агульны стан старабыхаўскага гарнізона значна палепшыўся. З набліжэннем зімовай пары маскоўская армія спыніла наступальныя дзеянні. Палявыя кантынгентны збольшага адышлі на зімовыя кватэры далёка на ўсход, а на абшарах ВКЛ засталіся толькі гарнізоны ў акупаваных гарадах. За Бярэзінай канчалася сканцэнтраванне арміі Януша Радзівіла, якая разам з падмацавальным каронным корпусам і выстаўленым паветавым кантынгентам мела каля 18 000 жаўнераў²⁷. У абоз прыбыў і прыватны полк Сапегаў. Апрача аддзелаў „агністага люду“, якія ўжо падтрымалі гарнізон Старога Быхава, падканцлер увосень 1654 г. выставіў таксама некалькі харугваў конніцы ды драгунскі рэгімент (каля 300 чалавек) пад началом Вільгельма фон Клята²⁸. Разуумеючы, што гэтыя сілы не ў стане ўчыніць самастойны супраціў Залатарэнку, Сапега наважыўся аддаць іх пад каманду Януша Радзівіла. Таго з літоўскім ваяводам здаўна размяжоўвалі шматлікія канфлікты, як амбітныя (спрэчка пра вялікую літоўскую булаву), так і маёмасныя (спадчына Дарагастайскіх), аднак цяпер, дзеля вышэйшых інтарэсаў, Сапега вырашыў закапаць „сякеру вайны“ і распачаць супраць. Да гэтага кроку яго схіляў і кароль, які яшчэ ў жніўні хацеў, каб падканцлер падтрымаў сваімі харугвамі кампутовае войска²⁹. У лістападзе полк Сапегаў быў ужо пад Менскам, а асабісты кантроль над ім здзяйсняў кузен падканцлера, палявы пісар Аляксандр Гіляры Палубінскі³⁰ — паколькі ў абоз не прыбыў вядомы сваёй нянавісцю да вялікага гетмана віцебскі ваявода Павал Ян Сапега, што звычайна камандаваў харугвамі роду ва ўкраінскіх кампаніях³¹.

Нажал, спрэчка паміж гетманамі (палявым быў Вінцэнт Гасеўскі), што была паходняй абвостранай барацьбы двара з апазіцыяй, дадалася да скарбовых праблемаў ды прымусіла войскі Рэчы Паспалітай бяздзейна марнаваць час пад Менскам. Таму і не было падтрымкі гарадам у іх доўгай абароне: урэшце капітулявала Дуброўна — 22 кастрычніка, Віцебск — 2 снежня... На Бярэзіне дзеянні вяліся крыху актыўней: у першай палове кастрычніка наступленне на левым беразе распачала групоўка ўжо згаданага мазырскага земскага судзі Самуэля Аскеркі. Пасля пераправы цераз раку ліцвіны разбілі некалькі казацкіх аддзелаў. 8 кастрычніка перамаглі праціўніка пад Клічавам, а праз некалькі дзён у вёсцы Рыні пад Барысавам знішчылі моцны табар, у якім замкнуўся мазырскі сотнік Аксен Змалевіч. У той бойцы загінула ажно 900 казакоў³². 13 кастрычніка Аскерка ўвайшоў у Бабруйск, а ў ноч з 15 на 16 кастрычніка выгнаў казакоў з Бялынічаў, мястэчка на паўночным захадзе, менш за 50 кіламетраў ад Старога Быхава. Дасягненні літоўскіх аддзелаў выклікалі паніку ў занятых маскоўцамі надняпроўскіх гарадах (перадусім Магілёве), а таксама моцную занепакоенасць у корпусе Залатарэнкі. У лісце да цара ад 22 кастрычніка нежынскі палкоўнік выказваў сур’ёзную трывогу пра далейшы лёс аблогі, прасіў даслаць неабходныя для штурмавання гарматы, порах ды кулі, а яшчэ пад Стары Быхаў кантынгент брата Васіля, які тым часам стаяў пад Віцебскам³³.

Аскерка спыніў, аднак, марш на ўсход, а пад канец месяца адступіў да Бярэзіны. Ніводны з кампутоў, што працягвалі стаяць пад Менскам, не падтрымаў яго дзеянняў. Аж да сярэдзіны снежня там адбываліся нарады скарбовай камісіі, дзе вызначаліся ўмовы далейшай службы войска³⁴. Да таго ж, армію ўвесь час раздзіралі ўнутраныя канфлікты, а спрэчка паміж гетманамі то абвастралася, то, праз пасярэдніцтва саноўнікаў, перадусім духоўнага рэфэрэндарыя Яна

Даўгялы Завішы, часова прадухілялася³⁵. Тым не менш, ажно да канца снежня літоўская армія не прапанавала канкрэтнай дапамогі Старому Быхаву. Гэта выклікала шматлікія абвінавачванні яе начальнікам, перадусім Янушу Радзівілу, у непрыдатнасці ды свядомым адцягванні наступлення³⁶.

Аднак гарнізон даў рады і без знешняй падтрымкі ды шчаслівым чынам адбіў усе атакі непрыяцеля. Ужо пад канец кастрычніка Залатарэнка пачаў разумець, што шанцы захапіць горад мізэрныя. Нягледзячы на тое, ён заставаўся пад Быхавам да 26 лістапада — умацоўваў і пашыраў здабычы апошніх месяцаў. Галоўнай мэтай было авалодаць найбольшым і найбагацейшым на той час горадам Усходняй Беларусі — Магілёвам³⁷. Аднак палкоўніку давялося мерацца сілай з цвёрдым і небяспечным праціўнікам, шляхцічам пінскага павету Канстанцінам Паклонскім, які на пачатку верасня дамогся прыняцця горадам пратэкцыі цара³⁸. Паклонскі планаваў стварыць вакол Магілёва і Старога Быхава аўтаномную дзяржаўку, праўда, з прызнаннем царскага пратэктарату, аднак непадуладную маскоўскаму ваяводу³⁹. Гэта, вядома, прэрэчыла замыслам Залатарэнкі. Таму ўжо з канца верасня пачаліся сутыкненні паміж фармаваннямі абодвух апанентаў. Братазабойчыя сутычкі цягнуліся да лістапада, было шмат забітых. Барацьбу не спыніла нават асабістае ўмяшанне цара. Адмоўнае стаўленне Аляксея Міхайлавіча да казацкіх планаў авалодаць Магілёвам паўплывала на вырашэнне пытання, Залатарэнка мусіў адступіць⁴⁰.

Страціўшы надзею авалодаць Старым Быхавам, з надыходам зімы і перад пагрозай харчовых перабояў ды размяшчэння ў адкрытым полі, наказны гетман вырашыў спыніць аблогу. Адышоў Залатарэнка, аднак, недалёка — абоз перамясціўся за 20 кіламетраў на поўдзень, у Новы Быхаў. Такім чынам, было аспрэчана ўказанне Хмяльніцкага, які загадаў Залатарэнку 1 снежня вярнуцца ва Ўкраіну ды падмацаваць казацкія сілы ў бойках, распачатых у першыя дні лістапада кароннай арміяй, падтрыманай татарамі⁴¹. Залатарэнка ведаў, што гэтак адмовіцца ад дасягненняў апошніх месяцаў і згубіць мажлівасць далейшых бліскучых поспехаў у 1655 г.

Казакі разумелі, што ім давядзецца прыняць бой супраць войскаў Радзівіла, таму ад пачатку снежня пачалося тэрміновае фартыфікаванне Новага Быхава. Рамантаваліся ўмацаванні, падвышаўся вал, з боку Дняпра ў некалькі шэрагаў былі выстаўлены частаколы ды драўляныя заслоны, умацаваныя зямельнымі прыпорами. Насыпалі яшчэ 7 бастыёнаў. Як ужо адзначалася, артылерыя казакоў налічвала 30 гармат. Залатарэнка сцягнуў у горад вялікі запас ежы, порыху ды куль — дастатковы, каб вытрымаць шматмесячную аблогу.

Колькасць казацкага корпуса на той час значна паменшылася, у параўнанні з пачаткам кампаніі ў 1654 г. Розныя крыніцы называюць лічбу ад 5000 да 12 000 чалавек⁴². На нашу думку, адзелы Залатарэнкі налічвалі, як падае Сямён Мартынаў, пасланнік жыхароў Магілёва да цара, каля 8000 жаўнераў⁴³. Такім чынам, у папярэдніх бойках корпус Залатарэнкі згубіў больш за палову. Галоўнай прычынай гэтых высокіх страт былі не баявыя страты, а масавае дзэзерцірства сялян, якія ўлетку тысячамі згаджаліся служыць, а цяпер не вытрымлівалі нягодаў шматмесячнай кампаніі, пакідалі шэрагі ды вярталіся да сваіх сядзіб ва Ўкраіне. Да пачатку аблогі ў Новы Быхаў не змог вярнуцца полк Васіля Залатарэнкі, хаця ўжо 7 лістапада цар даў загад, якім адклікаў таго з-пад Віцебска⁴⁴. Не ў стане адолець блакады, Васіль вырашыў пад Старадуб, а да брата далучыўся толькі ў лютым⁴⁵.

У канцы снежня 1654 г., пад ціскам з боку двара ды большасці літоўскіх і каронных саноўнікаў, Януш Радзівіл урэшце быў змушаны перамясціць свае фармаванні ў поле. Сам гетман рашуча прэрэчыў распачынанню боек гэтай парой года — ён слушна меркаваў, што жаўнер ніяк не падрыхтаваны да цяжкіх кліматычных умоў. Яго непакоіла нястача адпаведнай артылерыі ды слабое забеспячэнне, якія пазбаўлялі надзеі на паспяховую аблогу і адбіццё з маскоўскіх рук найбольш значных гарадоў, перадусім Смаленска. Не зважаючы на ўсё, гетман схіліўся перад настойлівасцю караля і распачаў ваенныя дзеянні.

У авангардзе ўсходняга руху літоўскай арміі выступаў полк Самуэля Аскеркі, колькасць якога маскоўскі бок перабольшваў да 4000 чалавек. Ранкам 28 снежня 1654 г. 10 харугваў мазырскага судзі ўвайшлі ў Стары Быхаў, гарнізон якога сустрэў іх з захапленнем. Праз тры дні пад фартэцыяй з'явіліся яшчэ пяць конных ды пешых харугваў⁴⁶. Ваколіцы горада знаходзіліся, такім чынам, пад суцэльным кантролем літоўскай арміі, а небяспека казацкага нападу была на два месяцы адхілена⁴⁷.

Праз нейкі час другі з загалоўных гарадоў, Новы Быхаў, стаў сведкам найвялікшага сутыкнення абодвух праціўнікаў у баях першай паловы 1655 г. Януш Радзівіл вызначыў узяцце гэтага пункта як найпершую мэту кампаніі, каб „*uprzatnąć tę zawadę, która inszym imprezom obiecał ponere mogła [прыбраць тую замінку, якая магла (перашкаджаць. — К.Б.) іншым імпрэзам]*“⁴⁸. Верагодны поспех дазволіў бы не толькі выкрасліць з далейшай барацьбы корпус Залатарэнкі, а яшчэ і ўсталяваць аперацыйную супрацу з кароннай арміяй, якая пасля захопу

Брацлаўшчыны працягвала шэсце на ўсход Украіны. Пераадоленне казакоў адчыняла шлях на поўдзень уздоўж Дняпра. Армія ВКЛ магла б прыйсці ва Ўкраіну і паспрабаваць паўтарыць пераможны манеўр 1651 г. Пасля разгрому Хмяльніцкага і злучэння каронных ды літоўскіх войскаў планавалася рушыць далей углыб маскоўскай дзяржавы, каб там здабыць канчатковую перамогу над праціўнікамі⁴⁹.

10 снежня аддзелы Януша Радзівіла прыбылі пад Стары Быхаў⁵⁰. Яны налічвалі не больш за 12 000—14 000 жаўнераў, бо астатнія сілы віленскі ваявода прызначыў на блакаду Магілёва і Шклова, падмацаванне слуцкага гарнізона ды дзеянні ў раёне Полацка і Віцебска⁵¹. Жаўнеры нядоўга адпачывалі пад цвердзю і ўжо наступным днём вырушылі на поўдзень. Пры аказіі дбалі пра павелічэнне агнявой моцы перад хуткімі абложнымі дзеяннямі. Праз пасярэдніцтва Вінцэнта Гасеўскага была атрымана згода Казіміра Лявона Сапегі пазычыць са старабыхаўскага арсенала некалькі гармат буйнога калібру⁵². Гэта былі, мусіць, найбольшыя гарматы, што здабыла сабе армія ВКЛ за зіму — вясну 1655 г.

Ужо 12 снежня ліцвіны падышлі пад Новы Быхаў. Дывізія палявога гетмана паставіла абоз на беразе Дняпра, у кіламетры ад умацаванняў. Крыху далей размясціўся кантынгент вялікага гетмана⁵³. 3 ліста Канстанціна Паклонскага да цвярскага намесніка Васіля Бутурліна даведваемся, што першыя сутычкі пачаліся праз два дні⁵⁴. Ліцвіны прагналі казакоў за вал і пачалі рэгулярную аблогу.

Ад пачатку баёў жаўнеры Радзівіла сустрэліся з разнастайнымі цяжкасцямі. Эфектыўнасць артылерыйскага агню была невялікая. Прамёрзласць зямлі рабіла немагчымымі падкопы ды закладанне мін. Нельга было, як пісаў Януш Радзівіл, „*albo rydla, ani motyki zażyć i zwyczajnymi w dozywaniu miast fortelami rem agere czas zimowy niesposobny nie pozwalal, a nade wszystko mocne siły nieprzyjacielskie, które przelamać bez fortelów, które alio tempore służyć by mogły, nie dały [ужыць ані рыдлёўкі, ані матыкі, і (весці справу. — К.Б.) звычайнымі ў здабыванні гарадоў хітрасцямі не дазваляў непрыдатны зімовы час, а мацней за ўсё непрыяцельскія сілы, што зламаць без хітрасцяў, якія маглі б служыць (іншым часам. — К.Б.), не даліся]*“⁵⁵. Ужо праз некалькі дзён паўсталі першыя харчовыя цяжкасці. Ваколіцы як Старога, так і Новага Быхава былі вынішчаны шматмесячнай прысутнасцю казакоў, якія перад прыбыццём ліцвінаў старанна спустошылі мясцовасць на шмат кіламетраў ад горада. Войска цярпела пакуты не толькі голаду, але і з-за суворох маразоў. Начамаі, відаць, мерзла віно, а посуд з вадой было не адарваць ад вуснаў, каб не скрывавіць⁵⁶. Побит значна абцяжарвалі і вялікія снегавыя ападкі⁵⁷. Не толькі жаўнеры, а і начальнікі жылі ў страшных умовах: „*Dla wygody takiego Książęcia i miejsca nie było krom jednej dymet zakopcialej chałupki. Naszemu też księciu Bogusławowi nie lepsza stancja była. Inni panowie znaczniejsi po gumnach, stodolach i chlewach mieścić się musieli. Pospolity zaś żołnierz na mrozach i przykrych wiatrach bez żadnego przykrycia przy wznieconym ogniu statią mieć musiał [Для выгоды такога княжыча (Януша Радзівіла. — К.Б.) і месца не было, акрамя адной закуранай дымам хацінкі. Пансіён нашага князя Багуслава таксама быў не лепшы. Іншыя найважнейшыя паны мусілі мясціцца на гумнах, стадолах ды хлявах. Просты жа жаўнер мусіў бавіцца пры распаленым агні, без аніякага прыкрыцця ад маразоў і прыкрых вятроў]*“⁵⁸.

Аблогу ўскладнялі яшчэ і шматлікія казацкія вылазкі. Пад час адной з іх падначаленыя Залатарэнкі разбілі татараў нясвіжскага князя (пэўна, татарскую харугву, што належала палку Міхала Казіміра Радзівіла) і ўзялі двух палонных⁵⁹. Цягам іншай сутычкі трапіў у засаду і зазнаў сур’ёзную небяспеку Багуслаў Радзівіл: „*W jednej wycieczce między konnemi kozakami, wtmieszawszy się piechota i gałęziami i pniami wyciętych drzew obłożywszy się, z owych skrytych zasadzek niespodzianie z ręcznej strzelby wielu naszych pozabijali i ksiązę nasz Bogusław w wielkim był niebezpieczeństwie. Bo jeden Kozak jednego z znaczniejszych urzędników przy boku ksiązęcia Bogusława kulą z flintey zabił. Drugiego kozaka kula, który w samego ksiązęcia Bogusława zmierzył szczęśliwie zboczyła, i tylko szmat rękawa oderwawszy palca trochę naruszyła [У адной вылазцы конныя казакі, умяшаўшыся пешкі і абклаўшыся галлём ды калодамі высечаных дрэваў, нечакана са схаваных тых засадаў з ручной стрэльбы пазабівалі шмат нашых, і княжа наш Багуслаў быў у вялікай небяспецы. Бо адзін казак аднаго з найзначнейшых службоўцаў з боку княжыча Багуслава забіў куляй з флінты. Куля другога казака, які ў самога княжыча Багуслава змярзіў, шчасліва збочыла і, толькі адарваўшы шмат рукава, трохі парушыла пальца]*“⁶⁰.

Ужо на пачатку аблогі ліцвіны страцілі свайго начальніка. З-за цяжкай хваробы Януш Радзівіл каля двух тыдняў не мог асабіста кіраваць арміяй. Нездароўе гетмана спарадзіла шэраг страхавых пра далейшы лёс кампаніі — усе разумелі, што ў войску няма асобы, здольнай яго замяніць. Сваю занепакоенасць выказаў кіраўнік літоўскіх фармаванняў на інфлянцкім памежжы, вендэнскі ваявода Мікалай Корф у лісце да швагра, купіскага старасты Вільгельма Тызенгаўза: „*Książę JM Pan hetman wielki bardzo chory, którego niech Najwyższy do pierwszego*

*przuwróci zdrowia [Княжа ЯМ Пан вялікі гетман вельмі хворы, хай Найвышшы верне яго да былога здароўя]*⁶¹. Ва ўзніклай сітуацыі галоўнае кіраванне мусіў узяць, згодна са звычаем і правам, намеснік Вінцэнт Гасеўскі. Наўрад ці, аднак, так сталася насамрэч. Кіраванне дывізіяй правага крыла прыняў Багуслаў Радзівіл, які, паводле вядомых нам крыніц, не пажадаў прызнаць начальства палявога гетмана. Больш за тое, апісанні пазнейшых боёў сведчаць, што паміж абодвума кіраўнікамі практычна не было ўзаемадзеяння. Гэта спараджала шэраг недамоўленасцяў, выклікала канфлікты на конт кампетэнцыі. Такім чынам, у найменш спрыяльны момант літоўская армія зноў была падзелена на два варожыя станы. Бясспрэчна, гэта ўскладняла каардынаванне дзеянняў на полі бою, часта ж рабіла яго проста немажлівым.

24 снежня літоўская армія здзейсніла генеральны штурм Новага Быхава. Усё яшчэ хворы Януш Радзівіл асабіста не кіраваў атакай. Войска было падзелена на дзве групы. Правае крыло ўзначальваў Багуслаў Радзівіл. Лёвым, больш за 2500 жаўнераў, камандавалі Вінцэнт Гасеўскі і оберштэр пяхотнага палка каралеўскай гвардыі Фромгальд Вольф. Першымі ў бой уступілі аддзелы канюшага князя. Багуслаў збіраўся ўварвацца ў цвердзё бліжэй да берага ракі, дзе доступ бараніўся толькі дубовымі частаколамі. Казакі чакалі атакі ліцвінаў з гэтага боку і, каб ускладніць дасягненне лініі ўмацаванняў, павысякалі палонкі ў некалькіх месцах. Узяцце горада нападам з іншага кірунку, бадай, не ўваходзіла ў разлік — абаронцы карысталіся лютымі маразамі і палівалі фартыфікацыі вадой, якая замярзала і рабіла практычна немажлівымі спробы фарсавання. Аддзелы Багуслава прыступілі да штурмавання дзесьці за паўгадзіны да світанку. Жаўнеры рушылі да ўмацаванняў, маючы перад сабой на санях заслоны з дрэва ды саломы, каб бараніцца ад агню казакоў. Захапіць праціўніка знянацку не пашанцавала: відаць, устрыжаныя занадта гучнай падрыхтоўкай да атакі, казакі размясцілі ўздоўж ракі шматлікія аддзелы ды 3 батарэі⁶². Як пісаў Багуслаў Радзівіл, яго жаўнеры, „*brzegiem wysokim Dniepru się okrywając, po lodzie aż pod same parkany; także nasza dragonija w dziury parkanowe muszkiety kładąc ognia dawała, ale bez breszy i bez siekier trudno się było włamać do parkanu [схаваныя за высокім берагам Дняпра, (падышлі. — К.Б.) на лёдзе пад самыя парканы, ды наша драгунія дала агню, кладучы мушкеты ў парканавыя дзіркі; аднак без (паломы. — К.Б.) і сякер уламацца ў паркан было цяжка]*“. Пасля гадзіннай бітвы і контрудару казакоў ліцвіны змушаны былі адступіць. Іх страты складалі каля 30 забітых і столькі ж параненых. Двойчы паранены шротам быў начальнік пяхотнага палка Багуслаў Пшыпкоўскі⁶³.

Аддзелы левага крыла, у пасіўным чаканні паразы, увогуле не далучыліся да наступлення. Багуслаў усклаў віну за гэта на Гасеўскага — пісаў, што ў выніку яго бяздарнасці, „*na mnie jednego wszystko impet się obrócił, a zatem infectis rebus wróciłiśmy się [на мяне аднаго ўвесь (непрыяцельскі. — К.Б.) імпульс абярнуўся, а таму мы вярнуліся (нічога не ўчыніўшы. — К.Б.)]*⁶⁴. У святле, аднак, іншай, значна шырэйшай рэалітэ, галоўнай прычынай несупрацоўніцтва стаў заўчасны ўдар фармаванняў канюшага. Пры гэтым не прагучаў умоўлены сігнал атакі для кантынгенту Гасеўскага, які чакаў у пералеску з іншага боку горада⁶⁵. Хуткі адыход штурмоўцаў з-пад умацаванняў не дазволіў дывізіі палявога гетмана далучыцца да бітвы. Зрэшты, сумнеўна, што нават скаардынаваны наступ усёй літоўскай арміі меў бы плён, пры недастатковай артылерыйскай падтрымцы ды моцным казацкім супраціўленні.

Пасля паразы 24 снежня Януш Радзівіл не здзяйсняў, нягледзячы на пачатковы намер, іншых спробаў узяць Новага Быхаў⁶⁶. Тлумачыў, што, паколькі не бачыць магчымасці, каб змусіць праціўніка да капітуляцыі, не хоча марна страчваць жаўнераў⁶⁷. Літоўская армія знаходзілася пад горадам яшчэ каля двух тыдняў, да 10 лютага. Здабываць харч і корм коням рабілася ўсё складаней⁶⁸. Прычынай, з якой вялікі гетман не рашаўся перакінуць свае аддзелы ў іншы раён, было, відаць, чаканне звестак з Украіны, дзе ўваходзіў у заключную фазу наступ кароннай арміі. Бясспрэчна, Януш Радзівіл звязваў свае далейшыя дзеянні з развіццём сітуацыі на паўднёвым фронце і чакаў звестак пра яе развязку.

Тым часам каронная армія з 29 снежня да 2 лютага вяла пад Ахматавам зацятыя баі з сіламі Хмяльніцкага ды маскоўскай арміяй на чале з Васілём Барысавічам Шарамцевым. Тая бітва не прынесла палякам вырашальнай перамогі і затрымала далейшы наступ. 2 лютага вялікі гетман каронны Станіслаў Рэвера Патоцкі з артылерыяй і большасцю пяхоты адышоў на захад. Неўзабаве шэрагі войска пакінуў палявы гетман Станіслаў Ланцкароньскі, кіраўніцтва засталася ў руках чарнігаўскага ваяводы Крыштафа Тышкевіча. Ва Ўкраіне засталася толькі некалькі тысяч конніцы і татарскія джамбулы, што ўшчэнт спустошвалі край⁶⁹.

Зімовы контрнаступ кароннай арміі скончыўся, такім чынам, суцэльным фіяска. У гэткай сітуацыі далейшая аблога Новага Быхава губляла які-небудзь сэнс. Таму 10 лютага ліцвіны згарнулі аблогу і адышлі на поўнач. На думку Анджэя Рахубы, пад горадам засталіся нейкія харугвы, напрыклад, з палка Сапегаў, якія мусілі блакаваць рух фармаванняў Залатарэнкі⁷⁰.

Наступнай мэтай войскаў Януша Радзівіла было ўзяцце Магілёва. Дарогай да горада, размешчанага за 60 км на поўнач ад Новага Быхава, армія зноў завітала ў Стары Быхаў, пэўна, 11 ці 12 лютага. Ужо раней Казімір Лявон Сапега паклапаціўся папоўніць запасы амуніцыі і харчу ў цвердзі⁷¹. На свае месцы вярнуліся, бадай, і аддзелы падканцлера, паколькі ў апісаннях бітваў пад Магілёвам не вядзецца пра прысутнасць у літоўскім абозе цяжкай артылерыі Сапегаў. Перад пагрозай новых атакаванняў казацкага кантынгенту яны былі цяпер больш патрэбныя ў Старым Быхаве і падканцлер, відаць, парупіўся, каб адвезці іх у родны цэйнгаўз.

16 лютага літоўская армія шматгадзінным штурмам здабыла магілёўскі ніжні горад. Не ўдалося, аднак, заняць замак ды верхні горад, куды адступіў маскоўскі гарнізон з большай часткай палка Паклонскага. Толькі каля 400 чалавек, разам са сваім начальнікам, вырашылі вярнуцца на службу Рэчы Паспалітай і перайшлі на бок Радзівіла ў пачатку бойкі. Цягам амаль трох месяцаў літоўская армія і каронны корпус безвынікова спрабавалі схіліць гарнізон да капітуляцыі. Войскі Рэчы Паспалітай панеслі тым часам вялізныя страты, у выніку як баявых дзеянняў, так і, у значна большай ступені, маразоў, голаду, хвароб і дзэрцёрства. Гэта была найбольшая стратэгічная памылка Януша Радзівіла ў час вайны 1654—1655 г. Стратэгічную ініцыятыву ўжо ў сакавіку — красавіку перахапіў праціўнік, а панесеныя страты прывялі да таго, што ўлетку 1655 г. Літва не мела практычна ніякай абароны ад новага наступу маскоўскіх войскаў.

У выніку засяроджання сілаў праціўніка пад Магілёвам ужо пад канец лютага Залатарэнка атрымаў сваю свабоду дзеяння і змог распачаць наступальныя аперацыі. Нешматлікія літоўскія харугвы ў ваколіцах Новага Быхава, вядома, не стрымалі процістаяння. Да горада пачалі сцягвацца новыя казацкія аддзелы і валонтарыюшы з Украіны ды Беларусі. Праз некалькі тыдняў пасля адступлення ліцвінаў Васіль Залатарэнка прывёў значныя падмацаванні з раёна Старадуба.

Гэткія ўзмацненні дазволілі распачаць у сярэдзіне сакавіка наступальныя дзеянні. Углыб ВКЛ запускатліся шматлікія раз'езды, каб дэарганізаваць тыл арміі, што вяла аблогу Магілёва. Паколькі Януш Радзівіл не меў сілаў, дастатковых для стрымання казакоў, тыя амаль бяскарна спустошвалі абшары паміж Дняпром ды Бярэзінай. 22 сакавіка быў спалены Бабруйск і Каралеўская Слабада, захоплены шмат палонных, а ў маентку за 2 мілі ад Бабруйска зняволілі каралеўскага прыдворнага Дамініка Казіміра Паца, сына даўно памерлага вялікага харужага літоўскага Самуэля⁷². На світанку 25 сакавіка казакі напалі на Глуск — мястэчка, што належала Аляксандру Гіляру Палубінскаму, разбілі размешчаныя на зімовыя кватэры харугвы ды спалілі забудовы⁷³. У магілёўскі павет Залатарэнка даслаў і шматлікі (некалькі тысяч чалавек) кантынгент пад камандай брата Васіля, старадубскага палкоўніка Цімафея Анікенкі ды баржыянскага палкоўніка Самойлы Курбацкага, дзе тыя нанеслі адчувальную шкоду раскватараваным на вёсках фармаваням ВКЛ. Зразумела, у чарговы раз былі спустошаны ваколіцы Старога Быхава. Сама фартэцыя, праўда, яшчэ не трапіла ў аблогу, але ў абаронцаў ускладнілася сувязь з Магілёвам і тыя неўзабаве мусілі чакаць значнага пагаршэння свайго стану. Гарнізону Магілёва Залатарэнка таксама не даў непасрэднай дапамогі, цару ў лісце ад 9 сакавіка тлумачыў, што гэта немагчыма з-за вельмі высокага снегу ды цяжкасцяў з харчам⁷⁴.

Аблога Магілёва цягнулася да 11 траўня. Яшчэ за некалькі дзён перад яе завяршэннем Іван Залатарэнка надумаў вывесці з Новага Быхава свае галоўныя сілы. Пасля рэарганізацыі і дапаўнення яны зноў налічвалі каля 20 000 жаўнераў, але з іх толькі каля 14 000 прыдаваліся да бойкі, а 6000 чалавек былі або хворыя, або з іншых прычын выключаны з удзелу ў новай кампаніі⁷⁵. Ужо 27 красавіка, праз два дні пасля прыбыцця да Залатарэнкі пасланнікаў ад начальніка магілёўскага гарнізона, Міхаіла Ваяйкова, з драматычнай просьбай дапамогі, Новы Быхаў пакінулі першыя аддзелы. Яны выбралі шыбчэйшы гэтай парой года водны шлях, чаўнамі ўверх па Дняпры. Групоўкай кіравалі Васіль Залатарэнка ды Цімафей Анікенка⁷⁶. Следам на поўнач 4 траўня вырушыў Яхно Каробка, на чале 2000 чалавек. Неўзабаве Новы Быхаў назаўжды пакінуў і Іван Залатарэнка з рэшткамі свайго корпуса⁷⁷. З гэтай пары горад стаяў у баку ад ваенных дзеянняў і змог распачаць аднаўленне пасля знішчэнняў мінулага паўгоддзя. Значна большая небяспека набліжалася цяпер з усходу, з маскоўскімі жаўнерамі, абарону ад рабаўніцтва якіх жыхарам паабяцаў сам наказны гетман⁷⁸.

Старому ж Быхаву давалося яшчэ неаднакроць граць важную ролю ў вайне Рэчы Паспалітай з Масквой. Гэтым разам Залатарэнка, сапраўды, даў фартэцыі спакой, што, аднак, не значыла, быццам ён адмовіўся ад думкі авалодаць ёю. Казімір Лявон Сапега зноў прыклаў усе намаганні, каб яго горад не трапіў у рукі праціўніка. Гэтым разам сітуацыя была яшчэ цяжэйшая, чым улетку 1655 г.: пасля паразы пад Магілёвам не бачылася мажлівасці для хуткага аднаўлення бяздольнасці літоўскай арміі, каб распачаць новы наступ на ўсход. Больш за тое, у выніку новага наступлення маскоўскіх войскаў, а таксама шведскай агрэсіі на Карону, ужо праз

некалькі месяцаў амаль уся Рэч Паспалітая была акупавана войскамі Караля Густава і Аляксея Міхайлавіча. Абаронцы цвердзяў, у тым ліку Старога Быхава, на шмат месяцаў былі адрэзаныя ад тылу і пазбаўленыя кантактаў з астатнім краем ды мусілі адны адбіваць варожыя напады.

Каб вырашыць гэтую задачу, падканцлер шмат месяцаў дасылаў у горад транспарт з харчамі, амуніцыяй і іншым ладункам. Сапега надаваў вялізную ўвагу забеспячэнню фартэцыі, задзейнічаў значную частку фінансаў, каб належна яе падрыхтаваць. У Стары Быхаў былі скіраваны і немалыя збройныя сілы. З ліста падканцлера да караля дзевянаццаціга, што ад снежня 1654 г. гарнізон баранілі каля 1200 жаўнераў. Як вядома, сярод іх быў драгунскі рэгімент Вільгельма Клата (вясной налічваў 2 харугвы, гэта значыць каля 200 чалавек)⁷⁹. Яшчэ ў сакавіку і красавіку гэты аддзел размяшчаўся ў іншым сапегавым уладанні — Бешанковічах, а 23 красавіка ўдзельнічаў у трагічна завершаным штурме Магілёва, дзе панёс значныя страты⁸⁰. У Стары Быхаў ён прыбыў, відаць, неўзабаве пасля тых падзей, яшчэ перад блакадай горада казакамі. Казімір Лявон Сапега дамагаўся падтрымкі абаронцаў яшчэ і аддзелам нямецкай пяхоты ў 300 жаўнераў. Ужо не ў стане несці фінансавы цяжар, звязаны з трыманнем усё большага гарнізона, падканцлер хадатайнічаў аб узяцці кантынгенту на ўтрыманне літоўскім скарбам⁸¹. Гэтая справа абмяркоўвалася на пасяджэннях надзвычайнага сойму ў Варшаве з 19 траўня да 20 чэрвеня 1655 г. 31 траўня была выдадзена спецыяльная канстытуцыя „Securitas Burchowa“, якая задавальняла просьбу падканцлера, а жыхароў горада на 20 гадоў вызваляла ад усялякіх павіннасцяў і пацвярджала ўсе іх папярэднія прывілеі⁸². Гэта сведчыць, наколькі вялікае значэнне сенатары і паслы надавалі ўтрыманню ў руках Рэчы Паспалітай магутнай цвердзі на далёкім Дняпры.

Наўрад ці, аднак, Сапега паспеў прывесці ў горад згаданыя пяхотныя кампаніі да пачатку новай кампаніі Масквы. Калі ў Варшаве радзіўся сойм, на Дняпры ўжо цягнуліся ваенныя дзеянні, і часу, каб зладзіць тыя аддзелы, магло не хапіць. Тым не менш, ужо само прыбыццё драгунскага рэгімента было для гарнізона вялізнай падтрымкай.

Засяроджанасць у фартэцыі вялікай колькасці прафесійных жаўнераў не магла не выклікаць спрэчак аб кампетэнцыі яшчэ ў 1654 г. Вясной 1655 г. яны, вядома, узмацніліся. Як бачна з ліста рэчыцкага скарбніка Юстыніяна Паўшаноўскага, які ад імя падканцлера зладзіў новы набор, войска не хацела прызнаваць уладу Канстанціна Багушэвіча, які кіраваў абаронай дагэтуль. Хаця той выдатна спраўляўся з ускладненымі абавязкамі, аднак не ў афіцэрскім чыне і, відаць, без значнага вайсковага досведу карыстаўся не надта вялікім аўтарытэтам сярод наймітаў⁸³. Драгунскія рэгіменты лічылі за свайго начальніка капітана Яна Кругера. Бадай, можна сцвярджаць, што са згоды Казіміра Лявона Сапегі менавіта ён узначальваў гарадскі гарнізон у 1655 г. Багушэвічу пакінулі толькі цывільную ўладу⁸⁴.

Усяго, як вынікае з вельмі агульных паказанняў палонных, узятых казакамі ў першыя дні ліпеня, на пачатку новай аблогі Стары Быхаў баранілі каля 50 чалавек шляхты, 400 конных наймітаў (пэўна, драгунаў), 50 вугорскай пяхоты, 1000 габрэяў і 800 гараджан — разам каля 2300 чалавек. У горадзе былі таксама вялікія запасы хлеба ды солі, а яшчэ волава ды салетры (дзякуючы якім гарнізон мог самастойна вырабляць порах)⁸⁵. У параўнанні з лічбамі 1654 г. прыцягвае ўвагу значна меншая колькасць гараджан. Наўрад ці гэта вынік высокіх баявых страт. Хутчэй, перад пагрозай новага непрыяцельскага наступу, які, цалкам зразумела, мог прывесці да ўварвання таго далёка ўглыб дзяржавы, адбыўся масавы сыход старабыхаўчан. Шмат гараджан абрала лёс уцекачоў, паколькі, застаючыся на Дняпры, яны падлягалі шматмесячнай адсечанасці ад астатняга краю, а мажліва, і знішчэнню ворагам.

Хоць у маршы пад Магілёў казакі і абмінулі Стары Быхаў, неўзабаве цвердзь зноў трапіла ў блакаду. Залатарэнка з большасцю сілаў рушыў у пагоню за арміяй Януша Радзівіла, што адступіла за Бярэзіну, аднак пакінуў пад фартэцыяй некалькі аддзелаў, каб тыя кантралявалі пачынанні гарнізона. Сам жа перамог у раёне Талачына некалькі харугваў праціўніка, захапіў шматлікіх палонных ды адбіў каля 1500 выкрадзеных ліцвінамі жыхароў Магілёва і яго ваколліц, а пасля спыніў пагоню і ўжо 17 траўня вярнуўся пад Стары Быхаў⁸⁶. У дзень распачынення другой аблогі гетман даслаў абаронцам ліст з заклікам да капітуляцыі, на які тыя, натуральна, адказалі адмоўна⁸⁷. Паколькі здзейсненыя спробы „дыпламатычнага“ схілення ліцвінаў да капітуляцыі не далі эфекту, заставаліся толькі збройныя дзеянні⁸⁸.

Залатарэнка, які памятаў пра прыкрую паразу ўвосень 1654 г., і гэтым разам не наважыўся на штурм. Да таго ж, яму нестала цяжкай артылерыі, без якой спадзявацца на поспех было цяжка. Таму казакі чакалі лагістычна значна лепш забяспечанага маскоўскага кантынгенту.

Згодна з царскімі планами, у летняй кампаніі 1655 г. Стары Быхаў знаходзіўся ў зоне дзеяння арміі Аляксея Трубяцкога, зарганізаванай у раёне Бранска. Яе колькасць прынята лічыць ў 10 000 жаўнераў⁸⁹. З-за павольнага канцэнтравання маскоўцы толькі першымі днямі чэрвеня вырушылі з Бранска. Іншым шляхам — праз Почап і Старадуб — на пачатку ліпеня яны

дасягнулі Дняпра. 11 ліпеня Трубяцкой атрымаў у Магілёве царскі загад, якім скіроўваўся пад Стары Быхаў. Відаць, праз некалькі дзён ад першага ваеннага выбуху пад цвердзю Сапегаў з’явіўся маскоўскі жаўнер⁹⁰.

Трубяцкой ужо не заспеў пад горадам Залатарэнкі, бо той некалькімі тыднямі раней атрымаў царскі загад вырушыць з большасцю сілаў на захад. Казацкі корпус мусіў стаць у авангардзе цэнтральнай маскоўскай арміі, кіраванай Якавам Чаркаскім. Як вынікае з загаду Аляксея Міхайлавіча, выдадзенага 23 чэрвеня ў Шклове, Залатарэнку належыла ўдарыць у напрамку Свіслачы ды Менска⁹¹. У адказе, дадзеным праз 3 дні, казацкі начальнік пагаджаўся з патрабаваннем цара, але папярэджаў, што не зможа падтрымаць Чаркаскага ўсімі сваімі аддзеламі, бо мусіць пакінуць частку на аблозе Старога Быхава, ды, апрача таго, у абозе шмат хворых. Наракаў пры тым, што ў выніку рэйду з—над Дняпра не будзе мець дастатковых сілаў для аблогаў Новага Быхава, Чачэрска, Прапойска, Рагачова ды Жлобіна. Першымі ў апошнія дні чэрвеня ваколіцы Старога Быхава пакінулі нежынскі ды старадубскі палкі, пад камандай Васіля Залатарэнкі і Цімафея Анікенкі. Неўзабаве следам на захад шпарка выправіўся сам наказны гетман з астатнімі аддзеламі. Ужо 4 ліпеня Іван прыбыў на Бярэзіну і чакаў ад цара далейшых пастановаў. Пад Старым Быхавам з часткай пяхоты застаўся баржнянскі палкоўнік Самойла Курбацкі⁹². Напэўна, гэта былі сілы не больш за 5000 жаўнераў, чаго хапала для блакады гарнізона, але было замала, каб замахнуцца на ўзяцце горада. Толькі прыбыццё арміі Трубяцкага дазваляла спадзявацца на распачынанне больш актыўных абложных дзеянняў.

Корпус Івана Залатарэнкі адыграў надзвычай важную ролю ў летняй кампаніі 1655 г. Пасля пераправы 9 ліпеня праз Бярэзіну ён аб’яднаўся з маскоўскім аддзелам (каля 5 400 чалавек) пад камандай Багдана Хітраво, што 29 чэрвеня заняў Барысаў. 12 ліпеня казацкі ўзялі Свіслач, пасля адзначыліся ў бітве пад Менскам (13 ці 15 ліпеня), у выніку якой царскія фармаванні занялі горад⁹³. Далей атакавалі ў фарпосце арміі Чаркаскага, неаднакроць білі літоўскія харугвы, якія спрабавалі заступіць ім дарогу (пад Койданавам, Ашмянамі, Смургонямі)⁹⁴. 8 жніўня ў баі пад Вільняй корпус істотна паспрыў разбіццю фармаванняў Радзівіла. У наступныя дні казацкі ўчынілі разню тысячам жыхароў сталіцы ВКЛ. Забойствы і рабункі 8—9 жніўня 1655 г. сталі адным з найтрагічнейшых здарэнняў у гісторыі горада Вільні.

Тым часам на Дняпры ваенныя дзеянні практычна абмежаваліся аблогай Старога Быхава. У той перыяд на тэрыторыі ВКЛ толькі некалькі іншых цвердзяў — сапегаўскія Ляхавічы ды радзівілаўскія Слуцк з Нясвіжам — чынілі ворагу супраціў. Усе іншыя землі, апрача раёна Берасця, знаходзіліся пад акупацыяй Масквы, а таксама шведаў, якія 11 ліпеня ўзялі Дынабург, а ў жніўні ўвайшлі і ў Жамойць.

Гарнізон Старога Быхава не скарыўся непрыяцелю і тады, калі кантынгент Курбацкага атрымаў падтрымку арміі Трубяцкага. Пераможца з—пад Шапялевічаў абкладаў фартэцыю каля трох тыдняў, аднак без ніякага плёну. Абаронцы, мала таго што не збіраліся капітуляваць, дык і ладзілі шматлікія вылазкі, якімі наносілі Маскве адчувальны ўрон⁹⁵. 5 жніўня Трубяцкой адышоў з большасцю сілаў на захад, над Дняпром жа пакінуў толькі полк жаўнераў на чале з Якавам Ронартам⁹⁶. На працягу двух наступных месяцаў Масква двойчы безвынікова спрабавала авалодаць Слуцкам⁹⁷. Паспяховым, аднак, стаў рэйд Трубяцкага па Наваградскім ваяводства, у выніку якога мясцовыя шляхецкія адзелы былі вымушаны адступіць пад Берасце, маскоўскія ж войскі захапілі Новую Мыш, Слонім ды Мір. Каля 22 верасня Трубяцкой атрымаў загад пераправіць адступленне пад Стары Быхаў⁹⁸.

Вярнуцца на Днепр, пасля ўзяцця Вільні, прагнуў і Іван Залатарэнка. Насуперак планам цара, паводле якіх кантынгент мусіў перайсці да дзеянняў на заходніх берагах Нёмана, а пасля заатакаваць фармаванні Паўла Яна Сапегі ў раёне Берасця, наказны гетман ужо 28 жніўня прасіў дазволу адысці на ўсход⁹⁹. Згода на тое была выказана ў першыя дні верасня.

Узяцце Старога Быхава ўвесь час было для казакоў галоўнай мэтай вайны. Меркавалася, што горад стане адміністрацыйным цэнтрам казацкай Беларусі — тэрыторыяй, толькі фармальна падудаднай цару, а фактычна падпарадкаванай Хмяльніцкаму. Для Івана Залатарэнкі адчынялася бліскучая кар’ера, якая б значна ўзняла яго палітычнае ды маёмаснае становішча сярод казацкіх эліт. Таму, замест працягу барацьбы з рэшткамі літоўскіх войскаў, гетман палічыў за лепшае зноў прыступіць да аблогі Старога Быхава, узяць які ў тагачаснай палітычнай ды ваеннай сітуацыі здавалася значна прасцей, чым у папярэднія этапы кампаніі.

Пасля 11 верасня казацкія аддзелы, даўшы добрага круга праз наваградскае ваяводства, рушылі да далёкага Дняпра. Каля 16 верасня быў узяты Наваградак і ўсталявана сувязь з арміяй Трубяцкага. Пад Старым Быхавам казацкі з’явіліся толькі ў першых днях кастрычніка. Аднак для Івана Залатарэнкі трэці побыт пад цвердзю Сапегаў скончыўся трагічна. 17 кастрычніка 1655 г. начальнік казацкага корпуса загінуў пад агнём абаронцаў¹⁰⁰.

Гэтым здарэннем практычна завяршаюцца вартыя ўвагі падзеі, якія адбыліся пад Старым Быхавам у час вайны Рэчы Паспалітай з Масквой 1654—1655 г. Уражання смерцю свайго кіраўніка казака, як і Трубяцкой, не чынілі новых атакаў горада, а абмежаваліся яго блакадай. Паколькі гарнізон фартэцы ў лістападзе налічваў больш за 2000 чалавек, у якіх не было нястачы ў ежы ды ладунку, не вялося пра нейкі крызіс у яго шэрагах і капітуляцыю¹⁰¹.

Зрэшты, позняй восенню 1655 г., ва ўмовах змененай у выніку шведскай агрэсіі на Карону палітычнай сітуацыі, дзеянні на літоўска-маскоўскім фронце, можна сказаць, заміраюць. У 1656 г. збройнае процістаянне саступае месца дыпламатычным перамовам, якія прывялі да падпісання 3 лістапада ў Немежы пад Вільняй дамовы аб замірэнні. Стары Быхаў тым часам заставаўся ў руках ліцвінаў. Толькі пасля ўзнаўлення ваенных дзеянняў у траўні 1659 г. горад зноў трапіў у аблогу. У снежні 1659 г., у выніку здрады часткі гарнізона, які паводле гадзяцкай дамовы складалі галоўным чынам казака пад камандай чавусаўскага палкоўніка Івана Нячая (шмат з іх, відаць, вялі аблогу Старога Быхава ў 1654—1655 г.), цвердзь перайшла ў маскоўскія рукі.

Гераічная абарона Старога Быхава, якая з перапынкамі цягнулася з верасня 1654 г. да кастрычніка 1655 г., шырокім рэхам адгукнулася ў Рэчы Паспалітай і за яе межамі. Гераічная пастава жыхароў атрымала належную ўхвалу не толькі ад Яна Казіміра, які 20 чэрвеня 1661 г. пацвердзіў прывілей ад 31 траўня 1655 г.¹⁰² Яго пераемнікі, Міхал Карыбут Вішнявецкі (20.XI.1669) ды Ян III Сабескі (20.III.1676), таксама санкцыянавалі ўсе ранейшыя наданні гораду, права вольнага гандлю на рэках Кароны і ВКЛ ды вызваленне ад падаткаў на 20 гадоў¹⁰³. У тых дакументах адзначана і ўзорная пастава мясцовых габрэяў, якія цягам усёй аблогі ўдзельнічалі ў абароне, поруч з гарнізонам ды жыхарамі¹⁰⁴. Пра высокую ацэнку заслугаў старабыхаўчан лепш за ўсё сведчаць словы Яна III Сабескага, які выказаў спадзеў, каб „*insi poddani nasi, duchowni i szlacheccy, do takowejże i spoty i wiary i przeciw nieprzyjacielowi resistentiej, ochotę i przykład z nich brali [іншыя нашы падданыя, духоўныя ды шляхта, да гэткай жа цноты і веры і супраціву непрыяцелю, ахвоту і прыклад з іх бралі]*“¹⁰⁵.

З польскай пераклала Вольга Мазурава

¹ З прыватных гарадоў Сапегаў таксама сур'ёзна ўмацаваны былі Ляхавічы ў Наваградскім ваяводстве і Горы, непадалёку ад Смаленска. Значна слабейшыя фартыфікацыі мелі замкі ў Полацкім ваяводстве — Друя (Сапезынская) ды Іказнь.

² Жыццяпіс К.Л.Сапегі: Rachuba A. *Polski Słownik Biograficzny* (далей PSB). Wrocław, 1994. Т. XXXV. С. 31—37.

³ Morzy J. *Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku*. Poznań, 1965. Tabela 46.

⁴ Апрача гэтага, на другім беразе Дняпра ў другой палове XVII ст. паўстала прадмесце Быхаўская Слабада (Лявонаўка).

⁵ Умацаванні Старога Быхава апісваюцца паводле: Чантурыя В.А. *История архитектуры Белоруссии*. Минск, 1985. С. 45; Нгускiewicz A. *Warowne miasta magnackie na Białorusi i Litwie* // *Przegląd Historyczny*. 1970. Т. LXI. Z. 3. С. 437—438; Кветницькая Е.Д. *Архитектура Белоруссии XVII в.* // Всеобщая история архитектуры. Москва, 1968. Т. VI. Ч. III; Ткачев М. *Замки Белоруссии*. Минск, 1987. С. 180—182; Ткачоў М. *Замкі і людзі*. Мінск, 1991. С. 80—82.

⁶ У 1690 г. у горадзе было 412 дымоў (Morzy J. *Op. cit.* С. 207).

⁷ Rachuba A. *Sluzka Zygmunt Adam* // PSB. Wrocław, 1999. Т. XXXIX. С. 152—156.

⁸ Ткачоў М. *Замкі і людзі*. С. 89—90.

⁹ *Żywot Jaśnie Oświeconego Księcia Bogusława Radziwiłła*. Poznań і Trzemeszno, 1840. С. 114.

¹⁰ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической Комиссией* (далей АЮЗР). С.—Петербург, 1880. Т. X. С. 506—507. Даты дадзены паводле дзейнага ў Рэчы Паспалітай грыгарыянскага календара (у маскоўскіх і казацкіх крыніцах ўжываецца „спознены“ на 10 дзён юліянскі каляндар).

¹¹ Тамсама. Т. X. С. 681—682; таксама: рэляцыя Залатарэнкі да цара ад 11(21).VI.1654 // Тамсама. С.—Петербург, 1889. Т. XIV. С. 127—130.

¹² Тамсама. С. 139—144.

¹³ *Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук* (далей АМГ). С.—Петербург, 1894. Т. II. № 593. С. 371—372; Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas (далей LVIA), f.SA, nr 4106, k.260—269, nr 4107, k.32v—37.

¹⁴ АЮЗР. Т. XIV. С. 135—138.

¹⁵ List z Wilna, 8.VIII.1654 // *Ojczyście wspominki w pismach do dziejów dawnej Polski*. Kraków, 1845. Т. I. С. 112; List S.Pawczy, Petryków, 17.VIII.1654 // *Ibidem*. С. 118—120.

¹⁶ АЮЗР. Т. XIV. С. 145—149; *Дворцовые розряды*. С.—Петербург, 1852. Т. III. С. 445.

¹⁷ Jan Kazimierz do A.S.Radziwiłła, Warszawa, 13.VII.1654. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (далей BOssol.), rkps 2280/I, k.271v.

- ¹⁸ K.Bohuszewicz do K.L.Sapiehy, [Stary] Bychów, 13.VII.1654. Львівська Державна Наукова Бібліотека ім. В.Стефаника (далей ЛНБ). Ф.103, спр.1647.
- ¹⁹ K.Bohuszewicz do K.L.Sapiehy, [Stary] Bychów 19.VII.1654. ЛНБ. Ф.103, спр.1648.
- ²⁰ АЮЗР. Т.XIV. С.443—448.
- ²¹ Тамсама. С.467.
- ²² Тамсама. С.715—716.
- ²³ Тамсама. С.147—149.
- ²⁴ Тамсама. Т.X. С.681—682; У снежні 1655 г. пад час абароны Новага Быхава Залатарэнка меў 30 гармат (Vorbek—Lettow M. *Skarbnica pamięci. Pamiętnik lekarza króla Władysława IV*. Wrocław, 1968. S.211).
- ²⁵ Konfesata Kozaków zaporożskich, pobranych w Wielatyczach, dzierzawie JM Pana Pisarza Polnego BKJI i przyprowadzonych z Berezyny, 18.X.1654. Biblioteka Muzeum im. Ks.Czartoryskich w Krakowie (далей BCzart.). Rkps 147, nr 98, s.421—424 (рэляцыя часткова надрукавана: *Materyaly dla historyi Malej Rossyi. Listy i uniwersaly za Jana Kazimierza od.1650 do 1660*. Kijów, 1852. Т.II. S.39—41 — тут датуецца 10.X).
- ²⁶ BCzart. Rkps 147, nr 133, s.658.
- ²⁷ Асноўнымі крыніцамі, каб падлічыць колькасць літоўскай арміі таго часу, паўстаюць кнігі скарбовай камісіі 1662—1664 г. LVIA. F.SA, nr 4106, 4107. Пра склад і колькасць каронных фармаванняў гл.: Bobiatyński K. *Działania posiłkowego korpusu koronnego na terenie VKL w latach.1654—1655* (у бліжэйшым нумары „Studiów i Materiałów do Historii Wojskowości“).
- ²⁸ Асобныя атрады Сапегаў, не ўключаныя ў кампут, значыліся ў некалькіх рээстрах войска BKJI ад 1654—1655 г. (BCzart. Rkps 148, nr 191, s.906; BCzart. Rkps 2749, nr 112, s.407—410).
- ²⁹ Jan Kazimierz do K.L.Sapiehy, Warszawa, 21.VIII.1654. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далей AGAD). Nabytki Kolekcjonerskie, nr 59.
- ³⁰ A.H.Pobubiński do K.L.Sapiehy, obóz pod Nowym Bychowem, 31.I.1655. ЛНБ. Ф.103, Teki Prochaski, спр.149/Va, с.279.
- ³¹ Rachuba A. *Sapieha Pawel Jan* // PSB. Wrocław, 1995. Т.XXXV. S.138—139.
- ³² S.Oskierko do B.Radziwiłła, Bobrujsk, 13.X.1654. BCzart. Rkps 147, nr 133, s.657—658; АЮЗР. Т.XIV. С.405—406, 424—426.
- ³³ АМГ. Т.II. № 612. С.384—386.
- ³⁴ Rachuba A. *Konfederacja wojska litewskiego w Wierzbolowie w.1655 r.* // Miscellanea Historico-Archivistica. 1994. Т.IV. S.14—19.
- ³⁵ Radziwiłł A.S. *Pamiętniki o dziejach w Polsce*. Warszawa, 1980. Т.III. S.437; Laskowski do A.Konieczpolskiego, Grodno, 18.XI.1654. AGAD. Archiwum Zamoyskich, nr 450, s.124; J.Mierzeński do A.Leszczyńskiego, Mińsk, początek grudnia.1654. BCzart. Rkps 417, k.151v.
- ³⁶ J.Radziwiłł do A.Leszczyńskiego, Mińsk, 2.XII.1654. BCzart. Rkps 147, nr 147, s.713—726; Remanifestacja na manifestację Księcia JM incerto authore uczyniona. Biblioteka PAN w Kórniku. Rkps 991, k.453—455.
- ³⁷ АЮЗР. Т.XIV. С.151—154.
- ³⁸ Жыццяпіс Паклонскага гл.: Rachuba A. *Pokłoński, Konstanty* // PSB. Wrocław, 1983. Т.XXVII. S.234—235.
- ³⁹ Похилевич Д. Белорусское казачество // Наукові записки Львівського державного ун-ту ім. І.Франка. 1957. Т.XLIII. Вып.VI. С.162.
- ⁴⁰ АЮЗР. Т.XIV. С.153—164, 167—174, 297—300, 379—380, 407—408, 433—436, 439—442, 453—454.
- ⁴¹ *Документы Богдана Хмельницького 1648—1657*. Киев, 1961. № 290. С.400—401.
- ⁴² *Extrait d'une Lettre écrite par un Officier de l'armee de Lithuanie logee dans la ville basse de Mohilev du 19 fevrier.1655* (BN, mf 379 A)—5000; *Eigentliche Erzählung welcher gestalt [...] Janus Radziwil [...] geführte Armee zeithero geschwächt und zurücke zu gehen genöthiget*, BN, mf 11806—7000; Vorbek—Lettow M. Op.cit. S.212 і далей (8000 сялян і 2000 украінскіх казакоў); *Theatrum Europaеum* (далей TE). Frankfurt am Main, 1685. Т.VII. S.765f.
- ⁴³ АЮЗР. Т.XIV. С.468—470.
- ⁴⁴ АМГ. Т.II. №612. С.384—386.
- ⁴⁵ АЮЗР. Т.XIV. С.503—504, 515—518, 519—521.
- ⁴⁶ Тамсама. С.481—484.
- ⁴⁷ Mieszczanie starobychowscy do K.L.Sapiehy, Stary Bychów, 4.I.1655. Lietuvos Mokslu Akademijos Centrine Biblioteka. F.139, nr 545.
- ⁴⁸ J.Radziwiłł do szlachty powiatu słonimskiego, Mohylew, 7.IV.1655. BCzart. Rkps 148, nr 26, s.132—133.
- ⁴⁹ J.Leszczyński do S.Potockiego, Kutno, 30.III.1655. BCzart. Rkps 384, nr 91, s.208.
- ⁵⁰ Ibidem. Т.XIV. S.485—486.
- ⁵¹ У 12 000 ацаніў сілы праціўніка Аляксея Міхайлавіч (Соловьев С.М. *История России с древнейших времен*. Москва, 1961. Т.X. С.641); Иван Залатарэнка, на падставе паказанняў палонных, даваў лічбу двухкроць вышэй (АЮЗР. Т.XIV. С.513—516). У рэляцыі *Extrait d'une Lettre...* вядзецца пра 15 000.
- ⁵² A.H.Pobubiński do K.L.Sapiehy, obóz pod Nowym Bychowem, 31.I.1655. ЛНБ. Ф.103, Teki Prochaski, спр.149/Va, с.279; Jan Kazimierz do K.L.Sapiehy, Warszawa, 17.II.1655. BCzart. Rkps 2105, s.117.
- ⁵³ Vorbek—Lettow M. Op.cit. S.211.

- ⁵⁴ АЮЗР. Т. XIV. С. 495—496; Форбэк–Летаў (Op.cit. S.211) дае дату на дзень пазней: 15.I.1655.
- ⁵⁵ J.Radziwiłł do szlachty powiatu słonimskiego, Mohylew, 7.IV.1655. BCzart. Rkps 148, nr 26, s.133.
- ⁵⁶ L.Kubala, *Wojna polsko-moskiewska. 1654—1655, Szkice historyczne*. Warszawa, 1910. Т. III. S.274.
- ⁵⁷ TE. Т. VII. S.765.
- ⁵⁸ *Żywot [...] Bogusława Radziwiłła*. S.115.
- ⁵⁹ АЮЗР. Т. XIV. С. 519—524.
- ⁶⁰ *Żywot [...] Bogusława Radziwiłła*. S.115—116.
- ⁶¹ M.Korff do W.Tyzenhauza, b.m., 30.I.1655. AGAD. Archiwum Tyzenhauzów, nr F-115.
- ⁶² *Extrait d'une Lettre...*
- ⁶³ Radziwiłł B. Op.cit. S.135.
- ⁶⁴ Ibidem.
- ⁶⁵ *Extrait d'une Lettre...*
- ⁶⁶ А.Н.Полюбіньскі да К.Л.Сапіеі, об'езд пад Новым Быховем, 31.I.1655. ЛНБ. Ф.103, Teki Prochaski, спр.149/Va, с.279.
- ⁶⁷ J.Radziwiłł do szlachty powiatu słonimskiego, Mohylew, 7.IV.1655. BCzart. Rkps 148, nr 26, s.134.
- ⁶⁸ *Extrait d'une Lettre...*
- ⁶⁹ Kersten A. *Stefan Czarniecki 1599—1665*. Warszawa, 1963. S.206—210.
- ⁷⁰ Rachuba A. *Paweł Sapieha od 8.VIII.1655 roku do 30.V.1656 roku*, праца магістэрска в ІНУВ. S.28.
- ⁷¹ А.Н.Полюбіньскі да К.Л.Сапіеі, об'езд пад Новым Быховем, 31.I.1655. ЛНБ. Ф.103, Teki Prochaski, спр.149/Va, с.279.
- ⁷² Vorbek–Lettow M. Op.cit. S.217; АЮЗР. Т. XIV. С. 533—534 (тут даецца на некалькі дзён ранейшая дата спалення Бабруйска і Каралеўскай Слабады), 539—541.
- ⁷³ Vorbek–Lettow M. Op.cit. S.217—218; АЮЗР. Т. XIV. С. 540; List do А.Н.Полюбіньскага з 10.IV.1655. BCzart. Rkps 2749, nr 77, s.355.
- ⁷⁴ АЮЗР. Т. XIV. С. 527—534.
- ⁷⁵ Тамсама. С. 709—712.
- ⁷⁶ *Русско-белорусские связи. Сборник документов (1570—1667)*. Минск, 1963. №307, с.330—331.
- ⁷⁷ АЮЗР. Т. XIV. С. 569—570, 587—590, 593—595; АМГ. Т. II. № 663. С. 409.
- ⁷⁸ З гэтай мэтай 23 траўня з табара пад Старым Быхавам адаслаў адпаведны ліст да цара (АЮЗР. Т. XIV. С. 607—608).
- ⁷⁹ К.Л.Сапіеі да Яна Казіміерца, Слонім, 31.III.1655. BCzart. Rkps 2105, s.301; idem do J.Pawzanowskiego, Слонім, 15.V.1655 // АЮЗР. Т. XIV. С. 727—728.
- ⁸⁰ Jan Kułak do К.Л.Сапіеі, Bieszenkowicze, 2.IV.1655. ЛНБ. Ф.103, спр.1653; H.Lipski do E.Brzostowskiego, Tołoczyn, 28.IV.1655. BCzart. Rkps 148, nr 33, s.169.
- ⁸¹ К.Л.Сапіеі да Яна Казіміерца, Слонім, 31.III.1655. BCzart. Rkps 2105, s.301.
- ⁸² *Volumina Legum*. С.—Петэрбург, 1859. Т. II. С. 232—233.
- ⁸³ J.Pawzanowski do К.Bohuszewicza, Lachowicze, 20.V.1655 // АЮЗР. Т. XIV. С. 729—732.
- ⁸⁴ К.Л.Сапіеі да J.Pawzanowskiego, Слонім, 15.V.1655 // Тамсама. С. 727—728; J.Pawzanowski do J. Кьггера, Lachowicze, 20.V.1655 // Тамсама. С. 729—730.
- ⁸⁵ Тамсама. С. 715—716.
- ⁸⁶ Тамсама. С. 601—604, 675—678.
- ⁸⁷ *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*. Вильно, 1867. Т. I. № 164. С. 191.
- ⁸⁸ Падобны водклік сустракалі таксама пазнейшыя лісты, дасыланыя з гэтакім жа заклікам Залатарэнкі ды Аляксея Міхайлавіча (напр.: *Акты исторические, собранные и изданные Археографическою Коммиссиею*. С.—Петэрбург, 1842. Т. IV. № 100. С. 243; АЮЗР. Т. XIV. С. 741—744).
- ⁸⁹ Берх В.Н. *Царствование Алексея Михайловича*. С.—Петэрбург, 1831. С. 87.
- ⁹⁰ Мальцев А.Н. *Россия и Белоруссия в середине XVII века*. Москва, 1974. С. 84—85.
- ⁹¹ АЮЗР. Т. XIV. С. 705—706. Царскія планы падтрымаў таксама Хмяльніцкі, які ў лісце з Корсуня ад 7 чэрвеня загадаў свайму швагру рушыць да галоўных сілаў непрыяцеля, а не губляць жаўнераў пад „куратнікамі“, як з пагардай акрэсліў Стары Быхаў (тамсама, с. 697—699).
- ⁹² Тамсама. С. 709—712, 717—719.
- ⁹³ Мальцев А.Н. Op.cit. С. 90; J.Radziwiłł do Яна Казіміерца, Wilno, 18.VII.1655. BCzart. Rkps 2105, s.338; таксама авізы з Вільні ад 10.VII. BOssol. Rkps 189/II, s.765.
- ⁹⁴ АЮЗР. Т. XIV. С. 751—756.
- ⁹⁵ АМГ. Т. II. № 696. С. 425—426.
- ⁹⁶ Мальцев А.Н. Op.cit. С. 85.

⁹⁷ Дыярыуш аблогі Слуцка: AGAD, Archiwum Radziwiłłów. Dz.II, księga 69.14, s.55—60 (копія: BCzart. Rkps 148, nr 104, s.529—534).

⁹⁸ АМГ. Т.II. № 717. С.436—439.

⁹⁹ АЮЗР. Т.XIV. С.787—790, 797—798

¹⁰⁰ *Українське козацтво. Мала енциклопедія*. Київ, 2002. С.176.

¹⁰¹ АМГ. Т.II. № 759. С.463—464.

¹⁰² *Metryka Litewska. Księga wpisów nr 131*. Warszawa, 2001. № 1012. S.330—331.

¹⁰³ *Акты издаваемые Виленскою Археографическою Коммиссиею для разбора древних актов* (далее АВАК). Вильно, 1870. Т.IV. С.177—180.

¹⁰⁴ Horn M. *Powinności wojenne Żydów w Rzeczypospolitej w XVI i XVII wieku*. Warszawa, 1978. S.108.

¹⁰⁵ АВАК. Т.IV. С.177—180.

Stary i Nowy Bychau podczas wojny Rzeczypospolitej z Moskwą w latach 1654—55

K o n r a d B o b i a t y Ń s k i

Walki, które miały miejsce pod Starym i Nowym Bychowem podczas pierwszego etapu wojny Rzeczypospolitej z Moskwą w latach 1654—55, w dużym stopniu wpłynęły zarówno na kształtowanie się sytuacji militarnej, jak i na rozstrzygnięcia polityczne, przede wszystkim w sferze realizacji planów Bohdana Chmielnickiego, które zakładały podporządkowanie Kozakom jak największych obszarów południowej Białorusi.

Podczas kampanii letniej 1654 r. oba miasta znalazły się w pasie działań liczącego około 20000 żołnierzy korpusu kozackiego, dowodzonego przez pułkownika Iwana Zołotarenkę. Po zajęciu Nowego Bychawa, 8 września Kozacy rozpoczęli oblężenie Starego Bychowa, który miał stać się głównym ośrodkiem opanowanych przez nich obszarów WKL. Próby zdobycia tej potężnej twierdzy, stanowiącej główny punkt obrony na linii Dniepru, zakończyły się niepowodzeniem. Stary Bychau, otoczony najnowocześniejszymi fortyfikacjami typu staroholenderskiego oraz obsadzony liczną załogą (razem z mieszczanami i Żydami około 3000 ludzi), zaopatrzoną w silną artylerię i duże zapasy amunicji i żywności, oparł się wszystkim atakom i zadał przeciwnikowi poważne straty.

14 stycznia 1655 r. Nowy Bychau stał się głównym celem ofensywy armii WKL, wspomaganą przez silny korpus koronny. Oblężenie tego miasta nie przyniosło jednak spodziewanych efektów. Wojsko ponosiło znaczne straty w wyniku ciężkich warunków klimatycznych (bardzo niska temperatura) i kłopotów z aprowizacją, a dodatkowo osłabiły je problemy zdrowotne Janusza Radziwiłła. Wobec przerwania ofensywy koronnej na Ukrainie po nierozstrzygniętej bitwie pod Ochmatowem (29 stycznia — 2 lutego), 10 lutego zwinięto oblężenie i odmaszerowano na północ.

Wobec skupienia się od 16 lutego armii WKL na oblężeniu Mohylewa, już pod koniec lutego oddziały Zołotarenki odzyskały swobodę ruchów i zaczęły stopniowo przejmować inicjatywę operacyjną. Na przełomie kwietnia i maja 1655 r. korpus Zołotarenki opuścił Nowy Bychau i przystąpił do pościgu za wycofującą się spod Mohylewa armią Janusza Radziwiłła. W połowie maja rozpoczęło się drugie oblężenie Starego Bychawa, którego załoga wiosną 1655 r. została wzmocniona przez Kazimierza Leona Sapiehę nowymi regimentami dragonii i piechoty, częściowo opłacanymi ze skarbu państwowego. Miasto odrzuciło propozycję kapitulacji i stawiało Kozakom zacięty opór.

Po rozpoczęciu nowej ofensywy armii moskiewskiej, Iwan Zołotarenko z większością swoich oddziałów wziął udział w działaniach na froncie centralnym. Pod Starym Bychawem pozostał jedynie pułkownik borzniański Jachno Korobko z częścią piechoty, blokując załogę. Do zdobycia miasta nie przyczynił się nawet trzytygodniowy pobyt pod nim 10-tysięcznego korpusu Aleksego Trubeckiego (lipiec-sierpień 1655). Obrońcy bohatersko odpierali kolejne ataki, zadając przeciwnikowi duże straty.

Epilogiem działań pod Starym Bychawem w latach 1654—55 była śmierć 17 października 1655 r. Iwana Zołotarenki, który poległ od ognia obrońców. Stary Bychau aż do grudnia 1659 r. pozostawał fortecją WKL, stanowiąc jedyną enklawę władzy Rzeczypospolitej nad Dnieprem, a postawa jego załogi na dziesięciolecie stała się przykładem dla kolejnych pokoleń.

Да моўнай праблематыкі гарадскіх кніг навачаснай Горадні

Ю р ы Г а р д з е е ў

Палітра моўных дачыненняў на землях Літвы і Беларусі здаўна была аб'ектам увагі навукоўцаў. У першую чаргу гэтай тэматыкай займаліся мовазнаўцы, якія ў сваіх працах абпіраліся на літаратурныя творы, дзённікі альбо апублікаваныя навачасныя крыніцы¹.

Падаецца цалкам лагічным, што згаданая матэрыяльная база недастатковая, каб пашырыць нашыя веды пра рэгіянальныя ўласцівасці і тым самым удакладніць агульны вобраз моўных стасункаў у Вялікім Княстве Літоўскім.

Запоўніць гэтыя прагалы дазваляюць шматлікія захаваныя крыніцы — навачасныя кнігі магістратаў, актавыя матэрыялы гродскіх, земскіх ды іншых мясцовых уладаў. Сярод комплексу захаваных архіваляў, якія былі складзены ў XVI—XVIII ст., асаблівай увагі заслугоўваюць старажытныя гарадзенскія акты. Нягледзячы на бурныя павароты лёсу, войны ды пажары, шматлікія „пераезды“, да нашых дзён дайшло нямала рукапісных матэрыялаў, у тым ліку найстарэйшыя земскія кнігі Гарадзенскага павету XVI ст. ці блізу 15 гарадзенскіх магістрацкіх кніг з паасобных дзесяцігоддзяў XVII і XVIII ст. Дзякуючы іх захаванасці паўстае магчымасць узнавіць разнастайныя грамадска-гаспадарчыя ды культурныя адметнасці жыцця Горадні, у тым ліку распавесці пра мовы гарадскога камунікавання.

Такім чынам, мэта артыкула — прасачыць тэндэнцыі развіцця мовы дакументацыі гарадзенскіх канцылярыяў у XVII—XVIII ст.² на шырэйшым параўнальна-гістарычным фоне. Апрача згаданых архіўных матэрыялаў, падмуркам працы з’яўляюцца іншыя віды крыніц: маладаследаваная мяшчанская літаратура³, тагачасная прэса, на старонках якой магістрацкія чыноўнікі змяшчалі бягучыя звесткі гарадскога жыцця, а таксама інвентары гарадзенскіх каталіцкіх кляшараў⁴.

Навачасныя гарадзенскія архіваліі, якія стагоддзямі назапашваліся ў гарадскіх канцылярыях, як і зыходныя дакументы, складаліся на розных мовах. Лацінская, што выконвала ў Заходняй Еўропе функцыю мовы літаратуры, навукі і міжнароднай камунікацыі, у Вялікім Княстве Літоўскім не адыграла такой ролі. На ёй былі напісаны толькі найстарэйшыя прывілей Горадні, у тым ліку прывілей 1496 г., на падставе якога ў горадзе ўводзілася магдэбургскае права. Цягам усяго XVI ст. каралеўская канцылярыя выдала Горадні ажно 20 прывілеяў, з якіх 12 было складзена на старабеларускай мове. Апошні прывілей для горада на гэтай мове быў падрыхтаваны канцылярыяй караля Жыгімонта III у 1601 г.

З XVI ст. моўная сітуацыя ў ВКЛ пачала паступова мяняцца. У штодзённым і публічным жыцці літоўскіх ды беларускіх гарадоў досыць хуткімі тэмпамі распаўсюджвалася польская мова⁵, што было выклікана паланізацыяй вышэйшых грамадскіх слаёў краіны, а таксама наплывам польскага насельніцтва з Падляшша і Мазовіі. Трэба падкрэсліць, што апрача палякаў у шматлікіх гарадах краіны сяліліся гараджане са Швейцарыі, Францыі, Венгрыі, а таксама з Прусіі (Брандэнбургскай ды Княскай): Караляўца, Эльбланга, Дзядава. З Памор’я, напрыклад, у Горадню прыбыла сям’я Сталіньскіх, прадстаўнік якой Анджэй Сталіньскі ў XVIII ст. заняў пасаду прэзідэнта горада⁶.

Гарадзенскія архіўныя матэрыялы дазваляюць выявіць тэндэнцыю ўзаемазалежнасці паміж грамадскім статусам ягоных жыхароў і мовам, якімі яны карысталіся. Аналіз сведчыць: чым вышэйшы быў статус гараджаніна, тым выразней у ягоным штодзённым жыцці ўзрастала роля польскай мовы. Да гэтай групы ў першую чаргу трэба аднесці прадстаўнікоў вышэйшых мяшчанскіх колаў, г. зн. магістрацкіх ураднікаў, заможных купцоў ці ўладальнікаў шматлікіх нерухомых маёмасцяў, якія з-за адсутнасці выпрацаваных канонаў і ўзораў уласнай культуры пераймалі сістэму каштоўнасцяў шляхецкіх слаёў⁷, а таму імкнуліся да больш частага публічнага ўжывання польскай мовы. У працэс карыстання пальшчызнай таксама ўцягвалася гарадзенская павятовая шляхта, якая часта наведвала горад, з’язджалася ў Горадню на соймкі, ахвотна набывала тут сядзібы. Сувязь з польскай мовай дробнай шляхты, гарадскога пасольства ды непрывілеяваных гарадскіх слаёў, якія займалі ніжэйшую ступень на грамадскай лесвіцы (бедната, некваліфікаваныя і сезонныя работнікі, маргінальныя элементы), была меней выразнай. Не выклікае сумненняў той факт, што ў жыцці гэтай грамадска-культурнай прыступкі галоўную ролю адыгрывала ўжыванне роднай мовы⁸.

Асаблівацю ўзніклага ў Вялікім Княстве Літоўскім моўнага спляцення было функцыянаванне некалькіх разнародных дзвюхмоўяў, а ў іншых выпадках нават і трохмоўя. Акрамя таго наступствам пранікнення пальшчызны на літоўскія і беларускія землі і іх узаемаадносінаў стала ўзнікненне і развіццё паўночна-ўсходняга дыялекту польскай мовы. На працягу XVI—XVII ст. яна паступова займае месца, якое раней у публічным ужытку належала канцылярскай беларушчыне⁹.

Польская мова, якой карысталіся ў публічным жыцці жыхары тагачаснай Літвы і Беларусі, у мовазнаўчай літаратуры атрымала назву паўночнакрэсавага дыялекту. Яго развіццё можна ахарактарызаваць, аналізуючы змесціва прадукцыі магістрацкіх, шляхецкіх і кляштарных канцылярыяў навачаснай Горадні.

Як сведчаць вынікі папярэдніх даследаванняў, апрача агульных тэндэнцый, уласцівых развіццю польскай літаратурнай мовы, згаданы дыялект вызначаўся пэўным кансерватызмам,

што праявілася ў заповоленым тэмпе змяненняў ды ў функцыянаванні лексічных формаў, якія ў XVIII ст. ужо не выкарыстоўваліся ў мове этнічных польскіх земляў¹⁰. Можна меркаваць, што тэндэнцыя трываласці польскай архаічнай лексікі ў Літве і Беларусі тлумачылася ўплывам моўнага беларускага асяроддзя. Вынікам кантактаў польскай і беларускай моўных сістэм стала з'яўленне інавацыйных формаў іх сімбіёзу ці паўстанне з'явы гіперкарэктнасці, г.зн. імкнення асобы, якая разумела рэгіянальнасць (у дадзеным выпадку беларускую) свайго вымаўлення, да паслядоўнага пазбягання памылак пад час пісання польскамоўнага тэксту¹¹.

На матэрыяле даследаваных крыніц можна вылучыць наступныя праявы паўночна-ўсходняга дыялекту, найбольш заўважныя на фанетычным узроўні. У старажытных гарадзенскіх актывых кнігах выразна фіксуецца з'ява хісткасці¹²:

— з'яўленне **-yr-** на месцы **-er-**: *syr* (1786)¹³, *cztyrysta, wszysz* (1754)¹⁴. У XVIII ст. тэндэнцыя падвышэння да **-yr-** у агульнапольскай мове знікае, аднак у дыялекце захоўваецца далей. Таму можна меркаваць, што гэтая з'ява мае пэўную сувязь з субстратавымі беларускімі ўплывамі дыялекту (як вядома, **-yr-** належыць да беларускай нормы, напрыклад: *чатыры*);

— чаргаванне галосных **ó/u** (якое мела сувязь з адсутнасцю насавых галосных у беларускай мове і імкненнем пісара да гіперкарэктнасці): *wzгурze* (1789)¹⁵, *w krukosci* (1790)¹⁶, *ruza* (1791)¹⁷;

— выраўноўванне **ó** з **o**, як вынік звычкі гарадзенскіх мяшчан ды шляхты да беларускага вымаўлення¹⁸: *row* (1717)¹⁹, *włoka* (1721)²⁰, *miod* (1775)²¹, *głowny* (1789)²², *kosciol, Wroblewski* (1789, 1790)²³. Выступае таксама ў канчатках роднага склону множнага ліку: *wierszow* (1761)²⁴, *dymow, przepisow* (1775)²⁵, *porzqdkow, brukow* (1783)²⁶, *inwentarzew, franciszkanow, fundatorow* (1790)²⁷, *assynaciow, zydlow* (1790)²⁸, *gruntow, kramow, kupcow* (1775)²⁹, *placow, dochodow* (1789)³⁰, *krukow, kominow* (1791)³¹.

Наступная тэндэнцыя — працэс зніжэння і падвышэння артыкуляцыі галосных³²:

— зніжэнне артыкуляцыі галосных задняга раду пад уплывам санорных зычных:

a) **u/o**: *ciwon* (1772)³³, *Zygmont* (1741, 1772)³⁴, *polkownik* (1790)³⁵, *tlomaczenie* (1789)³⁶, *gronta* (1752)³⁷;

b) **u/ó**: *mórowany* (1790)³⁸, *dwónastu* (1786)³⁹, *fórtka* (1791)⁴⁰;

— падвышэнне артыкуляцыі галосных задняга раду **ó>u+l, ó>u+r**: *protokol* (1790)⁴¹, *pulplacu* (1664)⁴², *pulkamienicy* (1729, 1774)⁴³, *pulmisek* (1775)⁴⁴, *pulmurowany* (1775)⁴⁵, *szczegulna* (1775)⁴⁶, *gura* (1661, 1691, 1752, 1791)⁴⁷, *kturego* (1717, 1791)⁴⁸, *wturego* (1791)⁴⁹, *skura* (1786)⁵⁰, *curek* (1790)⁵¹, *wiader skurzanych* (1791)⁵²;

Сярод насавых галосных назіраем наступныя тэндэнцыі, абумоўленыя адсутнасцю гэтых гукаў у мове-субстраце ды імкненнем да гіперкарэктнага вымаўлення⁵³:

— другасная назалізацыя: *będnarz* (1772, 1786, 1789)⁵⁴, *naczynia będnarskiego*⁵⁵; *sędyk* (1668)⁵⁶, што з'яўляецца прыкладам двух фанетычных працэсаў — зніжэння артыкуляцыі галосных і гіперкарэктнасці: *syndyk> sendyk> sędyk, z kącami* (1752)⁵⁷, *kączyć* (1775)⁵⁸, *gąi* (1717, 1752)⁵⁹, *Olędzki* (1783)⁶⁰, *Eysymąit* (1791)⁶¹;

— дэназалізацыя:

a) *przyjowszy* (1767)⁶², *zaczowszy* (1790)⁶³;

b) у назоўніках і прыметніках творнага склону адзіночнага ліку: *upicko, małzonko, nad rzeko, barszczowo, niebiesko, z czerwono kolumno* (1790)⁶⁴;

c) дэназалізаванае вымаўленне перад зычнымі **l, ł**: *przyiol, sploneło, brneły* (1753)⁶⁵, *najol* (1783)⁶⁶, *rozpoczela* (1790)⁶⁷;

— графічная замена насавых галосных дзвюма літарамі:

a) перад змычна-выбухнымі зычнымі: *na urzendzie* (1659)⁶⁸, *będnarz; Kolendzina* (1672)⁶⁹, *Kolenda* (1728)⁷⁰, *skompały się* (1753)⁷¹, *obremb* (1789)⁷², *skomstwo, przystempuje* (1790)⁷³, *postempuje* (1791)⁷⁴;

b) перад фрыкатыўнымі: *Konski* (форма прозвішча *Kącki* 1663, 1673, 1691, 1754)⁷⁵, *męsa* (1790)⁷⁶;

c) перад пярэднеязычнымі: *ręnce* (1692)⁷⁷, *obręmb* (1775)⁷⁸;

d) асобна пазначым насавую гіперкарэктнасць пазычаных з лаціны слоў: *aręda* (1560, 1770, 1786)⁷⁹, *arędować* (1690)⁸⁰, *obwęcye* (1775)⁸¹, *apparęcyi, procęta* (1790)⁸²; *testamęt* (1791)⁸³.

У разгляданых крыніцах сустракаюцца таксама некаторыя прыкметы рэдукцыі ненаціскных галосных⁸⁴:

— **o>a**: *paręcze* (1691)⁸⁵, *Sapocki* (1789)⁸⁶, *Hardzieiewski* (1790)⁸⁷;

— **e>a**: *Harasimowa*⁸⁸, *karmalit* (1791)⁸⁹, *karmalitow* (1790)⁹⁰;

— **o>u**: *gunt* (1679)⁹¹.

Знаёмства з гарадзенскімі крыніцамі дазваляе выявіць таксама працэс вагання галосных⁹²:

— чаргаванне галосных *e/o* і *a*: *od trzech leciech, przy scienie Rabieiewskiej* (1789)⁹³, *w przedzie* (1633)⁹⁴, *Pietrze*, (1691, 1742)⁹⁵, *Sebetyan* (1668, 1790)⁹⁶, *Katerzyna* (1790)⁹⁷ (трэба адзначыць, што ў агульнапольскай мове архаізмы такога тыпу знікаюць толькі ў канцы XVIII ст.);

— чаргаванне *ę/q*: *piątrami* (1740)⁹⁸, *piątro* (1795)⁹⁹;

— *a/o*: *kozdy, broma* (1691)¹⁰⁰, *molowany* (1790)¹⁰¹;

— *a/e*: *sadziba* (1775)¹⁰²;

— *e/o*: *dopioro*;

— *e/y*: *syr, syrow* (1786)¹⁰³.

Што да кансанантызму, назіраем ваганне зычных ды груп зычных, якое існавала ў розных рэгіёнах Польшчы, а ў некаторых выпадках складала таксама і норму беларускага вымаўлення¹⁰⁴:

— *s/sz*: *szpichlerz* (1691, 1740, 1767, 1795)¹⁰⁵, *paszerzb* (1670)¹⁰⁶;

— *śr/srz* (функцыяванне старапольскага фрыкатыўнага вымаўлення *ř*): *srzedzina* (1742)¹⁰⁷, *srzuba* (1791)¹⁰⁸, *srzodek* (1752, 1753), *posrzodku* (1781)¹⁰⁹;

— чаргаванне *r/rz*: *pasierzb* (1670, 1769)¹¹⁰, *sierzpow* (1753)¹¹¹, а таксама *ź/rz*; *instruktarz* (1786)¹¹²;

— *ś/s*: *częściami* (1789)¹¹³, *sledzy* (1767)¹¹⁴, *swiecki* (1789, перад мяккім зычным)¹¹⁵, *kosciol* (1775)¹¹⁶, *Lososna* (1790)¹¹⁷;

— ваганне *ć/cz*: *czwerc* (1664)¹¹⁸;

— *ć/c*: *Sopocko* (1790)¹¹⁹,

— *ń/n*: вымаўленне цвёрдага *n* перад наступным цвёрдым зычным, што з'яўлялася спецыфічнай дыялектавай рысай і вынікала з нарматыўнай для беларускай мовы дэпалаталізацыі тыпу *n'>n* перад цвёрдым зычным: *Klimanski, Suszynski* (1790)¹²⁰;

— *χi/xy*: мяккае вымаўленне беларускага *χ*, занатаванага ў розных скланеннях назоўнікаў: *Sapiechi* (1775)¹²¹, *Eustachi*¹²², *dachi* (1753)¹²³, *monarchi* (1775)¹²⁴;

— *sz/s*: *ulica Skolna* (1665)¹²⁵,

— *z* перад *ń*: *rzeznik* (1772)¹²⁶, *Rzeznicka* (1721, 1775)¹²⁷, *kuznia* (1790)¹²⁸.

Вынікам сутыкнення польскай і беларускай моўных стыхій была адсутнасць мазурэння, альбо замены пярэдненёбных *sz, ź, cz, dź* на *s, z, c, dz*, якая ўжо адбылася на ўсходніх абшарах Сувальшчыны ды Падляшша. На думку Зоф'і Курцовай, „цяжка дапусціць, што на тэрыторыях, адлеглых ад этнічнай палшчызны, дзе беларуская ды ўкраінская ўтвараюць субстрат для фармавання там польскай мовы і маюць з ёй сталы кантакт, дайшло да ўзнікнення такой польскай рысы, як мазурэнне, калі да яе не дайшло на моўным памежжы“¹²⁹.

У гэтай групе сустракаем іншыя прыклады ваганняў зычных:

— з'яўленне пратэтычнага *h*: *hantaby* (1633, 1692)¹³⁰, *hanyż* (1786)¹³¹, *harmata* (1781)¹³²;

— чаргаванне *k/g*: *Gasper*¹³³,

— страта *j* у розных пазіцыях:

a) *chrześcian/chrzescian* (у інтэрвакальнай пазіцыі, 1789—1790 гг.)¹³⁴;

b) аслабленне артыкуляцыі *i* пасля галоснага *mieyski, Leyba* (1790)¹³⁵;

— з'яўленне кароткага *u* замест *w* пасля галосных: *Hauryło, Fiedor Hauryłowicz* (XVII w.)¹³⁶,

— тэндэнцыю спрашчэння груп зычных¹³⁷:

a) падвоеных зычных: *truna* (20-я г. XVIII ст.)¹³⁸; слова *trumna* ўжывалася ў польскай літаратурнай мове з паловы XVIII ст. У сувязі з тым пытанне: ці з'яўляецца дадзены прыклад польскім спрашчэннем груп зычных ці пазычаннем беларускага *труна* — застаецца спрэчным;

b) падоўжаных зычных: *zakonica* (1738)¹³⁹, *staraność, Zuzana* (1790)¹⁴⁰;

c) стратай гукаў: *przedażny (sprzedażny)* (1660)¹⁴¹, *przedał (sprzedał)* (1665, 1789)¹⁴², *dzień należenia s. Krzyża (znalezienie)* (1775)¹⁴³, *spólnie (wspólnie)* (1660)¹⁴⁴;

d) спрашчэнне груп зычных тыпу *śln>sn* альбо *rnk>rk*: *rzemiesnik* (1736)¹⁴⁵, *garków* (1786)¹⁴⁶.

Цікава выяўляецца тэндэнцыя асіміляцыі па звонкасці¹⁴⁷.

Адна з яе праяваў — лёс спалучэння *χv*, якое функцыянавала ў Сярэднявеччы ў розных польскіх рэгіёнах, напрыклад, у Вялікапольшчы, Малапольшчы ды ў Сілезіі. З часам група *χv* зазнала паслядоўнае абязгучванне і пераход у *f*, перадусім на Мазовіі. Трэба адзначыць, што ў выпадку Гарадзенскага павету дадзеная прагрэсіўная асіміляцыя характарызуецца пэўным выключэннем. Тут мазавецкія ўплывы датычылі не толькі польскай групы *χv*, але і беларускай *xv*. Пацверджаннем з'яўляецца трансфармацыя прозвішча XVI ст. *Boguchwał* у *Boufal*¹⁴⁸.

У гарадзенскіх крыніцах сустракаем таксама з'явы:

а) рэгрэсіўнай асіміляцыі: *rospiętego, powrosku* (1790)¹⁴⁹, *brygitki* (1795)¹⁵⁰, *juryzdyczanin* (1784, 1786, 1791, 1792, 1795)¹⁵¹, *juryzdator* (1792)¹⁵², *juryzdykcyя* (1775)¹⁵³ ды гіперкарэктнасці: *jadka* (1746), *Chrebtowicz* (1743)¹⁵⁴ (варта звярнуць ўвагу на этымалогію прозвішча *Храбтовіч*, якую належыць выводзіць са слова ‘*хрыбет*’ і ў якой адсутнічае польская група *-rze-*);

б) узнікнення *w* перад націскнымі галоснымі *o* і *u*: *Lewon* (1664)¹⁵⁵.

Аналіз гарадзенскіх навачасных дакументаў дазваляе дадаткова пацвердзіць наступныя моўныя тэндэнцыі: функцыяванне флектыўнай хісткасі¹⁵⁶.

У разгляданых матэрыялах сустракаем наступныя прыклады назоўнікавых схем:

— памяншэнне з дапамогай суфіксаў *-eczka, -yk*: *uleczka, szpichlerzyk* (1752)¹⁵⁷;

— утварэнні з суфіксам *-nik* ад назоўнікавай асновы: *olejnik* (1792)¹⁵⁸;

— формы з агульнаславянскім суфіксам *-iszczе*: *ku gliniszczu* (1786)¹⁵⁹;

— фарманты з карэнным *-n-*, а таксама суфіксамі:

а) *-anin*: *juryzdyczanin* (1784, 1786, 1791, 1792, 1795)¹⁶⁰;

б) *-ina, -yna*: *osmina* (1736)¹⁶¹, *somina* (1786)¹⁶², *rayczynя* (1673)¹⁶³;

— утварэнні з суфіксам *-ość*: *osiadłość, obszerność, ziemskość, uległość* (1787)¹⁶⁴;

— фарманты з архаічным суфіксам *-ostwo, -stwo*: *pisarstwo, burmistrzostwo* (1660)¹⁶⁵, *woytostwo* (1747)¹⁶⁶, *probostwo* (1775)¹⁶⁷, *aktorstwo* (1789)¹⁶⁸;

— новая форма з прэфіксам *pod-*, паводле словаўтваральнай схемы, характэрнай для тагачасных назваў ураднікаў: *podproboszczy/podproboszcz* (1661, 1664, 1830)¹⁶⁹;

— прыметнікавыя суфіксы з фармантам *-n-*: *ratuszny* ці *-owny*: *arendowny* (1783, 1786)¹⁷⁰;

— *-ski/ska*: *kościół farski* (1661, 1666)¹⁷¹; *ulica Podolska* (другая назва Падольнай вуліцы, 1664)¹⁷²;

Даследаваныя тэксты сведчаць пра флектыўныя ваганні назоўнікаў¹⁷³:

— ваганне граматычнага роду: *karmalit* (1791)¹⁷⁴, *krama, kromka, krom* (1733, 1739, 1740, 1746, 1774)¹⁷⁵;

— ужыванне канчатка *-ów* у родным склоне множнага ліку: *wsiów* (1775)¹⁷⁶, *elekcjów* (1792)¹⁷⁷, *piekarzów* (1783)¹⁷⁸, *zydłów* (1790)¹⁷⁹; *obywatelów, libertacjów, narzędziów* (1787, 1791)¹⁸⁰;

— сюды ж адносіцца слова *wiszeń* (*вішань*, 1786)¹⁸¹,

— з’яўленне канчатка мужчынскага роду ў назоўніку давальнага склону ніякага роду: *Grodnowi* (1775, 1793)¹⁸²;

— беларускае чаргаванне *у/ў*: *Sapiezie* (*Санезе*)¹⁸³;

— з’яўленне назоўнікаў мужчынскага роду з канчаткам *-a* у назоўным склоне: *Karpuszka* (1772, 1790)¹⁸⁴, *Sluszkя*¹⁸⁵ (можна лічыць, што рэдукцыя *o > a* звязана з беларускай моўнай нормай).

Цікавы прыклад паралелізму ў спражэнні дзеясловаў цяперашняга часу зафіксаваны ў мяшчанскай літаратуры XVIII ст. Флексія першай асобы множнага ліку *-m/-em* была выкарыстана ў ананімным вершы, прысвечаным восеньскаму пажару 1753 г. у Горадні: „*dziękujęm, a prosim niech nas zawsze chroni*“¹⁸⁶. Факт знікнення гэтага канчатка ў польскай мове ўжо ў канцы XVI ст. дае падставы да высювання дапушчэння, што названая з’ява мае карані ў рэгіянальнай мазавецкай разнавіднасці польскай мовы, альбо вынікае з сутыкнення пальшчызны з мовай-субстратам¹⁸⁶.

У названых крыніцах знаходзім прыклады выкарыстання:

— аддзеяслоўных прыметнікаў тыпу: *przeieżdży kupiec* (не выключана, што дадзеная мадэль, не сустраканая ў польскіх схемах прыметнікавага словаўтварэння, з’яўляецца пазычаннем субстратавага *прыезджы*)¹⁸⁷;

— старопольскіх формаў адпрыметнікавых прыслоўяў з суфіксам *-o*: *pilno* (1717)¹⁸⁸;

— прыслоўя *mimo*: *droga do miasta mimo dwór* (1673), *ulica mimo Collegium* (1772)¹⁸⁹.

У гарадзенскіх тэкстах захавалася значная група беларускіх лексічных запозычанняў:

— з галіны будаўніцтва, аб’ектаў публічнага карыстання, прыладаў хатняй гаспадаркі, спажывецкіх вырабаў, рамесніцкай наменклатуры ці грамадскіх стасункаў¹⁹⁰: *pieńka* (1786)¹⁹¹, *kolodziez* (1560—1561)¹⁹², *czerha* (1612)¹⁹³, *płoscza* (1713, 1752, 1772)¹⁹⁴, *odryna* (1752, 1790)¹⁹⁵, *kruhlak* (1791)¹⁹⁶, *parasonik* (1785)¹⁹⁷ (1783), *stol* (1717)¹⁹⁸, *powieć* (1744)¹⁹⁹, *swiren* (1741), *swieronek* (1790)²⁰⁰, *proboj* (1752)²⁰¹, *biełuha* (1786)²⁰², *kołomaszka, subota* (1790)²⁰³, *zahulek* (*загулак*)²⁰⁴, *obapol/obopól* (1786, 1789)²⁰⁵, *nazad* (1691, 1752)²⁰⁶;

— напісанья лацінкай беларускія імёны ды прозвішчы: *Alexiej* (1790)²⁰⁷, *Fiedor, Ewdocia* (1668)²⁰⁸, *Hrehory* (1673, 1740)²⁰⁹, *Ławryn* (1795)²¹⁰, *Panas* (1661, 1741)²¹¹, *Hauryło* (1741)²¹², *Semion* (1673)²¹³, *Symon* (1663, 1790)²¹⁴, *Wasil* (1754, 1790)²¹⁵, *Zmitruk* (1790)²¹⁶, *Taciana* (1664)²¹⁷, *Hardziej/Hardziejewski* (1790)²¹⁸, *Hanczaruk* (1740)²¹⁹, *Narasimowicz* (1754)²²⁰, *Hapanowicz* (1712)²²¹.

Згадваючы анамастычнае пытанне, неабходна звярнуць увагу на тагачасную антрапанімію Горадні:

— што да славянскага насельніцтва, аднайменная анамастычная сістэма функцыявала перадусім у асяроддзі найбяднейшых жыхароў горада ды прыгоннага насельніцтва, што аселі ў магнацкіх юрыдыках (у інвентары маёмасці Радзівілаў Гнойніца 1752 г., напрыклад, быў зарэгістраваны нейкі *Jurko*)²²²;

— з’яўленне паралельных, нестабільных формаў прозвішча тыпу *Szeszko* — *Szeszkiewicz*²²³;

— мянушкавую ідэнтыфікацыю асобы тыпу: *Hauryło Żyłka*²²⁴;

— групу найменняў паводле роду заняткаў: *Teodor garbarz, Prokop cieśla, Makar mielnik* (1664)²²⁵, *Kazimierz gancarz* (1772)²²⁶;

— мянушкі, звязаныя з назвамі жывёл: *Panas Borsuk*²²⁷;

— геаграфічныя ды этнічныя вызначальнікі, якія сведчаць пра паходжанне асобы: *Prokop Moskal, Chaim Jakubowicz Slucki, Józef Podolanin* (пражываў на вуліцы Маставой, што вяла да гарадзенскага раёна Падолле)²²⁸.

Яшчэ адна рыса дыялекту — ужыванне архаічных формаў²²⁹. Напрыклад, у *Rejestrze expensy*, складзеным у 1736 г. пад час работ над упрыгожваннем унутранага інтэр’ера гарадзенскага касцёла бернардынаў, сустракаем два словы: агульнаўжывальнае *gorzalka* ды *wodka*²³⁰.

Заўважым, што ў пальшчызне XVIII ст., якая функцыянавала на польскіх этнічных землях, слова *gorzalka* паступова адыходзіла на другі план і пераходзіла ў катэгорыю польскага архаічнага альбо дыялектнага запасу. У выпадку Гарадзенскага павету сітуацыя выглядала крыху інакш: гэтым выразам і пазней шырока карысталіся. Як можна меркаваць, гэты факт мог мець пэўную сувязь з уплывамі мовы-субстрата.

Сутыкненне дзвюх моўных стыхій чыніла відавочны клопат пісарам, у выніку паўставалі пераходныя інавацыйныя словаўтваральныя формы, незнаёмыя для абедзвюх сістэм, як, напрыклад, *hanczartz* (*ганчар* са змененым беларускім *-r* на польскае *-rz*)²³¹.

Прапанаваныя заўвагі з’яўляюцца спробай акрэсліць асаблівасці соцыялінгвістычнага развіцця на прыкладзе Горадні і яе наваколляў у XVII—XVIII ст.²³² Сабраныя матэрыялы ў чарговы раз пацвярджаюць думку пра падабенства развіццёвых тэндэнцый паўночна-ўсходняй гаворкі з кірункамі польскай літаратурнай мовы. Разам з тым мова, якая фармавалася на фоне дзвюхмоўнай інтэрферэнцы, у адлегласці ад этнічных польскіх раёнаў, характарызувалася пэўным кансерватызмам, што, напрыклад, выяўляецца ва ўжыванні архаічных старапольскіх выказаў ці запаволенай моўнай уніфікацыі фанетычнага правапісу²³³.

Багатая рукапісная спадчына, створаная і назапашаная некалькімі пакаленнямі пісараў гарадзенскіх канцылярыяў, з’яўляецца выдатным сведчаннем развіцця мясцовых асаблівасцяў навачаснай пальшчызны. Гарадзенскія крыніцы выразна паказваюць адметныя шляхі развіцця польскай мовы, ужыванай у Вялікім Княстве Літоўскім, яе кантакт з гутарковай беларушчынай. Істотнай катэгорыяй дыялекту ёсць арфаэпічныя, фанетычныя ды арфаграфічныя з’явы, уласцівыя беларускай мове, напрыклад, аканне, альбо з’яўленне *a* замест *o* ў ненаціскных складах (*paręcze*), з’яўленне гука *v* перад націскнымі галоснымі *o* (*Lewon*) ці з’яўленне ÷ пасля галоснага (*Hauryło*). Апрача субстратавай фанетызацыі польскай мовы, яе носьбіты часта выкарыстоўвалі беларускую гутарковую лексіку тыпу *odryna, ploszcza* альбо *powiec*²³⁴.

Такім чынам, частотнасць ужывання пэўных лексічных формаў маглі вызначаць два фактары. Па-першае, этнічны склад насельніцтва канкрэтнага павету альбо рэгіёну²³⁵, па-другое — паходжанне складальнікаў паасобных дакументаў. Менавіта з гэтай прычыны істотнае значэнне пры высвятленні паходжання персаналу канцылярыі мае тэарэтычная рэканструкцыя этапаў складання дакумента, якую можна прасачыць, даследуючы, напрыклад, гарадзенскія кляштарныя інвентары XVIII ст.

Можна меркаваць, што аналізаваныя акты перапісваліся не начыста пад час візітацыі кляштара, а з чарнавіка. Таму падаецца лагічным, што асоба, якая перапісвала ў скрыпторнай цішыні раней падрыхтаваны тэкст-чарнавік, павінна была дапусціць значна менш моўных памылак у параўнанні з тым, хто занатоўваў тэкст на слых, ужывую. У сувязі з гэтым узнікае пытанне, чаму ў аналізаваных інвентарах сустракаецца безліч прыкладаў фанетычных гіперкарэктнасцяў ці некаторыя беларускія лексічныя запазычанні. Хутчэй за ўсё гэтая з’ява вынікала не з псіхалагічных цяжкасцяў (напрыклад, прыспешвання), а была праблемай этнапсіхалагічнага кшталту, г.зн. абумоўлена недастатковым веданнем ужыванай польскай мовы.

Пісары, для якіх пальшчызна была вывучанай мовай, не заўсёды маглі занатаваць формы, неўласцівыя для іх роднага моўнага асяроддзя. Прапанаваныя назіранні ўскосна пацвярджае факт паходжання манахаў гарадзенскага кляштара францысканцаў. Як сведчаць матэрыялы рубрыкі „якога паходжання і якой нацыянальнасці“ генеральнай візітацыі 1830 г. гэтага кляштара, яны выводзіліся як з Беластоцчыны, так і з гістарычнай „Літвы“: Гарадзенскай ды Менскай губерняў, а таксама з „Белай Русі“²³⁶. Адсюль можна меркаваць, што факт паходжання

манахаў з аддаленых ад этнічнай Польшчы беларускіх рэгіёнаў мог дадаткова спрычыніцца да з’яўлення згаданых з’яваў.

Аналагічнымі рысамі характарызувалася польская мова прадстаўніка шляхецкага стану — гарадзенскага землеўласніка Тадэвуша Анджэйковіча²⁷, супольніка Скарбавай Камісіі ВКЛ. У адным з падрыхтаваных ім у 1776 г. дакументаў назіраем тыповыя для польскага паўночнаўсходняга дыялекту прыкметы: замена насавога галоснага двума графічнымі знакамі, альбо гіперкарэктнасць, паўсюднае выраўноўванне *ó* з *o*, нарэшце, ваганне груп зычных: *przed nastompieniem, nastompil, rejęt, ubostwo, wybor podatkow, do prozb, terazniejszych*²⁸.

Вынікі прыведзеных даследаванняў наводзяць на пэўныя развагі пра моўныя з’явы, а таксама грамадскую структуру Горадні ды Гарадзенскага павету. Узятая матэрыялы верыфікуюць і развіваюць думку пра залежнасць паміж сацыяльным статусам ды мовай карыстальніка. Што да гарадоў ВКЛ, вышэйшы сацыяльны стан мяшчанскіх эліт бясспрэчна спрыяў і нават абавязваў да большага кантакту з палішчызнай, як і да пашырэння яе абсягаў. Гэтыя тэндэнцыі не адмаўлялі, аднак, ролі іншых моў у штодзённым жыцці гарадской супольнасці. Доказам з’яўляецца непаслядоўнасць напісання некаторых прозвішчаў (напрыклад, *Oranowicz/Haranowicz*²⁹), якая пацвярджае факт суіснавання разгляданых моў, а таксама сведчыць пра іх паралельнае ўжыванне рознымі грамадскімі слямі, у прыватнасці, мяшчанскімі элітамі.

Выяўленне малой часткі дагэтуль неадследваных матэрыялаў пераконвае ў неабходнасці знаёмства з малавядомым змесцівам літоўскіх ды беларускіх архіваў, каб працягваць вывучэнне мясцовых адметнасцяў польскай мовы ў ВКЛ. Апрача вызначэння геаграфічных межаў асобных моўных з’яў, вынікі аналізу навачасных архіваў могуць праясніць сацыяльную структуру гарадоў, гэта значыць патлумачыць такія даследчыя праблемы, як дынаміка развіцця этнічнага складу населенага пункта, кірункі міграцыйных хваляў²⁴⁰, узаемазалежнасць паміж моўнымі з’явамі ды грамадскім расслаеннем.

Пераклад з польскай Вольгі Мазуравай

¹ Smolińska B. *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII w. Na podstawie rękopisów Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego i Antoniego Kazimierza Sapiehy* // Prace Językoznawcze. Wrocław, 1983. T. 51.; Kurzowa Z. *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI—XX w.* Warszawa—Kraków, 1993.

² Пра гісторыю гарадзенскай гарадской канцелярыі гл.: Hardziejce J. *Przyczynek do dziejów kancelarii miejskich grodzieńskich w XVI—XVIII w.* // Białostoczczyzna. 2001. № 1—2. S. 3—12; idem. *Losy archiwaliów grodzieńskich z XVI—XVIII w.* // Białostoczczyzna. 1998. № 2. S. 72—86.

³ Ягелонская бібліятэка (далей ЯБ). Рукапіс 6357.

⁴ Аўтарамі артыкулаў на старонках варшаўскай прэсы былі гарадзенскі воіт Юзаф Зялінскі ды жыхар Горадні Ян Людвік Бэю, найбліжэйшы папчечнік надворнага літоўскага падскарбія Антонія Тызенагаўза (*Dziennik Handlowy*. 1786. Cz. 1—3. S. 11—12; 1787. Cz. 1—2. S. 44—45; Cz. 3. S. 93).

⁵ Kurzowa Z. *Język...* S. 13, 32—40; Bardach J. *O dawnej i niedawnej Litwie*. Poznań, 1988. S. 200—202. Пра паланізатарскую ролю гарадоў на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага гл.: Alexandrowicz S. *Rola miast i miasteczek w przemianach kulturalnych i językowych na ziemiach Białorusi w XVI—XVIII w.* // *Hauw padowod*. Гродна, 1996. Кн. 7. С. 243—248.

⁶ Нацыянальны Гістарычны Архіў Беларусі ў Мінску (далей НГАБ у Мінску). Ф. 1761, воп. 1, спр. 14, арк. 44, 524—550, 753, 653.

⁷ Bogucka M., Samsonowicz H. *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*. Wrocław, 1986. S. 548, 578, 588.

⁸ Turska H. *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie* // *Studia nad polszczyzną kresową*. T. 1. Wrocław, 1982. S. 41; Kurzowa Z. *Język...* S. 63.

⁹ Kurzowa Z. *Język...* S. 317—318.

¹⁰ Ibidem. S. 56, 58, 114—115; idem. *O istocie dialektu północnokresowego* // *Wilno—Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*. Białystok, 1992. T. IV. S. 14.

¹¹ Kurzowa Z. *Język...* S. 87, 114—115.

¹² Ibidem. S. 67—75.

¹³ *Instruktarz miasta J. K. Mci Grodna na mocy praw, przywilejow, dekretow kommissarskich i assessorskich W. X. Litew: do wybierania prowontow pomiernego, wagowego, brukowego, targowego tak w mieście J. K. Mci Grodnie, jako też na przedmieściach kontrahentom arędownym przy wydawaniu kontraktu w roku 1786 miesiąca 9bra 23 dnia sporządzony* [улетка] (далей *Instruktarz miasta J. K. Mci Grodna*).

¹⁴ *Писцовая книга Гродненской экономики* (далей ПКТЭ). Вильно, 1882. Т. 2. С. 303, 310.

¹⁵ *Obiasnienia Interessu miasta Seytowego J. K. Mci Grodna*, 1789, арк. Н.

¹⁶ Архіў гарадзенскіх францішканаў (далей АГФ). Рукапіс. *Inwentarze Konwentu Grodzieńskiego Xięży Franciszkanów*. S. 41.

¹⁷ НГАБ у Мінску. Ф. 1711, воп. 1, спр. 71, арк. 115, 262.

¹⁸ Kurzowa Z. *Język...* S. 75.

- ¹⁹ Галоўны Архіў Старажытных Актаў (далей ГАСА), Архіў Радзівілаў (АР). Аддзел XVIII, № 324, арк. 1.
- ²⁰ Навуковая бібліятэка ПАУ і ПАН у Кракаве (далей НБ ПАУ і ПАН у Кракаве). Рукапіс 369, арк. 60.
- ²¹ Аддзел Рукапісаў Бібліятэкі АН Літвы (далей АР БАН Літвы). Ф. I—18/2—151, арк. В.
- ²² *Obiasnienia...* арк. А [1].
- ²³ *Ibidem*. арк. А [2]; Літоўскі Дзяржаўны Гістарычны Архіў (далей ЛДГА). Старажытныя акты (далей СА), 11649.
- ²⁴ *Kurier Litewski*. 1761. № 29.
- ²⁵ ЛДГА. Ф. 11 воп. 1 спр. 18584.
- ²⁶ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 15, арк. 183.
- ²⁷ АГФ. *Inwentarze...* S. 41.
- ²⁸ НГАБ у Мінску. Ф. 1711, воп. 1, спр. 71, арк. 58v.
- ²⁹ АР БАН Літвы. Ф. I—18/2—151, арк. А, В.
- ³⁰ *Obiasnienia...* арк. А.
- ³¹ *Kommissya Porządkowa* у *Cywilno-Woyskowa powiatu grodzieskiego z magistratem miasta Grodna* ад 6 ліпеня 1791 г. [улётка] (далей *Kommissya Porządkowa*).
- ³² Kurzowa Z. *Język...* S. 75—77.
- ³³ ЛДГА. СА. 3862, арк. 30v.
- ³⁴ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 6, арк. 306; ЛДГА. СА. 3862, арк. 30v.
- ³⁵ ЛДГА. СА. 11649.
- ³⁶ *Obiasnienia...* арк. I.
- ³⁷ ГАСА. АР. Аддзел XVIII, № 323, арк. 226.
- ³⁸ ЛДГА. СА. 11649.
- ³⁹ *Instruktarz miasta J. K. Mci Grodna*.
- ⁴⁰ НГАБ у Мінску. Ф. 1711, воп. 1, спр. 71, арк. 274v.
- ⁴¹ *Ibidem*. арк. 58v.
- ⁴² НГАБ у Мінску. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 170.
- ⁴³ *Ibidem*. Ф. 1761, воп. 1, спр. 6, арк. 170; Гродзенскі дзяржаўны гістарычна-археалагічны музей (далей ГДГАМ). Фонды, № 15114.
- ⁴⁴ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 6, арк. 1022.
- ⁴⁵ Kurzowa Z. *Język...* S. 75; ЛДГА. Ф. 11, воп. 1, спр. 18584; НГАБ у Мінску. Ф. 1887, воп. 1, спр. 1, арк. 58v.
- ⁴⁶ АР БАН Літвы. Ф. I—18/2—151, арк. А [1].
- ⁴⁷ ГАСА. АР. Аддзел XVIII, № 323, арк. 29, 226; НГАБ у Мінску. Ф. 1711, воп. 1, спр. 1, арк. 115; *ibidem*. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 89.
- ⁴⁸ НГАБ у Мінску. Ф. 1711, воп. 1, спр. 1, арк. 115; ГАСА. АР. Аддзел XVIII, № 324, арк. 2.
- ⁴⁹ НГАБ у Мінску. Ф. 1711, воп. 1, спр. 71, арк. 115, 262.
- ⁵⁰ *Instruktarz miasta J. K. Mci Grodna*.
- ⁵¹ АГФ. *Inwentarze...* S. 52.
- ⁵² *Kommissya Porządkowa*.
- ⁵³ Ірэна Баярова звяртае ўвагу на страту ў XVIII ст. арфаграфічнага пазначэння назалізацыі. Гл.: Vajerowa I. *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku // Prace Językoznawcze*. Wrocław, 1964. Т. 38. S. 48; Kurzowa Z. *Język...* S. 81, 85—86.
- ⁵⁴ *Obiasnienia...* арк. F; ЛДГА. СА. 3862, арк. 70v; *Instruktarz miasta J. K. Mci Grodna*.
- ⁵⁵ *Instruktarz miasta J. K. Mci Grodna*.
- ⁵⁶ НГАБ у Мінску. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 347.
- ⁵⁷ ГАСА. АР. Аддзел XVIII, № 323, арк. 223.
- ⁵⁸ АР БАН Літвы. Ф. I—18/2—151, арк. С 2.
- ⁵⁹ ГАСА. АР. Аддзел XVIII, № 324, арк. 1, № 323, арк. 222.
- ⁶⁰ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 13, арк. 320.
- ⁶¹ *Ibidem*. № 1, арк. 200.
- ⁶² АГФ. [*Akt przyjęcia do bractwa św. Antoniego Padewskiego przy klasztorze franciszkanów w Grodnie Rajny Kierusakówny z Kamionki*] ад 12 сакавіка 1767 г. [улётка].
- ⁶³ ЛДГА. СА. 11649.
- ⁶⁴ ЛДГА. СА. 11649; АГФ. *Inwentarze...* S. 41, 43.
- ⁶⁵ ЯБ. Рукапіс 6357.
- ⁶⁶ НГАБ у Мінску. Ф. 1711, воп. 1, спр. 713, арк. 350.
- ⁶⁷ АГФ. *Inwentarze...* S. 42.
- ⁶⁸ НГАБ у Мінску. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 1.

- ⁶⁹ Ibidem. Ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 285.
- ⁷⁰ Ibidem. Спр. 5, арк. 74.
- ⁷¹ ЯБ. Руканіс 6357.
- ⁷² *Obiasnienia...* арк. В1.
- ⁷³ АГФ. *Inwentarze...* S. 41, 42.
- ⁷⁴ НГАБ у Мінску. Ф. 1711, воп. 1, спр. 71, арк. 274v.
- ⁷⁵ *ПКГЭ*. Т. 2, с. 303—204; НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 3, арк. 134v; *ibidem*. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 142, 501.
- ⁷⁶ АГФ. *Inwentarze...* S. 43.
- ⁷⁷ ГАСА. АР. Аддзел XVIII, № 323, арк. 21.
- ⁷⁸ АР БАН Літвы. Ф. 1—18/2—151, арк. А.
- ⁷⁹ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 6, арк. 1084; *Instruktarz miasta J. K. Mci Grodna*.
- ⁸⁰ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 3, арк. 43.
- ⁸¹ *obventio* — нясталы прыбытак, *apparentia* — знешні выгляд (АР БАН Літвы. Ф. 1—18/2—151, арк. В 2; АГФ. *Inwentarze...* S. 42; *Słownik łacińsko-polski*. Warszawa, 1959. Т. 1. S. 224).
- ⁸² АГФ. *Inwentarze...* S. 41.
- ⁸³ НГАБ у Мінску. Ф. 1711, воп. 1, спр. 71, арк. 200.
- ⁸⁴ Kurzowa Z. *Język...* S. 85—87.
- ⁸⁵ ГАСА. АР. Аддзел XVIII, № 323, арк. 29.
- ⁸⁶ *Obiasnienia...* арк. D 3.
- ⁸⁷ ЛДГА. СА. 11649.
- ⁸⁸ Ibidem.
- ⁸⁹ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 15, арк. 298.
- ⁹⁰ ЛДГА. СА. 11649.
- ⁹¹ ГАСА. АР. Аддзел XVIII, № 323, арк. 9.
- ⁹² Kurzowa Z. *Język...* S. 87—90.
- ⁹³ *Obiasnienia...* арк. А, С.
- ⁹⁴ ГАСА. АР. Аддзел XVIII, № 323, арк. 1.
- ⁹⁵ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 3, арк. 134v; спр. 6, арк. 835.
- ⁹⁶ Ibidem. Спр. 1, арк. 326; ЛДГА. СА. 11649.
- ⁹⁷ АГФ. *Inwentarze...* S. 43.
- ⁹⁸ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 6, арк. 654.
- ⁹⁹ Ibidem. Спр. 16, арк. 1157.
- ¹⁰⁰ ГАСА. АР. Аддзел XVIII, № 323, арк. 33.
- ¹⁰¹ АГФ. *Inwentarze...* S. 42—43.
- ¹⁰² АР БАН Літвы. Ф. 1—18/2—151, арк. А [1].
- ¹⁰³ *Instruktarz miasta J. K. Mci Grodna*.
- ¹⁰⁴ Kurzowa Z. *Język...* S. 94—99, 104—105.
- ¹⁰⁵ АГФ. *Inwentarze...* S. 9; ГАСА. АР. Аддзел XVIII, № 323, арк. 33; НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 6, арк. 654; спр. 16, арк. 545.
- ¹⁰⁶ НГАБ у Мінску. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 402.
- ¹⁰⁷ Ibidem. Ф. 1761, воп. 1, спр. 6, арк. 982.
- ¹⁰⁸ Ibidem. Ф. 1711, воп. 1, спр. 71, арк. 115.
- ¹⁰⁹ ЯБ. Руканіс 6357; *Gazeta Warszawska*. 1781. № 39; ГАСА. АР. Аддзел XVIII, № 323, арк. 229.
- ¹¹⁰ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 5, арк. 886; *ibidem*. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 402.
- ¹¹¹ ГАСА. АР. Аддзел XVIII, № 323, арк. 224.
- ¹¹² *Instruktarz miasta J. K. Mci Grodna*.
- ¹¹³ *Obiasnienia...* арк. В 1.
- ¹¹⁴ АГФ. *Inwentarze...* S. 9.
- ¹¹⁵ *Obiasnienia...* арк. G 1.
- ¹¹⁶ ЛДГА. Ф. 11, воп. 1, спр. 18584.
- ¹¹⁷ АГФ. *Inwentarze...* S. 42.
- ¹¹⁸ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 126; АГФ. *Inwentarze...* S. 9.
- ¹¹⁹ ЛДГА. СА. 11649.
- ¹²⁰ Ibidem.
- ¹²¹ ЯБ. Руканіс 6357; ЛДГА. Ф. 11, воп. 1, спр. 18584.

- ¹²² ГАСА. АР. Адзел XVIII, № 324, арк. 3.
- ¹²³ ЯБ. Рукапіс 6357.
- ¹²⁴ ЯБ. Рукапіс 6357; ЛДГА. Ф. 11, воп. 1, спр. 18584.
- ¹²⁵ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 102.
- ¹²⁶ ЛДГА. СА. 3862, арк. 29.
- ¹²⁷ ЛДГА. Ф. 11, воп. 1, спр. 18584; НБ ПАУ і ПАН у Кракаве. Рукапіс 369, арк. 54v.
- ¹²⁸ АГФ. *Inwentarze...* S. 51.
- ¹²⁹ Kurzowa Z. *Język...* S. 102—104.
- ¹³⁰ Тэрмін *antaba* (з нямецкай *Handhabe*) пераважаў на Мазовіі (за выключэннем паўднёвай часткі). Гл.: Basara J. *Terminologia budownictwa wiejskiego w dialektach polskich*. Cz. 2 // *Prace Językoznawcze*. Wrocław, 1964. Т. 43. S. 34; ГАСА. АР. Адзел XVIII, № 323, арк. 1, 21).
- ¹³¹ *Instruktarz miasta J. K. Mci Grodna*.
- ¹³² *Gazeta Warszawska*. 1781. № 39.
- ¹³³ ЛДГА. СА. 3862. Арк. 69v.
- ¹³⁴ *Obiasnienia...* арк. G 1; ЛДГА. СА. 11649.
- ¹³⁵ ЛДГА. СА. 11649.
- ¹³⁶ ПКГЭ. Т. 2. С. 297.
- ¹³⁷ Kurzowa Z. *Język...* S. 110—111.
- ¹³⁸ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 4, арк. 799.
- ¹³⁹ НБ ПАУ і ПАН у Кракаве. Рукапіс 369, арк. 91.
- ¹⁴⁰ АГФ. *Inwentarze...* S. 41, 42.
- ¹⁴¹ НГАБ у Мінску. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 87.
- ¹⁴² *Ibidem*. Ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 102; *Obiasnienia...* арк. С2.
- ¹⁴³ АР БАН Літвы. Ф. I—18/2—151, арк. В.
- ¹⁴⁴ НГАБ у Мінску. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 87.
- ¹⁴⁵ НБ ПАУ і ПАН у Кракаве. Рукапіс 66—66v. Цяжка адназначна сказаць, ці прыведзены прыклад быў узяты з размоўнай пальшчызны, альбо быў звязаны з яго субстратавым падмуркам. На карысць апошняга сведчыць факт, што ў беларускай мове спрашчэнне груп зычных утварае літаратурную норму. Такім чынам, страта сярэдняга гука ў слове *rzemiesnik* у паўночна-ўсходнім дыялекце магла быць новай формай, якая ўзнікла ў выніку сутыкнення польскага *rzemieślnik* ды беларускага *рамеснік* (Падлужны А. *Фанетычныя працэсы // Беларуская мова: Энцыклапедыя*. Мінск, 1994. С. 588).
- ¹⁴⁶ *Instruktarz miasta J. K. Mci Grodna*.
- ¹⁴⁷ Kurzowa Z. *Język...* S. 111—112.
- ¹⁴⁸ Заснавальнікам гэтага роду быў гаспадарскі пісар Васыко Дарашкевіч (мяжа XV—XVI ст.) Як вынікае з крыніц, у тых часы гэта была праваслаўная сям'я, пра што сведчыць факт пахавання Пракопа Хвалімера, сына Васыка, у склепах адной з гарадзенскіх праваслаўных цэркваў. У сваім тастаменце Пракоп запісаў, каб „[...] жона мая Ганна мае тело мое грешное поховати почтивие, яко то належыт, у церкви, у Городне на Подоле у Чеснога Хреста“ (*Акты Виленской Археографической Комиссии*. Вильно, 1894. Т. XXI. С. 438).
- ¹⁴⁹ АГФ. *Inwentarze...* S. 42, 51.
- ¹⁵⁰ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 16, арк. 473.
- ¹⁵¹ *Ibidem*. Спр. 13, арк. 380—381, 792; спр. 15, арк. 116—118; спр. 15, арк. 486—490; спр. 16, арк. 513.
- ¹⁵² *Ibidem*. Спр. 15, арк. 948.
- ¹⁵³ АР БАН Літвы. Ф. I—18/2—151, арк. А [1].
- ¹⁵⁴ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 9, арк. 66, 755.
- ¹⁵⁵ *Ibidem*. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 188.
- ¹⁵⁶ Kurzowa Z. *Język...* S. 116—161.
- ¹⁵⁷ ГАСА. АР. Адзел XVIII, № 323, арк. 223.
- ¹⁵⁸ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 15, арк. 1174.
- ¹⁵⁹ *Ibidem*. Ф. 1761, воп. 1, спр. 13, арк. 827.
- ¹⁶⁰ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 13 арк. 380—381, 792, спр. 15 арк. 116—118; спр. 15 арк. 486—490; спр. 16 арк. 513.
- ¹⁶¹ НБ ПАУ і ПАН у Кракаве. Рукапіс 369, арк. 66.
- ¹⁶² *Instruktarz miasta J. K. Mci Grodna*.
- ¹⁶³ НГАБ у Мінску. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 505. На прадукцыйнасць усходнеславянскага суфікса *-ina, -yna* звяртае ўвагу Зоф'я Курцова (Kurzowa Z. *Język...* S. 130).
- ¹⁶⁴ *Dziennik Handlowy*. 1787. Cz. 1—2. S. 44.
- ¹⁶⁵ НГАБ у Мінску. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 2, 45.
- ¹⁶⁶ *Ibidem*. Ф. 1761, воп. 1, спр. 10, арк. 1.

- ¹⁶⁷ Ibidem. арк. 1; Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 2; ЛДГА. Ф. 11, воп. 1, спр. 18584.
- ¹⁶⁸ *Obiasnienia...* арк. А 1.
- ¹⁶⁹ НГАБ у Мінску. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 91, 281; АГФ. *Inwentarze...* S. 188. Тэрмін *podproboszczu* азначаў вікарыя. Сустракаем яго ў паэме *Organy* (1784) Томаша Каятана Вянгерскага (Linde S. B. *Słownik języka polskiego*. Lwów, 1858. Т. IV. S. 239; *Słownik języka polskiego*. Warszawa, 1964. Т. 6. S. 701).
- ¹⁷⁰ НГАБ у Мінску. Ф. 1800, воп. 1, спр. 13, арк. 251; *Instruktarz miasta J. K. Mci Grodna*.
- ¹⁷¹ НГАБ у Мінску. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 91, 253.
- ¹⁷² Ibidem. арк. 172.
- ¹⁷³ Kurzowa Z. *Język...* S. 161—163, 172, 179, 180.
- ¹⁷⁴ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 15, арк. 298.
- ¹⁷⁵ Ibidem. Спр. 5, арк. 295; спр. 6, арк. 122, 487, 755, 1061.
- ¹⁷⁶ АР БАН Літвы. Ф. I—18/2—151, арк. А.
- ¹⁷⁷ ГДГАМ. Фонды. № 9217.
- ¹⁷⁸ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 13, арк. 260.
- ¹⁷⁹ Ibidem. Ф. 1887, воп. 1, спр. 1, арк. 58v.
- ¹⁸⁰ *Dziennik Handlowy*. 1787. Cz. 1—2. S. 44—45, 49; *Kommissya Porządkowa*.
- ¹⁸¹ *Instruktarz miasta J. K. Mci Grodna*.
- ¹⁸² НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 15, арк. 1289; АР БАН Літвы. Ф. I—18/2—151, арк. А [1].
- ¹⁸³ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 5, арк. 43.
- ¹⁸⁴ ЛДГА. СА. 3862, арк. 30v; СА. 11649.
- ¹⁸⁵ НГАБ у Мінску. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 188.
- ¹⁸⁶ Kurzowa Z. *Język...* S. 196; ЯБ. Рукапіс 6357.
- ¹⁸⁷ Kurzowa Z. *Język...* S. 185, 201—202.
- ¹⁸⁸ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 4, арк. 175.
- ¹⁸⁹ Ibidem. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 581; ЛДГА. СА. 3862, арк. 30v.
- ¹⁹⁰ Дадзенае пытанне разглядалася Галінай Турскай у працы: *Leksykalne pożyczki białoruskie w języku polskim (doba staropolska) // Sprawozdania z Prac Naukowych Wydziału Nauk Społecznych*. Wrocław, 1970. R. 13. Z. 2 (57). S. 77—92; idem. *O powstaniu...* S. 73—86.
- ¹⁹¹ *Instruktarz miasta J. K. Mci Grodna*.
- ¹⁹² ПКТЭ. Т. 2. С. 63.
- ¹⁹³ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 1, арк. 23.
- ¹⁹⁴ ПКТЭ. Т. 2. арк. 303; НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 10, арк. 569—570; ЛДГА. СА. 3862, арк. 2v.
- ¹⁹⁵ ГАСА. АР. Адзел XVIII, № 323, арк. 223; АГФ. *Inwentarze...* S. 52.
- ¹⁹⁶ НГАБ у Мінску. Ф. 1711, воп. 1, спр. 71, арк. 322v.
- ¹⁹⁷ Ibidem. Ф. 1761, воп. 1, спр. 13, арк. 639.
- ¹⁹⁸ ГАСА. АР. Адзел XVIII, № 324, арк. 1.
- ¹⁹⁹ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 6, арк. 318.
- ²⁰⁰ АГФ. *Inwentarze...* S. 52.
- ²⁰¹ Беларускае пазычанне *прабой*, што значыць *skobel*, узнікла ў разгледаным дыялекце, у мове насельніцтва паўночна-ўсходняй часткі Мазоўша, на Падляшшы ды Сувальшчыне (Basara J. *Terminologia...* S. 30; ГАСА. АР. Адзел XVIII, № 323, арк. 221).
- ²⁰² *Instruktarz miasta J. K. Mci Grodna*.
- ²⁰³ *Inwentarz...* S. 41, 51.
- ²⁰⁴ З'яўленне *γ* замест *в* перад націскным галосным сустракаецца на паўночным захадзе Беларусі (*Лінгвістычная геаграфія і групіўка беларускіх гаворак*. Мінск, 1968. С. 35, 274).
- ²⁰⁵ Беларускае пазычанне *абанал* (па абодва бакі): *Obiasnienia...* арк. С Н.
- ²⁰⁶ ГАСА. АР. Адзел XVIII, № 323, арк. 32, 224.
- ²⁰⁷ ЛДГА. СА. 11649.
- ²⁰⁸ НГАБ у Мінску. Ф. 1800 воп. 1, спр. 1, арк. 309, 310.
- ²⁰⁹ Ibidem. арк. 520.
- ²¹⁰ Ibidem. Ф. 1761, воп. 1, спр. 16, арк. 425.
- ²¹¹ Ibidem. Спр. 8 арк. 843.
- ²¹² Ibidem. Спр. 1, арк. 94; спр. 8, арк. 521, 691, 843.
- ²¹³ Ibidem. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 525.
- ²¹⁴ Ibidem, арк. 142; ЛДГА. СА. 11649 (імя Шымон у тарыфе дымой Горадні 1790 г. сустракаецца рэдка).
- ²¹⁵ ПКТЭ. Т. 2. С. 302, 304; ЛДГА. СА. 11649.
- ²¹⁶ ЛДГА. СА. 11649.

- ²¹⁷ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 126.
- ²¹⁸ ЛДГА. СА. 11649.
- ²¹⁹ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 8, арк. 521.
- ²²⁰ *ПКГЭ*. Т. 2. арк. 304.
- ²²¹ *АВАК*. Вильно, 1874. Т. VII. С. 472—473; НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 10, арк. 605.
- ²²² ГАСА. АР. Аддзел XVIII, № 324, арк. 225, 228.
- ²²³ ЛДГА. СА. 3862, арк. 16v. Няўстойлівасць прозвішчаў вынікае, падобна, з нізкага грамадскага статусу гарадзенскіх гарбароў.
- ²²⁴ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 8, арк. 691.
- ²²⁵ *Ibidem*. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 171.
- ²²⁶ ЛДГА. СА. 3862, арк. 30v.
- ²²⁷ НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 8, арк. 843.
- ²²⁸ ГАСА. АР. Аддзел XVIII, № 324, арк. 225; НГАБ у Мінску. Ф. 1761, воп. 1, спр. 16, арк. 230; *Obiasnienia...* арк. 31.
- ²²⁹ Kurzowa Z. *Język...* S. 488—289; Bajerowa I. *Kształtowanie...* S. 27—31.
- ²³⁰ НБ ПАУ і ПАН у Кракаве. Рукапіс 369, арк. 66v—67.
- ²³¹ НГАБ у Мінску. Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 548.
- ²³² Трэба адзначыць, што пра неабходнасць даследавання гісторыі разнавіднасцяў польскай мовы ў Літве і Беларусі, у тым ліку і гарадзенскай, казала Зоф'я Курцова. Гл.: *O potrzebie badań nad polszczyzną kresową // Studia nad polszczyzną kresową*. Т. 1. Wrocław, 1982. Т. 98. S. 16.
- ²³³ Bajerowa I. *Kształtowanie...* S. 27—31, 69.
- ²³⁴ Turcka H. *Leksykalne...* S. 82—91.
- ²³⁵ Наконт этнаканфесійнай структуры старажытнай Горадні гл.: Gordziejew J., *Socjotopografia Grodna w XVIII w.* Торуń, 2002. S. 258—271; Гардзеў Ю. Рэц. на: *Черепица В. Н. Гродненский православный некрополь (с древнейших времён до начала XX века)*. Гродно, 2001 // Гістарычны альманах. Т. 8. Гародня, 2003. С. 195—203.
- ²³⁶ АГФ. *Inwentarze...* S. 188.
- ²³⁷ Род Анджэйковічаў меў маенткі ў ваўкавыскім ды гарадзенскім паветах. Тадэвуш Анджэйковіч — пінскі гродскі (1777), а таксама гарадзенскі гарадскі пісар (1786) (Boniecki A. *Herbarz Polski*. Warszawa, 1899. Т. 1. S. 41).
- ²³⁸ НБ ПАУ і ПАН у Кракаве. Рукапіс 369, арк. 98.
- ²³⁹ Як вядома, прадстаўнікі гэтай заможнай гарадской сям'і ў XVIII ст. засядалі ў гарадзенскім магістраце (*АВАК*. Т. VII. С. 472—473).
- ²⁴⁰ Мовазнаўчыя матэрыялы ілюструюць міграцыйныя кірункі ў ВКЛ. Пра гэта сведчыць, напрыклад, тэрмін *antaba*, які, можна меркаваць, трапіў сюды з Мазовіі (Basara J. *Terminologia...* S.34, 58; ГАСА. АР XVIII. Nr 323, арк.1, 21).

Hrodna town books language problems in Early Modern Times

J u r y   H a r d z i e j e c

The article is devoted to investigation of Polish language documents in Hrodna magistrate and language relations in Early Modern Hrodna. The magistrate books, materials of magnate archives, publications of townspeople, inventories of Hrodna catholic convents and the press of that time were examined.

Beginning with the XVI century the Polish language spread quickly in daily and public life of Grand Duchy of Lithuania towns. Town public authorities mostly spoke Polish in everyday intercourse. This group included governors of town magistrates, well-off merchants or real-estate property owners. They merely used cultural wealth of nobility owing to the absence of cultivated canons and patterns of townspeople culture. District nobility, who often came to town to take part in diet and readily bought country-estates there, used more Polish. Unprivileged town-dwellers and petty nobles mostly spoke their mother tongue.

The development of the Polish language as means of official communication in the GDL resulted in the appearance and formation of northeastern Polish dialect. Within XVI—XVII centuries Polish gradually fills the place that used to belong to the formal Ruthenian language in public usage and in the XVIII century Polish utterly replaces it.

Rich archive heritage created across the generations by scribes of Hrodna chancellery, perfectly evidences the stages of development of Polonisms in Early Modern Times. The analysis of collected material once again proves that apart from general tendencies inherent to the development of the Polish

literary language, the Polonisms used in Grand Duchy of Lithuania town chancelleries, were characterized by certain conservatism. This became apparent in slow pace of changes by which the General Polish language was affected and in functioning of archaisms that might to a certain degree be related to the influence of the Ruthenian language environment. The contacts of Polish and Ruthenian language systems resulted in the appearance of innovation forms and their symbiosis, and, in many cases, such a phenomenon as hypercorrectness.

The Hrodna sources show the landmarks of the Polish language development spoken in the GDL, its contact with colloquial Ruthenian. As a result, the phenomena characteristic of Ruthenian occur in Polish language documents. They include the appearance of *a* instead of *o* in unstressed syllables (*paręce*), appearance of the sound *o* before the stressed *o* (*Lewon*) or *u* (short *u*) after a vowel (*Hauryło*). Apart from substance phonetization of the Polish language, the native speakers often used Ruthenian lexicon to denote buildings, objects of public usage, housekeeping, consumer commodities, handicraft wares and social relations: *odryna, płaszcz, powieć, czerha, stol, swiren*. Ruthenian names written in Latin could also be found: *Hrehory, Ławryn, Panas, Hauryło, Symon, Zmitruk* (1790), *Hardziejewski, Hanczaruk, Hapanowicz*. The analysis of documents evidences of inflexion declinations of nouns (grammatical gender declination, Ruthenian gradation of *yz* or appearance of nouns of masculine gender with *-a* ending in nominative case), which might be related to Ruthenian language standard.

Фабіян Акінчыц — правадыр беларускіх нацыянал–сацыялістаў

Ю р ы Т у р о н а к

Напрыканцы 1933 г. на заходнебеларускай сцэне ўзнікла групоўка, якая абвясціла сябе нацыянал–сацыялістычным актывам. Яе заснавальнікам, ідэолагам і правадыром быў Фабіян Акінчыц, які вопыт палітычнай дзейнасці здабываў у партыі расійскіх эсэраў, у БСР Грамадзе, Цэнтрааюзе і іншых беларускіх арганізацыях¹.

Пад уражаннем перамогі нацыянал–сацыялістычнага руху ў Нямеччыне Акінчыц канчаткова адмовіўся ад ілюзіі дэмакратычнага ладу і дайшоў да пераканання, што нацыянальныя і сацыяльныя нягоды беларускага народа можа паспяхова вырашыць ажыццяўленне праграмных прынцыпаў нацыянал–сацыялізму, такіх, як умацаванне нацыянальнай супольнасці, класавая салідарнасць, сацыяльны прагрэс, канфесійная свабода і іншыя.

Акінчыц і яго паплечнікі лічылі, што ўз'яднанне разарваных Рыжскім трактатам беларускіх зямель магчыма толькі ў выніку вайны. Гэты іх погляд асуджаўся гісторыкамі БССР, якія быццам бы не ведалі таго, што ў канцы 1939 г. далучэнне заходнебеларускіх абшараў да Савецкай Беларусі адбылося выключна ў выніку агрэсіі Чырвонай Арміі на Польшчу.

Прэсавым органам беларускіх нацыянал–сацыялістаў быў часопіс „Новы Шлях“, які выдаваўся з лістапада 1933 да лістапада 1937 г. пад рэдакцыяй Уладзіслава Казлоўскага. Часопіс выходзіў у сярэднім раз на два месяцы, у невялікім фармаце, аб'ёмам 8 старонак, а яго разавы наклад не перавышаў 500 асобнікаў.

Беларускія і польскія апаненты нярэдка лічылі групоўку Акінчыца агентурай нямецкіх нацыстаў, якая фінансавалася берлінскімі ўладамі. Магчыма, гэтыя ацэнкі адпавядалі сапраўднасці, аднак сціплы выгляд „Новага Шляху“ і адсутнасць іншай прапагандысцкай літаратуры паказвае, што фінансавая дапамога нямецкіх ідэалагічных саюзнікаў магла быць, хутчэй за ўсё, сімвалічнай.

Прагматычныя немцы не спяшаліся выдаткоўваць грошы. На гэта былі істотныя прычыны: па–першае, слабое зацікаўленне беларускай інтэлігенцыі і сялянства новым ідэалагічным напрамкам і, па–другое, супрацьдзеянне польскіх адміністрацыйных улад, якія ў кастрычніку 1936 г. забаранілі правядзенне з'езда беларускіх нацыянал–сацыялістаў, а восенню 1937 г. — усю іх дзейнасць у пагранічнай зоне 150 км, г. зн. на большай частцы заходнебеларускай тэрыторыі².

На гэтым закончылася дзейнасць юрыдычна неаформленай партыі нацыянал–сацыялістаў. Рэдакцыя „Новага Шляху“ была перанесена ў Ліду, дзе 25 лістапада 1937 г. выпусціла апошні нумар газеты. У снежні 1936 г. Акінчыц абвясціў сябе хворым, вярнуўся ў свае Акінчыцы і чакаў выбуху, які павінен быў разбурыць створаны ў Версалі і Рызе палітычны лад у Еўропе.

Пасля таго як у студзені 1939 г. польскі ўрад адкінуў прапанаваны Гітлерам праект сумеснага паходу на Савецкі Саюз, нямецка–польская вайна ўжо была непазбежнай. Вясной Акінчыц выехаў у Нямеччыну і прапанаваў дыверсійныя паслугі беларускіх нацыянал–сацыялістаў у спадзяванай вайне. З такой мэтай у чэрвені 1939 г. у вольным горадзе Данцыг (Гданьск) была арганізавана сустрэча нямецкіх чыноўнікаў з беларускімі нацыстамі³.

Незалежна ад прынятых пастановаў, пра якія пакуль што не выяўлена дакладных архіўных матэрыялаў, Данцігская канферэнцыя не мела практычных наступстваў. Пасля жнівеньскага пагаднення ўрадаў СССР і Нямеччыны аб сумесных дзеяннях Вермахта і Чырвонай Арміі ў Польшчы любая падтрымка беларускіх нацыянал-сацыялістаў ужо не была патрэбная. Больш за тое, кіруючыся карэктнымі адносінамі да новага саюзніка, нямецкія ўлады забаранілі эмігранцкім арганізацыям у Нямеччыне выказваць вусна ці пісьмова варожае стаўленне да Савецкага Саюза⁴.

Акінчыц апынуўся ў складаным становішчы і чакаў на ласкавасць лёсу. Аднак нямецкія ўлады, відаць, не спышаліся з яго выкарыстаннем. Паводле Станіслава Грынкевіча (малодшага), 4 лістапада 1939 г. Акінчыц узначаліў Беларускае прадстаўніцтва ў Берліне — урадавую ўстанову, у якой не мог разгортваць некантраляваную палітычную дзейнасць⁵. Алесь Вініцкі лічыць, што ў снежні 1939 г. Акінчыцу даручылі выпуск першых нумароў „Раніцы“⁶. Аднак і ў Прадстаўніцтве, і ў рэдакцыі ён працаваў толькі некалькі тыдняў і на пачатку 1940 г. быў накіраваны ў Варшаву для арганізацыі Беларускага самадапамогавага камітэта ў Генералгубернатарстве.

Новая роля, відаць, адпавядала Акінчыцу, які на базе сваіх аднадумцаў у Генералгубернатарстве спадзяваўся стварыць грамадскую апору для беларускай нацыянал-сацыялістычнай арганізацыі. Аднак, калі ў лютым або на пачатку сакавіка 1940 г. ён прыбыў у Варшаву, тут ужо дзейнічаў камітэт, заснаваны напрыканцы 1939 г. маладым лекарам Міколам Шчорсам. Пачалося змаганне за кіраўніцтва. Акінчыц, карыстаючыся падтрымкай берлінскіх чыноўнікаў, у сакавіку 1940 г. выключыў Шчорса і яго каманду з камітэта, што ў сваю чаргу выклікала абурэнне і супрацьдзеянне яго актывістаў. Спатрэбілася інтэрвенцыя нямецкай службы бяспекі, якая ў палове 1940 г. ліквідавала скандал — вярнула Шчорса на пасаду старшыні камітэта, а Акінчыца адправіла ў Берлін⁷.

Такой трактоўкі Акінчыц не чакаў. Маючы на ўвазе некалькігадовае супрацоўніцтва з нямецкімі нацыянал-сацыялістамі, ён спадзяваўся на кіраўнічую ролю сярод беларускіх эмігранцкіх груп у Нямеччыне і на акупаваных ёю тэрыторыях. Аднак дагэтуль яму не шанцавала і раз-пораз ён быў вымушаны саступаць кіраўнічыя пасады ў Берліне і Варшаве сваім канкурэнтам. Непакоела яго і дзейнасць лідэра пражскай групоўкі Івана Ермачэнкі, які запрашаўся ў міністэрства замежных спраў у Берліне.

Неўзабаве пасля вяртання ў Берлін Акінчыц разгарнуў змаганне за лідэрства. На гэта паўплывала адна важная прычына: 21 ліпеня 1940 г. Гітлер абвясціў галоўнаму камандаванню Вермахта сваё рашэнне аб походзе на СССР, якога чакалі ўсе беларускія групоўкі ў Берліне, Парыжы, Празе і Варшаве. Паслядоўна адкрывалася перспектыва дзейнасці ў акупаванай Беларусі, у сувязі з чым змаганне за лідэрства набывала новую якасць, непараўнальную з рэальнымі эміграцыі.

1 лістапада 1940 і 10 студзеня 1941 г. Акінчыц накіраваў ва ўсходняе бюро нацысцкай партыі два мемарыялы з прапановай паслуг беларускіх нацыянал-сацыялістаў у чаканых падзеях⁸. Паводле Акінчыца, заснаваная ў 1940 г. у Варшаве група яго аднадумцаў планавала актывізаваць сваю дзейнасць галоўным чынам у наступных сферах:

— выпуск брашур;

— арганізацыя курсаў па падрыхтоўцы палітыкаў, адміністрацыйных і гаспадарчых службаў, публіцыстаў і журналістаў, між іншым, з ліку ваеннапалонных беларускай нацыянальнасці;

— падрыхтоўка дыверсійных груп для дзейнасці на тэрыторыі Беларускай ССР.

Далей Акінчыц пісаў, што такія задачы маглі выканаць толькі яго аднадумцы, у сувязі з чым ім павінна быць вызначана кіраўнічая роля. „Другая палітычная група, — пісаў ён, — настроена дэмакратычна. Яе адносіны да камуністаў сумніцельныя, яны патаемна сімпатызуюць яўрэям, схільны да панславізму, з скрытым недаверам адносяцца да Нямеччыны. Яна (група. — Ю.Т.) не верыць у перамогу Нямеччыны і, мяркуючы па яе палітычнай пазіцыі, імкнецца не скампраметаваць сябе ні перад палякамі, ні перад камуністамі, або лічыць на тое, што пасля паражэння Нямеччыны камуністы, а разам з імі палякі і яўрэі будуць панаваць у Еўропе. Гэтая група адносіцца да нашай арганізацыі вельмі варожа, пастаянна імкнецца яе знішчыць і ні ў якім разе не дапусціць, каб нямецкія ўстановы лічыліся з яе поглядамі“.

Следам за такой характарыстыкай незалежных ад Акінчыца груп вёўся іх даносы на іх кіруючых дзеячаў — рэальных і ўяўных канкурэнтаў: Міколу Шчорса, Вінцэнта Гадлеўскага і Янку Станкевіча ў Варшаве, Вітаўта Тумаша ў Лодзі, Анатоля Шкутку ў Берліне, якія, на думку Акінчыца, павінны быць заменены яго аднадумцамі. Крытыкаваліся і беларусы ў Празе, большасць якіх, паводле аўтара мемарыялаў, былі настроены дэмакратычна і лева.

Аднак і гэтым разам намаганні Акінчыца былі безвыніковыя. У сувязі з забаронай дзейнасці ў Нямеччыне і на акупаваных ёю абшарах любых, акрамя NSDAP, палітычных партый, не магла быць заснавана і партыя беларускіх нацыянал-сацыялістаў, а яе прыхільнікі выконвалі даручэнні нямецкіх уладаў у індывідуальным парадку.

Не браліся пад увагу і парады наконт разведвальнай і дыверсійнай службы. Галоўнае камандаванне Вермахта і без Акінчыца ведала як рыхтавацца да вайны і толькі са снежня 1940 да сакавіка 1941 г. заслала ў заходнія раёны СССР 66 шпіёнска-дыверсійных груп, якія складаліся з беларусаў, украінцаў, літоўцаў і іншых⁹. Дарэчы, некаторыя з іх былі арганізаваны не толькі з дапамогай Акінчыца, але і ягоных апанентаў — Шчорса, Гадлеўскага, Тумаша і, магчыма, іншых¹⁰.

Улады не дапусцілі Акінчыца і да афіцыйнай прапагандысцкай дзейнасці. Верагодна, на гэта ўплываў яго бескампрамісны антыбальшавізм, які не адпавядаў тагачасным адносінам Нямеччыны да Савецкага Саюза. Па гэтай прычыне ён быў вымушаны пакінуць рэдакцыю „Раніцы“, а таксама не ўдзельнічаў у прапагандысцкай арганізацыі „Вінета“. Усё ж у першай палове 1941 г. Акінчыц і яго людзі выпусцілі ў Берліне рататарнай тэхнікай дзве брашурны пад псеўданімам Усевалада Вераса „Як стварыць нашу сілу“ і „Шляхам барацьбы Беларусі з Масквою“, якія знешне нагадвалі нелегальныя публікацыі¹¹.

Летам 1941 г., калі служба бяспекі ў Берліне, Варшаве і Лодзі накіроўвала ў акупаваную Беларусь дзесяткі беларусаў для арганізацыі адміністрацыі, Акінчыц надалей заставаўся ў Берліне і сачыў за падзеямі ў Беларусі. Тым часам весткі, якія атрымліваў, не суцяшалі.

Асабліва істотнае значэнне мела кадравы становішча ў першыя месяцы акупацыі. Прывезеныя з эміграцыі кадры (паводле розных ацэнак — ад 30 да 50 чалавек) былі нешматлікія і ў большасці непадрыхтаваныя для выканання патрабаванняў акупацыйных уладаў. Выключна слабы быў удзел беларусаў у арганізацыі службы парадку (дапаможнай паліцыі), таму нямецкія вайсковыя ўлады накіроўвалі ў Беларусь літоўскія, латышскія і ўкраінскія паліцэйскія фармаванні, а ў яе заходніх акругах ахвотна давяралі кіраўніцтва мясцовай адміністрацыяй і дапаможнай паліцыяй больш вопытным палякам. З пачаткам верасня 1941 г. частка Беларусі з Мінскам была перададзена цывільным уладам, аднак патэтычныя заклікі і лозунгі яе генеральнага камісара Вільгельма Кубэ („Беларусь для беларусаў“ і падобныя) пакуль што не мянялі становішча.

Сярод беларускіх дзеячаў, якія спадзяваліся на падтрымку нямецкімі ўладамі іх нацыянальна-дзяржаўных памкненняў, запанавала расчараванне. Адны лічылі, што немцы не давяраюць беларусам і фаварызуюць палякаў і літоўцаў, а іншыя самакрытычна прызнавалі сваю няздольнасць стварыць нацыянальнае самакіраванне нават у тых сціплых рамках, якія дапускаліся акупацыйнымі ўладамі. У многіх выпадках пачуццё сваёй няпаўнаважнасці перапляталася з бязрадаснасцю, што садзейнічала пашырэнню настрояў пасіўнасці і адмаўлення ад грамадскай дзейнасці.

Бадай першы расчараваўся старшыня групы „Цэнтр“ доктар Мікола Шчорс, які ў ліпені — жніўні 1941 г. на чале групы эмігрантаў імкнуўся арганізаваць у Беларусі краёвае самакіраванне пад нямецкім патранатам. Аднак некампетэнтнасць ваенных уладаў і абьякавасць нешматлікіх нацыянальных дзеячаў вымусіла яго адмовіцца ад гэтага намеру і вярнуцца ў Варшаву. Так без ніякіх намаганняў Акінчыца выпаў з палітычнай гульні яго галоўны канкурэнт да ўяўнай улады ў Беларусі. Па іншых прычынах не змог замацавацца ў Мінску і Радаслаў Астроўскі, які ў кастрычніку 1941 г. выехаў у Бранск і пазней — у Смаленск.

Аднак і цяпер не збыліся спадзяванні Акінчыца на ролю беларускага лідэра. У верасні 1941 г. міністр акупаваных усходніх абшараў Альфрэд Розенберг паслаў у Мінск доктара Івана Ермачэнка, які ўзначаліў Беларускаю народную самапомач (БНС) — пакуль што адзіную легальную грамадскую арганізацыю. Ермачэнка карыстаўся даверам генеральнага камісара Кубэ, яны разам ажыццяўлялі розныя мерапрыемствы, накіраваныя на паступовую беларусізацыю адміністрацыі, арганізацыю антыпартызанскай Самааховы, развіццё школьніцтва і нацыянальнай самасвядомасці народа, на стварэнне ў перспектыве беларускай дзяржавы з Ермачэнкам як прэм'ерам яе ўрада.

Такі кірунак дзеянняў Кубэ і Ермачэнкі, на добры лад, няшмат адрозніваўся ад імкненняў Акінчыца з адным выняткам — ён сам хацеў быць будаўніком беларускай дзяржавы. Цяпер, пасля адыходу з палітычнай сцэны Шчорса і Астроўскага, яго галоўным праціўнікам стаў Ермачэнка. Аднак змагацца з ім Акінчыцу было няпроста — абодва былі служачымі ведамства Розенберга, таму ніякія звыклыя дзеянні Акінчыцу не варажылі поспеху і трэба было выяўляць новыя ініцыятывы.

Паколькі партыйная дзейнасць была забаронена нямецкімі ўладамі, летам 1941 г. Акінчыц выпрацаваў альтэрнатыўную канцэпцыю „руху маладых актывістаў“, мэтай якога было

ўзгадаванне беларускай моладзі ў духу адданаці акупацыйнаму рэжыму. Паводле яго задумы, моладзь павінна была ўдзельнічаць у змаганні з ворагамі новага ладу, між іншым, ствараць свае атрады СС, а ў перспектыве быць падставай агульнакраёвай беларускай арганізацыі, якая была б надзейнай апорай нямецкага кіраўніцтва. У прыватнасці, беларускія юнацкія атрады СС дазволілі б замяніць літоўскія, латышскія і ўкраінскія паліцэйскія батальёны і паўплываць на рост нацыянальнай самасвядомасці народа.

Улічваючы скептыцызм Розенберга і яго чыноўнікаў у вырашэнні беларускага пытання, Акінчыц насуперак спадзяванням беларускіх канкурэнтаў даказваў, што пакуль не існавала магчымасці стварэння беларускай дзяржавы — для гэтага не было належных умоў: народ знаходзіўся ў летаргічным сне, нацыянальная свядомасць — паралізавана. Таму не маглі быць творцамі Беларусі „папяровыя генералы, прафесары і дактары“, якія хацелі б адраджаць яе зверху — беларускае адраджэнне трэба пачынаць знізу пад нямецкім кіраўніцтвам¹².

Усё ж, нягледзячы на зацікаўленне некаторых ваенных камендатур, аднадумцам Акінчыца не ўдалося заснаваць такую арганізацыю моладзі ў краёвым маштабе, але прынамсі ў Глыбоцкай акрузе летам 1941 г. яна была створана. Восенню гэтага ж года яна была ўхвалена круговым камісарам Паўлем Гахманам і дзейнічала да чэрвеня 1943 г., калі ўлілася ў арганізаваны тады Саюз беларускай моладзі (СБМ)¹³. Магчыма, яе заснавальнікам у Глыбокім быў паплечнік Акінчыца Уладзіслаў Казлоўскі.

Гэтым разам ініцыятыва Акінчыца не была безвыніковай. Праўда, стварэнне „руху маладых актывістаў“ пакуль што не адбылося, але яго канцэпцыя, якая адлюстравалася ў рапартах службы бяспекі, стала вядомай у берлінскіх кіраўнічых колах, зацікаўленых ўзгадаваннем надзейных кадраў для акупацыйнага праўлення ў Беларусі. Стварыць гэтыя кадры Розенберг даручыў Акінчыцу.

Познім летам, пасля атрымання згоды галоўнага камандавання Вермахта, ведамства Розенберга дазволіла Акінчыцу выбраць з лагераў савецкіх ваеннапалонных пэўную колькасць інтэлігентных беларусаў для працы ў якасці перакладчыкаў і прапагандыстаў у нямецкіх установах у Беларусі. Не закраналіся пры гэтым у размовах з Акінчыцам ці беларускімі арганізацыямі ў Берліне палітычныя аспекты гэтых акцый¹⁴. У верасні 1941 г. была створана камісія, якая працэсвала лагеры палонных і ацэньвала кваліфікацыю кандыдатаў на падрыхтоўчы курс у мясцовасці Вустрада пад Берлінам. Працай камісіі кіраваў Акінчыц, а яе членамі былі Васіль Камароўскі і Аляксандр Крыт. Неўзабаве да іх далучыўся Генрык Барановіч. З восені 1941 г. яны працавалі як арганізатары і лектары ў Вустрадаўскай школе прапагандыстаў¹⁵. Магчыма, працавалі там яшчэ іншыя асобы, пра якіх пакуль што няма пэўных звестак.

Няма дакладных дадзеных і пра колькасць палонных чырвонаармейцаў, якія пагадзіліся з прапановай камісіі і перавыхоўваліся ў Вустраве. Паводле Сымона Шаўцова, сабралася там 80 беларусаў¹⁶. Іван Касяк ацэньваў іх колькасць на 60 чалавек¹⁷. Няясныя выказванні Алеся Вініцкага, які піша, што з лагераў было выбрана каля сотні кандыдатаў, аднак курс праслухала ўсяго каля 20 чалавек¹⁸. Усе гэтыя звесткі выглядаюць неверагодна ў супастаўленні з інфармацыяй Аляксея Салаўёва, паводле якой толькі ў лютым 1942 г. у Мінск на чале з Акінчыцам прыбыла група прапагандыстаў у колькасці 70 чалавек¹⁹. Магчыма, агульная колькасць дастаўленых у Беларусь гадунцоў Акінчыца перавышала сотню.

Няшмат вядома і пра персаналіі Вустрадаўскіх курсантаў. Тыя, якім пасля вайны ўдалося пазбегнуць прымусовай рэпатрыяцыі ў СССР, — як Уладзімір Гарэлік (Латушкін) і Язэп Лешчанка (літаратурны псеўданім Міхась Кавыль), — маўчалі, і толькі Сымон Шаўцоў з Аўстраліі напрыканцы жыцця апублікаваў кароткі ўспамін аб Акінчыцавай школе і яе навучэнцах (Мая адысея. Вільня, 1999). Таксама маўчалі на эміграцыі Барановіч, Камароўскі і Крыт, а Вініцкі ў сваіх „Матэрыялах да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне“ прыныпова пазбягаў называць прозвішчы курсантаў. У апошнія гады крыху персанальных звестак выявілі мінскія даследчыкі СБМ Алег Гардзіенка і Аляксандр Каваленя, якія карысталіся архіўнымі крыніцамі.

На падставе гэтых публікацый можна вызначыць прозвішчы 18 курсантаў: Бабкоў, Язэп Беразоўскі, Сяргей Бузак, Бядрыцкі, Уладзімір Гарэлік, Міхась Ганько, Гарбуноў, Жыркевіч, Мікіта Каляда, Калядка, Карваеў, Язэп Лешчанка, Палікарп Манькоў, Зміцер Стэльмах, Георгі Фролаў, Міхась Цікуноў, Сымон Шаўцоў і Фёдар Шпак. Усе яны былі афіцэрамі Чырвонай Арміі і акрамя Міхася Ганька ўсе паходзілі з усходняй Беларусі, дзе атрымалі адукацыю і ўзгадоўваліся ў духу камуністычнай ідэалогіі і савецкага патрыятызму. Палонныя афіцэры былі звыклія да дысцыпліны і нацыянальнымі амбіцыямі ў большасці не кіраваліся. Відаць, гэтыя якасці вырашылі іх дапушчэнне на курс і да службы ў Беларусі.

Заняткі ў Вустраве трывалі каля шасці месяцаў з кожнай групай курсантаў. За гэты час яны павінны былі засвоіць прынцыпы дзеяння нямецкай цывільнай адміністрацыі ў Беларусі, метады змагання з бальшавіцкай ідэалогіяй, вывучалі нямецкую і беларускую мовы, практыкаваліся ў публічных выступленнях. Асаблівую ўвагу Акінчыц звяртаў на азнаямленне слухачоў з сваёй нацыянальнай канцэпцыяй, прычым прышчапляў ім пагарду да — на яго думку — „бесхрыбетных шкурнікаў“, „гнілых дэмакратаў“ і да т. п., якія, карыстаючыся непаслядоўнасцю нямецкага кіраўніцтва, пралезлі ў БНС.

Пасля сканчэння курса Акінчыц дастаўляў падрыхтаваныя групы прапагандыстаў у Мінск і перадаваў іх у аддзел прапаганды генеральнага камісарыята. Там іх накіроўвалі ў паасобныя акруговыя камісарыяты цывільнай зоны Беларусі. У Мінску працавалі, між іншым, Бузак, Ганько, Гарэлік, Лешчанка, Стэльмах, Шаўцоў, у Баранавічах — Бядрыцкі, Гарбуноў, Шпак, у Слуцку — Манькоў, у Лідзе — Бабкоў, у Наваградку — Каляда. Прапагандысты выконвалі загады толькі нямецкіх устаноў і не ўключаліся ў сферу дзейнасці БНС. Акрамя некалькіх перабыткаў да партызанаў пераважная іх большасць апраўдала давер свайго настаўніка.

Так сфармавалася апазіцыйная да БНС–аўскага кіраўніцтва нацыянал–сацыялістычная групоўка. Кіравалася яна ідэямі Акінчыца, выкладзенымі ў Вустраве і ў яго аб’ёмным артыкуле „Думкі на часе“, апублікаваным у „Беларускай Газэце“ (28.03.—11.04.1943), якія можна рэзюмаваць наступным чынам.

— Вайна вядзецца ў імя будучыні ўсяго культурнага свету. Ад таго, якая сіла пераможа, залежыць лёс усіх народаў. Вайна вядзецца за перабудову Еўропы на новых палітычных і гаспадарчых падставах. Нам, беларусам, не даводзіцца шкадаваць даваенную Еўропу — нічога ў ёй мы не мелі і мець не маглі.

— Мы не павінны глядзець на гэтую вайну толькі з беларускага пункту гледжання. Беларуская справа будзе развязана на нашу карысць пасля таго, як вораг будзе знішчаны і ў Еўропе будзе запачаткаваны новы парадак, абапёрты на выключэнні з грамадскага жыцця бальшавізму і жыдоўства.

— У гэтым змаганні няма месца нейтральнасці. Той, хто супраць бальшавіцкай камуны, можа знайсці разнакія магчымасці дапамогі фронту. Трэба праводзіць ачышчэнне краю ад бальшавікоў і іх агентаў, выкрываць падрыўныя метады іх дзейнасці, арганізаваць добры тыл для арміі, даць хлеб.

— Сапраўдная народная ўлада павінна быць створана ў выніку грамадскага пераўзгадавання нашага народа пад вызначальным уплывам яснай цвёрдай ідэалогіі, адпаведнай вымогам жыцця ў агульнаеўрапейскім маштабе.

— Трэба размежавацца з людзьмі, якія інакш думаюць і дзейнічаюць на карысць варожых беларускай справе сіл. Выкінуць трэба і тых, хто хацеў бы заняць залатую сярэдзінку. У сучасную часіну ім месца няма. Хто не з намі — той супраць нас. Хто не хоча актыўна змагацца з бальшавізмам і яго наю спадчынаю, хто чакае на адпаведнае надвор’е, той вораг. Трэба нарэшце зрабіць канчатковы парадак з тым бальшавіцкім ахвосцем, якое засталася і якое свой бальшавіцкі глудз сарамліва прыкрывае рознымі фігавымі лісткамі, як, прыкладам, славянафільствам ці нечым іншым, згатаваным у маскоўскай кухні.

— Ёсць у нас „палітыкі“, якія заклікаюць „ні ў якім выпадку не расцярушаваць нашае ўвагі, не адцягваць яе ад сваіх беларускіх спраў“, ды нагадваюць, што „веліч сучасных падзеяў не павінна зацямяць «маласці» нашае справы і перашкаджаць у будаванні нашага заўтра, у збіранні і ўмацаванні нашых беларускіх сілаў“. Такім „палітыкам“ трэба прыгадаць, што лёс беларускай справы залежыць выключна ад лёсу антыбальшавіцкага фронту. Было б вялікім няшчасцем для беларусаў, калі б у гэтую часіну, калі край разбураны і выбіты з каляіны нармальнага жыцця, да ўлады над ім дарвалася нейкая кампанія людзей, якія нічога за сабой не маюць, акрамя хваравітых амбіцыяў і прагі ўлады.

На думку Акінчыца, выказаную ў кастрычніку 1942 г. у Баранавічах, для вырашэння гэтых праблем неабходна стварыць адпаведную палітычную арганізацыю, рэарганізаваць адміністрацыю і замяніць „варожыя элементы“ паслядоўнымі прыхільнікамі нацыянал–сацыялістычнай ідэалогіі. На такую ідэалогію павінны абапірацца ўсе беларускія арганізацыі, паліцыя, школьная адукацыя як зыходны пункт пераўзгадавання ўсяго грамадства²⁰.

Аднак Кубэ, які па–свойму разыгрываў карту беларускага нацыяналізму, ігнараваў патрабаванні Акінчыца і не дазваляў газетам змяшчаць ягоную крытыку паводзінаў Ермачэнкі і кіраўніцтва БНС. Затое больш прыхільна ставілася да яе Галоўнае ўпраўленне дзяржаўнай бяспекі ў Берліне і яго мінскія органы. Яны здаўна ставіліся крытычна да палітыкі Кубэ і намагаліся яго скампраметаваць як правадніка нібыта супярэчных інтарэсам Нямецчыны беларускіх нацыянальных ініцыятываў, якія праяўляла кіраўніцтва БНС²¹.

Канфлікт паміж кіраўнічымі органамі акупацыйнага праўлення ўспрымаўся Акінчыцам як доўгачаканы шанец: нарэшце службе бяспекі спатрэбіліся доказы злачыннай дзейнасці яго палітычных праціўнікаў. Пад канец 1942 г. ён павёў вострую атаку супраць кіраўніцтва БНС, якое абвінавачваў у бяздзейнасці, няздольнасці, а нават сабатажы такой справы, як актывізацыя грамадства ў барацьбе з партызанскім рухам. Крытыкаваліся і панславістычныя тэндэнцыі ў БНС—аўскім кіраўніцтве і прапартызанскія сімпатыі яго „левага крыла“, сведчаннем чаго меў быць пераход да партызанаў некаторых мясцовых дзеячоў БНС і груп Самааховы²².

Нямецкая служба бяспекі карысталася даносамі Акінчыца і яго групы і няраз на іх спасылалася ў сваіх рапартах. Такім чынам яны паўплывалі на сфабрыкаванне ў снежні 1942 — студзені 1943 г. справы Ермачэнкі, які абвінавачваўся ў найбольшым злачынстве — дзяржаўнай здрадзе. Дзякуючы намаганням Кубэ Ермачэнка пазбег смерці і пакуль што заставаўся ў Мінску. Затое ў атмасферы паліцэйскіх ганенняў былі рэпрэсаваны многія дзеячы БНС у Мінску і на правінцыі, а ў іх ліку ксёндз Вінцэнт Гадлеўскі, арыштаваны і забіты 24 снежня 1942 г.²³

На пачатку 1943 г. пазіцыя БНС моцна паслабела, і Акінчыц, які цешыўся прызнаннем Готберга, Штраўха і высокіх функцыянераў СС і паліцыі ў Берліне, быў упэўнены ў хуткай перамозе — якраз у тым часе СС—аўскае ведамства здабывала штораз большы ўплыў на дзейнасць Розенберга і цывільнага праўлення на ўсходзе. Аднак Акінчыц усё яшчэ не ведаў, як будзе вырашаны лёс Ермачэнкі. 11 лютага 1943 г. блізкі супрацоўнік Акінчыца Генрык Барановіч пісаў Міхасю Ганько, што ў найбліжэйшым часе ён (Барановіч) з сваім шэфам і чарговай групай прапагандыстаў прыедуць у Мінск і так настаўляў Ганько супроць Ермачэнкі і яго каманды:

„Аб тым, што датычыць клікі Ермачэнкі (створанай толькі ў Беларусі), будзем з Вамі гаварыць у Мінску. Сёння магу Вам сказаць толькі адно: Вы будзеце здзіўлены рознаму — ёсць на тое падстава. Усё ж Вы не можаце ўявіць, што людзі, якія імкнуцца паказаць сябе знешне надзейнымі і ляяльнымі да Нямеччыны і беларускай справы, якія сумесна маршыруюць і скандуюць, вельмі часта з’яўляюцца найменш паўнацэннымі, лгунамі, вераломнымі і агіднымі суб’ектамі, нягоднікамі, нават свіннямі. Узнікае пытанне, чаму і як доўга такія анучы будуць засмечваць святую зямлю. <...> Калі мы прыедзем у Мінск, узарвецца бомба — у гэтым некаторыя паночкі могуць не сумнявацца. Я абсалютна ўпэўнены, што ваўкоў у авечай скуру паразіць прызначаны ім асколкі“²⁴.

Невядома, ці словы Барановіча пра бомбу і асколкі абазначалі планаваны групай Акінчыца замах на жыццё Ермачэнкі, ці нейкую акцыю, якая давяла б яго да палітычнай гібелі. Так ці інакш Акінчыц і яго гадунцы рыхтавалі тады канчатковую расправу з кіраўніцтвам БНС. Аднак справы развінуліся інакш. Ліст Барановіча да Ганька наўрад ці дайшоў да адрасата — яго нечакана перанялі службы генеральнага камісарыята і перадалі Кубэ. 23 лютага 1943 г. ён з абурэннем пісаў Розенбергу пра паводзіны Барановіча і надалей бараніў Ермачэнку як надзейнага супрацоўніка²⁵.

Дзякуючы гэтай выпадковасці планы Акінчыцавай групы праваліліся. У прыватнасці, яны сталі вядомыя Ермачэнку, які з мэтай самаабароны арганізаваў знішчэнне свайго праціўніка, у чым галоўную ролю адыграў журналіст „Беларускай Газеты“ Алесь Матусевіч. Тым часам нішто не трывожыла Акінчыца ў Мінску, ніякія падазрэнні ў яго не ўзніклі. Напярэдадні замаху Матусевіч запрасіў Акінчыца, Казлоўскага і Адамовіча на сустрэчу ў сваёй кватэры, пад час якой нібыта адкрыта абмяркоўвалі тагачаснае палітычнае становішча, узгаднялі тэматыку публікацый Акінчыца ў „Беларускай Газэце“. Тады быццам была зроблена Матусевічам няўдалая спроба атруціць Акінчыца²⁶.

На наступны дзень, 5 сакавіка 1943 г., раніцай Матусевіч прыйшоў на кватэру Казлоўскага, у якога начаваў Акінчыц, забіў яго стрэлам з пісталета і ўцёк да партызанаў. Пахавалі яго на вайсковых могілках у Мінску чамусьці толькі 15 сакавіка — на дзесяты дзень ад смерці. Паводле Адамовіча, адзел прэсы генеральнага камісарыята забараніў мінскім газетам друкаваць паведамленні пра замах і пахаванні, па гэтай прычыне не прайшоў і некралог, які напісаў Казлоўскі для „Беларускай Газеты“. Выглядае на тое, што ўлады не хацелі высвятляць прычыну замаху, а спроба спісаць яго на „маскоўскіх агентаў“ была б для сучаснікаў занадта неверагоднай.

На заканчэнне працтуем дзве супярэчлівыя ацэнкі нашых суродзічаў з Аўстраліі, без якіх палітычны партрэт Акінчыца быў бы няпоўны, і якія, магчыма, паспрыяюць пошукам адказу на пытанне, кім у сапраўднасці быў гэты чалавек.

Язэп Малецкі. Пад знакам Пагоні (Таронта, 1976, с. 48):

„З даручэння гітлераўцаў Акінчыц з савецкіх палонных выдзяляў беларусаў у адумysłовыя перашкольныя табары пад Берлінам, дзе рыхтаваліся кадры людзей, слепа

пакорных нацысцкай Нямецчыне, фюрэру і нацысцкім інтарэсам. <...> Гэта быў фанатык, які верыў, што нізкай услужлівасцю гітлераўцам здабудзе ў іх давер і што за гэтым ідзе — уладу ў Беларусі. Ён нават збіраўся ў час вайны рабіць «чыстку» у радах беларускіх актыўных дзеячаў, што ўзяліся за адбудову краю ў жудасных ваенных умовах. <...> Калі я сачыў дзейнасць Акінчыца, я не мог зразумець, дзе ў ім канчаецца варожы беларускай справе авантурыст, а дзе пачынаецца псіхапат¹.

Сымон Шаўцоў. Мая адысея (Вільня, 1999, с. 41—42):

„Памятаю, як ён (Акінчыц. — Ю.Т.) навучаў нас у гэтым лагеры: «Немцы нам не калегі, але мы не маем з кім ісці. Мы пайшлі б з самім чортам, каб толькі здабыць нашую незалежнасць. Немцы паляць вёскі з людзьмі, дзяцьмі, старымі. Партызаны забіваюць немца, падкідваюць бліз вёскі, а немцы паляць тую вёску як партызанскую. І немцы і партызаны забіваюць нашую інтэлігенцыю... На вас уся надзея. Я за вас залажыў сваю галаву. Як хто з вас уцячэ да партызанаў, усіх нас пастрэляюць немцы. Трымайцеся адзін аднаго, каб вас не спакусілі, не справакавалі. Будзьце мудрыя, як біблейны Саламон, хітрыя, як змеі... Наша бяда, што лёс Радзімы лучыць нас з Нямецчынай. Так ужо было ў 1918 годзе, калі пад акупацыяй кайзераўскай войскаў паўстала БНР. Ніхто нам незалежнасць не дасць, як самі яе не завоюем. Нам няма выйсця. Францыя, Англія ды Амерыка ў альянсе з СССР. Час пакажа, з кім нам ісці. А цяпер трэба ратаваць наш народ ад генацыду, як ад балышавіцкага, гэтак і нямецкага... Вам выпала цяжкая праца. На вас будуць паляваць і балышавікі і немцы. Ні адным, ні другім нашыя ідэі і мэты не пасуюць. Будзьце абачлівыя!» Так настаўляў нас Фабіян Акінчыц².

Калі погляды накшталт ацэнкі Малецкага даволі пашыраныя ў эмігранцкай літаратуры і часткова пацвярджаюцца дакументацыяй, то выказванне Шаўцова з’яўляецца рэдкім і амаль неверагодным. Усё ж ігнараваць яго нельга, перш за ўсё з увагі на спецыфіку таго часу, калі афіцыйнымі дэкларацыямі няраз прыкрываліся іншыя намеры і дзеянні.

Бадай адзіным несумненным здзяйсненнем Акінчыца была падрыхтоўка прапагандыстаў, якія неўзабаве стварылі і ўзначалілі Саюз беларускай моладзі. Янка Жамойцін, які ўпершыню сустрэўся з імі на СБМ-аўскіх курсах у Мінску, пісаў:

„Курсантамі былі пераважна крыху старэйшыя за мяне хлопцы з усходняй Беларусі. Пасля аказалася, што гэта былыя афіцэры Чырвонай Арміі, якія папалі ў палон і ўжо адбылі нейкую падрыхтоўку. Цяпер накіравалі іх арганізаваць Саюз беларускай моладзі. Апрача іх было і некалькі «заходнікаў»: з Глыбокага, Вілейкі, Ганцавіч, хіба з Баранавіч і я — з Наваградка. Былыя афіцэры ставіліся да нас быццам з апыжунствам, а мы да іх з недаверам, як да нямецкіх стаўленікаў. Курсы працягваліся нешта два тыдні і ў канцы пачатковая прадужылася ўжо не заўважалася. Як бы тыя былыя ваіны не маскіраваліся, стала ясным, што не немцам служыць яны прыехалі. Не заставалася ні трохі сумнення, што незалежна ад такіх ці іншых поглядаў, завербавала іх любоў да Радзімы, настальгія па культуры, у якой выраслі. <...> Акруговымі кіраўнікамі пасля заканчэння курсаў былі назначаны амаль выключна хлопцы з прывезенай з Нямецчыны групы³».

Нягледзячы на выкарыстоўванне моладзі для ваенна-эканамічных патрэбаў Нямецчыны СБМ здолелі выхаваць тысячы юнакоў і юначак у духу нацыянальнай актыўнасці і адданасці сваёй Бацькаўшчыне. Такі быў вынік дзейнасці асуджаных Малецкім Акінчыцавых гадунцоў.

¹ Фабіян Акінчыц нарадзіўся 20 студзеня 1886 г. у вёсцы Акінчыцы Новасвержанскай воласці Мінскага павету ў заможнай каталіцкай сям’і Яна і Эміліі. У 1906 г. паступіў на юрыдычны факультэт Пецябургскага ўніверсітэта, які скончыў у 1913 г., працаваў юрыстам. У 1906—1917 г. — дзеяч расійскай Партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў. У 1923 г. вярнуўся на радзіму, настаўнічаў у Засуллі на Стаўбцоўшчыне, са жніўня 1926 г. член кіраўніцтва БСР Грамады, у студзені 1927 г. арыштаваны польскімі ўладамі. Пасля турэмнага зняволення з верасня 1930 да сакавіка 1931 г. член кіраўніцтва „Цэнтрсаюза“, пазней „Адраджэння“ і Беларускага дабрачыннага таварыства. Аўтар кніг „Чаму гэта так сталася“ (1931), „Правакацыя беларускага народу“ (1933), „Аграрна-кааператыўная палітыка будучыні“ (1936), „Jak Komintern organizował ruch białoruski“ (1938); выдавец газеты „Голас Праўды“ і аднаднёвак „Праўда“ і „Беларуская Праўда“.

² Новы Шлях. 25.11.1937. №24.

³ Пра данцыгскую канферэнцыю польскія ўлады не мелі дакладных звестак. Апублікаваная В.Склубоўскім у беластоцкай „Ніве“ (19.09.1982) інфармацыя польскага міністэрства ўнутраных спраў называе яе „з’ездам беларускага нацыянальнага руху“, які прыняў пастанову, што Беларусь можа атрымаць незалежнасць толькі з дапамогай Нямецчыны. Ніякіх звестак пра ўдзельнікаў гэтага „з’езда“ ўлады не мелі. Усё ж гэта было дастаткова для інспірацыі шуміхі ў польскіх газетах, якія „дапрацоўвалі“ падрабязнасці, патрэбныя для абгрунтавання антыбеларускіх рэпрэсій. „Kurjer Polski“ (22.06.1939) Данцыгскую канферэнцыю назваў „кангрэсам беларускіх дзеячаў з Польшчы, Літвы, Латвіі, Эстоніі, Савецкай Расіі і ЗША“. Гэтыя сенсацыі паўтарыў Цанавя, па-свойму іх „удакладняючы“. У выніку з ліку ўдзельнікаў зніклі прадстаўнікі савецкіх беларусаў, а саму падзею назваў канферэнцыяй прадстаўнікоў капіталістычных краін з удзелам між іншых Язэпа Варонкі. Такім чынам Цанавя імкнуўся дыскрэдытаваць увесь беларускі незалежніцкі рух як агентуру

фашыскай Нямецчыны — гл.: Цанава Л. Всенародная партизанская война в Белоруссии против фашистских захватчиков. Т.2. Мінск, 1951. С.882; Гл. таксама: Хрысціянская Думка. 1.07.1939.

- ⁴ Косик В. Украіна і Нямеччына у другой сусветнай вайне. Парыж — Львiв — Нью-Ёрк, 1998. С.486 (дакумент №35).
- ⁵ Грынкевіч С. Ліст у рэдакцыю // Беларуская Царква. Чыкага, 1965, №28. С.193.
- ⁶ Вініцкі А. Матэрыялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939—1951 гг. Менск, 1994. С.12.
- ⁷ Інфармацыя былых дзеячаў Беларускага камітэта ў Варшаве Міколы Ждановіча і Баляслава Манкевіча з 1983 г.
- ⁸ Die weissruthenische Frage: Bericht ueber die beiden weissruthenischen politischen Gruppen, Архіў Новых Актаў у Варшаве (далей ААН), Александрыйскія мікрафільмы, Т-81, ролік 13, EAP-250d-18-10/4. (Матэрыялы Oststelle NSDAP.)
- ⁹ Mader J. Hitlers Spionagegenerale sagen aus. Berlin, 1974. S. 269, 342.
- ¹⁰ Найдзюк Я., Касяк І. Беларусь учора і сяння. Менск, 1993. С.255; Туронак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. Мінск, 1993. С.35.
- ¹¹ Туронак Ю. Беларуская кніга пад нямецкім кантролем. 1939—1944. Мінск, 2002. С.22—24.
- ¹² Ereignismeldung UdSSR Nr 154, 12.01.1941, ААН, Александрыйскія мікрафільмы, Т-175, ролік 234/2723569.
- ¹³ Пасляэвакуацыйная справаздача акруговага камісара ў Глыбокім ад 16.08.1944, тамсама, Т-454, ролік 102/309.
- ¹⁴ Ereignismeldung UdSSR Nr 190, 8.04.1942, ААН, Т-175, ролік 235/2724178.
- ¹⁵ **Генрык Барановіч** (1916—2003), нараджэнец Ашмяншчыны, удзельнік нямецка-польскай вайны, вызвалены з лагера ваеннапалонных (1940), з восені 1941 г. супрацоўнік Акінчыца ў Вустваўскай школе прапагандыстаў, з лістапада 1943 г. арганізатар і кіраўнік Працоўнай групы СБМ у Нямеччыне, рэдактар часопіса „Малады Змагар“. Пасля вайны жыў у г. Таронта, Канада.
- Васіль Камароўскі** (1914—1953), нараджэнец Стаўбцоўшчыны, удзельнік нямецка-польскай вайны, пасля вызвалення ў сакавіку 1941 г. з лагера ваеннапалонных сакратар Беларускага камітэта самапомачы ў Берліне, з восені 1941 г. супрацоўнік Акінчыца. З 1950 г. жыў у г. Таронта, Канада, член замежнага сектара Беларускай народнай грамады, супрацоўнік часопіса „Баявая Ускалось“. Памёр у Таронта.
- Аляксандр Крыт** (1901—1983), нараджэнец Стаўбцоўшчыны, верагодна, ўдзельнік нямецка-польскай вайны, з вясны 1941 г. член управы Беларускага камітэта самапомачы ў Берліне, з верасня 1941 г. супрацоўнік Акінчыца. Пасля вайны святар Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы ў Англіі і ЗША (1950—1968), епіскап (1968), архіепіскап (1970), мітрапаліт (1972). Памёр у г. Кліўленд, ЗША.
- ¹⁶ Шаўцоў С. Мая адысея. Вільня, 1999. С.41.
- ¹⁷ Найдзюк Я., Касяк І. Назв. твор. С. 281.
- ¹⁸ Вініцкі А. Назв. тв. С.17.
- ¹⁹ Соловьев А. Белорусская Центральная Рада: создание, деятельность, крах. Минск, 1995. С.146.
- ²⁰ Раманоўскі В. Саўдзельнікі ў злачынствах. Мінск, 1964. С. 199.
- ²¹ Шырэй пра канфлікт Кубэ — СС гл. у працы Ю.Туронка „Беларусь пад нямецкай акупацыяй“. Мінск, 1993.
- ²² Акінчыц Ф. Не забываць пра галоўнае // Беларуская Газета. 4.03.1943; таксама Meldungen Nr 38, 22.01.1943, ААН, Александрыйскія мікрафільмы, Т-175, ролік 236/2725415.
- ²³ Ярмусік Э.С. Католический костёл в Белоруссии в годы Второй мировой войны (1939—1945). Гродно, 2002. С.229—231.
- ²⁴ Ліст Барановіча да Ганька ад 11.02.1943, ААН, Александрыйскія мікрафільмы, Т-454, ролік 39/1055.
- ²⁵ Ліст Кубэ да Розенберга ад 23.02.1943, тамсама, Т-454, ролік 39/1053.
- ²⁶ Інфармацыя Антона Адамовіча аўтару ад 18.04.1985.
- ²⁷ Жамойцін Я. З перажытка // Лёс аднаго пакалення. Беласток, 1996. С.88—89.

Fabian Akinčyc as a leader of Belarusian national-socialists

J u r y T u r o n a k

Fabian Akinčyc, Petersburg University graduate (1913), Russian SR Party figure, after returning home (1923) became a governing body member of BSR „Hramada“, „Central Union“ and other organizations in Western Belarus. Also known as a publicist and publisher. In 1933 he organized a group of Belarusian national-socialists in Vilnia. He was its ideologist and leader. In the spring of 1939 he left for Germany trying to establish political and military collaboration of Belarusian Nazis with German authorities to gain the leadership in Belarus after its occupation by German troops, competed against his political rivals. Special attention was paid to bringing up the young generation in the spirit of national-socialist principles. He considered it the starting point for national revival and formation of Belarusian state under German protectorate. In September 1941 he headed the committee to select a certain number of intellectual people of Belarusian origin from prisoner-of-war camps. They were directed at several-month propaganda courses not far from Berlin. After the course Akinčyc sent

groups of skilled propagandists to General District of Belarus. He rested on them in his fight with his main political rival Ivan Jermačenka and governing body of Belarusian National Socialists under his leadership. However, Kube revealed the action planned by Akinčyc and , as a result, on March 5, 1943 he was assassinated. Akinčyc' activity was given a contradictory assessment after the war. Perhaps, his only achievement was training of propagandists who, in the summer of 1943, organized and headed a political organization — Union of Belarusian Youth.

Інструкцыя Новагародскага сойма паслам на элекцыйны сойм 1587 г.

А н д р э й Р а д а м а н

Соймікавая інструкцыя паслам Новагародскага павету на элекцыйны сойм 1587 г. — адзіная соймавая інструкцыя шляхецкіх соймаў Новагародскага ваяводства з часоў першага, другога і трэцяга бескаралеўяў, што дайшла да нашых часоў у арыгінале. Гэты унікальны дакумент дазваляе дакладна вызначыць кампетэнцыю новагародскага перадэлекцыйнага сойма і высветліць пытанні, якія ставіліся новагародскай шляхтай перад усёй палітычнай элітай Рэчы Паспалітай на элекцыйным сойме 1587 г. Як адзначыў у сваёй апошняй манаграфіі Генрых Люлевіч, на гэтым соймаку прысутнічала як мінімум 60 удзельнікаў. Пад пагрозай парушэння перамір'я з боку Маскоўскай дзяржавы яны паставілі не ехаць усім на элекцыйны сойм і выправілі пад Варшаву толькі 6 сваіх паслоў, якія павінны былі ў сваёй дзейнасці дакладна прытрымлівацца зместу інструкцыі, дадзенай ім на соймаку. Гэтыя ж паслы прадстаўлялі інтарэсы новагародскай шляхты і на галоўным з'ездзе ВКЛ у Ваўкавыску¹.

Інструкцыя ўплецена ў рукапісны зборнік, які змяшчае шэраг дакументаў, што маюць дачыненне да падзей бескаралеўя пасля смерці Стэфана Баторыя. Пазнакі Рыгора Паўлавіча² і Паўла Рыгоравіча³ Унехоўскіх дазваляюць зрабіць выснову, што пасля элекцыйнага сойму 1587 г. інструкцыя засталася ў аднаго з паслоў, а менавіта ў Рыгора Паўлавіча Унехоўскага, і ў канцы XVI — пачатку XVII ст. захоўвалася ў сямейным архіве роду Унехоўскіх гербу „Астоя“ (належалі да шляхецкай карпарацыі Новагародскага павету). Якім чынам дакумент трапіў у Нясвіжскі архіў Радзівілаў, застаецца невядомым. Цяпер інструкцыя захоўваецца ў Галоўным архіве старажытных актаў у Варшаве.

Прынцыпы перадачы тэксту. Літары, якія выйшлі з ужытку — у рукапісе гэта е, w, у, j, k, а — захоўваюцца. Дыграф „кг“, які выкарыстоўваўся для абазначэння выбухнога „г“, захоўваецца. „Ер“ („ъ“) перадаецца як у сярэдзіне, так і ў канцы слова. Вынасныя надрадковыя і падрадковыя літары і склады ўносяцца ў радок і перадаюцца курсівам. Прапушчаныя літары ў скарачаных пад цітлай словах аднаўляюцца і бяруцца ў круглыя дужкі. Паэрык перадаецца знакамі * і &, у залежнасці ад формы яго напісання ў рукапісе.

A. Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, dział II „Dokumenty Historyczne“, nr 187, s. 1—6.

1587 г. траўня 12. Новагародак / Навагрудак. — Інструкцыя сойма Новагародскага павету паслам: пісару вялікаму літоўскаму Андрэю Іванавічу Абрінскаму, земскаму новагародскаму судзі Есіфу Галаўню, Міхайлу Казінскаму, Івану Масковічу, Рыгору Унехоўскаму і Беняшу Есману на элекцыйны сойм 1587 г.

[С. 1]

| Инъструкцык, альбо злецене *wt* врадников земских и дворныхъ, | всего рыцёрства шлхты вбывателев воеводства повету | Новгородского, которые на тот час на се*мик до Новгородька | перед елекцьею, через листы его м(и)л(о)сти пана | воеводы Новгородского зложоны&, зъехали, их м(и)л(о)сти паном | посломъ, брати нашо*, с посродку нас вбраньми и на з[ъ]ездъ | головны* до Волковы*ска, так же зараз и на се*мъ елекцыи | блиско прышлы* до Варшавы, в року теперешнем, тисеча | пктсот всмъдесктъ семомъ, посланыи: его м(и)л(о)сти пану | Анъдрео Ивановичу Вбрынскому, писару королк его | м(и)л(о)сти⁴, его м(и)л(о)сти пану Есифу Головни, судьи земскому | новгородскому⁵, п(а)ну Миха*лу Козинскому⁶, пану Ивану Масковичу⁷, | пану Грыгору Унеховъскому, а пану Бенкшу Есману⁸

| [·_a·] [1] Наперве*, панове послове н(а)шы, так въ Волковы*ску их м(и)л(о)сти панов | сенаторов и пословъ литовъских, а потомъ въ Варшаве | их м(и)л(о)сти панов сенаторов и пановъ

послов корунных поздравити, | з виншованемъ ласки Боже* и з залеченемъ службъ наших, | до ласки их м(и)л(о)сти мають.

| [·_в·] [2] Въ Волковы*ску в вских поправах прав и вольности* наших водле | артыкулов, ниже* списанных, што бы было з налешымъ речы | посполитое, с пильным старанемъ, прац не литуючы, до*зреть | мають.

| [·_г·] [3] До елекцыи не прыступоватъ, аж все, што се выкročыло про|тив списов унји, направлено и въ звыклы* порадокъ | вправено будетъ.

| [·_д·] [4] На елекцыю, длк вбиранк за помочю Божою ново(о) пана, | иж намъ всимъ, з много слущныхъ прычын, з домов | своих выехать и панство, Великое Кнкзство Литовское, | втчизну нашу, без впатренк границ вт[ъ]ехать не видело, | вместо всех всобъ нашихъ вных же пановъ пословъ | наших тамъ пославшы, ихъ м(и)л(о)сти злецаемъ, и моц | в томъ незамероную даемъ, за ласкою Божою в бокзни | его свето*, п(а)на побожного, речы посполито* нашо* пожиточного вбратъ згожаючыск с тыми, которых правдиве | добрыми сторожами и милосниками речы посполитое видети и розумети будутъ.

| [·_е·] [5] Иже с мы каптур межы собою постановили, прото абы водлугъ | каптура кождо(о) заховано, так худог(о), ккъ и велико(о) стану.

| [·_с·] [6] В конфедерацию, абы въ свое* моцы зостала, не потъравуючи ее ни а-чом^а. | А до длк того, абы нам тое не зезволено. ^{-b -c} || [С. 2]

| [·_з·] [7] В тых добрах королевских, которые будутъ прыналежать вечны|ми часы до столу королевского. Абы там економы были, | с тым докладом, абы был економем литвин, а не полккъ. А | въ староствахъ судовых абы, по старому, старостове, а не | економы были. И переставать на том будутъ повинни, | што им пожитку указано будетъ. А доходы вшелккие | до п(а)на подскарбего земско(о) абы были вдьдаваны.

| [·_и·] [8] В коле(г)иумъ полоцькое, которое ест з наданк костелов кгрецьких. | Абы то было направлено.

| [·_®·] [9] Декреты, которые чынены противко праву посполитому, | над прысегу панскую, из листовъ затвороныхъ абы были | знесены и тые, которые не водле часу и не водлк местца были | фероване.

| [·_і·] [10] В вечны& поко* з Москвою. Абы нам пан попрысегнул взкт его | перве*, ниж будетъ корунованъ. Вшак же с тым докладомъ, | абы в панствах вдорваных, звлаща въ Северско& земли | угода, або мерковане было, без шкоды речы посполитое.

| [·_аі·] [11] В землю Лифлнктскую. Абы вск была ку Великому Кназству Лит(о)вскому.

| [·_ві·] [12] Если бы прышло до то(о) поправоватъ тепер Статуту. | Поправить артыкуловъ в вбраженю маестату коро|левско(о). А може ли час быть, абы вес перед коронацыю | королк прышлого поправен и до утверженк новому пану | подан был.

| [·_гі·] [13] Дыкгнитарства абы были вси вцале захованы. А хто бы | воеводство держал зо всим в цалости, абы юркгелту не мел. | Так же дедичныхъ староствъ абы не было. Сынъ | по в*цу абы не дедичылъ, кко теперъ ест. Абы | то заразы устало. А надъ право наше, абы жаден | двухъ староствъ, або воеводствъ судовыхъ | не держаль. А хто бы держаль, жебы заразы, | с того зъезду вольковы*ского, уступилъ тымъ, | которые заслужени в речы посполито* суть.

| [·_ді·] [14] Такъ же и державы, которые дети по в*цох своихъ | незаслужоные в речы посполито& всели. || [С. 3]

| [·_еі·] [15] А урады, которы занедбаны, абы въ свою клубу вешъли, | звлаща подькоморого, конюшого, кухмистровьски& | абы тут у нас, панове полкцы, в Литве, не владали, кко | урадами земьскими.

| [·_сі·] [16] Абы пан прышлы& чужоземцовъ, а звлаща во*ска коло себъ | не ховаль и урады Великого Кнкзства Литовьского | и державы, абы имъ не были роздаваны.

| [·_зі·] [17] Лесницътва абы людемъ народу литовьского были дава|ны. Кгдыж тежъ то ест урады Великого Кназ|ства Литовьского, которые абы вт люде* на|роду вбъчого взкты и родичомъ Великого Кназ|ства Литовьского заслужонимъ в речы посполито* | розданы были з теперешнего зъезду недале*.

| [·_іі·] [18] Манъдаты абы такие выходили, а не инакъшые, кото|рые бы се зъгажали с правомъ посполитымъ | подъ виною, постановеною на томъ зъезде воль|ковы&скомъ.

| ·_®i· [19] Король, пан нашъ, абы тут, аж третез(о) року, в Литве мешъ|каль, а две лете в Польще, бо тежъ скаръбъ нашъ | добре мъне&шы&, за вдысьемъ Волянк и Подъ|лкъшк.

| ·_к· [20] Панъ з во*ски абы на се*мъ не ездил и во&ска уставичного | абы пры себе не ховаль, кгдаж то естъ з великою | шкодою речы посполитое.

| ·_ка· [21] Склад нашъ абысмы мели в Ковне або въ Юрборку, если тоз(о) реч посполитак | потребовать будеть.

| ·_кв· [22] W местце и вотум кнкжетк ез(о) м(и)л(о)сти слуцкоз(о) в раде панове послове наши | старатисе мають, абы дале* не вткладаючы, пры том кн(я)же ег(о) м(и)л(о)сти | зоставлено было, кгдаж в том немалы* пожиток речи посполитое упатруем.

| ·_кг· [23] Державы, даные нетубыльцом, абы были тубыльцом розданы вд тоз(о) | зъезду волковы*ского не дале*.

| ·_кд· [24] W Волянъ и Подлкие мовить и в то ск пильне пред елекцыею заставовать.

| ·_ке· [25] Практиком забегать, абы не были жебы нами панове не тарговали. А которы* | бы в том узнан был, против таковому, кко турбатору речи посполитое, | повстат(ь) и здоровк свое длк потреби W&чызны важыть. А хто бы з брати на|шое, будучы слугъ их заволаным, не хотел ск в тым почуть, пры w*чызне^d || [С. 4] и волности свое* зостати —будеть безецны&.

| ·_кс· [26] Не шарпат рече* королевских, и интеректно так же добръ королевских, ани жадных держав, | бо бы то з ган(ь)бою нашою у люде* посторонных было. А хто скарбовъ королк его м(и)л(о)сти што взкл, абы совито вдал, а потым таковое шарпане | никгда на веки абы не было.

| ·_кз· [27] Слекцык абы не была должъшак, нижли се*мъ, абы се за тым практики не ширили.

| ·_ки· [28] Крмаркъ на кони абы был постановены& и местце певное указано, звлаща в Сло|ниме а въ Брестью.

| ·_к®· [29] Урадники кгородские абы были шлкхтичи родичи Великоз(о) Кназства Лит(о)вскоз(о) вселые и | прыскелые.

| ·_л· [30] W езы пруские, которые на переказе кзом на Немне и на иных реках, абы тые зру|цоны были.

| ·_ла· [31] Крывды вд кгданщан абы жадные не были. | Шлкхте абы w*чычы з добръ королевских были ворочаны, так же з добръ п(а)нов рад.

| ·_лв· [32] Поборов жадных на себе не вносить под цнотою и под верою. А где бы тоз(о) была потреба, | п(а)нове их м(и)л(ости), дыкгнитарове и старостове, державцы, правом доживотным держачы | и в сумях добръ к(о)р(олевских) мають постановить. А мы, которые вд речи посполитое ничоз(о) | не держемы, вольни вд тоз(о) быти маемъ.

| ·_лг· [33] Се м(и)л(о)сть п(а)ни виленскак п(а)ни Крыстына зе Зборова, иж по вес час се*мов прошлых прозбами своими | набега*ечы нам, абы е* м(и)л(о)ст(и) заслужоное годное памети небожчыка п(а)на Кна Ходкевича, | малжонка ее м(и)л(о)сти, зъ скарбу заплачено было. Кгдаж некоторые жолнери, которие | на тот час при ее м(и)л(о)сти служыли, заслужоного своего и тепер у ее м(и)л(о)сти упоминаю(т) | и трудности великие, позываючы до права, задають. W то панове послове наши | их м(и)л(ос)ти панов просити мають, жебы их м(и)л(о)сть, помнечи на учъстивые и годные | послуги вноз(о) зацного и в речи посполито* добре заслужоного сенатора, тую суму п(е)н(е)зе* | заслужоную зъ скарбу малжонце и детем его заплатит розказать рачили.

| ·_лд· [34] Прекладал теж на со*микох ез(о) м(и)л(о)сть пан Есифъ Головнк, судк земски* новгородски*, заслуги свои в речи | посполито*, которые з молодости лет своих, еще за славное светобливое памети королк его | м(и)л(о)сти Жыкгимонта Августа, а потом и за тоз(о), тепер недавно зешлого п(а)на нашоз(о), светобливое памети королк его м(и)л(о)сти Стефана, на прошлых во*нах под Зельборком, под Полоцк(ем), | под Луками и под Псковом, на каждую потребу ставечы по двадцати и кильку кони | почту, з немалым накладом и утрагою своею, не беручы на то жадное нагороды, | и не маючы ничоз(о) вдь столу Его К(о)р(олевское) м(и)л(о)сти, речи посполито* служыл. За которие | таковые значные службы свои Ез(о) Королевскак м(и)л(о)сть, пан наш недавно зошлы*, контенто|ват ез(о) был вбецал, чоз(о) певное сведецтво на писме с подписом руки Ез(о) К(о)р(олевское) м(и)л(ости) | мает.

Нижли за нещастем все речи посполитое, не прышедшы ему до впастренк | жадноз(о), пан Богъ Его К(о)р(олевскую) м(и)л(о)сть до хвалы свое* поволат рачил. И просил нас, абыхмо | паном послон н(а)шым таковыя службы и утраты ег(о) перед их м(и)л(о)стью п(а)ны сенатор(а)м(и) | залетит поручили. Которих службъ пана судиных и сами будучы сведоми, поручама | паном послон нашымъ на том тепереишемъ зезде вольковы*ском до их м(и)л(ости) панов се|наторовъ тые таковыя службы его залетит и в нагороду таковых службъ и | трам его просит, жебы межы иншими заслужонными вѣд их м(и)л(о)сти не пробачонъ.

| ·_лс· [35] Его м(и)л(о)сть пан Кн Кунцевич, подкоморы* новгородски*, и пан Бенки Есман Сынковский*, иж час | немалы* роты ведучы и речи посполито* учъстиве служычи, в заллату жолнеров | немало маетности своее выдали. Панове послон н(а)шы их м(и)л(о)сти панов просит | мают, жебы п(а)ну подкоморому и п(а)ну Есману заллата водлуг певног(о) порохованк | въ скарбе учынена была. Кко бы ск на потымъ въ вныхъ самыхъ и в другихъ люде* | рыцарскихъ хуть до службы речи посполитое не уставала и не зменшывала.

| ·_лс· [36] В чомъ всемъ зуполную моц паном послон нашымъ даемы и тог(о) им и цнотам их пове|рамы, которые больше мают се старат*, што бы было з пожитком речи пос|политое, а нижли з ущырккомъ ее.

Писан у Новагородку, року вт нароженк сы(на) | Божега +·_а·_ф·_пз· [1587], м(е)с(е)ца мак ·_ві· [12] днк. || [С. 5]

[60 адбиткаў сыгнетаваых пячатак шляхты Новагородскага павета]^e || [С. 6]

| ^fШтоса точыло на то& алекцыи | нижэ& написано.^f

| ^gИньструкцык року +·_а·_ф·_пз· [1587] на елекцыю.^g

| ^hИньструкцык року +·_а·_ф·_п®· [1589], кгдамъ был на се*мъ посломъ, | так у п(а)на Зенковича зостала.^h

^{a-g} так у ркп, трэба чытаць ні в чом

^b далей подпіс Паўла Рыгоравіча Унехоўскага Paweł Uniechowsky, ręka swa — далей пазнака Нясвіжскага архіва Радзівілаў №2. Fa: 201. Publiczn.

^d далей подпіс Паўла Рыгоравіча Унехоўскага Paweł Uniechowsky, ręka swa

^e далей подпіс Паўла Рыгоравіча Унехоўскага Paweł Uniechowsky, ręka swa

^{f-g} надпіс зроблены іншым почыркам у верхняй частцы аркуша

^g надпіс зроблены іншым почыркам у ніжняй частцы аркуша, які быў павернуты пры напісанні на 180°

^h надпіс зроблены рукою Рыгора Паўлавіча Унехоўскага ў ніжняй частцы аркуша, які быў павернуты пры напісанні на 180°

¹ Lulewicz H. *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569—1588* / Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk. Warszawa, 2002. S. 371—372.

² Паводле дадзеных В. Каяловіча, род Унехоўскіх (Уніхоўскіх), гербу „Астоя“ паходзіць з Радамскай зямлі. Адзін з нашчадкаў Радагашчаніна, які асеў на Севершчыне, атрымаў Унехоўск (Уніхоўск) у Новагородскай зямлі (зараз вёска ў Карэліцкім раёне Гродзенскай вобласці Рэспублікі Беларусь). Гл. Kojałowicz W. W., ks. *Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego, tak zwany Compendium, czyli o klejnotach albo herbach, których familie stanu rycerskiego w prowincyach Wielkiego Xięstwa Litewskiego zażywają* / Wyd. F. Piekosiński, „Herold Polski“. Kraków. 1897. S. 205; Teodoras Jevlašauskis. *Atsiminimai. / Parengė ir paaiškinimus parašė D. Vilimas*. Vilnius, 1998. P. 58, ¹⁹⁶: „Grigorijus Unichovskis buvo Naugarduko pav. bajoras. 1589 m. rinko mokesčius Naugarduko vaiv. Jo giminė yra kilusi iš Unehavas dv. Naugarduko pav... Ši giminė LDK žinoma dar iš Žygimanto Kęstutaičio valdymo laikų (1432—1440)“. У 1528 г. Якаў Радагашчанін выстаўляў у войска ВКЛ 1 каня. (Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). КМФ 18. Метрыка ВКЛ (далей: Метрыка ВКЛ). Воп. 1. Спр. 523. Арк. 38; *Пераніс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года*. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 523. Кн. Публічных спраў 1 / Падрыхт. А.І. Груша, М.Ф. Спірыдонаў, М.А. Вайтовіч; НАН Беларусі, Ін-т гісторыі. Мінск, 2003. С. 65: „Яков Радогашчанин конь“).

Унукам Якава Радагашчаніна быў пан Рыгор Паўлавіч Унехоўскі (Уніхоўскі) („Uniechowski, Unichowski Hrehorej“; „Ryhor Uniechowski“), зямлянін новагородскі, старэйшы сын Паўла Якаўлевіча (Якубавіча) Унехоўскага (н. 15.I.1515 — † 26.XII.1593, □ 23.I.1594) і Кацярыны Трызнянкі, дачкі Захарыя Карпавіча Трызны (н. к. 1532). Нарадзіўся ён 8 студзеня 1549 г. у аўторак, перад поўднем. У першы панядзелак 7 суботы 1571 г. узяў шлюб з Зоф’яй Міхайлаўнай Улатоўскай (у 1-м шлюбе за Карпам Цішковічам) (Ptaszycki S. *Dzieje rodów litewskich, jako materiał do archeologii historycznej* // Ateneum. Piśmo naukowe i literackie. 1888. T. III, z. 3 (Ogólnego zbioru tom L). S. 537). Пасол на элекцыійны сойм 1587 г. Пасол на Варшаўскі пацыфікацыйны сойм 1589 г. (*Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae...* T. I / Ed. M. Dogiel. Vilnae, 1758. P. 239, 242). Згадваецца: 17.IV.1590 г. — „Выпис Есифу Дахновичу Севруковича с Григорем Унеховским о нагане шляхетства за отосланьем от суду головного и от суду земского новгородского“ Archiwum Państwowe w Krakowie (APKr.) Oddział I na Wawelu. Archiwum Sanguszków (ASang.) Rkps. 38. S. 71—72); 28.IV.1590 г. у

связи з атриманням привілея, які звальняю його дом у Новагородку ад земскіх павіннасцяў (Метрыка ВКЛ 76. №165; Ptaszycki S. *Op. cit.* S. 537). На грамнічным соймаку 1592 г. выступіў супраць кандыдатуры Фёдара Еўлашэўскага на пасадку судзі Трыбунала ВКЛ (Еўлашэўскі Ф. *Гістарычныя запіскі* // Свяжынскі У. М. „Гістарычныя запіскі“ Ф. Еўлашэўскага. Мінск, 1990. С. 113). 11.ІІІ.1595 г. татарка царэвічава Астрынская (Ostryńska) запісала яму в. Кахільчэўскаю (Kochylczewska) (Метрыка ВКЛ 76. № 629; Ptaszycki S. *Op. cit.* S. 537). У лютым 1596 г. выставіў з сваіх маёнткаў супраць казакоў С. Налівайкі 14 вершнікаў і ўзначаліў другую сотню з 6 сфармаваных сотняў паспалітага рушання Новагородскага павету. (*Spisanie szlachty powiatu nowogrodzkiego, ktorzy się do Kopyła ziachali na expeditię przeciw kozakom w roku 1596, na dzień od Jego Mości pana hetmana złożony 12 februarii*. Biblioteka Czartoryskich (BCz.) Rkps. 2243. S. 331—339; *Жерела до історіі Украіны–Руси*. Т. 8. *Матеріалы до історіі Украінскай козацціні* / Видані під загальною редакціею М. Грушевскаго. Т. 1. *Документи по рік 1631* / Зібрав і видав Іван Крипякевич. Львів, 1908. № 57. *Спис новгородської шляхти, що ставила ся против козаків. Копиль, 12 лютото 1596 р.* С. 80). Дпутат Трыбунала ВКЛ у 1598 г. з Новагородскага ваяводства (Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo sprendimai (1583—1655)/Parengė V.Raudeliūnas, A.Baliulis. Vilnius, 1988) P. 144; НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1336. Арк. 600). Меў чатырох сыноў: Паўла, Яна, Пятра і Рыгора. Памёр 1.IV.1606 г.

³ Уніхоўскі Павел Рыгоровіч („Павел Григоревич Униховский“; „Pawiel Unichowski“), падваявода новагородскі. Згадваецца на пасадзе: 31.ІІІ.1630 г. (НГАБ. Ф. 1730. Наваградскі гродскі суд. Воп. 1. Спр. 459. Арк. 2); 20 XII. 1636 (Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией (АВАК): В 39 т. / Виленская археографическая комиссия. Вильна, 1865—1915. Т. IX: Акты Виленского земского суда (1493—1795). / Предисловие С. Шолкович. Вильна, 1878. №166. С. 471); 10.ІІІ.1640 (AGAD. AR, dz. XXIII. T.51, plik 2. S.67).

⁴ Харытановіч Абрыйскі Андрэй Іванавіч („Андрей Иванович Обрыньский“), пан, гербу ўласнага „Харытон“, залаты здвоены літары „ИЕ“ у чырвоным полі (Boniecki A. *Herbarz Polski*. Cz.I. *Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. Т. II. Warszawa, 1900. С. 349). Харужыч новагородскі. (Русская историческая библиотека, издаваемая императорской археографической комиссией.: В 33 т. / С.–Петербург. 1872—1927. Т. XXX: Литовская Метрика. Отделы первый — второй. Часть третья: Книги Публичных Дел. Том первый / Под ред. И.И. Лаппо. Юрьев, 1914. Стб. 803. № 86). Дзяк канцелярыі ВКЛ (дзяк гаспадарскі). Падкаморы новагородскі. Першае прызначаны на пасадку: № 10.XII.1566 г. (Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 266. Арк. 68 адв.); № 08.I.1567 г. „Лист да обывателей земли новгородское на подкоморство Андрею Ивановичу, хоружичу“ (Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 266. Арк. 80 адв.—81; Максимейко Н.А. *Сеймы литовско-русского государства до Люблинской Унии 1569 года*. Харьков, 1902. Приложение. С. 185). Сакратар ЯКМ. Прызначаны на пасадку 28.II.1567 г. (Кнышын) (Метрыка ВКЛ 267. Арк. 131 адв.—132). Пасол на Люблінскі сойм 1569 г. (падпісаў акт Люблінскай уніі) (*akta Unji Polski z Litwa, 1385—1791* / Wyd. St. Kutrzeba i Wł. Semkowicz. Kraków, 1932. №149. S. 356). Пасол да Маскоўскай дзяржавы (па рашэнні Люблінскага сойма) (*Книга польская Метрики ВКЛ, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственное короля Сигизмунда Августа (с 1545 по 1572 год)* / Изд. М. Оболенский и И. Данилович. Москва, 1843. №188. С. 290—293). Пісар вялікі літоўскі. N 5.V.1574 г. (*Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII—XVIII w. Spisy* / Pod red. A.Gąsiorowskiego. Polska Akademia Nauk, Biblioteka Kórnicka, Instytut Historii. Т. XI: *Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku*. Spisy / Opracowali H.Lulewicz i A.Rachuba. Kórnik, 1994. (далее: U XI). №955; Описание рукописного отделения Виленской публичной библиотеки. В 5 вып. Вып. 5. Вильна, 1906. №560. S.8. dok. reg. og.). Адмовіўся ад пасады (далее: R) новагородскага падкаморыя 30.XI.1576 г. („...Спустил вряд добровольне [на Торуньскім сойме] Богушу Овсяному, за котрым жадал пан Виленский, ... Ян Ходкевич, кграбя на Шклове и Мышы“ (гл. намінацыю наступніка). (Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 58. Арк.108 адв.—109 адв.; Лаппо И.И. *Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской Унии до смерти Стефана Батория (1569—1586). Опыт исследования политического и общественного строя*. Т.1. С.–Петербург, 1901. С. 355—356. Спасьылка 5 — поўны тэкст привілея). R₂ 05.XII.1576 г. (Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 63. Арк.72 адв.—73). „...Поведил Андрей Иванович писар наш... спустил вряд добровольне Богушу Овсяному, за котрым жадал пан Виленский, староста Жомоитский, маршалок земский ВКЛ, администратор и гетман земли Ифлянтской, староста ковенский, державца тельшовский пан Ян Ходкевич, кграбя на Шклове и Мышы“. Памёр на пачатку 1589 г. ([Wolff J.]. *Senatorowie i dignitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego (1386—1795)*. Kraków, 1885. S. 270).

⁵ Галаўня Есіф Іванавіч („Есиф Иванович Головня“), гербу ўласнага — срэбны знак „Г“ у чырвоным полі (Boniecki A. *Op. cit.* Warszawa, 1904 (1986). Т. VII (Grabowscy — Hulkiewiczowie). S. 316). Пісар земскі новагородскі. Выбраны электам на пасадку на Менскім вайсковым з’ездзе ў канцы лістапада 1564 г. (на 2 тыдні пазней дня Св. Марціна (11.XI.1564 г.). N 30.IV.1565 г. (Прывілей Жыгімонта Аўгуста аб абмежаванні Ноўгародскага павету і ўвядзенні ў ім земскага суда ад 30.IV.1565 г. / Падрыхтаваў да друку М.Ф.Спірыдонаў // Памяць (Наваградскі раён). Гісторыка–дакументальная хроніка Наваградскага раёна. Мінск, 1996. С. 102—105). Прысягу на пасадку, верагодна, прынёс на Міхайлаўскіх судовых роках у верасні 1565 г. у Ляхавічах (Еўлашэўскі Ф. *Op. cit.* С. 93). *Падсудак новагородскі*. Згадваецца на пасадзе ўжо 01.I.1568 г. (*Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Литовская Метрика*. Кн. 531 (1567—1569): *Viešųjų reikalų knyga 9 (Книга публичных дел 9)*. / Lietuvos istorijos inst., Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. Vilnius, 2001. № 155, P. 150). Суддзя земскі новагородскі. N 26.III.1580 г. „за обраньем згодным всеи шляхты воеводства Новгородского на судейство земское подсудка новгородского Есифа Головню листом нашим утвердили есмо“ (Горадня) (Метрыка ВКЛ 65. Арк.9). Выстаўляў супраць казакоў у лютым 1596 г. 50 коннікаў і 30 пешых (Матеріалы до історіі Украінскай козацціні. Т. I: Документи по рік 1631 / Зібрав і видав І. Крипякевич. Видані під загальною редакціею М. Грушевскаго. Львів, 1908. № 57. С. 81). Памёр да 9.VII.1598 г. (Метрыка ВКЛ. Воп. 1. Спр. 83. Арк. 380 адв.—381).

⁶ Гл. Boniecki A. *Op. cit.* Warszawa, 1908 (1987). Т. XII (Kotry — Krzemieniewscy). S. 91—94.

⁷ Верагодна, Іван (Ян) Маскевіч („Iwan Maskiewicz“), сын Сямёна Рыгоровіча Маскевіча, уладальнік маёнтка Ятра ў Новагородскім павеце. Прыхільнік электыі Максімільяна Габсбурга ў 1587 г. (AGAD. AR II. Nr 211). Элект на

пасаду новагародскага падсудка ў 1592 г. (Еўлашоўскі Ф. *Op. cit.* С. 113). *Дэпутат Трыбунала ВКЛ* у 1596 г. ад Новагародскага павету. (BCz. Rkps. 2243. S. 328). На з'ездзе евангелікаў і праслаўных ВКЛ у 1599 г. абраны прызарам для абароны тых, хто пераследаваўся за веру (Łukaszewicz J. *Dzieje Kościoła wyznania helweckiego w Litwie*. Т. 1. Poznań, 1842. S. 133). Гл.: Rachuba A. *Uwagi do genealogii Maskiewiczów // Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX w.* / Pod. red. G. Błaszczyka i A. Kijasa. Poznań, 1994. S. 126).

⁸ Беньш (Бенедыкт) Есман Сынкоўскі, гербу „Корчак“. Гл. Boniecki A. *Op. cit.* Warszawa, 1906 (1987). Т. IX (Jelowsky — Kęsłowiczowie). S. 28.

Дакументы па гісторыі рамяства ў актавай кнізе полацкага магістрату за 1656—57 г.

М а к с і м   Г а р д з е е ў

Першай абагульняльнай працай па гісторыі рамяства на Беларусі ў Сярэднявеччы прынята лічыць кнігу Фёдара Кліменкі „Западнорусские цехи XVI—XVIII вв.“, якая была выдадзена ў Кіеве ў 1914 г.¹ У ёй аўтар абмежаваўся толькі канстатацыяй і разглядам прававых нормаў у цэхахвых статутах, не даў аналізу дынамікі зменаў у гарадской эканоміцы і, перш за ўсё, унутранага рынку як галоўнай умовы паступовага развіцця рамеснай вытворчасці.

У 1963 г. выйшла ў свет манаграфія Аляксандра Ігнаценкі „Ремесленное производство в городах Белоруссии в XVII—XVIII вв.“, якая на сённяшні дзень з'яўляецца найбольш поўнай працай па гісторыі беларускага рамяства азначанага перыяду².

Рамеснікі складалі асноўную масу насельніцтва беларускіх гарадоў. Вялікую ўдзельную вагу ў гэтай сацыяльнай групе гараджанаў мелі былыя прыгонныя сяляне, што збягалі ў гарады, і іх нашчадкі. Каралеўская ўлада была зацікаўлена ў развіцці гарадоў і імкнулася спрыяць павелічэнню гарадскога насельніцтва. Так, Полацку ў 1523 г. быў нададзены прывілей, паводле якога асобы, што прыбылі ў горад на жыхарства, вызваляліся ад усіх падаткаў і павіннасцяў на 10 гадоў. Такі самы прывілей атрымаў Віцебск у 1531 г. і Менск у 1633 г.³

Павелічэнне рамесніцкага насельніцтва ў гарадах абумоўлена яшчэ і такой гістарычнай з'явай, як юрыдыкі — паяленні гарадскога тыпу, што былі ў прыватнай уласнасці царкоўных ці свецкіх феодалаў і адначасова знаходзіліся ў межах тэрыторыі, на якую распаўсюджвалася па лакацыйным прывілеі падведамаснасць магістрату, і якія складалі разам з горадам адзіны сацыяльна-эканамічны комплекс⁴. Рамеснікі, што пастаянна пражывалі ў юрыдыках, не мелі значнай адасобленасці ад рамеснікаў, якія жылі непасрэдна на гарадской тэрыторыі і падпарадкоўваліся статутам рамесных цэхаў⁵.

Цэхі — прафесійныя аб'яднанні рамеснікаў — упершыню згадваюцца ў XV ст. Да сярэдзіны XVI ст. на Беларусі яны не мелі такой назвы: у Берасці, Гародні, Менску і Віцебску яны называліся „брацтва“, у Полацку і Магілёве — „староствы“. З канца XVI і ў першай палове XVII ст. гэтыя старыя назвы сталі паўсюдна замяняцца назваю „цэх“⁶.

Па гісторыі полацкага рамяства існуюць урыўкавыя звесткі. Вядома, што ў 1601 г. у горадзе ўзніклі два цэхі. Адзін з іх аб'яднаў кавалёў, кацельнікаў, слесараў, мечнікаў і залатароў, другі — краўцоў. Кнігі запісаў Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага №№ 85 і 88 змяшчаюць два дакументы, што тычацца полацкіх рамеснікаў і датуюцца снежнем 1605 г. Паводле першага з іх (прывілею) можна прыйсці да высновы, што 8 жніўня 1601 г. (даты даюцца па арыгіналах) полацкія кавалі, катляры, слесары, мечнікі, залатары, краўцы, кушныры, шаўцы і іншыя рамеснікі прасілі вызначыць парадак для „брацтва их“, які „з немецка цехом называюць“. Другі дакумент называецца „Парадок цеховый ремесником в Полоцку“ і адрасаваны пераважна рамеснікам, якія спецыялізаваліся на металапрацоўцы, а таксама краўцам, кушнырам, шапачнікам, гарбарам, злотнікам⁷.

У 1619 г. шапачнікі і кушныры вылучыліся з аб'яднанага цэха і стварылі самастойны. С цягам часу да гэтага ж цэха далучыліся скурнікі і краўцы. Аднак у 1726 г. цэх кушняроў, шапачнікаў і краўцоў зноў падзяліўся. З яго складу выйшлі краўцы, якія стварылі самастойны цэх. З сярэдзіны і да канца XVII ст. у Полацку стварыліся 6 новых цэхаў: цырульнікаў (1642 г.), ганчароў, печнікоў, муляраў і цагельнікаў (1643 г.), мяснікоў (1672 г.), скурнікаў і кушняроў (1683 г.). З 1640 г. стаў вядомым самастойны цэх чабатароў, а з 1677 г. — кавальскі і слесарскі цэх⁸.

Па падліках Зіновія Капыскага, якія ён прызнаваў далёка не поўнымі, у 1650 г. у Полацку налічвалася 43 прафесіі⁹. Параўноўваючы свае падлікі з дадзенымі перапісу рамеснікаў Полацка па інвентары 1654 г., які складаўся рускімі ўладамі, даследчык падлічыў, што інвентар указвае столькі ж прафесій, але сярод іх — 10 прафесій, невядомых па кнізе за 1650 г. З гэтага З.Ю.

Капыскі зрабіў выснову, што агульная колькасць рамесных прафесій перавышала 50¹⁰. Але трэба адзначыць, што на самай справе колькасць рамесных прафесій па інвентары 1654 г. складае 63, з якіх толькі прадстаўнікі 31 былі ў наяўнасці на момант перапісу. Інвентар адзначыў 21 чабатара, 2 кавалі, 42 краўцы, 14 мяснікоў, 13 рыбакоў, 9 хлебнікаў, 19 цесляроў, 3 ганчары, 8 скурнікаў, па 11 халшчоўнікаў і лямачнікаў, па 9 калеснікаў і бровараў, 7 вінакураў, 6 фурманаў і г. д.¹¹ Гэтыя звесткі, безумоўна, далёка не поўныя, бо перапісчыкам з пункту гледжання фіскала не было неабходнасці ў дакладнай рэгістрацыі рамеснікаў, таму яны не ўказвалі заняткаў многіх гараджанаў. Акрамя таго, як правіла, не ўлічваліся жыхары прыватнаўласніцкіх і царкоўных юрыдык; у перапісах указваліся толькі рамеснікі—домаўладальнікі без падмайстраў і вучняў, наяўнасць якіх у той час ужо не падлягае сумненню, бо існавалі цэхі.

Тым не менш інвентар адлюстроўвае катастрафічны стан, які склаўся ў беларускім рамястве пад час і пасля вайны 1654—67 г. Вялікая доля беларускіх рамеснікаў была вывезена ў Расійскую дзяржаву. Па дадзеных, што прыводзіць Лаўрэнцій Абэцэдарскі, у 1660 г. у Збройнай палаце Масквы працавалі 68 полацкіх і віцебскіх „серебреного и бронного, и ствольного, и замочного винтовальных пищалей, и ложевников, и токарного, столярного, и загомистрельского, и каретного, и замочного дела к светлицам“ майстроў і іх вучняў. У маскоўскай мяшчанскай слабадзе па дадзеных перапіснай кнігі 1676 г. знаходзілася 412 уладальнікаў двароў і 75 бяздворных мяшчан, выхадцаў з Беларусі¹². У Маскву трапіў полацкі аптэкар Станіслаў Рыдліцкі, які па дакументах рускіх прыказаў праходзіў як Іван Міхайлаў¹³.

Як другі фактар скарачэння рамеснага люду варта адзначыць таксама ад’езд многіх рамеснікаў у ліку насельніцтва, якое ўцякала ад вайны „ў Літву і Інфлянты“. Адток рамеснікаў у 1654 г. быў даволі моцны. Можна меркаваць, што ён быў калі не раўназначны, то прыблізна дасягаў колькасці вывезеных у Маскву. Акты магістрацкай кнігі за 1656—57 г. ускосна сведчаць пра ад’езд рамеснікаў, членаў іх сямей. Напрыклад, тэкст тастамента ганчара Лаўрына Бялкоўскага сведчыць, што яго старэйшы сын Пётр адсутнічаў у Полацку пад час смерці бацькі¹⁴. „Цікавым“ у дачыненні да гэтай з’явы выглядае тлумачэнне яе А.П. Ігнаценкам, які, прыводзячы лічбы інвентара 1654 г., калі пры 910 пустых і 782 заселеных дварах у горадзе было 1719 душаў мужчынскага полу, адзначыў: „Их владельцы ушли из города, спасаясь от грабежей польских и шведских солдат“¹⁵. Дакументы нашай актавай кнігі красамоўна сведчаць, што пакутавалі палачане ад шведаў і войскаў Рэчы Паспалітай ужо „в збегях“, а ўцякалі з горада ў свой час менавіта ад „вызваліцеляў“¹⁶.

Цікавы дакумент, які адлюстроўвае адзін з бакоў гэтай праблемы, — вырак магістрацкага суда па справе полацкіх мяшчан Фёдара Пестуна з Гаўрылам Бутаком пра 30 локцяў тканіны (гл. дак. №1). Ф. Пястун даў Г. Бутаку ў м. Дубмуйжы, дзе яны „поспону по збеженно од рати праведного г(осу)д(аря), ц(а)ря с Полоцка мешкали“, 30 талек (заготовак) нітак для вырабу тканіны, абяцаючы заплаціць па 3 польскія асьмакі за локаць. Бутак зрабіў 30 локцяў тканіны, але яны ніяк не маглі разлічыцца. Пад час разгляду справы Бутак быў у Полацку, але жыў ужо у м. Ілукшце ў Інфлянтах, куды і прасіў прыслаць грошы за тканіну¹⁷. Дакумент сведчыць пра тое, што выезд рамеснікаў быў спланаваным і рыхтаваўся загадзя. Рамеснікі вывозілі з сабой вытворчае абсталяванне і на іншым месцы працягвалі працу, пазбягаючы вяртання ў Полацк, ва ўсялякім выпадку, на сталае месца жыхарства, ва ўмовах вядзення баявых дзеянняў. Акрамя таго, дакумент цікавы ў аспекце вывучэння гісторыі грашовага звароту. Прысуджаная магістратам сума выплаты за выраб 30 локцяў тканіны (3 польскія злотыя) і адсутнасць паведамлення пра ўключэнне ў яе якога—небудзь штрафу дазваляе зрабіць наступныя падлікі: 30 локцяўЧ3 польскія асьмакі=90 асьмакоў=3 польскія злотыя=90 польскіх грошаў. Адсюль можна зрабіць выснову, што польскі асьмак быў роўны польскаму грошу.

4 іншыя дакументы, што прапануюцца чытачу ніжэй, адлюстроўваюць розныя з’явы, якія назіраліся ў Полацку часоў вайны 1654—67 г. і тычыліся гісторыі рамяства.

Дакумент №2 уяўляе з сябе запіс пра прыняцце старастамі слесарскага і кавальскага цэхаў прысягі на 7165 (1656—57) г. Яго змест дазваляе меркаваць, што ўжо ў гэтым годзе існаваў асобны цэх слесараў і кавалёў, выдзяленне якога А.П.Ігнаценка адносіў да 1677 г. (гл. вышэй).

Дакумент №3 з’яўляецца копіяй акта з адпаведным фармулярам, які існаваў асобна і быў выдадзены дзісенскаму мешчаніну Аляксею Гарасімавічу, які доўгі час працаваў катляром у полацкага рамесніка Івана Каспаравіча Шышкі. Дакумент дае разгорнутую гісторыю станаўлення новага рамесніка ў спецыфічных умовах сярэднявечнай вытворчасці. Ён таксама ставіць пытанні наконт існавання асобнага цэху слесараў і кавалёў у Полацку ў 1656—57 г.: тэкст называе цэх яшчэ і катлярскім і мечніцкім, згадвае чатырох старастаў, з якіх двое названыя ў дакуменце №1.

Дакумент №4 уяўляе з сябе пратакол разгляду ў магістраце справы пра крадзёж кавальскіх прыладаў, што былі схаваныя ад рускіх войскаў пад час уцёкаў у 1654 г., і вырак па ёй.

Дакумент №5 цікавы найперш тым, што не толькі паведамляе пра факт прыняцця прысягі на слясарскае рамесніцтва полацкім мешчанінам Рыгорам Леставіцкім, але і падае змест прысягі.

Мы спадзяемся, што дакументы, якія прапануюцца ўвазе даследчыкаў, будуць каштоўнымі для вывучэння гісторыі рамесніцтва не толькі Полацка XVII ст., але і ўсёй Беларусі гэтага перыяду.

Дадатак

Пры транслітарацыі тэкстаў у аснову пакладзены прынцып палітарнай іх перадачы. Разам з тым тэксты адаптаваныя сучасным алфавітам. Графічнае абазначэнне літар, што выйшлі з ужытку, замененае сучасным, акрамя выпадкаў ужывання „z“, „j“. Тэксты падзелены на словы і сказы, цитлы раскрытыя, вынасныя літары і склады ўстаўлены ў радок і пададзеныя курсівам. Прапушчаныя літары ў словах пад цитламі адноўлены з улікам асаблівасцяў правапісу старабеларускай мовы і заключаныя ў круглыя дужкі. Устаўкі ад аўтара ўзятыя ў квадратныя дужкі і агаворваюцца ў палеаграфічных падрадкавых заўвагах. Цвёрды знак захаваны ўсюды. Вынасная літара (паерык) у выглядзе „с“ перададзеная курсіўным „й“, акрамя выпадкаў яе ўжывання напрыканцы слоў адзіночнага ліку і ў слове „маістрат“. Дыграф „кг“ захаваны. Загалоўныя ініцыяльныя літары не адзначаюцца. Канцы рукапісных радкоў адзначаныя вертыкальнай рыскай „|“, канец аркушаў адзначаны дзвюма рыскамі „//“. Нумары аркушаў рукапісу ўключаныя ў тэкст. Пасля знака заканчэння аркуша „//“ у квадратных дужках курсівам набіраецца нумар наступнага аркуша. Відавочныя апіскі выпраўленыя па сэнсе і тыпічным фармуляры і агаворваюцца ў палеаграфічных падрадкавых заўвагах. Знакі прыпынку расстаўлены ў адпаведнасці з сучаснымі правіламі пунктуацыі. Тэксты дакументаў падзеленыя на абзацы паводле прынцыпу тэматычна і граматычна закончанага раздзела і ў адпаведнасці з фармулярам. Выраз „пазнейшы запіс“ азначае, што перад адзначанай часткай тэксту ёсць паметка пісара аб заканчэнні справавання акта ў выглядзе „тпрр“, ці гэты ўрываек выразна адрозніваецца ад папярэдняга тэксту колерам ці насычанасцю чарніла.

№ 1. Вырак магістрату па справе полацкіх мяшчан Фёдара Пястуна з Гаўрылам Бутаком пра 30 локцяў палатна ад 7 студзеня 1657 г.

222. 17165¹. М(есе)ца 2генъвара² сегомо дня.

Декретъ в справе Федора Пестуна | зъ Гав-рылою Бутакомъ о сорок локтий полотна . |

Б(о)жю м(и)л(о)стю г(осу)д(а)ря, ц(а)ря и великого князя Алексея Михайловича, | Всея Великия, Малыя и Белыя Россыи самодержца и обладателя. |

Перед нами, бурмистрами, райцами и лавниками места царского величества Полоцкого, того року на справахъ судовыхъ в ратушу Полоцкъ|комъ заседаючими.

Постановившысе очевисто, мешчанин места | Полоцкого Федор Пестун жаловал на мешчанина того же места Полоцкого | Гаврылу Бутака, ткача, о неодданье себе сорока локтий полотна, на ко|торое дал ему нитей сорок талек у Дубьмуужы, где посполу по збеженю | од рати праведного г(осу)д(а)ря, ц(а)ря с Полоцка мешкали. А обещал, дей³, ему | од каждого локтя за роботу заплатитъ по тре смаки польскихъ. |

О што будучы он, Гаврыло Бутак, очевисто на день сегодняшний че|резъ слугу вradoвого меского Гарасима Сахонова заказаный, | постановившысе, поведил.

Ижь, дей, не сорок, але тридцать талек нитей | он, Федор Пестун, мне на зробене полотна дал, яко же я и уробил ему, | а он у мене не выкуповал, и по сес час тое полотно пры мне в мес|течку Илукште, где на сес час перемешкиваю, заставаеъ. Ко|торое полотно готовъ ему за оказыю слушною в Полоцокъ | прислать, нехай мне тепер за работу оногo од кождого локтя | по тры⁴ осмаки⁵ заплатитъ, альбо теж брату моему Федору | Бутакy, который в Полоцку мешкаеъ, одасть.

На што иж акътор | [поз]волил⁶.

Мы, врад, наказали есмо 7ему, Гаврыле⁷ Бутакy, тое полотно | тридцать локтий на Запусты Масленые, в року теперешнемъ блиско | наступуючые, въ⁸ Полоцокъ помененому Федору Пестуну прислать. // [143 адв.] А он, Пестун, маеъ брату его, Федору Бутакy, тры золотых⁹ | полскихъ за работу его полотна отъдать.

Што про память есть|до книг меских полоцких записано.|

НГАБ, ф.1823, воп.1, спр.1, арк.143—143 адв.

№ 2. Паведамленне пра выкананне прысягі на старства слесарскага і кавальскага цэха Сямёнам Гаўлоўскім і Панкратам —яўлевічам ад 12 верасня 1656 г.

30. 7165. М(есе)ца сеньтебра дванадцатог(о) дня.

Выконанье пры|сеги на старство цеху сле-сарског(о) и ковалског(о) през|Семена Кгав-ловског(о) и Панкрата Иевлевича.|

Б(о)жю м(ил)остю г(осу)д(а)ря, ц(а)ря и великог(о) кн(я)зя Алексея Михайловича, Всея Великия, Малыя и Белья России самодержца и обла|дателя.

Перед нами, бурмистрами, райцами и лавниками | места царског(о) величества Полоцкого, того року на справах судо|вых в ратушу Полоцком заседаючими.

Постановившысе | перед нами и прышодшы до нас в ратушу, вси ремесники цеху | слесарског(о) и ковалског(о) просили, абы подлуг звычайу и дав|ного порадку старостове до того цеху их, от них згодне обра|ные, прысегу на врад свой выконали.

Яко ж мешане полоц|кие Семен Василевич Кгавловский и Панкрат Иевлевич, слесары, | од них на тот врад обраные, звычайную прысегу водлуг науки | правное перед нами, врадом, за позволением нашым выконали | и старостами цеху своег(о) на тот рок 7165 zostали.

Што про | память до книг меских полоцких записано. |

НГАБ, ф.1823, воп.1, спр.1, арк.14 адв.

№ 3. Заява полацкага катляра Івана Каспаравіча Шышкі, а таксама старастаў слесарскага, кавальскага, катлярскага і мечніцкага цэха пра вызваленне з цэху дзісенскага мешчаніна і катляра Аляксея Гарасімавіча ад 21 лютага 1657 г.

378. 7165. М(есе)ца февраля двадцать первого дня.

Сознание старост цеху слесарског(о) | и кот-лярского полоцког(о) и иных ремесников цеху их, и ж Алексей Гарасим|ович, котляр, | ест выслужоным в том ремесле котлярском и с цеху их вызволеный. |

¹Бурмистры¹, райцы и лавники места царского величества Полоцкого, сего року | на справах судовых в ратушу Полоцкомъ заседаючыє².

Чыним³ ведомо | и ознаямемъ тым нашым вравовым листом всим вобец и кождому зособна, | кому бы о том ведати належало.

Иж за потребанемъ и жоданем меша|нина дисеньского Алексея Гарасимовича, котлера, ставшы перед нами | очевисто в ратушу Полоцкомъ на мейсцу звыклом судовым, мешчанин полоц|кий Иван Касперович Шышка, котляр, устне под прысегою водлугъ науки права | майдебурского в голос сознал в тые слова.

Иж помененый Алексей Гарасимович, | мешчанин дисеньский, зашодшы до места Полоцкого еще з молодых лет своих, | служыл⁴ ему, Ивану Шышце, през год десет нерозделне, учечысе ремесла котлярског(о). | То ест прыстал, дей, до него на тую службу в тисеча шестсот сорок втором году и служыл за хлопца, не отставаючы и нигде не одходечы, през год сем. А потом | за его, Ивана Шышки, залеченем зъ цеху котлярского вызволеный, зоставшы, | робил у него ж, Ивана Шышки, на варстате вжо за товариша годы тры, и, у него ж | будучы, за ег(о) промоцьею оженилсе. А оженившысе и мало што змешкавшы | у Полоцку, и з жоною своею до места Дисеньског(о) на мешкане отехал.

А до того, | постановившысе теж очевисто перед нами, врадом, мешчане теж полоцкие | а старостове сегорачные цеху полоцкого слесарского, ковалского, кот|лярского и мечницкого, то ест два их: Максим Зенькович⁵, зекгармистр, и Апанас | Лукашевич, ковал, а пры них и иные ремесники цеху их а мешчане теж | полоцкие Панкрат Иевлевич, слесар, и Сымонъ Васильевичъ Кгавловский, |[232 адв.] мечникъ, сами от себе и именем всего цеху своег(о) тое сознание помененог(о) | Ивана Шышки яко слушное и правдивое потвердившы, тако ж под сумненем и под пры|сегою доброволне сознали, же тот Алексей Гарасимович по верном и цнотливом | у помененог(о) Ивана Шышки выслуженю и того ремесла котлярского нау|ченю за згодою всее брати цеховое полоцкое, яко ремесник добрый и выс|лужоный ест с цеху котлярског(о) вызволеный.

Которого такового, под пры|сегою през вышпомененых особъ учыненого, сознания мы, маистрат, | выслулавшы, абы того Алексея Гарасимовича везде за почстивого | чоловека и за

доброг(о), вызволено(о) с цеху ремесника мели, для потомного веку за потребованемъ его, казавшы до книг наших меских полоцких | записат, даем тое наше testimoniumъ с печатью упрывилеваною⁶ мескою ратушнею и с подписом руки писара нашег(о) меского полоцкого.

Писан | у Полоцку, дня двадцат первого февраля, тисеча шестсот пятьдесят сего(о) | году. ⁷Выпис выдано⁷. |

НГАБ, ф.1823, воп.1, спр.1, арк.232—232 адв.

№ 4. Вырак магистрату па справе мешчаніна Барыса Дарафеевіча і яго жонкі з мешчанінам Аляксеем Федаровічам пра кавальскі варштат ад 15 чэрвеня 1657 г.

678. 165. М(есе)ца июня петнадцатог(о) дня.

Декрет в справе Борыса Дорофеевича и жоны ег(о) зъ Алезјем Федоровичом о вар-стат ковалский. |

Б[(о)жо] ¹ м(и)л(о)стю г(осу)д(а)ря ц(а)ря и великог(о) кн(я)зя Алезјя Михайловича, Всея Великия и Малыя и Белья Россый самодержца | и обладателя.

Перед нами, Филипом Кособуцким а Кузьмою | Наумовичом, бурмистрами, и перед нами, райцами и лавниками | места царског(о) величества Полоцкого, того року на справах судовых в ратушу Полоцком заседающими.

Постановившысе очевисто, мешчанин места Полоцког(о) Борыс Дорофеевич и жона его жаловали // [456 адв.] на мешчанина того ж места Полоцкого Алезјя Федоровича | о то.

Ижъ, дей, онъ, Алезјй, выбрал зъ земли весь варстат ковалский, который они, уходечы од рати праведног(о) г(осу)д(а)ря ц(а)ря, | в лесе закопали были, опроч толко меха не было, а то весь | варстат схован был. А у него, Алезјя Федоровича, показалосе лице, то ест кавадло ковалское, власне с того | схову вынятое.

О што будучы он, Алезјй Федорович, | очевисто на день сегодняшней через слугу вradoвог(о) меског(о) | Ивана Шлюбовског(о) заказаный, постановившысе, пове|дил.

Ижъ, дей, я тое кавадло купил за золотых чотыры полских | у сельског(о) мужыка перед Иваном котелником и перед Гар|батым. А болей того ничего не куповалом.

Мы теды, врад, | наказали есмо одного Ивана котляра, яко человека, | веры годного, ку сознанию на день третий поставить. |

Якожь кгда на день петнадцатый м(есе)ца июня ж был за|казаный, ставшы, сознал.

Иж, дей, тое кавадло мужык селский | у Гарбатог(о) заставил, а Алезјй, прышодшы до нег(о), за золо|тых чотыры старговал.

По которомъ сознанию его поз|ванный Алезјй Федорович повелит.

Ижъ, дей, жона ег(о), Борыса | Дорофеевича, мужыка тог(о)² добре знаетъ, кгда ж, дей, до | мене з ним два разы приходила строны тог(о) кавад|ла.

До чого иж тая жона Борысова зналасе.

Мы, врад, | позваног(о) Алезјя Федоровича од тое жалобы их волног(о) | учинили, а им, актором, до самого истца, хто тое ковад|ло продал, поневаи ег(о) знаютъ и ведаютъ, волное пра|во заховали. Альбо теж, если для ближшой згоды | похочуть, волно ему, Борысу Дорофеевичу, и жоне ег(о) | золотых чотыры тому Алезјю Федоровичу | отдать | а себе ковадло взять.

Што все про память есть | до книг меских полоцких записано. |

НГАБ, ф.1823, воп.1, спр.1, арк.456—456 адв.

№ 5. Паведамленне пра выкананне прысягі на слесарскае рамяство полацкім мешчанінам Рыгорам Леставіцкім ад 17 ліпеня 1657 г.

732. 7165. М(е)с(я)ца июля семнадцатого дня.

В ы к о н а н ь е п р ы с е | г и п р е з Г р ы г о р я Л е с т а - в и ц к о г о н а с л е с а р с к о е р е м е с л о . |

Б(о)жо м(и)л(о)стю г(осу)д(а)ря ц(а)ря и великого кн(я)зя Алексея | Михайловича, Всея Великия и Малыя и Белья | Россый самодержца и обладателя.

Перед нами, Фи|липом Кособуцким а Кузьмою Наумовичом, бурмистрами, | и перед нами, райцами и лавниками места царского | величества Полоцкого, того року на справах судовых | в ратушу Полоцком заседающими.

Постановившысе очевисто, мешчанин места Полоцкого | Грыгорей Леставицкий, ¹слесар¹, пры бытности старост и всее | братыи цеху слесарского, за их сполною згодою |

будучы до цеху слесарского прыняты́й, водлуг | звычайо и науки правное прысегу в ратушы | на тое ремесло слесарское выкональ и братом | ровным всем слесаром цеховым зостал.

А прысегнул, | ижъ маеть в ремесле своим верне и справедливе за|ховатисе и тое ремесло без ошуканины робить | и продавать або за плату брать маеть побожне | ровною ценою такъ богатому, яко и убогому, | а старших тежь цеховых в пошанованью меть | и ихъ послушонъ быть маеть и повинень | будеть.

Которое таковое выконанье тое пры|сеги през вышъпомененого Грыгоря Леставицкога, | слесара, *ест* до книг меских полоцкых записано. |

НГАБ, ф.1823, воп.1, спр.1, арк. 491.

¹⁻¹ лічбы абведзены іным чарнілам.

²⁻² іным чарнілам почыркам II паверх паўзмытага генвара.

³ де паверх змытага іным чарнілам.

⁴ ы паверх раней напісанага іным чарнілам.

⁵ о ўпісана пазней іным чарнілам.

⁶ у аркушы прабіта дзірка, страчанья літары даюцца на сэнсе.

⁷⁻⁷ іным чарнілам почыркам II паверх змытай часткі радка.

⁸ ь упісаны іным чарнілам почыркам II.

⁹ у ркл. голотых, выпраўлена на сэнсе.

¹⁻¹ іным чарнілам почыркам II паверх змытага.

² е іным чарнілам почыркам II паверх змытага.

³ ч іным чарнілам почыркам II паверх змытага.

⁴ д іным чарнілам паверх змытага.

⁵ нь паверх змытага іным чарнілам.

⁶ н паверх змытага іным чарнілам.

⁷⁻⁷ пазнейшы запіс.

¹ у аркушы прабіта дзірка, страчанья літары даюцца на фармуляры.

² т паверх змытага.

¹⁻¹ над радком.

¹ Клименко Ф.В. Западнорусские цехи XVI—XVIII вв. Киев, 1914.

² Игнатенко А.П. Ремесленное производство в городах Белоруссии в XVII—XVIII вв. Минск, 1963.

³ Тамсама. С.7.

⁴ Карпачев А.М. Феодальные юридики в королевских городах Белоруссии XVII—XVIII веков. // Советское славяноведение. 1968. № 6. С. 37.

⁵ Игнатенко А.П. Назв. пр. С. 37—39.

⁶ Тамсама. С.28.

⁷ Галубовіч В.У. Дакументы па гісторыі Полацка ў кнігах запісаў Метрыкі Вялікага княства Літоўскага першай трэці XVII стагоддзя // Сімеон Полоцкі: мировоззрение, общественно-политическая деятельность / Материалы Международной научной конференции. Полоцк, 1999. С. 50—51.

⁸ Паводле дадзеных А. Ігнаценкі — Игнатенко А.П. Назв. пр. С. 32.

⁹ Копыцкий З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI — первой половине XVII в. Минск, 1966. С. 78. — Падлік праводзіўся па матэрыялах актавай кнігі полацкага магістрату за 1650 г.

¹⁰ Тамсама. С. 78.

¹¹ Дадзеныя інвентару 1654 г. прыводзяцца паводле табліцы, апублікаванай А.Ігнаценкам. — Игнатенко А.П. Назв. пр. С. 9—10.

¹² Абецедарский Л.С. Белорусы в Москве XVII в. Минск, 1957. С.19.

¹³ Русско-белорусские связи: Сб. док. (1570—1667) / Отв. ред. Л.С. Абецедарский, М.А. Волков. Минск, 1963. С.308—311 (Дак. №№ 285—288). — Лекар прыгадваў у сваёй чалабітнай, што яго ў Полацку „разорили без остатку“. У актавай кнізе полацкага магістрату за 1656—1657 гг. захавалася скарга яго жонкі Раіны пра незаконны дзеянні бурмістра Кузьмы Наумовіча. — Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей — НГАБ), ф.1823, воп.1, спр.1, арк.53. Жанчына адзначала, што яе муж „взято с Полоцка на послуги наясейшог(о) цара ег(о) м(ило)сти аптекарские до места столечног(о) царског(о) величества столицы“.

¹⁴ Тамсама, арк.451.

¹⁵ Игнатенко А.П. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (вторая половина XVII—XVIII вв.) Минск, 1974. С.13.

¹⁶ Гл.: „Под час небеспеченства од Москвы..“ (актавая кніга полацкага магістрату за 1656—1657 гг. як крыніца па вывучэнні вайны 1654—1667 гг.) // БГА. 1999. VI. Сш.1—2 (9—10). С. 202—221.

Агляд развіцця яўрэйскіх даследаванняў у Беларусі на мяжы ХХ—ХХІ ст.*

З м і ц е р Ш а в я л ё ў

Збег ХІХ—ХХ ст. супаў з уздымам яўрэйскіх даследаванняў у Расійскай імперыі. На Беларусі пачаткам іудаікі, які стаў адначасова і яе росквітам, была дзейнасць яўрэйскіх навукоўцаў Беларускай акадэміі навук у 1920—1930 г. Новы яе ўздым прыпаў на перыяд пасля распаду СССР. Бачыцца актуальным разгледзець стан развіцця іудаікі на Беларусі на збегу ХХ—ХХІ ст., спроба чаго і з’явілася мэтай дадзенага агляду. Задачами працы сталі: акрэсленне стану развіцця і паказ стаўлення дзяржавы да гэтай галіны навукі. За храналагічныя рамкі даследавання ўзяты 1993 г. — з’яўленне першай працы па іудаіцы (брашура Яўгена Разэнבלата „*Жизнь и судьба*“ брестской еврейской общины ХІV—ХХ вв. Берасце, 1993) — і 2002 г. — сотыя ўгодкі з дня правядзення ў Мінску Другога ўсерасійскага сіянісцкага з’езду (1902 г., 22—28 жніўня па старым стылі).

Вызначым наступныя тэрміны, якімі карыстаюцца адмыслоўцы:

1) „іудаіка“ — паняцце, стылізаванае пад тэрмін лацінскага паходжання: *Judaicus* і *Judaicus* з лацінскай мовы — іудзейскі, яўрэйскі; тэрмін азначае даследаванні па яўрэйскай гісторыі і культуры; сінонімам можа служыць тэрмін „яўрэйскія даследаванні“ — даслоўны пераклад англійскага словазлучэння „*Jewish studies*“; у гэтым кантэксце ўжываюць, але рэдка, тэрмін „іудаістыка“;

2) „гебраістыка“ — даследаванні ў галіне яўрэйскіх моў і літаратур, галоўным чынам, старажытнага ці сучаснага іўрыта; англійскі сінонім „*Hebrew studies*“;

3) „біблістыка“ — сукупнасць навуковых дысцыплін, што вывучаюць Стары і Новы Запавет; у дачыненні да яўрэйскіх даследаванняў маецца на ўвазе выключна Стары Запавет (Яўрэйская Біблія);

4) „ізраілезнаўства“ — вывучэнне сучаснага грамадства, эканомікі, палітычнай сістэмы і ваеннай справы Дзяржавы Ізраіль (з 1948 г.), альбо яўрэйскай абшчыны Палесціны ў дадзяржаўны перыяд ад пачатку першай сіянісцкай аліі ў Палесціну (з 1880—х г.).

Да 1991 г., да моманту распаду СССР, у Беларусі існавала пэўная традыцыя яўрэйскіх даследаванняў, што было звязана з дзейнасцю адпаведнага сектара Інстытута беларускай культуры і Беларускай Акадэміі навук¹ і асобных вучоных — Мікалая Міхайлавіча Нікольскага² і Гілера Маркавіча Ліўшыца³. Гэты фактар, а таксама абуджэнне нацыянальнага жыцця ў СССР у перыяд перабудовы, а потым і распад Савецкага Саюза прывялі да неабходнасці вядзення даследчыцкай працы па іудаіцы ў Рэспубліцы Беларусь.

За пачатак яўрэйскіх даследаванняў на Беларусі можна лічыць брашуру Я. С. Разэнבלата „*Жизнь и судьба*“ брестской еврейской общины ХІV—ХХ вв.“, выдадзеную Беларускай фондам культуры ў 1993 г.⁴.

Вельмі моцны штуршок развіццю яўрэйскіх даследаванняў на постсавецкай прасторы дало заснаванне ў Маскве Цэнтра навуковых работнікаў і выкладчыкаў іудаікі ў вышэйшых навучальных установах „Сэфэр“ (далей — Цэнтр „Сэфэр“) Расійскай акадэміяй навук у супрацоўніцтве з Міжнародным Цэнтрам выкладання яўрэйскай цывілізацыі ва універсітэтах (The International Center for University Teaching of Jewish Civilization) Яўрэйскага універсітэта ў Ерусаліме і пры падтрымцы Амерыканскага яўрэйскага аб’яднанага размеркавальнага камітэта (American Jewish Joint Distribution Committee). Задачами Цэнтра сталі падтрымка і каардынацыя выкладчыцкай і даследчыцкай дзейнасці ў галіне яўрэйскіх даследаванняў у краінах СНД і Прыбалтыкі. База дадзеных Цэнтра ўключае больш за 1000 даследчыкаў, вучоных і выкладчыкаў, што працуюць у галінах гебраістыкі ды іудаікі. Такая база ўжо двойчы выдавалася⁵.

Дзякуючы Цэнтру „Сэфэр“ стала магчымым выданне артыкулаў і абмеркаванне вынікаў даследаванняў на Штогадовых міжнародных навуковых канферэнцыях па іудаіцы⁶. Цэнтр таксама арганізуе стажыроўкі і прызначае стыпендыі для даследчыцкай працы. У праграмах стажыровак у Ізраілі, што ўключаюць работу ў архівах і бібліятэках краіны альбо археалагічныя раскопкі, бралі ўдзел і маладыя навукоўцы з Беларусі.

Выкладчыкам вышэйшых навучальных устаноў Цэнтр „Сэфэр“, а таксама амерыканскія фундатары — муж і жонка Н’юманы — даюць стыпендыі для месяцовай даследчыцкай працы *Stephanie and Herb Neuman Fellowship Program*. Сярод стыпендыятаў фонду Н’юманаў —

кандыдаты гістарычных навук Яўген Разэнблат і Ірына Яленская, выкладчыкі Берасцейскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна (стыпендыі 2000 г.); кандыдат культуралогіі Вольга Сабалеўская і кандыдат гістарычных навук Сяргей Піваварчык, выкладчыкі Гарадзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы (стыпендыі адпаведна 2001 і 2002 г.)⁷.

Другой арганізацыяй, што падтрымлівала на працягу адзначанага перыяду даследчыцкую працу ў галіне іудаікі, быў Амерыканскі яўрэйскі аб'яднаны размеркавальны камітэт (АЯАРК). Пры яго дапамозе ў Мінску адбыліся дзве прадстаўнічыя навуковыя канферэнцыі „*Яўрэйская культура Беларусі і яе ўзаемадзеянне з іншымі культурамі*“ (у траўні 1994 г.) і „*Евреи в меняющемся мире*“ (у кастрычніку 1996 г.)⁸ з удзелам замежных даследчыкаў.

Вялікай з'явай у развіцці іудаікі на Беларусі стаў выхад у свет зборніка навуковых артыкулаў „*Евреи Беларуси. История и культура*“. Выданне ўвесь час здзяйснялася пры фінансавай падтрымцы прадстаўніцтва АЯАРК на Беларусі. Першы выпуск зборніка быў падрыхтаваны ў 1997 г. Ізраільскім культурна-інфармацыйным цэнтрам у Рэспубліцы Беларусь і Адкрытым Універсітэтам Ізраіля на Беларусі. Ініцыятаркай і натхняльніцай стварэння беларускага выдання па яўрэйскай гісторыі і беларуска-яўрэйскіх стасунках стала кандыдат гістарычных навук Іна Герасімава. Першыя пяць выданняў падрыхтавалі І. Герасімава, Яўген Кімель⁹ і Генрых Рутман. Спачатку выданне планавалася як збор артыкулаў і нататкаў студэнтаў і інструктараў Адкрытага Універсітэта Ізраіля на Беларусі. З другога нумара зборнік пачаў друкаваць артыкулы, нататкі і эсэ навукоўцаў і даследчыкаў з усёй краіны, у тым ліку і тых, хто ніяк не быў звязаны з Адкрытым Універсітэтам Ізраіля¹⁰. Увесь час зборнік „*Евреи Беларуси. История и культура*“ выходзіў выключна дзякуючы асабістым намаганням І. Герасімавай.

Беларускіх даследчыкаў цікавяць наступныя накірункі ў галіне беларуска-яўрэйскіх стасункаў: сацыяльна-эканамічнае і культурнае жыццё яўрэйскага насельніцтва на Беларусі ў XVIII — пачатку XX ст., дзейнасць яўрэйскіх партый на Беларусі, пагромы ў Паўночна-Заходнім краі ў пачатку XX ст., гісторыя гарадоў і мястэчак, яўрэйская адукацыя на Беларусі, яўрэйскія кнігадрукаванні і перыядычны друк на Беларусі, яўрэйская дабрачыннасць і дзейнасць на тэрыторыі Беларусі Амерыканскага яўрэйскага аб'яднанага размеркавальнага камітэта, гісторыя Халакосту, польска-яўрэйскія стасункі, яўрэі і беларускі нацыянальны рух, рэпрэсіі 1930 г. сярод яўрэйскага насельніцтва Беларусі, гісторыя сіянісцкага руху. Таксама з'яўляюцца працы па бібліястыцы¹¹. На жаль, амаль не існуе прац, якія даследуюць мовы іўрыт і ідыш¹².

Адзначым выданні, што, безумоўна, былі знакавымі ў гэтыя гады. Першым і адзіным даследаваннем у галіне яўрэйскага музычнага фальклору Беларусі стала праца дацэнта Беларускай акадэміі музыкі, кандыдата мастацтвазнаўства Аркадзя Дзвілянскага „*Музыкальный еврейский фольклор Беларуси*“, выдадзеная ў 1996 г. накладам 300 асобнікаў пры падтрымцы АЯАРК. Праца праводзілася на стыпендыю Плана садзейнічання навуковым даследаванням Праграмы падтрымкі вышэйшай адукацыі (Research Support Scheme of the Higher Education Support Programme). Гэта, напэўна, першае ў СНД даследаванне такога кшталту¹³.

Становішча яўрэйскага насельніцтва ў час падзелаў Рэчы Паспалітай даследуе кандыдат гістарычных навук Яўген Анішчанка¹⁴. Гэта, магчыма, той аўтар, які найбольш плённа ў Беларусі працуе ў галіне іудаікі.

Сярод прац, выдадзеных у 1993—2002 г., толькі дзве выклікалі найбольшыя спрэчкі сярод спецыялістаў: гэта даследаванне выкладчыкаў Берасцейскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна Я. Разэнבלата і І. Яленскай „*Линские евреи 1939—1944*“ (Берасце, 1997)¹⁵, а таксама кніга Л. Смілавіцкага, ізраільскага аўтара, нараджэнца Беларусі, „*Катастрофа евреев в Белоруссии, 1941—1944 г.*“ (Тэль-Авіў, 2000)¹⁶.

У 2000 г. у Беларусі выйшла першая з 1993 г. праца па іудаіцы, напісаная на беларускай мове, — кніга В. А. Сабалеўскай „*Справедливые иншаземцы: старонкі гісторыі гарадзенскіх яўрэяў*“ (Горадня, 2000)¹⁷. Выданне здзейснена пры дабрачыннай падтрымцы гарадзенскага абласнога грамадскага аб'яднання „Ратуша“ і амерыканскіх фундатараў.

Безумоўным дасягненнем за гэтыя гады стала выданне некалькіх зборнікаў дакументаў — „*Бунд в Беларуси. 1897—1921: Документы и материалы*“ (Мінск, 1997), „*Judenfrei! Свободно от евреев! История минского гетто в документах*“ (Мінск, 1999)¹⁸ — і спроба складання бібліяграфічнага паказальніка „*История Холокоста на территории Беларуси*“ (Віцебск, 2001)¹⁹.

У азначаны перыяд пачала выходзіць „*Беларуская энцыклапедыя*“ — „першая нацыянальная энцыклапедыя суверэннай дзяржавы“²⁰. Мы разгледзелі тлумачэнне беларускімі спецыялістамі некаторых тэрмінаў, вельмі важных для іудаікі — „гебраістыка“, „Ізраіль“, „Іерусалім“, „іўрыт“, „сіянізм“²¹.

У выніку намі зроблена выснова, што артыкулы напісаны на нізкім узроўні і складаюцца з шэрагу фактычных памылак, спыняцца на якіх не ёсць задача дадзенай працы. Варта адзначыць, што артыкул „*Іўрыт*“ у 7 т. „*Беларускай энцыклапедыі*“ — амаль літаральны выклад такога ж артыкула з „*Беларускай савецкай энцыклапедыі*“²², а артыкул „*Гebraістыка*“ Эмануіла Іофе скарочана, але тымі ж сказамі перадае аднайменны артыкул „*Краткой еврейской энциклопедии*“²³.

Паказчык развіцця той ці іншай навуковай дысцыпліны — напісанне дысертацыйных даследаванняў. За дзевяць гадоў развіцця іудаікі ў Беларусі было абаронена восем дысертацый. Першай стала праца Ігара Яцкевіча „*Агитационная и пропагандистская деятельность Бунда в Беларуси в 1907 — первой половине 1914 года*“ (Бел. дзярж. пед. ун-т імя Максіма Танка, 1995). Потым з’явіліся даследаванні І. Герасімавай „*Еврейское образование в Белоруссии в XIX — начале XX вв. и отношение к нему российского самодержавия*“ (Бел. дзярж. пед. ун-т імя Максіма Танка, 1996), Іны Соркінай (Гарадзенскі дзярж. ун-т імя Янкі Купалы, 1998), Яўгена Разэнבלата (Ін-т гісторыі НАН Беларусі, 1999), Вольгі Сабалеўскай (Гарадзенскі дзярж. ун-т імя Янкі Купалы, 1999), Юліі Функ (Бел. НДІ дакументазнаўства і архіўнай справы, 1999), Змітра Шавялёва (Бел. дзярж. ун-т, 2000) і Дзмітрыя Мазарчука (Бел. дзярж. ун-т, 2001)²⁴.

Толькі ў дзвюх дысертацыях, якія належаць грамадзянам арабскіх краінаў, зроблена спроба даследавання сучаснага Блізкага Ёсходу²⁵. Працы падрыхтаваны на вельмі нізкім ўзроўні: аўтары паказваюць няведанне гістарыяграфіі праблемы, недакладна вызначаны храналагічныя рамкі даследаванняў, апісанне праблем вельмі спрошчана, сустракаюцца памылкі ў напісанні прозвішчаў.

Беларуская дзяржава павінна мець зацікаўленасць у развіцці яўрэйскіх даследаванняў, менавіта ў галінах беларуска-яўрэйскіх стасункаў і ізраілезнаўства. Даследаванні ў першай галіне дазваляць атрымаць вывады па правядзенні неабходнага кірунку ў міжнацыянальнай палітыцы, а даследаванні ў другой — грамадства блізкаўсходняю знешняю палітыку. Нягледзячы на гэта, на жаль, дзяржава не дае аніякай падтрымкі ні першай галіне, ні апошняй. Так, у Міністэрстве замежных спраў Рэспублікі Беларусь з 1997 г. няма ніводнага (!) спецыяліста, які валодаў бы мовай іўрыт. Усе працы беларускіх даследчыкаў вядуцца пры падтрымцы замежных навуковых устаноў і дабрачынных фондаў.

Сістэмы ў выкладанні сучаснага іўрыта на Беларусі не існавала. Выкладанне на курсах іўрыта (ульпанах) падпарадкоўвалася Яўрэйскаму агенцтву Ізраіля і ізраільскай амбасадзе і скіроўвалася на авалоданне пачаткамі размоўнай мовы тымі, хто планаваў пераехаць у Ізраіль на пастаяннае жыхарства. За дзевяць гадоў былі дзве спробы арганізаваць выкладанне іўрыта для патрэб дзяржавы: на факультэце міжнародных адносін БДУ ў 1997—2001 г. і ў Міжнародным гуманітарным інстытуце, што быў заснаваны пры БДУ ў 2000 г. Але ж ніводны з трох выпускнікоў факультэта міжнародных адносін БДУ 2002 г., якія атэставаны па мове іўрыт і маюць узроўні валодання мовай ад „*hэй*“ да „*вав*“ універсітэцкага ульпана Ізраіля, не служаць у Міністэрстве замежных спраў, а ў Міжнародным гуманітарным інстытуце мова іўрыт не была вядучай дысцыплінай: на спецыяльнасці „сучасныя замежныя мовы“ іўрыт вывучаўся два гады па чатыры гадзіны ў тыдзень, на спецыяльнасці „культуралогія“ — пяць гадоў па дзве гадзіны ў тыдзень.

Адсутнасць у знешнепалітычным ведамстве спецыялістаў — знаўцаў Ізраіля адбіваецца на якасці інфармацыі (дакладныя запіскі і іншыя службовыя паперы, што накіроўваюцца з амбасадаў у Мінск): апрацоўваецца толькі інфармацыя з рускамоўных альбо англамоўных перыядычных выданняў, з-за чаго шэраг дэталей, якія былі б даступны на іншых мовах, апускаецца²⁶.

За дзевяць гадоў, з 1993 да 2002 г., беларускімі даследчыкамі было выдадзена толькі пяць прац па ізраілезнаўстве, дзве з якіх — у першым выпуску зборніка „*Евреи Беларуси: История и культура*“, а дзве апублікаваны ў Маскве ў зборніку „*Ближний Восток и современность*“²⁷.

Такі факт сведчыць, што праца беларускіх даследчыкаў вядома ў блізкім і далёкім замежжы. Грамадскасць знаёміцца з яе вынікамі з 1995 г. са старонак часопіса „*Вестник Еврейского университета в Москве*“ (потым — „*Вестник Еврейского университета: История. Культура. Цивилизация*“) — галоўнага навуковага выдання па іудаіцы ў СНД²⁸.

На 2002 г. прыпалі сотыя ўгодкі Другога усерасійскага с’янісцкага з’езду ў Мінску, што меў вялікае значэнне для развіцця ўсяго с’янісцкага руху²⁹. Да гэтай даты ўдалося перакласці і зверыць частку спіса дэлегатаў з’езду. Сп. І. Герасімава таксама падрыхтавала спецыяльны нумар яўрэйскай газеты „*Авив*“, прысвечаны гэтай даце³⁰. Значнай з’явай у іудаіцы таго ж года стала выданне матэрыялаў першай міжнароднай навуковай канферэнцыі ў Расіі „*Российский сионизм: история и культура*“, што адбылася ў кастрычніку 2001 г., з артыкуламі І. Герасімавай і З. Шавялёва³¹.

У 2002 г. у расійскім часопісе „Діаспоры“ быў надрукаваны артыкул сп. Вольфа Рубінчыка „Критические заметки о „еврейской жизни“ в постсоветской Белоруссии“, у якім зроблена спроба даць дэтальны агляд становішча яўрэйскай абшчыны ў Беларусі ў 1999—2001 г.³², чаго ні беларускімі, ні замежнымі даследчыкамі яшчэ не рабілася.

Пэўны час у Беларусі вяла працу даследчыца з Францыі Клер Лё Фоль (С. Le Foll), вынікам чаго стала манаграфія „L'icôle artistique de Vitebsk (1897—1923): Йвэйл і раённасць вакол Пен, Чагала і Малівіча“ („Віцебская мастацкая школа (1897—1923 г.): Абуджэнне і бляск Пэна, Шагала і Малевіча“)³³.

Такім чынам, існаванне даўніх традыцыяў у галіне яўрэйскіх даследаванняў дало моцны штуршок іх развіццю на Беларусі ў канцы 1990-х г. Актывізацыя навуковай працы па іудаіцы на абшарах былога СССР, у тым ліку і ў Беларусі, звязана ў першую чаргу з дзейнасцю Цэнтра навуковых работнікаў і выкладчыкаў іудаікі ў вышэйшых навучальных установах „Сэфэр“, што з сярэдзіны 1990-х г. падтрымлівае вялікую частку праектаў беларускіх даследчыкаў. Спроба сканцэнтраванасць іх сілы ўнутры краіны звязана з заснаваннем навуковага выдання „Евреї Беларусі. Історыя і культура“.

Праца беларускіх даследчыкаў вядома як у СНД, так і за межамі былога Савецкага Саюза: з 1995 г. іх работы друкуюцца ў вядучых расійскіх навуковых выданнях, яны з поспехам выступаюць на канферэнцыях і калектывах у Маскве, Санкт-Пецярбурзе, Рызе; на іх даследаванні з'явіліся водгукі ў навуковых выданнях далёкага замежжа.

Існаванне ў Берасцейскім дзяржаўным універсітэце імя А. С. Пушкіна базы гістарычных даследаванняў, падтрымка берасцейскіх вучоных замежнымі навуковымі ўстановамі і, у першую чаргу, самаадданая праца саміх даследчыкаў на працягу амаль дзесяці гадоў дазваляюць казаць пра складанне ў Берасці моцнага навуковага кірунку ў галіне іудаікі, асноўныя рысы якога: вывучэнне гісторыі Халакосту, дэтальвая верыфікацыя крыніц і сканцэнтраванасць даследаванняў на тэрыторыі Заходняй Беларусі.

*Аўтар шчыра дзякуе Цэнтру навуковых работнікаў і выкладчыкаў іудаікі ў вышэйшых навучальных установах „Сэфэр“ за магчымасць удзелу ў праграме стажыроўкі *Stephanie and Herb Neuman Fellowship* 2001 г., у час якой быў пачаты збор матэрыялаў па гэтай тэме.

¹ Пра гэта распавядаецца выключна ў трох працах: Greenbaum A. A. Jewish scholarship and scholarly institutions in Soviet Russia. 1918—1953. Jerusalem, 1978. Рускі пераклад гл. у зборніку „Евреї в Расіі. Істэрыаграфічэскіе очеркі: 2-я паловіна ХІХ века — ХХ век“ (Масква—Іерусалім, 1994). Гл. таксама: Токараў М. Вывучэнне культуры і гісторыі яўрэяў у Беларускай Акадэміі навук // Беларусіка= Albaruthenica: Кн.4. Мінск, 1995. С. 133—136; Герасімова І. К історыі еврейскага аддэла Інстытута беларускай культуры (Інбелкульты) і еврейскага сектара Беларускай Акадэміі Наук в 20—30-х гадах // Вестнік еврейскага ўніверсітэта в Маскве. Масква—Іерусалім, 1996. № 2 (12). С.144—167. Яўрэйскім сектарам Беларускай Акадэміі навук выдаваўся на мове ідыш навуковы зборнік „Часопіс для даследавання яўрэйскай гісторыі, дэмаграфіі і эканомікі, літаратуры, мовы і этнаграфіі“ („Цайтшрыфт фар идишэр гэшіхтэ, дэмаграфіэ, ун эканомік, літэратур, форшунг, шпрахвісншафт ун этнографіэ“). Том 1. Менск, 1926; Том 2—3. Менск, 1928; Том 4. Менск, 1930; Том 5. Менск, 1931.

² Гл.: Ботвіннік М. Н. М. Никольский. Минск, 1967.

³ Гл.: Ботвіннік М. Г. М. Лившиц: Істэрыаграфічэскі очерк / Под ред. В. А. Федосіка. Минск, 1994.

⁴ Розенблат Е. С. „Жизнь и судьба“ брестской еврейской общины ХІV—ХХ вв. Брест, 1993.

⁵ Гл.: Исследователи истории и культуры евреев Восточной Европы / О-во „Еврейское наследие“. Москва, 1996; Иудаика в странах СНГ и Балтии (справочник) / Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах „Сэфэр“; Международный Центр университетского преподавания еврейской цивилизации (Еврейский университет в Иерусалиме). Москва, 1999.

⁶ Выходзяць матэрыялы штогадовых міжнародных міждысцыплінарных канферэнцый па іудаіцы, іншых канферэнцый, якія праводзяцца Цэнтрам „Сэфэр“. Гл., напрыклад: Матэрыялы Девятай Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике / Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах „Сэфэр“; Международный Центр университетского преподавания еврейской цивилизации (Еврейский университет, Иерусалим); Институт славяноведения РАН. Москва, 2002. Ч. 1—2 (Академическая серия. Вып.10).

⁷ Гл. буклет: „Sefer“ Mentoring Program / The Moscow Center for University Teaching of Jewish Civilization Sefer. [2002?].

⁸ Матэрыялы першай апублікаваны: Беларусіка=Albaruthenica: Кн.4: [Матэрыялы канферэнцый: „Яўрэйская культура Беларусі і яе ўзаемадзеянне з іншымі культурамі (май 1994 г., Мінск)“, „Вацлаў Ластоўскі — выдатны дзеяч беларускага адраджэння (кастрычнік 1993 г., Наваполацк)“]. Мінск, 1995. Трэба таксама ўгадаць навуковы калектыв, прысвечаны 140-годдзю з дня нараджэння Ш. Дубнова, т.зв. Дубноўскія чытанні (кастрычнік 2000 г.), якія павінны былі стаць штогадовымі, але, на жаль, такімі не зрабіліся. Гл.: Дубновские чтения: Матэрыялы 1-й Международной научной конференции „Наследие Семена Дубнова и изучение истории евреев в странах СНГ и Балтии“, посвященной 140-летию со дня рождения ученого (г. Могилев, 17—19 октября 2000 г.): Сб. ст. / Союз белорусских еврейских общественных объединений и общин; Научно-просветительский центр С. Дубнова. Минск, 2001.

- ⁹ Яўген Анатолевіч Кімель, які памёр у 2000 г., стаяў ля вытокаў беларускай іудаікі. На працягу чатырох гадоў сп. Кімель быў членам рэдакцыйнай рады зборніка „*Евреи Беларуси. История и культура*“. Выдатны філолаг, вучань М. Бахціна. Выпускнік Вышэйшых курсаў іудаікі Інстытута краін Азіі і Афрыкі Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя М. В. Ламаносава, сваёй працай ён садзейнічаў развіццю акадэмічнай іудаікі на Беларусі, а таксама прымаў удзел у выданні беларускага часопіса татарай-мусульман „*Байрам*“, вывучаў матэрыялы па гісторыі беларускай мовы і літаратуры. Ніжэй пералічаны асноўныя працы сп. Кімеля: Кімель Я. Яўрэйскае гарадское насельніцтва Беларусі ў 1897—1926 г. // *Беларусіка=Albaruthenica*. Кн. 4. С.89—92; Ён жа. Становление источниковедения истории евреев Беларуси: Археографическое наследие проф. С. А. Бершадского // *Евреи Беларуси. История и культура*: Сб.ст.: Вып. 1. Минск, 1997. С.26—32; Ён жа. [Рэц. на:] Анищенко Е. К. Черта оседлости: (Белорусская синагога в царствование Екатерины II). Минск, 1998 // *Евреи Беларуси. История и культура*: Сб.ст.: Вып. 3—4. Минск, 1998. С.311—317; Ён жа. Программа преподавания курса „Евреи Беларуси“ // *Евреи Беларуси. История и культура*: Сб.ст.: Вып. 5. Минск, 2000. С.315—318.
- ¹⁰ У 1997—2002 г. выйшла шэсць выпускаў зборніка. Гл.: *Евреи Беларуси. История и культура*: Сб.ст. Вып. 1 / Ред. колл.: Герасимова И., Киммель Е., Рутман Г. Минск, 1997; Вып. 2. Минск, 1998; Вып. 3—4. Минск, 1998; Вып. 5. Минск, 2000; Вып. 6. Минск, 2001.
- ¹¹ Гл.: Синило Г. В. Древние литературы Ближнего Востока и мир Танаха (Ветхого Завета): Учебное пособие для студентов филологических факультетов вузов. Минск, 1998.
- ¹² Абрамова Е. Гебраізмы і ідышызмы в беларуском языке // *Евреи Беларуси. История и культура*. Вып. 1. С. 96—102; Цыхун Г., Літвіноўская А. Лёс яўрэйскіх запазычанняў у беларускай мове // *Беларусіка=Albaruthenica*. Кн.4. С. 212—217.
- ¹³ Двилянский А. Музыкальный еврейский фольклор Беларуси: Науч.-публ. исследование. Могилев, 1996.
- ¹⁴ Гл.: Анішчанка Я. К. Беларусь у часы Кацярыны II (1772—1796 гады) / Гуманітарна-эканамічны недзярж. ін-т; Пад рэд. У. А. Сосны. Мінск, 1998; Ён жа. Черта оседлости: (Белорусская синагога в царствование Екатерины II). Минск, 1998. Апошняя таксама выдадзена пры падтрымцы АЯАРК.
- ¹⁵ Розенблат Е. С., Еленская И. Э. Пинские евреи 1939—1944 / Брест. гос. ун-т. Брест, 1997. 308 с.; Рэцэнзіі на гэтую працу гл.: Romanovsky D. The Jews in Pinsk: Sovietization, Then Holocaust: Review // „Jews in Eastern Europe“. Jerusalem, 2001 (fall). No.2 (45). P.73—78; *Романовски Д. Йэхудэй Пинск ле-ор тэ’уд архиони ми-на-шаним 1939—1943* // „*Иад Ва-Шэм: ковэтс мекарим 29*“. *Йерушалайим*, 2001. Ам. 117—141; Здановіч У. // БГА. Т.4 (1997). Сш.6—7. С.290—296; Альтман И. Пинские евреи в годы Холокоста: взгляд из Москвы // *Евреи Беларуси. История и культура*: Вып. 3—4. С. 277—279; Иоффе Э. Книга необычного жанра // *Евреи Беларуси. История и культура*. Вып. 3—4. С. 284—285; Жумарь С. О книге „Пинские евреи. 1939—1944 г.“ и некоторых проблемах изучения Холокоста в Белоруссии // *Евреи Беларуси. История и культура*. Вып. 3—4. С. 286—295; Вабишевич А. Судьба пинских евреев времен Холокоста // *Евреи Беларуси. История и культура*. Вып. 3—4. С. 296—300. Розенблат і Яленская — найбольш вядомыя аўтары, хто даследуе праблемы Халакосту на Беларусі. Гл., напрыклад: Еленская И. Э. Документы немецко-фашистских оккупационных органов управления и учреждений как исторический источник: (По материалам Госархива Брестской области): Дис. ... канд. ист. наук (07.00.09) / НАН Беларусі. Ін-т історыі. Минск, 1999; Розенблат Е. С. Нацистская политика геноцида в отношении еврейского населения на территории западных областей Беларуси (1941—1944 г.): Дис. ... канд. ист. наук (07.00.02) / НАН Беларусі. Ін-т історыі. Минск, 1999.
- ¹⁶ Смиловицкий Л. Катастрофа евреев в Белоруссии, 1941—1944 г. / Фонд АМОС для поддержки ученых и писателей, Всеобщего попечительского фонда им. Эвы Минскер де Вилар для поддержки ученых, писателей и художников репатриантов из СССР при Министерстве абсорбции, Фонд им. Йорана Шницера по изучению истории еврейского народа при Тель-Авивском университете. Тель-Авив, 2000. Рэцэнзіі на працу гл.: Рубінчык В. Яшчэ пра Галакост // *Arche*. 2000. №4. С.75—76; Шыбека З. // *Кантакты і дыялогі*. 2000. №10. С.43—44; Иоффе Э. // *Нёман*. 2001. №1. С.248—251; Ён жа. // „Авив“. 2001. №3 (март). С.20; Ён жа. // БГА. 2001. Т.8. Сш. 1—2 (14—15). С. 353—356; Розенблат Е., Еленская И. Новая книга о Холокосте // *Евреи Беларуси. История и культура*: Сб.ст.: Вып.6. С.238—252; Ботвинник М. Отрицательный отзыв — хорошая реклама для книги // „Авив“. 2001. №8 (август). С.10; Кантарович Б. Памятнікі трагічнай эпохі // „*Мишпоха*“. Витебск, 2000. №8. С.140. Параўн. рэцэнзіі сп. Иофе ў часопісах „*Нёман*“ і „*Беларускі Гістарычны Агляд*“.
- ¹⁷ Сабалеўская В. Спрадвечныя іншаземцы: старонкі гісторыі гарадзенскіх яўрэяў. Гародня, 2000.
- ¹⁸ Бунд в Беларусі. 1897—1921: Документы и материалы / Сост. Э. М. Савицкий; Нац. Арх. Республики Беларусь, БелНИИ документоведения и арх. дела. Минск, 1997; „*Нацистское золото*“ из Беларуси: Документы и факты / Бел. респ. фонд „*Взаимопонимание и примирение*“. Минск, 1998; *Judenfrei! Свободно от евреев! История минского гетто в документах* / Сост. Р. А. Черноглазова. Минск, 1999.
- ¹⁹ История Холокоста на территории Беларуси: Библиографический указатель / Научно-просветительский центр истории евреев Беларуси и Холокоста им. С. Дубнова; Еврейский общинный центр (г. Минск), Американский еврейский объедин. распределит. комитет. Сост.: И. П. Герасимова, С. М. Паперная. Витебск, 2001.
- ²⁰ *Беларуская энцыклапедыя*: у 18 т. Т.1. Мінск, 1996. С.5 (далей БелЭН).
- ²¹ Гл.: Иофэ Э. Р. Гебраістыка // *БелЭН*. Т. 5. Мінск, 1997. С.129; Афнагель І. Я., Кошалёў У. С., Лянькевіч Р. Ч., Сініла Г. В., Шунейка Я. Ф. Ізраіль // *БелЭН*. Т.7. Мінск, 1998. С.181—188; Мазоўка Н. К., Шунейка Я. Ф. Іерусалім // *БелЭН*. Т.7. С. 171—172; Іўрыт // *БелЭН*. Т. 7. С.368; Боўш В. І. Сіянізм // *БелЭН*. Т.14. Мінск, 2002. С.429. Крыху адрозніваецца ад усіх толькі артыкул сп. М. Рыбка „*Сіянізм*“, падрыхтаваны для „*Энцыклапедыі гісторыі Беларусі*“: Рыбка М. Сіянізм // *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*: У 6 т. Т.6. Кн.1. Мінск, 2001. С.304—306.
- ²² Гл.: Іўрыт // *Беларуская савецкая энцыклапедыя*. Т.5. Мінск, 1972. С.183.

- ²³ Параўн.: Гебраістыка // Краткая еврейская энциклопедия / Общество по исследованию еврейских общин. Гл.ред.: И. Орен (Надель), М. Занд. Т.2. Иерусалим, 1982. Кол. 46—57.
- ²⁴ Гл.: Яцкевич И. Г. Агитационная и пропагандистская деятельность Бунда в Беларуси в 1907 — первой половине 1914 года: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Бел. гос. пед. ун-т им. Максима Танка. Минск, 1995; Герасимова И. П. Еврейское образование в Белоруссии в XIX — начале XX вв. и отношение к нему российского самодержавия: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Бел. гос. пед. ун-т им. Максима Танка. Минск, 1996; Соркіна І. В. Роля мястэчак у сацыяльна-эканамічным і культурным развіцці Беларусі ў канцы XVIII — першай палове XIX стагоддзяў: Аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук: 07.00.02 / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі. Мінск, 1998; Розенблат Е. С. Нацистская политика геноцида в отношении еврейского населения на территории западных областей Беларуси (1941—1944 г.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі. Мінск, 1999; Сабалеўская В. А. Яўрэі Беларусі ў канцы XVIII — першай палове XIX стагоддзя: лад жыцця і культура: Аўтарэф. дыс. ... канд. культуралагічных навук: 24.00.02 / Гродзен. дзярж. ун-т ім. Янкі Купалы. Гродна, 1999; Функ Ю. В. Еврейская благотворительность в Беларуси в XIX — начале XX в. и источники ее исследования: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09. / Бел. НИИ документоведения и архивного дела. Минск, 1999; Шевелёв Д. Л. Генезис палестинской проблемы, 1882—1917 г.: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.05. / Бел. гос. ун-т. Минск, 2000; Мазарчук Д. В. Религиозно-политические движения в Иудее персидского периода: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Бел. гос. ун-т. Минск, 2001.
- ²⁵ Хиджаз Раухи Мохаммад Абдул Хак. Динамика палестино-израильского конфликта и пути его урегулирования: Автореф. дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.04 / НАН Беларусі. Ін-т социологии. Минск, 1998; Аль-Катаунех Ахмад Гани. Роль Иордании в становлении и развитии мирного процесса на Ближнем Востоке в 90-е годы: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.15 / Бел. гос. ун-т. Минск, 2001.
- ²⁶ Пра гэты факт сведчыць дакумент, што з'явіўся ў выданні „Вестник Министерства иностранных дел“ у 2001 г. — агляд дзейнасці беларускай амбасады ў Ізраілі, падрыхтаваны яе супрацоўнікамі (Вестник Министерства иностранных дел. Минск, 2001. №2. С.130—135). У аглядзе сустракаецца шэраг фактычных памылак і недакладнасцяў.
- ²⁷ Гл.: Евреи Беларуси. История и культура: Сб.ст.: Вып.1. С.83—89; С.90—95; Ближний Восток и современность: Сб.ст.: Вып.14. Москва, 2002. С.275—298; Ближний Восток и современность: Сб.ст.: Вып.15. Москва, 2002. С.229—238. Гл. таксама: Белорусский журнал международного права и международных отношений. 2000. №1. С.82—86.
- ²⁸ Гл.: Холокост на территории Пинщины. 1941—1944 г. // Вестник Еврейского университета в Москве. Москва—Иерусалим. 1995. №2 (9). С.114—118.
- ²⁹ Пра другі ўсерасійскі з'езд сіяністаў 1902 г. гл.: Штейн И. А. Всероссийский съезд сионистов в Минске: Отчет. Елисаветград, 1902 (Сионистское образование; №6). Гл. таксама: Герасимова И. П. Первая конференция сионистов в России: Минск, 1902 год. Люди. События. Взгляд через 100 лет // Российский сионизм: история и культура: Материалы научной конференции. Москва, 2002. С.87—110.
- ³⁰ „Авив“. Минск, 2002. №11 (80).
- ³¹ Российский сионизм: история и культура: Материалы научной конференции / Еврейское агентство в России; Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах „Сэфер“. Москва, 2002.
- ³² Рубинчик В. П. Критические заметки о „еврейской жизни“ в постсоветской Белоруссии // Диаспоры. Москва, 2002. №4. С.53—86.
- ³³ Le Foll C. L'ïcole artistique de Vitebsk (1897—1923): Ïveil et rayonnement autour de Pen, Chagall et Malïvitch / Prïfacy par Suzanne Pouchier et Yves Plasseraud. L'Harmattan, 2002. 280 p. — (Collection Bïlorussïe). Рэц.: Шишанов В. Пэнковский „сват“ сосватал еврейское, русское и белорусское искусство // „Мишпоха“. Витебск, 2002. Вып. 12. С. 141—142.

«Малапрыстасаваныя» рэкамендацыі ці малападрахтаваныя рэцэнзенты?*

А л я к с а н д р   Г р у ш а

Пад час знаёмства з рэцэнзіяй супрацоўнікаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (далей — НГАБ) А. М. Латушкіна і З. Л. Яцкевіча¹ на «Метадычныя рэкамендацыі па публікацыі рукапісных актавых кірылічных крыніц у Беларусі (XIII—XVIII стст., перыяд Вялікага княства Літоўскага)² (далей — «МР») міжволі ўзнікае некалькі пытанняў: няўжо ў гэцце амаль на 170 старонак, які размеркаваны на больш чым 1000 артыкулаў, няма ніводнай карыснай і кампетэнтнай рэкамендацыі; як атрымалася, што такому «малападрахтаванаму» аўтару, якім з'яўляецца А. І. Груша, даручылі такую складаную (як адзначаюць рэцэнзенты, «вартую намаганняў цэлага аддзела ці нават інстытута») і адказную працу; нарэшце, куды глядзела рэдкалегія на чале з навуковым рэдактарам, вядомым расійскім археографам Г.Харашкевіч? Але, быць можа, «МР» з'яўляюцца «малапрыстасаванымі» не для ўсіх публікатараў; быць можа, прычына не ў кваліфікацыі аўтара «МР», а рэдкалегія даволі паспяхова справілася са сваімі задачамі? Давайце разбярэмся.

Звяртае на сабе ўвагу, што крытыка рэцэнзентаў скіравана на вузкаяе кола праблем. Заўвагі прысвечаны ў асноўным ігнараванню папярэдніх прац, выкарыстанню некалькіх «новых» і «незразумелых» тэрмінаў (як потым высветліцца, новыя і незразумелыя яны толькі для

Латушкіна і Яцкевіча) і некаторым агульным крытэрыям стварэння публікатарскіх загаловаўкаў. Між тым, гэта не перашкодзіла рэцэнзентам прыйсці да заключэння аб поўнай непрыгоднасці «МР». А як жа тэкст, якому археографы надаюць асаблівае значэнне (у «МР» яму прысвечаны артыкулы 22—251)? Як жа навукова-даведачны апарат (артыкулы 838—998) і г. д.? Няўжо ўсё гэта дробязь у параўнанні са згаданымі праблемамі? Праўда, у адным месцы Латушкін і Яцкевіч паспрабавалі звязаць праблему перадачы тэксту з яго перакладам на сучасную мову. Больш за тое, яны далі зразумець, што пераклад — ледзь не самы дакладны і зручны «тэкст» крыніцы (с. 311). Я не буду ўдавацца ў тонкасці і разважаць на прадмет таго, які тэкст з'яўляецца больш «дакладным» і «зручным» і, наогул, што ўсё ж такі можна назваць тэкстам крыніцы: яго ўласны тэкст ці пераклад, г. зн. вынік творчасці перакладчыка. Адзначу толькі, што па маім (і не толькі маім) глыбокім перакананні, самым дакладным тэкстам можа быць толькі тэкст крыніцы. З другога боку, пра які пераклад ідзе гаворка: са старабеларускай мовы на беларускую? Не ведаю, як асобныя супрацоўнікі НГАБ, але прафесійныя даследчыкі ВКЛ і Беларусі (не толькі беларускія, але польскія, літоўскія і расійскія) такімі перакладамі не карыстаюцца. Быць можа, рэцэнзенты маюць на ўвазе дакументы, напісаныя на лацінскай, нямецкай, польскай і іншых мовах кірыліцай? Калі гэта так, то я б з вялікім задавальненнем пазнаёміўся з імі.

Прызнацца, я вельмі ўражаны заклікам рэцэнзентаў звяртацца пры распрацоўцы метадаў і прыёмаў выдання гістарычных крыніц да спадчыны такіх «знакамітых» археографаў, як І. І. Грыгаровіч, І. Я. Спрогіс, Дз. І. Даўгяля і іншых, да такіх зборнікаў дакументаў, як «Белорусский архив древних грамот», «Беларускі архіў», «Инвентари магнатских владений», публікацый асобных дакументаў у «Архіварыусе», «Беларускім археографічным штогодніку», хроніках «Памяць» і г. д. (с. 312). Я, канешне, мог ушанаваць згаданыя імёны і, такім чынам, выказаць павагу да дзейнасці І. Грыгаровіча, І. Спрогіса, Дз. Даўгяля і інш. Але прызнаюся сумленна, я не выкарыстоўваў іх метадычны вопыт. Я, безумоўна, спаслаўся б на іх, калі б развіццё археографіі спынілася на ўзроўні іх публікацый. Але якімі яны ні былі знакамітымі, метадыка выдання гістарычных крыніц у XIX ст. — гэта ўчарашні дзень. Безнадзейна састарэла і метадыка публікацыі «Беларускага архіва» Дз. Даўгяля, які абапіраўся на вопыт, што быў набыты ім у дарэвалюцыйны перыяд навуковай дзейнасці. Не разумець гэтага — проста не быць знаёмымі з сучаснымі патрабаваннямі да навуковых выданняў. Што да публікацый асобных дакументаў у навукова-папулярных зборніках «Архіварыус» і хроніках «Памяць», то апошнія саступаюць нават публікацыям І. Грыгаровіча і Дз. Даўгяля. У гэтым сэнсе яны могуць быць прыкладам таго, як нельга друкаваць крыніцы. Зрэшты, менавіта да спрошчанасці публікацый і заклікаюць Латушкін і Яцкевіч. Менавіта так трэба разумець адно з іх выказванняў: «...пры мэце найбольш хуткага і шырокага ўвядзення іх (г. зн. гістарычных крыніц. — А. Г.) у навуковы ўжытак павінна, натуральна, рабіць мэтазгодным максімальную спрошчанасць правіл публікацыі гэтых крыніц (падкрэслена мной. — А. Г.)». Праўда, як яны дадаюць, «безумоўна, без шкоды для іх дакладнай археографічнай працоўкі» (с. 310—311). Выкажам меркаванне, што гаворка ідзе пра непарушнасць «крыніцазнаўчай паўнацэннасці»³ публікацыі. Калі маё меркаванне слушнае, то, відавочна, рэцэнзенты імкнуцца вырашыць невырашальную задачу. Максімальна спрасціць метадыку выдання крыніцы і пры гэтым зрабіць яе публікацую крыніцазнаўча паўнацэннай — гэта тое ж самае, што, напрыклад, Беларусі ўвайсці ў склад Расіі і пры гэтым захаваць поўны суверэнэтэт і незалежнасць. Гэта абсалютна немагчыма.

Рэцэнзентам «кінулася ў вочы» ігнараванне «шматлікіх», як яны выказваюцца, падобных прац літоўскіх і польскіх даследчыкаў (с. 311). Польскія працы па метадыцы публікацыі гістарычных крыніц я не ігнарую (хоць інструкцый па выданні кірылічных крыніц у Польшчы і дасюль няма). Каб пацвердзіць гэта, я раю прачытаць тэкст спасылак на с. 5 «МР». На літоўскія распрацоўкі я не мог даць спасылкі па той проставай прычыне, што яны адсутнічаюць. Калі гаварыць пра вопыт выдання гістарычных крыніц у Літве, то самым вялікім дасягненнем літоўскіх вучоных у гэтай галіне з'яўляецца на сённяшні дзень публікацыя кнігі Метрыкі ВКЛ. Аднак пры выданні кірылічных дакументаў Метрыкі літоўскія публікатары кіруюцца ў асноўным «Метадычнымі рэкамендацыямі» Г. Л. Харашкевіч і С. М. Каштанавы⁴ (пра што самі абвясчаюць). Трэба сказаць, што ў параўнанні са згаданымі «Метадычнымі рэкамендацыямі» ў плане метадыкі літоўскія выданні Метрыкі ВКЛ амаль нічога не даюць. Па гэтай прычыне яны таксама не былі названы ў ліку тых, на якія я абапіраўся. Адзінае, што можна паставіць мне ў папрок, дык гэта замоўчванне імён С. Кутшэбы, У. Сямковіча і Я. Фіялэка, археографічным вопытам якіх я сапраўды карыстаўся. Іх зборнікі «Akta unji Polska z Litwą 1385—1791» (Wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz. Kraków, 1932) і «Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej» (Wyd. J. Fijałek, W. Semkowicz. Kraków, 1948) змяшчаюць у асноўным лацінамоўныя акты. Аднак змест, структура, прыёмы складання і афармлення навуковага і навукова-даведачнага апарату выданняў вартыя пераймання. Зрэшты, пра гэтыя публікацыі нічога не сказана і ў

рэцэнзіі. Гэта — натуральна. Прапаведванне рэцэнзентамі максімальна спрошчанага метаду выдання гістарычных крыніц з названымі працамі зусім не ўвязваецца.

Наступную цытату рэцэнзентаў прывяду цалкам: *«Найвялікшае здзіўленне выклікае назва падраздзела 3.2.2.5. „Апісанне і ідэнтыфікацыя вадзянога знака (вадзяных знакаў) паперы“ (с. 111). Справа ў тым, што аўтару, які любіць выкарыстоўваць столькі новых тэрмінаў, варта было б ведаць, што пасля міжнароднага кангрэса па гісторыі паперы, што адбыўся ў Оксфордзе яшчэ ў 1967 г., для выкарыстання ў навуковых даследах быў прыняты тэрмін „філігрань“.* Тлумачыцца гэта тым, што вада не пакідае ніякага знака» (с. 316). Выкарыстанне слова «вялікі» ў найвышэйшай якаснай ступені сведчыць пра тое, што на гэтую заўвагу Латушкін і Яцкевіч рабілі асаблівую стаўку. Аднак, па-першае, кангрэс, які маецца на ўвазе, адбыўся не ў 1967 г., а ў 1961 г. Па-другое, гэта быў не міжнародны кангрэс па гісторыі паперы, а міжнародны кангрэс гісторыкаў паперы (International Association of Paper Historians) (у дадзеным выпадку розніца істотная). Па-трэцяе, лёсавызначальнага рашэння для тэрміна «вадзяны знак» ён не прымаў. Вось што сказана ў кнізе Э. Т. Лаўцявічуса «Папера ў Літве ў XV—XVIII стст.», якая і паслужыла для Латушкіна і Яцкевіча крыніцай інфармацыі пра названы кангрэс: «На Міжнародным кангрэсе гісторыкаў паперы (International Association of Paper Historians) у 1961 г. пры абмеркаванні праблем тэрміналогіі было пастаўлена пытанне аб выкарыстанні тэрміна „вадзяны знак“. Некаторыя ўдзельнікі кангрэса тлумачылі: слова „знак“ можна прыняць, таму што на паперы сапраўды бачны знак, але паколькі ён пакідаецца не ад вады, а ад дроту, з якога сплечена фігура на дне чарпальнай формы, то яго лепей называць „драцяным знакам“ (Wiremark, Drahtzeichen)»⁵. Галасы асобных удзельнікаў кангрэса — гэта яшчэ не рашэнне ўсяго кангрэса. Да таго ж гаворка ішла аб замене тэрміна «вадзяны знак» не на «філігрань», а на «драцяны знак». Рэцэнзенты яўна пазбеглі б такой недарэчнай недакладнасці, калі б былі добра знаёмыя з сучаснай літаратурай па філіграналогіі. У ёй побач з тэрмінам «філігрань» па-ранейшаму выкарыстоўваецца «вадзяны знак». Няма сэнсу прыводзіць усе працы, у якіх прысутнічае гэты тэрмін. Спашлемся толькі на некаторыя з іх, а менавіта тыя, што змешчаны ў зборніку «Філіграналагічныя даследаванні. Тэорыя, методика, практика» (Ленінград, 1990). Апошні адлюстраваны дасягненні і падвёў вынікі развіцця ўсёй савецкай філіграналогіі. Яго аснову склалі даклады і паведамленні Першай усеагульнай нарады па філіграназнаўстве, якая адбылася ў траўні 1987 г. у Маскве. Аўтары зборніка — вядучыя савецкія (расійскія, украінскія і эстонскія) філігранолагі, археографы, палеографы, гісторыкі кнігі: С. О. Шмідт, Ю. В. Андрушайціце, А. А. Амосаў, Т. В. Дзіянава, Ы. П. Уттэр, Л. Р. Уттэр, Е. М. Шварц, Л. М. Касцюхіна, Б. М. Клос, Я. Л. Неміроўскі, Л. П. Жукоўская, А. А. Турылаў, А. Я. Мацюк і інш. Усе названыя вучоныя ўжываюць як тэрмін «філігрань», так і «вадзяны знак» («ВЗ»).

Каб не склалася ўражанне, што толькі савецкія гісторыкі карысталіся тэрмінам «вадзяны знак», прывядзем адно выказванне Т. Дзіянавай. Даследчыца палемізуе з Л. Жукоўскай, якая прапанавала пад тэрмінам «вадзяны знак» падразумяваць усе часткі папяровай формы, якія адбіваюцца на папяровым аркушы: вяржэры, панцюзо, філігрань, а тэрмін «філігрань» выкарыстоўваць толькі ў дачыненні да сюжэтных і літарных знакаў. «Аб'ядноўваць паняццем „вадзяны знак“ вяржэры, панцюзо і сюжэтны знак, — піша Т. Дзіянава, — таксама не правамерна, паколькі гэта адвядзе археографу ад практыкі і тэорыі рускай, савецкай і сусветнай філіграназнаўчай тэрміналогіі. Прагляд апошніх філіграназнаўчых прац — нямецкіх, балгарскіх і айчынных — паказаў, што пад тэрмінам „вадзяны знак“ (Wasserzeichen) падразумяваецца эмблематычная частка з літарным суправаджэннем (падкрэслена мной. — А. Г.), а астатнія часткі дна папяровай формы, якія адбіваюцца ў паперы, па традыцыі называюцца вяржэрамі і панцюзо»⁶. Выдатны літоўскі філігранолаг Э. Лаўцявічус, спаслаўшыся на існуючую ў Літве практыку, той знак на паперы, які бачны на святло, называў «вадзяным знакам», а драцяны ўзор, які ўплятаўся ў дно чарпальнай формы — «філігранню»⁷. Напэўна, такой жа пазіцыі трымаецца і аўтар найноўшага выдання «Асновы рускай палеаграфіі» І. В. Лёвачкін: «Вадзяны знак (філігрань) — бачная на прасвет выява на паперы, атрыманая з дапамогай драцяной сеткі...», «філігрань — драцяная выява, якая замацоўваецца на сетцы для адліву папяровых аркушаў з мэтай атрымання вадзяных знакаў»⁸. Тэрмін «вадзяны знак» можна знайсці на старонках самых апошніх літоўскіх, польскіх і расійскіх археографічных выданняў⁹. Прысутнічае ён і ў сучасных польскіх і расійскіх навучальных дапаможніках¹⁰. Варта дадаць, што ў спецыялістаў-папернікаў асноўным тэрмінам з'яўляецца «вадзяны знак», але часам ўжываецца і «філігран» («філігрань»)¹¹. Дарэчы, прыведзеная вышэй цытата з працы Т. Дзіянавай тлумачыць, чаму я нічога не гавару пра літары, якія суправаджаюць выявы вадзяных знакаў: гэта частка вадзянога знака.

Рэцэнзенты адзначаюць: «Цікавую, але незразумелую тэрміналогію прапаноўвае А. І. Груша пры атаясамленні (так у рэцэнзіі, трэба „абазначэнні“. — А. Г.) ступені блізкасці філіграні з тымі, якія ёсць у альбомах: „падобны“, „вельмі падобны“, „блізкі“, „тоесны“. Цяжка вызначыць дакладную мяжу ў адрозненнях паміж імі (прыклады ўзяты А. І. Грушай з уводзінаў да кнігі Метрыкі ВКЛ 44, апублікаванай ім у 2001 г.); на наш погляд, ён дэманструе ў гэтым некампетэнтнасць. Напрыклад, філігрань, якую ён называе „Сякера“ — элемент герба „Окша“, а герб „Тапор“, які беларускія даследчыкі звычайна не перакладаюць, мае іншы выгляд» (с. 316—317). Са зместу рэцэнзіі немагчыма вызначыць, да чаго адносіцца мая некампетэнтнасць: да таго, што я выкарыстоўваю формулы «падобны», «вельмі падобны», «блізкі», «тоесны», ці называю «Сякеру» «Сякерай». Хутчэй за ўсё — і да таго, і да іншага. Мяжу адрознення паміж паняццямі «падобны», «вельмі падобны», «блізкі», «тоесны» я адзначаю — трэба быць больш уважлівым¹². Праблема ж уніфікацыі тэрміналогіі для абазначэння ступені блізкасці філіграні да тых, што змешчаны ў даведніках (альбомах), даўно з’яўляецца адной з самых актуальных. «Адсутнасць сведчання ў працы пра тое, што аўтар выкарыстоўвае тую ці іншую сістэму тэрмінаў ці стварае сваю ўласную, адсутнасць тлумачэнняў, чаму не з’яўляюцца прымальнымі традыцыйныя тэрміны, часам заблытвае сутнасць праблемы»¹³. Праблема уніфікацыі тэрміналогіі ўжо мае сваю гістарыяграфію. Так, Ш. Брыке і В. М. Шчэпкін выкарыстоўвалі тры ступені параўнання: а) тоесныя знакі («*varietes identiques*»), якія супадаюць контурамі; б) «сходныя» («*varietes similaires*»), якія маюць адрозненні ў форме і памеры; в) «падобныя» («*varietes divergentes*», «якія адхіляюцца»), калі падабенства назіраецца ў межах тыпу. А. Амосаў рэкамендаваў адрозніваць: а) тоесныя вадзяныя знакі, якія адпавядаюць варыянту; б) блізкія, якія адпавядаюць разнавіднасці; в) «сходныя», якія адпавядаюць віду; г) «падобныя», што адпавядаюць групе; д) аналогія, што адпавядае класу¹⁴. У распрацаванай у 1977 г. у Францыі Інстытутам даследавання і гісторыі тэкстаў інструкцыі па апісанні рукапісаў прыняты наступныя ступені параўнання: «сходен», *варыянт* ці *падобны тып* і нумар па Брыке. У Балгарыі — гэта падобны («*similaire*»), вельмі падобны («*tres similaire*»), ідэнтычны («*identique*»), тып («*type*»)»¹⁵. Ступень блізкасці вадзяных знакаў адзначаецца ва ўсіх найбольш грунтоўных археаграфічных выданнях¹⁶. І гэта натуральнае патрабаванне да ўсіх публікацый гістарычных крыніц на паперы. Тэрміналогія, якая прапанавана ў маіх «МР», «знешне» падобная на балгарскую (у беларускай мове «падобны» і «сходны» перакладаюцца адным словам — «падобны»; таму тое, што ў рускай мове «сходны», у мяне — «вельмі падобны») і адпавядае наступным узроўням класіфікацыі: а) *тоесны* — варыянту; б) *блізкі* — разнавіднасці; в) *вельмі падобны* — віду; г) *падобны* — тыпу.

Што да наймення «Сякера», то ў дачыненні да таго вадзянога знака, на які я спасылаюся, насуперак сцвярдзенню аўтараў рэцэнзіі, сапраўды, выкарыстоўваецца тэрмін «Сякера» («*Торор*» — па-польску, «*Kirvis*» — па-літоўску, «*Топор*» — па-руску)¹⁷. У аснову тыпавай класіфікацыі пакладзены герб «Сякера» з выявай *сякеры*, вастрыё якой павернута ў правы (геральдычны) бок (у Лакіера — у левы)¹⁸. Назва ж «Окша» належыць гербу з іншай выявай: *алебардай*, вастрыё якой накіравана ў правы (геральдычны) бок («*biały halabard w szeregwonem polu*») ці двума перакрыжаванамі *алебардамі*¹⁹. Такім чынам, імкнучыся прадэманстраваць маю некампетэнтнасць, рэцэнзенты дасягнулі адваротнага. Наогул, іх не бянтэжыць той факт, што назва «Сякера» для абазначэння дадзенага герба прысутнічае ў альбомах вадзяных знакаў (на якія я даю адсылку)²⁰ і археаграфічных публікацыях²¹. Самае цікавае, што выява менавіта гэтага герба прыведзена ў якасці ілюстрацыі да артыкула „Аколавы герба «Тапор» у «Малым гербоўніку наваградскай шляхты“. Аўтарамі артыкула з’яўляюцца С. Рыбчонак і... Яцкевіч, адзін з маіх рэцэнзентаў²². Відавочна, апошні забыўся на некаторыя дэталі сваіх папярэдніх прац.

Латушкін і Яцкевіч выказваюць незразуменне, чаму аўтар — складальнік «МР» аддае так мала ўвагі такому важнаму элементу пячаткі як кустодзія і абмяжоўваецца толькі адзначэннем яе разнавіднасці (с. 316). Хацелася б чарговы раз выказаць пажаданне быць больш уважлівым пры знаёмстве са зместам працы. Як вынікае з артыкула 698, «для адрозных і выразных кустодзій пасля адзначэння тыпу прыводзіцца звесткі аб іх форме (падкрэслена мной. — А. Г.). Напрыклад: ...адразная квадратная... <...> выразная прамавугольная з пашырэннем у левай частцы ў выглядзе прамавугольніка <...>». Не рэкамендуецца адзначаць форму толькі для падразной кустодзіі, якая з-за асаблівасцяў яе вырабу (з дапамогай падрэза) заўжды блізкая да трохвугольніка²³. Дарэчы, паведамленне пра тып кустодзіі — не адзіная інфармацыя, якую я лічу неабходным прыводзіць пры апісанні кустодзіі. Наогул, ёй прысвечана 14 артыкулаў, г. зн. болей, чым, напрыклад, адзначэнню спісаў дакументаў і публікацый. Магчыма, я памыляюся, але здаецца, ні ў Польшчы, ні ў Расіі, ні ў Украіне і дакладна ў Беларусі няма ніводнага выдання крыніцы, у якой бы паведамлялася пра разнавіднасць і форму кустодзій²⁴. Не прадугледжваюць

іх апісання і існуючыя інструкцыі і метадычныя рэкамендацыі. Што хочучь сказаць аўтары, калі пішуць: «*тут, хутчэй, варта было прымяніць прыцып, выкарыстоўваемы* (так у рэцэнзіі. — А. Г.) *пры ідэнтыфікацыі філіграней*» (с. 316), зразумела, напэўна, ім адным. Дадамо толькі: каб катэгарычна казаць пра залежнасць формы кустодзіі ад віду дакумента (што ў рэцэнзіі маецца на ўвазе пад тэрмінам «від дакумента?»), неабходна правесці спецыяльнае даследаванне. А такога даследавання пакуль што няма.

Спынімся на тэрмінах. Праблема тэрмінаў праходзіць чырвонай ніткай праз усю рэцэнзію. Як лічаць рэцэнзенты, праца проста «нагрувашчана» новай тэрміналогіяй (с. 317). Тэрмін «тапалагічная дата» новым назваць цяжка. Гэты тэрмін для абазначэння таго, што звычайна называецца «месцам выдання», выкарыстоўваў аўтар вядомай працы па Метрыцы ВКЛ М. Р. Беражкоў²⁵. Сапраўды, не ўяўляецца магчымым вызначыць, якую дату меў на ўвазе пісар, калі паведамляў, напрыклад: «П(и)сан у Городне, април 10 ден, иньдик(т) б»: дату прыняцця самога акта рашэння, падрыхтоўкі дакумента ці яго выдачы (рассылкі)²⁶. У святле гэтых дадзеных тэрмін «месца выдання» (як, дарэчы, і «час выдання») нельга лічыць дакладным. Назва «тапалогія» паходзіць ад двух грэцкіх слоў: *topos* «месца» і *logos* «слова» («вучэнне», «навука»). А тэрмін «тапалагічная дата» створаны па аналогіі з тэрмінам «храналагічная дата» (мы ж не называем храналагічную дату «хранічнай»). Не з'яўляецца маім новаўвядзеннем і тэрмін «археограф–дыпламатыст», які рэцэнзенты марна стараліся адшукаць у «Вялікай савецкай энцыклапедыі» (с. 316). У пошуках гэтага тэрміна варта было б звярнуцца да спецыяльнай літаратуры па археаграфіі і дыпламатыцы²⁷. Дыпламатыст — гэта вучоны, які займаецца дыпламатыкай — навукай аб знешняй і ўнутранай форме актаў (што гэта за навука, ведае амаль кожны студэнт). «Археограф–дыпламатыст» — археограф, які выдае актывыя крыніцы. Калі ўлічваць, што выданне акта — не проста перапіска яго тэксту, але і першасная яго навуковая (у першую чаргу, дыпламатычная) апрацоўка, то згаданы тэрмін цалкам адпавядае таму значэнню, якое ўкладваецца ў спалучэнне слоў «археограф» і «дыпламатыст». Ніякіх сувязяў з «дыпламатычным» прыёмам выданняў крыніц гэты тэрмін не мае. Тэрмін «шлемавая эмблема» (с. 317) таксама не мая прыдумка²⁸. Яго павінен ведаць і адзін з рэцэнзентаў — Яцкевіч. Апошні неаднаразова выкарыстоўваў гэты тэрмін у сваіх артыкулах²⁹, але, відавочна, забыўся пра гэта (дарэчы, з забыўлівасцю мы ўжо сустракаліся). Не з'яўляецца памылкай выкарыстанне тэрміна «легенда» замест «надпіс» (с. 317), бо, у прыватнасці, у польскай і расійскай археаграфіі легенда пячаткі традыцыйна называецца надпісам³⁰ («легендай» жа называюць адну з частак навуковага апарату). Невядома на падставе чаго рэцэнзенты лічаць, што замест «прыцып павагі да тэксту» трэба пісаць «прыцып дакладнай перадачы тэксту» (с. 317). Прыцып «павагі да тэксту» («*le respect du texte*») сфармулявалі заходнееўрапейскія археографы³¹. Згодна з ім тэкст перадаецца без купюр, адвольных дапаўненняў, з захаваннем арфаграфіі крыніцы і г. д. Гэты тэрмін выкарыстаны мной свядома для адпаведнага падраздзела. У «МР» я не ўвёў ніводнага новага тэрміна. Але калі б была неабходнасць, я ўсё ж такі зрабіў бы гэта.

У аўтараў рэцэнзіі выклікае «непрыемнае ўражанне», што я «празмерна шырока» карыстаюся запазычаннямі («перакладам і калькаваннем») з кнігі С. Каштанава³² (с. 313). Я ніколі не ставіў перад сабой задачы вызначыць колькасныя суадносіны артыкулаў «Метадычных рэкамендацый» С. Каштанава і сваіх. Рэцэнзенты падштурхнулі мяне гэта зрабіць. Выявілася, што з пералічаных артыкулаў ад «Метадычных рэкамендацый» С. Каштанава паходзіць не больш за трэць. Большасць з гэтай трэці — абагульненне папярэдняга археаграфічнага вопыту. Сапраўды, патрабаванні, згодна з якімі, напрыклад, скарачэнні раскрываюцца ва ўсіх выпадках, а літары, якія адсутнічаюць у тэксце, уносяцца ў радок у круглых дужках; пры ўнясенні ў радок прапушчанай літары, якая змяшчаецца ў канцы слова, улічваецца тая граматычная форма, у якой слова выкарыстана ў сказе; пры выкарыстанні малых і вялікіх літар у асноўным трэба кіравацца правіламі сучаснай арфаграфіі і г. д., апрабраваны ў публікацыях, якія выйшлі задоўга да з'яўлення «Метадычных рэкамендацый» С. Каштанава³³. Відавочна, што рэцэнзенты не знаёмы з гэтымі публікацыямі. Сучаснаму археаграфу–публікатару дасталася вялізная метадалагічная спадчына са шматлікімі варыянтамі рашэння адной і той жа праблемы. Таму часта дастаткова толькі выбраць адзін з самым аптымальных варыянтаў. У гэтай сувязі задача Латушкіна і Яцкевіча павінна заключацца не ў выяўленні і падліку запазычанняў, а ў ацэнцы іх прыдатнасці з пункту гледжання выдання крыніц ВКЛ. Непрыемна ўраджаць павінна не тое, што тыя ці іншыя вартыя ўвагі месцы запазычаны, а тое, што яны праігнараваны.

Некаторыя выказванні Латушкіна і Яцкевіча без усмешкі чытаць нельга. Пільнае вока рэцэнзентаў выкрыла плагіят: я ўзяў у С. Каштанава такія тэрміны, як «выбар тэксту», «перадача тэксту», «агульныя прыцыпы перадачы і прадстаўлення тэксту» (с. 313). Гэтыя агульныя навуковыя паняцці жывуць амаль столькі, колькі і сама археаграфія. Дзіўна, што мяне

не абвінавацілі ў «калькаванні» такіх тэрмінаў, як «навукова-даведачны апарат», «паказальнік імёнаў», «геаграфічны паказальнік», «каментары», «тлумачальны слоўнік», «заўвагі і варыянты» і г. д.

Шэраг заўваг датычыць абазначэння разнавіднасцяў дакументаў: 1) назвы разнавіднасцяў запазычаны з расійскай дыпламатыкі; 2) гэтыя назвы могуць быць выкарыстаны, галоўным чынам, для працы з дакументамі Метрыкі ВКЛ да прыняцця Статута 1588 г. (с. 312). Прадметам крытыкі з’яўляецца, у прыватнасці, і тое, што я «ігнарую» назвы дакументаў, якія існавалі ў XVI—XVII ст.: выкарыстоўваю «пацвярджальны прывілей», хоць з канца XVI ст. гэта «канфірмацыйны» прывілей (або «канфірмацыя»); «уводны ліст», у той час як у крыніцах XVI ст. ён фігуруе пад назвай «падаўчы», «увяжчы» ліст, а ў XVII ст. — як «інтрамісійны»; замест «вырак», «дэкрэт» пішу «прыгавор суда» і г. д.

У адрозненне ад «МР», жанр якіх прымушае мяне не выходзіць за рамкі выключна рэкамендацый, дадзены адказ з’яўляецца першай магчымасцю абгрунтаваць сфармуляваныя палажэнні.

Рэцэнзенты самі заўважлі няўстойлівасць тэрміналогіі для абазначэння разнавіднасцяў некаторых дакументаў, але высноваў, якія напрошваюцца ў сувязі з гэтым, не зрабілі. У той жа час відавочна, што найменні пераважнай большасці дакументаў утвораны ад назваў тых юрыдычных дзеянняў, якія яны фіксавалі: «потверженный» ці «потвержонный» — ад «потвержать», «продажный» — ад «продавать», «дзельчий» — ад «дзельить», «меновный» — ад «менять», «заставный» — ад «заставлять», «умоцованный» — ад «умоцовывать» і г. д. Лексічным сродкам для абазначэння дадзенага дзеяння былі словы, якія існавалі ў старабеларускай мове. Калі з другой паловы XVI ст. дзякуючы больш цесным культурным кантактам ВКЛ і Польшчы ў старабеларускую мову праз польскую праніклі і зацвердзіліся дзеясловы з лацінскай мовы (якія абазначалі юрыдычныя дзеянні), то менавіта ад іх і сталі ўтвараць назвы дакументаў. Адсюль «кансэнсы» — дазволы; «канфірмацыі», «канфірмацыйныя» — пацвярджэнні, пацвярджальныя; «цэсіі», «цэсійныя» — саступкі, саступныя; «тutoryі» — апекі; «кансервацыі», «кансервацыйныя» — аховы, ахоўныя; «лібертацыі», «лібертацыйныя» — льготы, льготныя; «інтрамісіі», «інтрамісійныя» — увядзенні, уводныя; «данацыі» — даніны; «абляты» — яўкі; «кадукі» — спадкі і інш. Утварэнне найменняў дакументаў па назве юрыдычнага дзеяння на мове дадзенага часу — універсальны прынцып, якім кіраваліся пісары XV—XVIII ст. і павінны кіравацца, як я перакананы, сучасныя беларускія археографы. У гэтым, а не ў сляпым перайманні тэрміналогіі, і выяўляецца традыцыйнасць метадыкі прысвойвання найменняў дакументам. Таму ў маіх «МР» і фігуруюць «даравальны» ліст — ад «даравать», «уводны» — ад «уводзіць», «прыгавор» — ад «прыгаварыць», «сведчыя» квіты — ад «сведчыць», «пастанова» — ад «пастанавіць», «вярыцельны» — ад «верыць», «прысяжны» — ад «прысягаць», «аб’язны» — ад «аб’язджаць» і інш. Ужо па гэтай прычыне згаданыя назвы не могуць лічыцца запазычаннямі з рускай дыпламатыкі. Старыя назвы захоўваюцца, калі іх сэнс даволі зразумелы: «прывілей», «позва», «атмена», «укладны», «фундушавы», «інвентар», «рээстр»; калі яны ўтвораны ад назвы юрыдычнага дзеяння, якое, у сваю чаргу, дало найменне другой разнавіднасці: «глейт»; у дачыненні да якіх пакуль што не выяўлены адпаведны дакладны тэрмін у сучаснай беларускай мове: «даніна», «даканчальны», «жалезны», «баніцыя», «ліст», «рэлаксацыйны». Ёсць некалькі выключэнняў іншага парадку.

Характэрна, што, карыстаючыся згадымі прынцыпам, былі ўтвораны назвы, якія не адрозніваюцца ці мала чым адрозніваюцца ад старых: «граничный лист»³⁴; «даровный лист»³⁵; «дельчий лист»³⁶; «призволенный лист», «дозволенный лист», «лист дозволение»³⁷; «заручный лист»³⁸; «заставный лист», «зоставный лист»³⁹; «меновный лист»⁴⁰; «постановене на соиме»⁴¹, «постановенье соимовое», «уфала и постановление соимовое»⁴²; «потвержонный лист», «потверженный лист», «потвержение»⁴³; «продажный лист», «лист продажи»⁴⁴, «сведчонный лист»⁴⁵ і інш. І гэта не дзіўна: у старабеларускай мове шмат чаго агульнага з сучаснай беларускай. Тэрміны «даравальная» (грамата), «даравальны» (ліст) амаль не сустракаюцца ў крыніцах. Аднак у дыспазітыўнай частцы даравальных фігуруе дзеяслоў «жаловать», г. зн. «даравать», а ў карабарацыі — таксама і «жалованье»: «На потвержение того моего жалованья и твердости печать нашу велели есмо привесити к сему листу»; «А на потвержение того нашего жалованья про лепшыю память и твердость и печать нашу велели есмо привесити к сему нашему листу»⁴⁶ і г. д. Слова «жаловать» шырока ўжываецца і ў XVI ст.: «И бил намъ чоломъ, абыхъмо его пожаловали именицом, с чого бы себе поживенье мель... Мы... пожаловали есмо его, дали ему люди н(а)ши...»; «А такъ мы... тымъ спадкомъ его пожаловали... ему есмо дали...»⁴⁷ і г. д. У гэтым значэнні выкарыстоўваўся і дзеяслоў «даровать», які ёсць і ў сучаснай беларускай мове, і ад якога ўласна і ўтворана назва «даравальны»: «...за его к нам верную

службу, тот двор Дорогово даемъ и даруем»; «...дали есмо еи и вечне даровали, записуемъ и вечне записали тымъ то нашимъ привилем дворъ в Мерецькомъ повете...»; «...и тепер его м(и)л(о)сти дали и вечне даровали, записуем и вечне записали...»; «даемъ з ласки наше, даруем тымъ нашимъ листомъ... тые люди...»⁴⁸.

Ці не гэтыя найменні, па сцвярджэнні рэцэнзентаў, паходзяць з рускай дыпламатыкі? Маё здзіўленне пераўзыходзіць усе межы: Латушкін і Яцкевіч не ведаюць назваў тых дакументаў, апісанне якіх пастаўлена ў іх службовы абавязак як супрацоўнікаў НГАБ. Адсюль і супярэчнасць: адзначаецца, што «...тэрміналогія, з дапамогай якой аўтар стварае загаловкі і апісвае дакументы, фактычна цалкам узятая з прац расійскіх даследчыкаў Г. Л. Харашкевіч і С. М. Кашатанавы і найбольш падыходзіць да археаграфічнай працоўкі дакументаў Маскоўскай дзяржавы» і тут жа сцвярджаецца, што «яна можа быць выкарыстана для працы з дакументамі, якія выдаваліся ва ўстановах ВКЛ, але, галоўным чынам, для працы з актамі Метрыкі ВКЛ, якія напісаны на кірыліцы (так у рэцэнзіі, трэба чытаць „кірыліцай“ — А. Г.) да прыняцця Статута ВКЛ 1588 г.» (с. 312)⁴⁹. Мне хацелася б пабачыць рэакцыю расійскага гісторыка, калі б у адносінах да «указной граматы» Маскоўскай дзяржавы была выкарыстана назва «ліст», а да «даравальнай граматы» — «прывілей». І няўжо аўтары рэцэнзіі мяркуюць, што прадажныя, мяноўныя, дзельчыя, застаўныя і іншыя лісты, якія ўпісваліся ў кнігі Метрыкі, настолькі моцна адрозніваліся ад тых жа лістоў у іншых актавых кнігах, што называліся ці павінны называцца ў сучасных археаграфічных выданнях інакш? Са слоў рэцэнзентаў вынікае, што дакумент адной разнавіднасці павінен мець іншую назву, калі ён напісаны не кірыліцай (!?). Тут без каментарыяў.

Многія дакументы ў «Метадычных рэкамендацыях» Г. Харашкевіч і С. Кашатанавы адсутнічаюць. Вось яны: «атмены»; «даканчальныя»; «даніны»; аб'язныя; баніцы; ваенныя, сеймавыя, срэбшчынныя, паслушныя апавяшчальныя акруговыя; выпісы ўпісанняў; глейты; гранічныя з загаду і ўгодлівыя; даравальныя застаўныя, адкупныя, мяноўныя, дазвольчыя, укладныя, фундушавыя, бласлаўленныя, вызвольчыя, ахоўныя, апякальныя (прывілеі); дароўныя, укладныя і фундушавыя; дзельчыя ўгодлівыя, яднальныя, па прыговору суда і проста дзельчыя; дзельчыя, прадажныя і застаўныя інвентары; прыгаворы суда; рэлаксацыйныя; сведчыя; уводныя з граніцамі, з аб'ездам і граніцамі; уводныя, камісійныя, ваенныя, сеймавыя, срэбшчынныя, заручныя «граматы» і «лісты»; умацаваныя і інш. Ці не гэты называецца запазычаннем? Калі абазначэнне дакумента, якое прапаноўваюць іншыя даследчыкі, з'яўляецца абгрунтаваным, чаму яно не можа быць прынята? Няўжо даследчык павінен прыняць адмовіцца ад папярэдніх дасягненняў? У Маскоўскай дзяржаве не існавала прывілеяў, а былі толькі даравальныя (з падразнавіднасцямі: данныя, аброчныя, тарханныя, абельныя, тарханна-аброчныя, тарханна-праезджыя, тарханна-несудзімыя (абельна-несудзімыя), ружныя, палетныя і інш.); не прыгаворы суда, а судныя спісы, дакладныя судныя спісы і правыя граматы (дарэчы, апошні тэрмін сустракаецца, праўда, рэдка і ў ВКЛ); не «глейты», а «опасы»; не «адмоўная», а «размётная» і г. д. Нязначныя па колькасці супадзенні (даравальныя, мяноўныя, устаўныя) гавораць толькі аб пэўнай блізкасці сучаснай беларускай і старарускай моў.

Як бы там ні было, старыя назвы я не ігнарую. Паводле артыкула 289: «У загаловку можа быць прыведзена і саманазва дакумента, якая змяшчаецца пасля назвы падразнавіднасці ў круглыя дужкі і двукоссе (...)».

Дарэчы, са слоў рэцэнзентаў вынікае, што мяжой існавання назваў дакументаў, які змешчаны ў «МР», быў Статут ВКЛ 1588 г. Спакушальна, але небяспечна рабіць з вядомых пісьмовых помнікаў дэмаркацыйную лінію для тых ці іншых з'яў. Статут ВКЛ 1588 г. не адмяняў старыя і не ўводзіў новыя назвы, а толькі ўзнаўляў існуючыя. Вось прыклады з заглаўкаў да кніг Метрыкі ВКЛ, якія былі складзены ў 90-х г. XVI — пачатку XVII ст.: «прывілей потверженья», «прывілей и потверженье», «лист потверженья», «потверженье привилею», «потверженье», «потверженье на дозволенье»; «лист на вызволенье», «лист вызволенья», «лист и вызволенье», «привилей на вызволенье», «вызволенье»; «лист на дозволенье» або «позволенье», «привилей, позволенье», «лист и позволенье», «привилей на дозволенье» або «позволенье», «позволенье»; «лист военный»; «лист серебряный»; «соймовый лист»; «комисийный лист»; «лист заручный»; «лист клейтовный»; «лист заставный»; «вписане до книгъ тестаменту», «вписанье листу...»; «уписанье копии з выроку комисарского...», «вписанье копии» і інш.⁵⁰ Такія назвы як «позволенье», «заручны лист», «потверженье», «железны лист», «глейт», «глейтовы лист», «даровный лист» часта сустракаюцца і ў другой палове XVII ст.⁵¹, а словы «ўпісанне» і «ўпісываць» ва «ўпісаннях» — таксама і ў другой палове XVIII ст., прычым не толькі кнігах Метрыкі⁵². Але справа, як я гаварыў вышэй, не ў гэтым.

Калі для аўтараў рэцэнзіі іх пункт гледжання з’яўляецца прынцыповым, чаму тады выпісаны не называюць «мінутаў»⁵³, «відымусам»⁵⁴, «экстрактам», «прэпісам»⁵⁵; «увяжчы» ці «інтрамісійны» — «заводчым» ці «завозчым»⁵⁶; «вырак» — «судовым» лістом⁵⁷, «сказаннем», «указываннем»⁵⁸, «разсудкам»⁵⁹ і г. д.?

Па сцвярджэнні рэцэнзентаў, «загалоўкі складзены не традыцыйна і стылістычна нязручна (...), перагружаны інфармацыйна, перанасычаны тэрмінамі, часам настолькі, што цяжка зразумець іх сэнс...» (с. 313), колькасць інфармацыі, якая вынесена ў заглавак «робіць цяжка ўспрымальнай інфармацыю пра змест дакументаў для чытачоў і даследчыкаў» (с. 314). Для прыкладу, з больш як 150 загатоўкаў, змешчаных у працы, абраны адзін і, канешне, самы аб’ёмны. Вось некалькі тыповых загатоўкаў «МР»: «Дазвольчы прывілей вял. кн. літ. Жыгімонта I Старога татарыну Троцкага пав. Абдуле Абрагімавічу на продаж троцкай ваяводзінай, пані Пятровай Ганне Аляксандраўне с. Краснае»; «Камісійны „ліст“ вял. кн. літ. Жыгімонта III Вазы да наўгародскага в–ды, гародзенскага с–ты, п. Тэадора Скуміна–Тышкевіча і зем. падск. і пісара ВКЛ, п. Яраша Валовіча па іску спраўцы манастыра ў г. Гародня Кліменція Багдана Гадкінскага на манахаў Бернардынскага кляштара аб зямлі на р. Нёман і цагельні»; «Прыгавор камісарскага суда берасцейскага кашт. Рыгора Войны, берасцейскага падкаморага кн. Яна Шуйскага і Мальхера Райскага па цяжбе паміж мяшчанами г. Бярэсце і п. Іванам Каліховічам–Бразоўскім аб валоданні валокамі зямлі». Я наўмысна не прыводжу больш сціслых загатоўкаў. Не ўяўляючы, аб якіх традыцыях у складанні загатоўкаў ідзе гаворка, адзначу, што амаль ва ўсіх выпадках структура загатоўка наступная: назва разнавіднасці (і падразнавіднасці) — адрасант — адрасат — сутнасць дзелкі ці дзеяння. Гэта даўно апрабаваная навуковая мадэль загатоўка. Таму, відавочна, у аснове цяжкасці ўспрымання прыведзеных загатоўкаў аўтарамі рэцэнзіі ляжаць выключна, мягка кажучы, суб’ектыўныя прычыны. Паспрабуем задаволіць патрабаванні рэцэнзентаў: скароцім адзін ці некалькіх структурных адзінак. Змест загатоўка будзе ўсечаны, няпоўны. Ці не лепей у такім выпадку цалкам адмовіцца ад іх уключэння ў выданне?

«Форма складанняў загатоўкаў для выпісаў дакументаў... — пішучь аўтары рэцэнзіі, — непрыдатная для практычнага выкарыстання» (с. 314). Ніжэй яны прыводзяць прыклад, як павінен выглядаць заглавак для дадзенай разнавіднасці. Параўнаем мой варыянт і варыянт рэцэнзентаў. «МР»: «Выпіс са слоніmsкіх гродскіх кніг зямлініну Слоніmsкага павета пану Віктару Адзінцэвічу ўпісання прадажнага 1570 г. мая 28. С. Бусяж. Адзінцэвіча і яго жонкі Святохны Багданаўны Мезгіроўны зямлініну Слоніmsкага павета пану Войтэху Чыжу на сенажаці пад с. Гаголіцы за 15 коп літ. гр.»; рэцэнзія: «Выпіс з кніг Слоніmsкага гродскага суда ад ... ліста зямлініна ЯКМ Слоніmsкага павета пану Віктара Адзінцэвіча і яго жонкі Святохны Багданаўны Мезгіроўны аб продажы зямлініну ЯКМ Слоніmsкага павета пану Войцеху Чыжу сенажаці пад с. Гаголіцы за 15 коп літ. гр. Бусяж. 28 мая 1570 г.»

Робячы стаўку на прастасць успрымання, аўтары рэцэнзіі ігнаруюць элементарныя навуковыя патрабаванні. Прадажныя і іншыя прыватнаправавыя згодна са Статутам ВКЛ 1588 г. набывалі юрыдычнаю сілу толькі пасля ўпісання іх у земскія кнігі, кнігі Трыбунала і Метрыкі (паміж сесіямі земскага суда яны маглі быць унесены і ў кнігі гродскага суда з умовай перанясення іх у далейшым у земскія кнігі (Статут ВКЛ 1588 г. Р. 7. Арт. 1, 2, 3 і інш.); пастанова аб упісанні ў павятовыя кнігі «вячыстых» прадажных, дароўных і іншых лістоў была прынята ў 1551 г. і ўступіла ў сілу ў 1552 г.). Занясенне гэтых дакументаў у кнігу — не прыватны выпадак капіявання іх тэксту на падставе асабістага пагаднення зацікаўленай асобы з дзякам ці падпіскам, а афіцыйная працэдура з удзелам службовых асоб «урада», якія пасля знаёмства з прадстаўленым дакументам аддавалі распараджэнне аб іх упісанні. Дадзеная працэдура знайшла адлюстраванне ў змесце таго тэксту, які суправаджаў унесены ў кнігі дакумент. Разам са скапіяваным гэты тэкст меў усе неабходныя рысы асобнага акта з пачатковым пратаколам, асноўнай часткай і канцавым пратаколам. Ён так і называўся: «упис», «впис», «уписание», «вписание», пазней на лацінскі манер — таксама і «актыкацыя». На падставе ўпісання рабіўся выпіс. У любым выпадку апошні не мог быць зроблены непасрэдна з прыватнаправавога ліста — ён рабіўся з яго ўпісання. Таму формула «выпіс з кніг суда ліста аб продажы» з навуковага пункту гледжання не мае права на жыццё. У любым выпадку, структура загатоўка да ўпісанняў, якую прапаную я, не больш складаная, чым тая, што прапануюць рэцэнзенты. Да прыведзенага Латушкіным і Яцкевічам прыкладу ёсць і іншыя пытанні: чаму прыводзяцца даты (тапалагічная і храналагічная) упісання, але адсутнічаюць даты прадажнага ліста? Што такое ЯКМ? Калі гэта «яго каралеўскай міласці», то шляхта ВКЛ была падданай не караля польскага, а вялікага князя літоўскага.

Прадметам крытыкі з’яўляецца тое, што ў большасці загатоўкаў, прыведзеных у якасці прыкладаў, адсутнічае дата. Больш за тое, выказваецца меркаванне, што зроблена гэта свядома,

бо прыведзеныя загалюўкі датуюцца пераважна XVI ст. (с. 311). Баюся расчараваць аўтараў рэцэнзіі — прычына больш банальная. Адзначэнню дат у загалюўках намі адведзены спецыяльны падраздзел. Там і трэба шукаць прыклады з датамі. Па той прычыне, па якой у прыкладах для дат не прыводзіцца змест загалюўка, не адзначаюцца даты ў тых артыкулах, якія прысвечаны зместу загалюўкаў. Тут рэалізавана патрабаванне рацыянальнага размяшчэння тэксту выдання.

Рэцэнзенты не захачелі, а хутчэй за ўсё проста не змаглі заўважыць і ацаніць асноўную масу артыкулаў «МР». Для таго каб зрабіць гэта, трэба як мінімум ведаць, на што абапіраліся, як вырашалі тыя ці іншыя праблемы папярэднія археографы. Такімі ведамі рэцэнзенты пахваліцца не могуць. Як правіла, усё складанае набывае вобраз «тэорыі». Таму мая праца, якая змяшчае толькі практычныя рэкамендацыі, у вачах Латушкіна і Яцкевіча пераўтварылася ў распрацоўку тэрэтычнага характару (с. 317).

Што гаварыць пра тэрміналогію, калі Латушкін і Яцкевіч не ведаюць задач эдыцыйнай археографіі. Выказваючы ўласныя ўяўленні аб задачах археографіі, яны нагадваюць: «*асноўная мэта практычнай археографіі — забеспячэнне даследчыкаў дакладнымі і зручнымі для карыстання тэкстамі дакументаў*» (с. 312). Я б не раіў нагадаць гэта ні мне, ні іншым, паколькі археограф-публікатар выдае гістарычныя крыніцы, а не іх тэксты, хоць тэксты і з'яўляюцца найважнейшым элементам крыніцы.

Многія сцвярджэнні рэцэнзентаў галаслоўныя. Па якой прычыне, напрыклад, немэтазгодна ў паказальніку адзначаць асобу пад імем (с. 315)? Чаму нельга пісаць «Дзельчы інвентар падкаморага Слонімскага пав. Рыгора Трызны дарагіцкаму с-це, п. Мікалаю Кішку на Цеханаўцу м-ка Косаў Слонімскага пав.», а трэба «Інвентар м-ка Косаў Слонімскага пав. Рыгора Трызны, складзены пры падзеле з дарагіцкім старостай п. Мікалаем Кішкай на Ціханаўцу. Месца, дата» (с. 315)?

Рэцэнзенты пішуць: «*Аўтар-складальнік паведамляе, што асобныя пытанні, выкладзеныя ім у рэкамендацыях, у далейшым будуць дапрацоўвацца і, больш таго, яны будуць дэталізавацца. Узнікае пытанне: а чаму не зараз і навошта яшчэ больш іх дэталізаваць?*» (с. 318). Па першай частцы пытання («а чаму не зараз?») я наўрад ці змагу што-небудзь адказаць тым, хто не мае ніводнай буйной публікацыі, а значыць, не ведае спецыфікі працы над ёй. На другую частку пытання («навошта яшчэ больш іх дэталізаваць?») я ўсё ж такі адкажу: для таго каб павысіць узровень крыніцазнаўчай інфармацыйнасці археографічных выданняў, а таксама каб скараціць колькасць такіх публікацый, якія робіць, у прыватнасці, Яцкевіч.

Цікава, што калі на старонках рэцэнзіі Яцкевіч перакананы ў немэтазгоднасці адзначэння падразнавіднасцяў прывілеяў (с. 314), то ў сваіх артыкулах ён сцвярджае адваротнае. Адсюль «набілітацыйныя прывілеі», «намінацыйныя прывілеі»⁶⁰. Пры гэтым асобна падкрэсліваецца, што тэрмін «набілітацыйны прывілей» мае ўсе падставы для таго, каб заняць належнае месца ў класіфікацыі прывілеяў для жыхароў ВКЛ і РП»⁶¹. Дзе ж паслядоўнасць?

На старонках рэцэнзіі сцвярджаецца, што раздзел «Легенда» амаль цалкам з'яўляецца перакладам раздзела кнігі С. Каштанава «Актавая археографія». Я ўпэўнены, што пры ўважлівым знаёмстве з тэкстам маіх «МР» Латушкін і Яцкевіч не змогуць выявіць больш за чвэрць аднолькавых артыкулаў (нават са стандартнымі нормамаі раздзела «Месца захоўвання і шыфр дакумента»). Арыгінальныя падраздзелы «Знешняя форма дакумента і яго фармат» (сем артыкулаў), «Апісанне арганізацыі старонкі» (11 артыкулаў), «Апісанне пісьма» (17 артыкулаў), «Адзначэнне вязі і апісанне малюнкаў (для рукапісаў з вяззю і малюнкамі)» (сем артыкулаў), «Адзначэнне квадратаў дакумента, якія ўтвораны яго згінамі» (шэсць артыкулаў). З 114 артыкулаў падраздзела «Апісанне пячаткі (ці пячатак)» да артыкулаў з «Метадычных рэкамендацый» С. Каштанава можна аднесці не больш за два дзясяткі. Амаль цалкам арыгінальны падраздзел «Адзначэнне пазнейшых паметаў і надпісаў дакумента» (23 артыкулы) (выключэнне складае некалькі артыкулаў) і г. д. І гэта не гаворачы пра шматлікія прынцыповыя дапаўненні і ўдакладненні.

Рэцэнзенты ўпадаюць у супярэчнасць, калі лічаць адмоўным момантам наяўнасць запазычанняў у С. Каштанава, і пры гэтым замоўчваюць тыя, якія паходзяць, напрыклад, ад міжнародных правіл выдання гістарычных крыніц і распрацовак польскіх і ўкраінскіх археографіаў.

Аўтары рэцэнзіі груба перакручваюць змест «МР»: «*Памылковасць або сапраўднасць формы імені, — пішуць яны, — можна вызначыць толькі пры пэўнай колькасці згадак гэтага імені ў дакументах. Аўтар жа у рэкамендацыях прапануе вызначаць памылковасць ці сапраўднасць імя, зыходзячы з прыёму ўзяцця за сапраўдную форму імя адну з форм напісання (часцяком бывае складана вызначыць, якая форма імя сапраўдная, паколькі ў аднаго імя і прозвішча могуць мецца некалькі форм напісання)*» (с. 315). Гэтая заўвага датычыць артыкула

470, які гучыць так: «Імя, імя па бацьку, дзеду, прозвішча ці імя–мянушка адной і той жа асобы ў загалюках да розных дакументаў прыводзяцца па магчымасці ў аднолькавай форме. Калі яны ў адным і тым жа ці розных дакументах маюць розныя варыянты, той які сустракаецца часцей, абіраецца як асноўны, астатнія прыводзяцца ў круглых дужках (за выключэннем яўна памылковых)». Як можна заўважыць, я не рэкамендую вызначаць памылковасць, нічога не пішу пра «сапраўдную» форму імя. А яўныя памылкі — гэта калі, напрыклад, Копець Васілевіч названы Лопатам Васілевічам, а Грынька Грамыка (вялікакняжацкія пісары) — Дрынькам Грамыкам. Гэтыя памылкі без цяжкасці заўважаюцца тымі, хто апрача капіявання тэксту рашае задачы ідэнтыфікацыі асоб і населеных пунктаў, якія сустракаюцца ў крыніцы. Апошнія, у прыватнасці, і прадугледжваюць «МР».

У рэцэнзіі сказана: «Адзначаць у паказальніку асобу адначасова на імя (Філон Сямёнавіч Кміта), на імя па бацьку (Сямёнавіч Філон Кміта) і яго прыдомок (Чарнобыльскі Філон Кміта) немэтазгодна, таксама як і выносіць асобна варыянт прозвішча па–старабеларуску і па–сучаснаму» (с. 315). Такая форма як «Сямёнавіч Філон Кміта» як у «МР», так і ў выданні Метрыкі 44, адкуль узяты гэты прыклад, адсутнічае. Гэта — плён фантазіі рэцэнзентаў. Пад імем па бацьку (і дзеду) рэкамендуецца адзначаць толькі тых асоб, якія фігуруюць у крыніцы без прозвішча⁶².

Латушкін і Яцкевіч сцвярджаюць, што аўтар–складальнік «МР» не мае вопыту працы з арыгінальнымі дакументамі (не мікрафільмаванымі). Гэтае сцвярджэнне я пакідаю без каментарыяў. Зрэшты, я дапускаю, што з маімі публікацыямі Латушкін і Яцкевіч знаёмы не лепей, чым з «МР» і працамі (метадычнымі і публікацыямі крыніц) іншых вучоных, г. зн. павярхоўна ці наогул не маюць аб іх ніякага ўяўлення (вышэй я прыводзіў шмат прыкладаў такога роду).

Наогул, складваецца цікавая сітуацыя. Многія з патрабаванняў, якія ляглі ў аснову маіх «МР», былі рэалізаваны пры падрыхтоўцы кнігі Метрыкі ВКЛ 44. Гэтая кніга была падрыхтавана ў НГАБ і абмяркоўвалася на пасяджэнні аддзела старажытных актаў, на якім прысутнічаў адзін з рэцэнзентаў — Яцкевіч. З боку апошняга была выказана толькі адна заўвага: наконт адсутнасці тлумачальнага слоўніка. Што ж атрымліваецца: рэкамендацыі, змешчаныя ў працы, якая рэцэнзуецца, дрэнныя, а вось кніга, што выдадзена па гэтых рэкамендацыях — добрая. Логікі тут няма.

Я разгледзеў амаль усе заўвагі рэцэнзентаў. Усе яны супярэчаць тэорыі, методыцы і практыцы археаграфіі, фактам і элементарнай логіцы. Паставіўшы перад сабой надзвычай складаную задачу — ацаніць маю працу з навуковага пункту гледжання — рэцэнзенты толькі прадэманстравалі элементарную недасведчанасць у галіне археаграфіі, а таксама ў тых навуках, якія сінтэзуе археаграфія: палеаграфія, філіграналогія, гістарычнае дакументазнаўства, дыпламатыка і інш. Шчыра прызнацца, я ніколі не чытаў рэцэнзіі, дзе б апрача ўсяго астатняга дэманстравалася такая няўважлівасць да аб'екта крытыкі, ды яшчэ ў спалучэнні з такім безапеляцыйным тонам. Маё пажаданне Латушкіну і Яцкевічу — павышаць свой узровень падрыхтоўкі.

Напрыканцы заўважу, што эдыцыйная археаграфія — такая ж сур'ёзная гістарычная навука, як і ўсе астатнія. Яна патрабуе высокай кваліфікацыі, глыбокай эрудыцыі, нарэшце, практычнага вопыту. Рашэнне яе праблем «з наскоку» асуджана на няўдачу. Рэцэнзія Латушкіна і Яцкевіча — выразны таму прыклад.

* *Ад рэдакцыі:* Хоць рэцэнзія А. Латушкіна і З. Яцкевіча на «Метадычныя рэкамендацыі» друкавалася ў «Беларускім археаграфічным штогодніку», гэтае выданне адмовілася змяшчаць адказ А. Грушы. Не прымаючы практыкі падобнага стрымлівання навуковай палемікі, мы палічылі вартым прапанаваць заангажаваным у ёй гісторыкам старонкі БГА.

¹ Латушкін А. М., Яцкевіч З. Л. Малапрыстасаваня для практычнага выкарыстання рэкамендацыі // Беларускі археаграфічны штогоднік (далей — БАШ). 2003. Вып. 4. С. 310—318.

² Метадычныя рэкамендацыі па публікацыі рукапісных актавых кірылічных крыніц у Беларусі (XIII—XVIII стст., перыяд Вялікага княства Літоўскага) / Аўтар–складальнік А. І. Груша. Мінск, 2003.

³ Пра гэта гл.: Добрушкін Е. М. Основы археаграфіі: Учебное пособие. Москва, 1992. С. 37 і інш.

⁴ Методические рекомендации по изданию и описанию Литовской Метрики / Сост. А. Л. Хорошкевич, С. М. Каштанов. Вильнюс, 1985.

⁵ Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV—XVIII вв. Вильнюс, 1979. С. 41.

⁶ Дианова Т. В. Использование водяных знаков при описании рукописей // Филигранологические исследования. Теория. Методика. Практика. Москва, 1990. С. 42—43.

⁷ Лауцявичюс Э. Ор. cit. С. 41. Важнае і яшчэ адно выказанне гісторыка: «Знакі на паперы на розных мовах называюцца па–рознаму. У большасці моў іх называюць вадзянымі знакамі (water mark, wasserzeichen, wodny znak), але ў французскай, італьянскай і іншых мовах — філігранямі» (Тамсама).

⁸ Лёвочкин И. В. Основы русской палеографіі. Москва, 2003. С. 163, 166.

- ⁹ Напр.: Lietuvos Metrika (1528—1547). 6-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai par. S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt. Vilnius, 1995 (далее — LM—225). Š. CXXXVI—CXXXVIII; Lietuvos Metrika (1522—1530). 4-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai par. S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt. Vilnius, 1997 (далее — LM—224). Š. CXL; Lietuvos Metrika (1533 — 1535). 8-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai par. I. Valikonytė, S. Lazutka, N. Šlimienė ir kt. Vilnius, 1999 (далее — LM—227). Š. LXXXIX; Lietuvos Metrika (1542 m.). 11-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai par. I. Valikonytė, S. Viskantaitė, L. Steponavičienė. Vilnius, 2001 (далее — LM—230). Š. XXXIV; Metryka Litewska. Księga wpisów nr. 131 / Oprac. A. Rachuba. Warszawa, 2001 (далее — ML—131). S. 6—7; Памятники истории Восточной Европы. Источники XV—XVII вв. Москва—Варшава, 2002. Т. 6. Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки. Первая половина XVI в. / Сост. М. М. Кром (далее — Радзивилловские акты). С. 25, 26, 27, 33, 35 і інш.
- ¹⁰ Напр.: Люблинская А. Д. Латинская палеография. Москва, 1967. С. 33 и др.; Николаева А. Т. Палеография. Москва, 1980. С. 35; Szymański J. Nauki pomocnicze historii. Warszawa, 2002. S. 311, 312.
- ¹¹ Андриюшайтите Ю. В. О работе Э. Лауцявичюса «Бумага в Литве в XV—XVIII веках» и некоторых вопросах перевода филиграноведческой литературы // Археографический ежегодник за 1981 год. Москва, 1982. С. 80.
- ¹² МР. С. 10, 111.
- ¹³ Дианова Т. В. Оp.cit. С. 35—36.
- ¹⁴ Амосов А. А. Проблемы точности филигранологических наблюдений. 1. Терминология // Проблемы научного описания рукописей и факсимильного издания памятников письменности. Ленинград, 1981. 80—81; Ён жа. Датировка и кодикологическая структура «Истории Грозного» в Лицевом летописном своде (Заметки о бумаге так называемой Царственной книги) // Вспомогательные исторические дисциплины. Ленинград, 1982. Вып. 13. С. 159—160; Шварц Е. М. О методике определения филиграней (на материале славянских средневековых кодексов) // Вспомогательные исторические дисциплины. Ленинград, 1983. Вып. 15. С. 81—82; Дианова Т. В. Оp. cit. С. 37.
- ¹⁵ Дианова Т. В. Оp.cit. С. 38—39.
- ¹⁶ Напр.: Акты Русского государства 1505—1526 гг. / Сост. С. Б. Веселовский; доп. и подг. Р. В. Бахтурина, И. А. Булыгин, Л. И. Ивина и др. Москва, 1975 (далее — АРГ). № 2. С. 9, № 7. С. 16, № 11. С. 22, № 40. С. 46 і інш.; Радзивилловские акты; LM—224. Р. CXL; LM—225. Р. CXXXVI—CXXXVIII; LM—227. Р. LXXXIX; LM—230. Р. XXXIV.
- ¹⁷ Лауцявичюс Э. Оp. cit. С. 46 (рис. 17), 110—111.
- ¹⁸ Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego / Wydane K.—J. Turowskiego. Kraków, 1858. S. 58—104, 1907. T. 11; напр.: Boniecki A. Herbarz Polski. Cz. 1. Wiadomości historyczno—genealogiczne o rodach szlacheckich. Warszawa, 1906. T. 9. S. 161, 206; 1907. T. 10. S. 83; T. 11. S. 198; 1908. T. 12. S. 70; 1909. T. 13. S. 62, 172; Semkowicz W. O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachtą polską w Horodle roku 1413 // Lituano—Slavica Posnaniensia Studia Historica. 1989. T. 3. S. 68 і ілюстр. 3 на с. 81; Лакиер А. Б. Русская геральдика. Москва, 1990. С. 292.
- ¹⁹ Paprocki B. Оp.cit. S. 561—565; напр.: Boniecki A. Herbarz Polski. S. 158; Лакиер А. Б. Оp.cit. С. 292. С. 261 (табл. XIX, мал. 10).
- ²⁰ Siniarska—Czaplicka J. Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1959. S. XI, 19—20. Расійскія філігранолагі таксама адрозніваюць вадзяныя знакі «Сякера» і «Алебарда» (Загребин В. М., Шварц Е. М. Водяные знаки бумаги XIV і XV вв. (Обзор) // Методические рекомендации по описанию славяно—русских рукописных книг. Москва, 1990. Вып. 3. Ч. 1. С. 8).
- ²¹ Напр.: LM—225. Р. CXXXVII—CXXXVIII; LM—227. Р. LXXXIX; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528—1538). Urašymų knyga 15 / Par. A. Dubonis. Vilnius, 2002. P. 15.
- ²² Малы гербоўнік наваградскай шляхты / А. Гануш, А. Леўчык, С. Рыбчонак і інш. Мінск, 1997. С. 15—16.
- ²³ МР. С. 122.
- ²⁴ У некаторых выпадках форму кустодзіі адзначае М. М. Кром (Радзивилловские акты. № 24. С. 78, № 64. С. 146).
- ²⁵ Бережков Н. Литовская Метрика как исторический источник. Москва—Ленинград, 1946. Ч. 1: О первоначальном составе книг Литовской Метрики по 1522 год. Прим. С. 165. Адсоль, напрыклад: «... документы... датированы Вильной...». С. 41.
- ²⁶ Часта ў копіях дакументаў, што змешчаны ў кнігах Метрыкі, на месцы дат нічога не пазначана (так званыя «акенцы»), а ў арыгіналах даты падпісаны іншым чарнілам.
- ²⁷ Напр.: Каштанов С. М. Актовая археография. Москва, 1998. С. 91. Праўда, тут «дыпламатыст—археограф».
- ²⁸ Черных А. П. Геральдика // Введение в специальные исторические дисциплины. Москва, 1990. С. 65 і інш.
- ²⁹ «На ўсіх малюнках на шлем адзета тыповая шляхецкая карона. На апошняй знаходзіцца шлемавая эмблема (вылучана намі. — А. Г.), якая звычайна складзена з выявы самога герба ці ягоных частак, а таксама са стравусіных ці паўлінавых пёраў» (Яцкевіч З. Малы гербоўнік халопеніцкай шляхты. Мінск, 1999. С. 14). Слова ў слова ў іншым выданні (Гербоўнік беларускай шляхты / Т. Капіца, А. Леўчык, С. Рыбчонак і інш. Мінск, 2002. С. 33).
- ³⁰ Гл., напр.: Akta unji Polska z Litwą 1385 — 1791 / Wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz. Kraków, 1932. № 6. S. 5, № 10, S. 7, № 16, S. 13, № 21. S. 18 і інш.; Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej / Wyd. J. Fijałek, W. Semkowicz. Kraków, 1948. № 35, S. 62, № 56, S. 86, № 58, S. 90, № 125, S. 145, № 150, S. 167 і інш.; Грамоты Великого Новгорода и Пскова / Подг. В. Г. Гейман, Н. А. Казакова, А. И. Копанев и др.; под ред. С. Н. Валка. Москва—Ленинград, 1949. № 4. С. 13, № 6. С. 15, № 10. С. 21, № 11. С. 23, № 14. С. 26 і інш.; Акты социально—экономической истории Северо—Восточной Руси конца XIV — начала XVI в. Т. 1 / Сост. С. Б. Веселовский;

подг. И. А. Голубцов, А. А. Зимин, Л. В. Черепнин; отв. Ред. Б. Д. Греков. Москва, 1952 (далее — АСЭИ). № 2. С. 27, № 47. С. 51, № 55. С. 56, № 74. С. 66, № 102. С. 82 і інш.; АРГ. № 16. С. 25, № 15. С. 24, № 23. С. 32, № 29. С. 36, № 32. С. 39 і інш.; Полоцкие грамоты XIII — начала XVI вв. Ч. 2 / Сост. и подг. А. Л. Хорошкевич. Москва, 1972 (далее — ПГ). № 124. С. 8, № 135. С. 23. № 140. С. 30, № 141. С. 31, № 142. С. 33 і інш.

³¹ «Le principe général qui doit guider tout éditeur est le respect du texte» [«Агульны прынцып, якім павінен кіравацца любы публікатар — гэта прынцып павагі да тэксту»] (Normes internationales pour l'édition des documents médiévaux // Folia Caesaraugustana. 1. Diplomatica et sigilographica. Travaux préliminaires de la Commission internationale de diplomatique et de la Commission internationale de sigillographie pour une normalisation internationale des éditions de documents et un Vocabulaire international de la Diplomatique et de la Sigillographie. Zaragoza, 1984. P. 37).

³² Каштанов. Актовая археографія.

³³ Гл., напр.: АСЭИ, АРГ, ПГ.

³⁴ Расійскі дзяржаўны архіў старажытных актаў. Ф. 389. Воп. 1 (далее — Метрыка). Спр. 7. Арк. 1180; спр. 19. Арк. 95 адв.; спр. 22. Арк. 25; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387—1546). Urašymų knyga 25 / Par. D. Antanavičius, A. Baliulis. Vilnius, 1998 (далее — LM–25). № 234. P. 285 і інш.

³⁵ LM–224. № 426. P. 351; № 427. P. 352 і інш.

³⁶ НГАБ. Ф. 694. Воп. 3. Спр. 4395. Арк. 130, 132, 132 адв.; Метрыка. Спр. 21. Арк. 111 адв.; спр. 228. Арк. 46 адв., 130 адв.; LM–25. № 140. P. 202; LM–224. № 17. P. 54; № 55. P. 79; LM–225. № 78. P. 70, № 204. P. 150; LM–227. № 71. P. 59; LM–230. № 33. P. 36 і інш.

³⁷ НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1336. Т. 1. Арк. 288; Метрыка. Спр. 228. Арк. 43 адв.; Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археографическою комиссиею. Санкт–Петербург, 1910. Т. 27: Литовская Метрика. Отд. 1. Ч. 1: Книги записей. Т. 1 / Под ред. И. И. Лаппо (далее — РИБ. Т. 27). № 21. Стб. 533. № 183. Стб. 712 і інш.

³⁸ Метрыка. Спр. 21. Арк. 110 адв.; LM–25. № 154. P. 217; LM–225. № 10. P. 28; LM–227. № 42. P. 50, № 56. P. 55 і інш.

³⁹ НГАБ. Ф. 694. Воп. 3. Спр. 4395. Арк. 25, 26, 41, 156, 156 адв.; воп. 4. Спр. 903. Арк. 23; ф. 1785. Воп. 1. Спр. 9. Арк. 17; Метрыка. Спр. 21. Арк. 126 адв., 127, 127 адв., 128 адв., 129, 129 адв.; спр. 228. Арк. 27 адв., 28 адв., 162, 168 адв.; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12 (1522—1529). Urašymų knyga 12 / Par. D. Antanavičius, A. Baliulis. Vilnius, 2001 (далее — LM–12). № 453. P. 363; LM–224. № 379. P. 315; LM–225. № 277. P. 197, № 365. P. 248; LM–227. № 59. P. 56 і інш.

⁴⁰ НГАБ. Ф. 1785. Воп. 1. Спр. 9. Арк. 21; LM–12. № 19. P. 130; № 48. P. 148; № 49. P. 149; № 236. P. 250; LM–25. № 93. P. 150; LM–224. № 17. P. 54; № 391. P. 330; № 427. P. 352 і інш.

⁴¹ НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1336. Т. 1. Арк. 114; LM–8. № 399. P. 299 і інш.

⁴² НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1336. Т. 1. Арк. 114; LM–12. № 47. P. 147 і інш.

⁴³ Метрыка. Спр. 18. Арк. 30 адв., 71; спр. 21. Арк. 50, 50 адв., 85; LM–12. № 49. P. 149; № 429. P. 350; № 503. P. 398—399; LM–25. № 133. P. 193; № 235. P. 286; LM–227. № 56. P. 55; № 367. P. 173, 174 і інш.

⁴⁴ НГАБ. Ф. 694. Воп. 3. Спр. 4395. Арк. 59; воп. 4. Спр. 902. Арк. 18, 33 адв.; спр. 6029. Арк. 444; Ф. 1785. Воп. 1. Спр. 5. Арк. 18 адв., 19, 20, 21 адв.; спр. 9. Арк. 18 адв., 19, 19 адв.; спр. 14. Арк. 12 адв., 13 адв., 18 адв., 19, 19 адв., 20 і інш.

⁴⁵ РИБ. Т. 27. № 97. Стб. 408.

⁴⁶ LM–25. № 241. P. 293, 242. P. 294.

⁴⁷ LM–25. № 26. P. 92, № 52. P. 117.

⁴⁸ Lietuvos Metrika (1427—1506). Knyga Nr. 5. Urašymų knyga 5 / Par. E. Banionis. Vilnius, 1993. № 145. P. 262; LM–25. № 15. P. 83, № 16. P. 85, № 224. P. 278 і інш.

⁴⁹ Дарэчы, І. Грыгаровіч, ігнараванне вопыту якога з майго боку ў рэцэнзентаў выклікала вялікае негатаванне, абазначай дакументы другой паловы XVI—XVII ст. «даравальнымі» («жалованымі» — па-руску), «даравальнымі (пацвярджальнымі)», «пацвярджальнымі», «даравальнымі пацвярджальнымі» (Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далее — АЗР). Санкт–Петербург, 1848. Т. 3 (1544—1587) (далее — АЗР. Т. 3). № 49. С. 153, № 52. С. 157, № 54. С. 159; АЗР. Санкт–Петербург, 1851. Т. 4 (1588—1632). № 4. С. 7, № 6. С. 10, № 8. С. 13, № 171. С. 258; АЗР. Санкт–Петербург, 1853. Т. 5 (1633—1699). № 1. С. 1, № 2. С. 2, № 17. С. 67 і інш.). Ёсць у яго і «ўводная» грамата і «каралеўскія прыгаворы» (АЗР. Т. 3. № 57. С. 163, № 111. С. 241). Але і не працы І. Грыгаровіча паслужылі мне ўзорам для пераймання.

⁵⁰ Метрыка. Спр. 19. Арк. 27 адв., 28, 28 адв., 29, 31 адв.; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499—1514). Urašymų knyga 8 / Par. A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. Vilnius, 1995. № 197. P. 190; LM–12. № 19. P. 129, № 209. P. 235, № 216. P. 238, № 218. P. 239, № 247. P. 257, № 269. P. 267, № 336. P. 300, № 337. P. 301, № 434. P. 352, № 437. P. 355; LM–15. № 106. P. 140, № 131. P. 161, № 147. P. 185, № 186. P. 243; Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 28 (1522—1552). Кніга запісаў 28 / Падрыхт. В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. Мінск, 2000. № 5. С. 51, № 19. С. 68, № 29. С. 80, № 30. С. 80, № 55. С. 103, № 56. С. 104, № 61. С. 109, № 75. С. 124, № 81. С. 131, № 119. С. 160, № 152. С. 196; LM–224. № 453. P. 366, № 508. P. 404; LM–225. № 299. P. 214; LM–227. № 89. P. 65, № 90. P. 66, № 184. P. 97, № 225. P. 108, № 336. P. 155; LM–230. № 4. P. 7 і інш.

⁵¹ ML–131. № 37. S. 28, № 45. S. 31, № 78. S. 40, № 84. S. 41, № 222. S. 75, № 270. S. 85, № 332. S. 102, № 353. S. 106, № 470. S. 136, № 472. S. 137, № 556. S. 161, № 562. S. 162, № 616. S. 181, № 780. S. 233, № 821. S. 244, № 1090. S. 362 і інш.; Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569—1673 // Передмова П. Кеннеді

Грімстед; упоряднікі Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вислобоков і інш. Київ, 2002. № 97. С. 804, № 98. С. 804, № 101. С. 804, № 102. С. 804, № 103. С. 804, № 105. С. 805 і інш.

⁵² Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов (далее — АВАК). Вильна, 1865. Т. 1. Акты Гродненского земского суда. № 35. С. 130, № 38. С. 143; АВАК. Вильна, 1870. Т. 3. Акты Брестского городского суда. № 4. С. 7, № 5. С. 9, № 11. С. 20, № 12. С. 20, № 37. С. 58, № 45. С. 67, № 46. С. 68, № 48. С. 71 і інш.

⁵³ Метрыка. Спр. 21. Арк. 130 і інш.

⁵⁴ НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 692. Т. 2. Арк. 71; спр. 1336. Т. 2. Арк. 391, 602, 624, 633 і інш.

⁵⁵ НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1336. Т. 1. Арк. 112 адв. і інш.

⁵⁶ Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 17 / Склад. Т. І.Блізнюк, А. М. Булыка, Р. С. Гамзовіч і інш. Мінск, 1998. С. 55.

⁵⁷ НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1336. Т. 1. Арк. 17, 18 і інш.

⁵⁸ «И пани Воитеховая перед нами мовила, ижъ пану моему жадного суда и усказываня и с Сенкомъ Звегою не было, а то он листь указывает жалобъныи, нехаи он листь укажетъ судовыи...» (Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11 (1518—1523). Įrašų knyga 11 / Par. A. Dubonis. Vilnius, 1997 (далее — LM-11). № 138. Р. 133). Гл. таксама: LM-11. № 109. Р. 115; Метрыка. Спр. 21. Арк. 113; спр. 228. Арк. 33, 51, 53 адв. і інш. Дарэчы, тэрміны «увяжчы» і «вырак», я выкарыстоўваў у выданні кнігі Метрыкі ВКЛ 44, таму для мяне яны не з’яўляюцца «адкрыццём».

⁵⁹ «И мы тому порозумевши, таковыи есмо промежку них розсудок и сказанье вчинили... (Метрыка. Спр. 18. Арк. 30 адв.; «...розсудок тому вчинити водле прав писаных Статуту земского...» (Метрыка. Спр. 21. Арк. 82) і інш.

⁶⁰ Напр.: БАШ. Вып. 3. 2001. С. 186, 189.

⁶¹ БАШ. Вып. 2. 2001. С. 228.

⁶² МР. С. 147. Артыкул 916.

Праблемы развіцця гістарычнай геаграфіі Беларусі*

В і к т а р Ц е м у ш а ў

Гістарычны раздзел „Нацыянальнага Атласа Беларусі“ (далее: НАБ) адлюстравваў узровень і стан сучаснай гістарычнай геаграфіі і картаграфіі ў Беларусі. Упершыню ў айчыннай гістарычнай навуцы была здзейснена спроба картаграфічнага адлюстравання шматвяковай беларускай гісторыі. Практычна ўсе значныя падзеі знайшлі месца на старонках гістарычнага раздзела НАБ. Акрамя таго, дзякуючы спецыфіцы картаграфічнай працы, змест раздзела значна глыбей, чым адпаведныя па тэматыцы і часе гістарычныя даследаванні пісьмовага характару. Дакладная лакалізацыя падзей, адлюстраванне тэрытарыяльных зменаў, дзяржаўных граніц, напрамкаў паходаў і г.д. — інфармацыя, якая істотна дапаўняе і падмацуе на новы ўзровень гістарычныя веды і разуменне гістарычнага працэсу ў цэлым.

Адной з пераваг раздзела „Гісторыя“ НАБ з’яўляецца яго строга навуковы характар. Тое, што выданне не арыентавана на выкарыстанне ў сферы адукацыі, дазволіла пазбегнуць абагульненняў і адаптацыі. Вялікі фармат НАБ зрабіў магчымым тое, чаго цяжка было дасягнуць у гістарычных картах малых памераў, якія звычайна ўкладаюцца ў даследаванні ці аб’ядноўваюцца ў атласы. Вялікі калектыў аўтараў здолеў на належным узроўні вырашыць вельмі складаную задачу — сабраць і апрацаваць існуючы, стагоддзямі назапашваны матэрыял (традыцыі выяўлення Беларусі на картах не адно стагоддзе). Спецыфіка картаграфічнага адлюстравання гістарычнай рэчаіснасці такая, што нават добры даследчык-гісторык, звяртаючыся да картаў, сутыкаецца з цалкам незнаёмай для яго сферай ведаў. Як правіла, пры першым набліжэнні да вырашэння пастаўленай задачы пачынаецца пошук ужо гатовых, раней створаных картаў. У выніку такога запазычвання і рэпрадукцыі працягваюць існаваць многія гісторыяграфічныя міфы, пазбаўленне якіх — справа даволі марудная. У гэтай сувязі раздзел „Гісторыя“ НАБ з’явіўся несумненным крокам наперад. Уважлівае рэдагаванне раздзела дазволіла пазбегнуць шматлікіх недакладнасцяў і аўтарскіх памылак, якія сталі „агульным месцам“ многіх гістарычных картаў, што выдаюцца цяпер.

Развіццё гістарычнай картаграфіі Рэчы Паспалітай, Расійскай імперыі, Савецкага Саюза, нарэшце, Рэспублікі Беларусь дало моцны падмурак для стварэння на сучаснай навуковай аснове картаў, якія адлюстроўваюць беларускую гісторыю XVII—XX ст. За некаторымі выключэннямі (казацка-сялянская вайна, першыя гады існавання беларускай дзяржавы і інш.) тэмы, што знайшлі адбітак у раздзеле „Гісторыя“ НАБ, карысталіся пільнай увагай даследчыкаў або былі часткай картаграфічнай вытворчасці, якая абслугоўвала патрэбы дзяржавы. Асабліваю

каштоўнасць у гэтай сувязі набываюць карты, упершыню зробленыя для раздзела „Гісторыя“ НАБ, або карты — абагульняльны вынік папярэдніх распрацовак. Найбольш цікавымі сярод іх можна назваць тыя, што тычацца перыяду беларускай гісторыі, пазбаўленага тагачаснай картаграфічнай традыцыі, дастатковых дакументальных дадзеных і абагульняльных гістарычна-геаграфічных прац. Гэта карты, прысвечаныя беларускаму Сярэднявеччу і раньняму Новаму часу. Складанай працы патрабавала стварэнне наступных картаў:

1. Лысенка П.Ф., Штыхаў Г.В. Беларусь у IX — першай палове XIII ст. 1: 4 000 000 (С. 264).
2. Насевіч В.Л. Утварэнне Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага. Другая палова XIII — XIV ст. 1:5 500 000 (С. 264—265).
3. Насевіч В.Л. Вялікае Княства Літоўскае ў XV — першай палове XVI ст. 1:5 500 000 (С. 265).
4. Спірыдонаў М.Ф. Беларусь у другой палове XVI ст. 1:1 500 000 (С. 266—267). Рэч Паспалітая ў канцы XVI ст. 1:10 000 000 (С. 267).

Паспрабуем праз крытычны разбор пералічаных картаў, а таксама спробу абгрунтавання метадаў гістарычна-геаграфічнага даследавання вызначыць стан гэтага спецыфічнага кірунку сучаснай беларускай навукі.

Пры разглядзе карты „Беларусь у IX — першай палове XIII ст.“ складваецца ўражанне, што галоўным імкненнем яе аўтараў было пазбавіцца праблемных момантаў. І сапраўды, на ёй адсутнічае некалькі рэгіёнаў (частка Дзвіны з Герцыке і Куkenойсам, раён польска-рускія-яцвяжскіх кантактаў з Візнай і Райгорадам, частка Пабужжа з Дарагічынам і цалкам руска-польскае памежжа, паўднёвая частка Пагарыння), якія даволі складана размежаваць і вызначыць іх уладальніцкую прыналежнасць. Адсутнасць пазначаных рэгіёнаў, пэўна, звязана з тым, што яны цяпер не ўваходзяць у межы Рэспублікі Беларусь. Вывучаюцца, такім чынам, толькі беларускія землі, пад якімі разумеюцца, відавочна, сучасныя землі Беларусі. Але, незалежна ад нашых жаданняў, сярэднявечныя дзяржаўныя ўтварэнні не ўпісваліся ў сучасныя дзяржаўныя межы. Калі Полацкае княства ці Тураўская зямля займалі частку тэрыторыі сучаснай Польшчы, Літвы або Расіі, то трэба пазначыць іх тэрыторыі поўнасцю. Іншая пазіцыя можа быць ахарактарызавана як антынавуковая. Сказанае тычыцца толькі тых утварэнняў, цэнтры ці найбольшая частка якіх змяшчаліся на тэрыторыі сучаснай Беларусі.

Па сутнасці, першая карта складаецца з трох зрэзаў, або трох не звязаных паміж сабою картаў: „Тэрыторыі рассялення ўсходнеславянскіх племянных саюзаў у IX—X ст.“, „Землі (княствы) X—XII ст.“, „Землі (княствы) першай паловы XIII ст.“ Палітычныя граніцы не супадалі з межамі рассялення племянных саюзаў. Пераемнасці, такім чынам, паміж першым і другім зрэзамі карты можа і не быць. Але незразумела, адкуль узнікаюць зусім іншыя граніцы паміж другім і трэцім зрэзамі. Суадносін паміж граніцамі наогул не назіраецца. Ствараецца ўражанне, што тэрыторыі княстваў XIII ст. склаліся незалежна ад дзяржаўных утварэнняў, якія існавалі раней. Паўночны захад на карце застаўся белай плямай. Балцкія плямёны знаходзяцца па-за сферай уплыву рускіх зямель. Аўтары не рызыкуюць распаўсюджаць межы Полацкага княства далей за тэрыторыі рассялення ўсходнеславянскіх племянных саюзаў. На карце не акрэслена зона, занятая яцвягамі — так своеасабліва вырашаецца праблема ўключэння часткі яцвяжскіх зямель у склад Галіцка-Валынскага і Мазавецкага княстваў. Наогул здзіўляе даволі вольнае абыходжанне аўтараў карты з граніцамі. Складаныя праблемы полацка-наўгародскага, віцебска-смаленскага, руска-літоўскага, руска-польскага памежжа вырашаюцца або адмаўленнем іх адлюстравання на карце, або грубым абагульненнем і выпростваннем. Верагодна, у выніку такіх ураўноўванняў цэнтр полацкага ўдзела Стрэжаў застаўся далёка за межамі полацкіх зямель. Адпавядаюць ці не тагачаснай рэчаіснасці пазначаныя на карце граніцы, сказаць цяжка. Але ці трэба на некаторых ускраінах зямель і княстваў наогул пазначыць граніцы? Наўгародскія і полацкія ўладанні не сутыкаліся, а паміж залежнымі ад рускіх князёў тэрыторыямі і землямі незалежных балтаў таксама немагчыма акрэсліць граніцы.

Адным з перспектывных напрамкаў пры вывучэнні тэрытарыяльнага ўладкавання старажытных беларускіх зямель з’яўляецца вылучэнне па археалагічных дадзеных арэалаў існавання і дынамікі развіцця валасцей. Распаўсюджванне княжацкай улады фіксуюць апорныя пункты. Яны ўзніклі на мяжы тэрыторый, якія мелі цягу да вызначанага цэнтра. Гэтыя пункты не абавязкова былі пагранічнымі. Паміж імі і тэрыторыямі, падуладнымі іншым цэнтрам, маглі ляжаць нікім не занятыя, не каланізаваныя або не „акняжаныя“ землі. Напрыклад, сустрэча полацкіх (віцебскіх) уладанняў са смаленскімі адбылася не адразу, а толькі ў XII ст.¹ Таксама і фармаванне полацка-наўгародскай, чарнігава-смаленскай і іншых граніц адбылося ў пачатку гэтага стагоддзя. Археалагічныя дадзеныя даюць магчымасць прасачыць каланізацыйны працэс і на падставе назіранняў класіфікацыі ўяўленне пра рост тэрыторый дзяржаўных утварэнняў.

Другому напрамку вызначэння структуры беларускіх зямель IX — першай паловы XIII ст. дае перспектыву метада Л.В. Аляксеева. Вылучэнне тапонімаў і гідронімаў з каранем „рубеж“, „мяжа“, „княж“ і іншых, у некаторых выпадках, дае падставу для рэканструкцыі старажытных дзяржаўных межаў. Аднак трэба вельмі асцярожна карыстацца згаданым метадам. Становіцца рэальнасцю, калі даследчык, валодаючы нейкім наборам пунктаў з назвамі „Рубеж“, „Межнік“ і г.д., даволі адвольна карыстаецца імі, упісваючы ў загадзя створаную схему. Наяўнасць падобных назваў не дае аўтаматычна права на іх выкарыстанне. Так, напрыклад, рака Мяжа (левы прыток Дзвіны), нягледзячы на такую назву, не была ніколі пагранічнай. Таму, карыстаючыся метадам Л.В. Аляксеева, трэба заўжды абапірацца на археалагічныя дадзеныя.

Наколькі існуючыя метады і напрацоўкі даследчыкаў знайшлі адлюстраванне на разглядаанай карце? На ёй не адлюстравана хоць якой-небудзь дынамікі. Княствы паўстаюць у якасці маналітных утварэнняў з надзвіва ўстойлівымі межамі. Ці адбывалася фармаванне дзяржаўнай тэрыторыі Полацкага княства, якім чынам паўстала Тураўскае княства (у некалькі разоў меншае за Тураўскую зямлю), калі і як узніклі агульныя граніцы паміж рускімі княствамі? Гэтыя пытанні застаюцца без адказаў. На карце не толькі не пазначаны тэрытарыяльныя набыткі і страты тых ці іншых княстваў, але не зроблена і спробы акрэсліць межы найбольш значных удзельных княстваў (Менскага, Віцебскага, Друцкага ды інш.). Тут мы зноў назіраем імкненне пазбавіцца рашэння навуковых задач або наогул ігнараванне гістарычных фактаў.

Хоць храналагічныя рамкі карты — першая палова XIII ст., на ёй пазначаны гарады (у тым ліку і цэнтры ўдзельных княстваў), што ўпершыню згадваюцца пісьмовымі крыніцамі ў другой палове XIII ст. Палітычныя падзеі, якімі была насычана гісторыя беларускіх зямель IX — першай паловы XIII ст. (напрыклад, барацьба Полацка з Кіевам, абарона незалежнасці Туравам, заваёвы Берасця ці Дарагічына палякамі), на карце наогул не адлюстраваны. Агульную канцэпцыю стваральнікаў гэтай карты характарызуюць адсутнасць войнаў з суседзямі, тэрытарыяльнай экспансіі (не толькі кіеўскіх, але і полацкіх князёў) і наогул якой-небудзь палітычнай барацьбы.

Здаецца, аўтары выкарыстоўвалі метада лінгвістычнай адпаведнасці. Гэты метада, між іншым, ужо саслужыў кепскую службу даследчыкам. Найбольш яскравым прыкладам з’яўляецца лёс Смаленскага княства. Абапіраючыся на унікальную крыніцу — устаўную граматы князя Расціслава Смаленскага для стварэння епіскапства (1136), гісторыкі адшуквалі на карце населеныя пункты, адпаведныя згаданым у грамаце. Зусім няўдалай выглядае спроба І.Д. Бяляева атаясаміць Даброчкава з Добрычамі, Дабраціна — з Добрым, Беніц — з Бялінкавічамі². Аднак высновы больш вядомага гісторыка П.В. Галубоўскага сталі сапраўды хрэстаматыйнымі. Знайшоўшы ў актах XVI ст. згадку аб Дабрацінскім сяле, П.В. Галубоўскі прыняў яго за цэнтр воласці Дабрацін XII ст. Пасля гэтага гісторык, зыходзячы з таго, што воласці Дабрацін, Даброчкаў і Баброўніцы запісаны ў грамаце групай, знайшоў каля Дабраціна падобныя назвы — сёлы Дабрына і Баброўнікі³. Гэтыя і падобныя няпэўныя лакалізацыі П.В. Галубоўскага на доўгі час вызначылі межы Смаленскага княства, якое ў выніку распасціралася амаль да Масквы. Зрэшты, высновы П.В. Галубоўскага знаходзяць прыхільнікаў і ў наш час⁴, прычым для іх пацверджанні ўжываюцца нават археалагічныя дадзеныя⁵.

Але вернемся да карты П.Ф. Лысенкі і Г.В. Штыхава. У беларускай гістарычнай навуцы пануе меркаванне аб лакалізацыі Лучына і Стрэжава на Дняпры, ніжэй Рагачова. Атрымліваецца, што на поўдзень ад кіеўскага ўладання Рагачова ўздоўж Дняпра ідзе смаленскі Лучын, потым полацкі Стрэжаў, затым чарнігаўская Рэчыца, якая напрыканцы змяняецца кіеўскімі землямі. Ці магчыма такая цераспалосіца ўладанняў? Варта азначыць, што яна фактычна ігнаруецца складальнікамі карты. Верагодна, канешне, дапусціць існаванне цэнтраў без валасцей, якія існавалі за кошт збірання мыта⁶, але лепш зноў звярнуць увагу на метада лакалізацыі згаданых паселішчаў. І Лучын, і Стрэжаў ідэнтыфікаваны з падобнымі назвамі на правым беразе Дняпра. Лінгвістычная адпаведнасць пацверджана археалагічнымі знаходкамі. Аднак Лучынаў у наваколлях Смаленска існуе некалькі. Напрыклад, П.В. Галубоўскі лічыў, што Лучын — гэта Лучане на рацэ Ельшы⁷. Гэтая здагадка не пацвярджаецца археалагічнымі знаходкамі. Як пераканаўча даказвае Л.В. Аляксееў, Лучын знаходзіўся ля Лучанскага возера⁸. Гэтая лакалізацыя больш адпавядае логіцы тэрытарыяльнага развіцця Смаленскага княства. Спрэчным з’яўляецца і атаясамленне Стрэжава з сучасным Стрэшынам. Хоць у наваколлях апошняга знаходзіцца моцнае гарадзішча старажытнарускага часу, лінгвістычна Стрэжаў і Стрэшын не суадносяцца, тым больш што Стрэжаў павінен знаходзіцца бліжэй да Менску⁹.

Наогул метада лінгвістычнай адпаведнасці трэба выкарыстоўваць вельмі асцярожна. Вынікі, атрыманыя дзякуючы яму, цяжка ўпісаць у тэрытарыяльную сістэму княскіх уладанняў старажытнарускага перыяду. Па словах аўтарытэтнага даследчыка рускай генеалогіі і тапанімікі С.Б. Весялоўскага, „метада выбаркі тэрмінаў па сугучнасці ў самых разнастайных мясцовасцях і

затым філалагічнай іх апрацоўкі дае невялікія вынікі, па большай частцы вельмі спрэчныя¹⁰. Зрэшты, нельга і адмаўляцца ад яго выкарыстання. Пры дапамозе археалогіі і глыбіннага вывучэння гісторыі існавання пэўнага населенага пункта можна атрымаць вельмі каштоўныя вынікі.

Зварот да апісанага вышэй метаду сведчыць пра больш грунтоўны падыход да метадыкі гістарычна-геаграфічнага даследавання. Раней асноўны элемент лакалізацыі выглядаў так. Выкарыстоўваючы сучасную карту, у лепшым выпадку спісы населеных пунктаў XIX ст. ці карты таго ж часу, даследчык знаходзіў метадам лінгвістычнай адпаведнасці патрэбныя яму аб'екты, сцвярджаў іх існаванне ў XVI—XVII ст. паводле пісьмовых крыніц і быў упэўнены ў правільнасці сваёй лакалізацыі. Яшчэ адным абавязковым яе элементам стала выкарыстанне археалагічных дадзеных. Але ўся сукупнасць метадаў і, на першы погляд, вельмі моцная навуковая аснова пагражала памылкамі. Прыкладам можа служыць выпадак са старажытнарускім Сверылескам — уладаннем Чарнігаўскага княства. Яго справядліва шукалі каля ракі Акі, але няўдала атаясамілі з сялом Северскім, вядомым па актах з XIV ст., потым знайшлі на сучаснай карце (пры ўпадзенні рэчкі Северкі ў Маскву) і пацвердзілі лакалізацыю археалагічнымі дадзенымі. Чарнігаўскае княства набыло ў выніку неверагодныя абрысы. Як бачым, у прыведзеным прыкладзе памылковым было выкарыстанне метаду лінгвістычнай адпаведнасці. Толькі часта вельмі цяжка знайсці загану ў ланцугу лагічна нанізанага метадаў.

Недахопы разгледжанага метаду — у адарванасці канкрэтных пошукаў ад ведання рэгіёну ў цэлым, у адсутнасці комплекснага даследавання гістарычных тэрыторый. Глыбіннае вывучэнне гісторыі жыцця таго ці іншага населенага пункта ад пачатку яго існавання да знікнення ці да сучаснага стану, выкарыстанне самых разнастайных крыніц і разгляд развіцця канкрэтнага аб'екта ў кантэксце мясцовага асяроддзя дазваляе не толькі пазбегнуць магчымых памылак, але і на новым узроўні атрымаць дадатковыя веды ды зірнуць на гісторыю ўсяго рэгіёну.

Комплексныя даследаванні гістарычных тэрыторый ці гістарычных ландшафтаў — новая ступень развіцця гістарычнай географіі. Сутнасць пазначанага напрамку ў сінтэзе метадаў як гуманітарных, так і прыродазнаўчых навук, накіраваных на вывучэнне гістарычна аб'яднаных тэрыторый (валасцей, удзельных княстваў, зямель і г.д.). Накладванне суцэльнага археалагічнага даследавання нейкай мясцовасці на яе ж тапанімічны зрэз, звесткі пра якую атрыманыя дзякуючы разнастайным прыёмам, дае ўяўленне не толькі пра сістэму землеўладання, але і пра эканамічны рост або заняпад на пэўнай гістарычнай тэрыторыі, пра развіццё гаспадарчай дзейнасці і каланізацыйнага руху. На жаль, комплексным даследаваннем не закрануты на сёння ніводны рэгіён Беларусі. Мабыць, у якасці выключэння можа быць пазначана толькі вялікая праца М.Ф. Спірыдонава па даследаванні развіцця тэрыторыі горада Мінска і яго наваколля.

Трэба зазначыць, што камбінаванне метадаў розных навук для вырашэння пастаўленай задачы — не сучаснае дасягненне. Так, ужо С.Б. Весялоўскі, карыстаючыся дадзенымі генеалогіі і тапанімікі, рабіў высновы аб баярскім землеўладанні ў Вялікім Княстве Маскоўскім. Прызнаючы адной з асноў гістарычна-геаграфічнага даследавання лакалізацыю, ён выпрацаваў сваю комплексную сістэму непасрэднага збірання тапанімічных матэрыялаў шляхам суцэльнага даследавання мясцовасці і апытання жыхароў наваколля¹¹.

Агульнае развіццё спецыяльных гістарычных даследаванняў у межах гістарычнай географіі праходзіць шлях ад дыферэнцыяцыі гістарычных ведаў да інтэграцыі метадаў розных навук, накіраваных на вывучэнне гістарычных рэгіёнаў. Першасная апрацоўка дадзеных, спробы лакалізацыі і аглядаў пэўных тэрыторый могуць і павінны спалучацца з супастаўленнем дадзеных розных галін гістарычнай навукі (генеалогіі, археалогіі, краязнаўства і г.д.), а калі патрэбна, то і з дадзенымі іншых навук (геаграфіі, мовазнаўства, этналогіі, палеабіялогіі і г.д.).

Адзін з галоўных недахопаў сучаснага гісторыка, які займаецца гістарычнай географіяй і картаграфіяй — няўменне працаваць на кампутары. Несумненнае неабходнасць у наш час — авалодванне спецыяльнымі кампутарнымі графічнымі пакетамі, якія дазваляюць пазбавіцца мноства недахопаў руцінай ручной працы і значна ўдасканаліць яе вынікі. Павінна адысці ў мінулае практыка адлюстравання гістарычных рэгіёнаў на бланкоўцы дрэннай якасці ці наогул на непрыстасаванай выпадковай карце алоўкамі ці нават фламастэрамі. Ні аб якой дакладнасці вызначэння межаў, лакалізацыі населеных пунктаў або гістарычных падзей у працы не можа ісці гаворкі. Калі рэдактар-картограф сустракаецца з аўтарскім арыгінал-макетам, то ў ім месцазнаходжанне межаў, паселішчаў і г.д. часта вагаецца ў даволі значных маштабах, бо гісторык перш за ўсё імкнецца пазначыць падзеі, канцэптуальна абумовіць апошнія, адлюстраваць менавіта палітычныя дзеянні, і ў выніку па-ранейшаму працягвае быць толькі

гісторыкам. На гістарычна-геаграфічныя атрыбуты карты (граніцы, дакладнасць лакалізацыяў і г.д.) звяртаецца значна менш увагі. Методыка, адпаведна якой гісторык самастойна акрэслівае нейкія межы, вылучае пасля карпатлівага аналізу пэўных зямельных ўладанняў, непасрэдна карыстаючыся крыніцамі, у працы сучаснага гісторыка амаль адсутнічае. Ён звычайна запазычвае іх з раней складзеных гістарычных картаў. У выніку характэрнай агульнай прыкметай надобрасумленнай працы гісторыка, які выступае ў якасці картографа, з'яўляецца моцнае спрашчэнне першапачаткова дэтальнага і дакладнага абрысу межаў дзяржавы, уладанняў, далучаных тэрыторый і г.д. Звярнуўшы ўвагу на дзве наступныя карты, прысвечаныя ўтварэнню і развіццю Вялікага Княства Літоўскага ў другой палове XIII — XIV ст. і ў XV — першай палове XVI ст., мы перакананымся ў тым, што аўтар у сваёй працы не пайшоў далей за гэтую састарэлую методыку.

Тэматычна першая з дзвюх картаў, прысвечаных гісторыі ВКЛ, распадаецца на некалькі сюжэтаў. Перад нашымі вачыма паўстае развіццё некалькіх дзяржаўных утварэнняў — ВКЛ, Каралеўства Польскага, Вялікага Княства Маскоўскага і Нямецкага ордэна. Пэўная ўвага аддаецца і рускім княствам, на аснове якіх паўсталі дзве найбуйнейшыя дзяржавы Ўсходняй Еўропы, падрабязна разглядаецца барацьба Ордэна за славянскія і балцкія землі. У адрозненне ад папярэдняй карты гэтая насычана мноствам падзей ваеннага характару, на ёй пазначаны амаль усе тэрытарыяльныя фармаванні (дзяржавы, племянныя княствы, гістарычна-геаграфічныя вобласці і г.д.), вылучаны цэнтры рускіх зямель, удзельных княстваў, польскіх княстваў на сярэдзіну XIII ст.

Гэтая карта таксама распадаецца на некалькі зрэзаў. Першы з іх, у адпаведнасці з легендай, называецца „Этнапалітычная сітуацыя на сярэдзіну XIII ст.“ Уся інфармацыя карты, пазначаная каляровай заліўкай, тычыцца менавіта першага зрэзу. Другі зрэз, пазначаны ў легендзе як „Тэрытарыяльныя змены ў другой палове XIII ст.“, падаецца штрыхоўкай, патэрнамі і каляровымі межамі. Трэці, „Тэрытарыяльныя змены ў XIV ст. (да 1384 г.)“, — адлюстроўваецца тымі ж прыёмамі, што і другі. Паміж усімі зрэзамі існуе пераемнасць, адзін дапаўняе другі, сыходзіць ад дадзеных папярэдняга, і ў выніку складваецца гарманічная карціна тэрытарыяльнага развіцця дзяржаў Усходняй Еўропы на працягу другой паловы XIII — XIV ст.

Трэба адзначыць, што карта не адлюстроўвае цалкам XIV ст.: аўтар спыніўся на 1385 г. — часе заключэння Крэўскай уніі. Наступная карта пачынаецца з канца XIV ст. (хоць у назве храналагічным пачаткам абвешчана XV ст.). Але, нягледзячы на неадпаведнасць назваў картаў іх інфармацыйнаму зместу, пераемнасць абедзвюх захавалася.

Храналагічны падзел паміж дзвюма картамі, якія прысвечаны гісторыі ВКЛ, падаецца няўдалым. Як бачым, аўтар абедзвюх картаў сам не быў паслядоўным і не давёў да адпаведнасці храналогію назвы і рэальнае адлюстраванне часу на картах. Не заўсёды пры вызначэнні складу картаў можна выкарыстаць гістарычную храналогію. Трэба ўлічваць зручнасць менавіта тэрытарыяльнага развіцця краіны, гісторыю якой мяркуецца адлюстраваць. Напрыклад, рубяжом паміж картамі па гісторыі ВКЛ можа служыць канец першай трэці XV ст., калі ВКЛ дасягнула найвялікшай палітычнай магутнасці, скончылася яго барацьба з Каралеўствам Польскім за галіцка-валынскую спадчыну і наогул яго тэрыторыя дасягнула сваіх найбольшых памераў. Падобны рубеж праглядаецца таксама ў канцы XV ст., калі пачынаюцца войны паміж ВКЛ і Вялікім Княствам Маскоўскім, якія прынеслі вялізныя тэрытарыяльныя змены. У выніку атрымліваецца не менш за тры карты на перыяд ад утварэння ВКЛ да сярэдзіны XVI ст. Пры неабходнасці можна аб'яднаць іх і зрабіць дзве (рубеж паміж імі — першая трэць XV ст.), аднак больш мэтазгодны першы варыянт.

Адлюстраванне на карце зямель Русі сярэдзіны XIII ст. мае шмат недахопаў. Па-першае, трэба зазначыць, што яно цалкам не адпавядае папярэдняй карце, у якой пададзены межы зямель (княстваў) на першую палову XIII ст. Тое вылучэнне цэнтраў зямель Русі, якое робіць В. Насевіч, для сітуацыі XIII ст. не мае ніякага сэнсу, тым больш што гэтыя цэнтры вызначаюцца вельмі адвольна. Тэрыторыі Русі групуюцца па незразумелым прынцыпе вакол Галіча (ён не быў цэнтрам Галіцка-Валынскага княства, а сталіцай у той час з'яўляўся Холм), Пінска, Новагародка, Полацка, Смаленска, Кіева, Чарнігава, Пераяслава-Разанскага (і пасля мангола-татарскага нашэсця некаторы час сталіцай Разанскага княства заставалася Разань — а яна нават не пазначана на карце), Мурама, Уладзіміра. На самай справе падзел Русі на шэраг зямель для сітуацыі другой паловы XIII ст. — з'ява састарэлая. У гэты час фармуюцца новыя групы княстваў, напрыклад, Вярхоўскія княствы, Чарнігава-Северская зямля з цэнтрам у Бранску. Цяжка знайсці цэнтры на тэрыторыі Беларусі, Паўночна-Ўсходняй Русі. У палітычным плане часткі пазначаных тэрыторый моцна аддаліліся адна ад адной і ўяўлялі сабой незалежныя дзяржавы — цэнтры княстваў-зямель, у межах якіх утвараліся свае княствы. Прынцып „адзіная княжацкая дынастыя — адзіная зямля“ быў моцна парушаны яшчэ да мангольскага нашэсця.

У сярэдзіне XIII ст. не існавала гарадоў Мядынь (упершыню згадваецца больш чым праз стагоддзе), Камянца (каля Днястра), Браслава (на Паўднёвым Бугу), Жытоміра, Калугі (з другой паловы XIV ст.). Няма ўпэўненасці ў статусе горада такіх населеных пунктаў, як Рагачоў, Магілёў, Глуск, Гомель і г.д.

Падаецца больш мэтазгодным адлюстраванне не тэрыторыі Русі, падуладных Залатой Ардзе з сярэдзіны XIII ст., а межы зямель, падуладных Залатой Ардзе (уключаўшы ў іх склад і Галіцка-Валынскае княства). У гэтым выпадку з'явіцца магчымасць выкарыстаць колер для пазначэння росту тэрыторый ВКЛ і Вялікага Княства Маскоўскага. Метадычна няправільна аддаваць другараднай інфармацыі найбольш наглядны сродак адлюстравання. Штрыхоўку, што абазначае тэрыторыі рускіх княстваў, пра якія няма звестак, лепей ужываць для тых тэрыторый Русі, якія захавалі незалежнасць ад Арды.

Дарэчы, здзіўляе фармулёўка легенды карты (якая, між іншым, ніколі раней не сустракалася): „Тэрыторыі [...] рускіх княстваў, пра межы і прыналежнасць якіх звестак няма“. Выкарыстоўваючы разнастайныя метады, прынамсі, пазначаныя вышэй, цалкам рэальна ліквідаваць усе „белыя плямы“. Другая справа, што не было спробы зрабіць гэта. Таксама выклікае незадаволенасць фраза легенды: „Тэрыторыі [...] рускіх княстваў, якія, верагодна, захавалі незалежнасць ад Арды“. Не верагодныя, а дакладныя межы тэрыторый акрэсліваюцца дзякуючы канкрэтным сведчанням крыніц і шматлікім даследаванням (напрыклад, В.Л. Ягорава)¹².

Больш за ўсё крытыкі заслугоўвае азначэнне межаў дзяржаўных утварэнняў і далучаных тэрыторый (існаванне апошніх не растлумачана ў легендзе карты). Большасць з іх — або спрошчанае запазычанне, або выдумка аўтара. Тэрыторыя Галіцка-Валынскага княства на сярэдзіну XIII ст. пададзена з улікам зменаў, якія адбыліся пазней, і не адпавядае рэальнасці пазначанага часу. Так, Малдаўскае княства (больш дакладная назва Малдаўская зямля, або Малдаўскае ваяводства) утварылася толькі ў 1359 г. (яно ніколі не было залежным ад Арды, як пазначана на карце), а дагэтуль будучыя часткі яго тэрыторыі належалі Венгерскаму каралеўству, Залатой Ардзе і Галіцка-Валынскаму княству. Таксама некаторыя землі Карпата-Днястроўскага рэгіёну, якія трапілі ў склад Малдовы ў другой палове XIV ст., раней нават не былі асвоены. Пасля мангола-тагарскага нашэсця значныя часткі тэрыторыі Галіцка-Валынскага княства ці адарваліся ад цэнтральнай княскай улады — у іх абаснаваліся мясцовыя баяры (у Галічы, Луцку, Перамышлі, Крамянцы, Бакоце, Уграўску), ці трапілі пад непасрэдную ўладу татарскіх ордаў (Курэмсы, Бурундая). Падолле (тагачасная назва — Панізе), насуперак сцвярджэнню карты, не належала ў сярэдзіне XIII ст. галіцка-валынскім князям. Толькі ў другой палове XIII ст. пачынаецца аднаўленне іх уплыву на землі Прута-Днястроўскага міжрэчча. У 1254 г. да ўладанняў князёў Раманавічаў адышла Болахаўская зямля — былая частка Кіеўскага княства. (Яна нават не пазначана на карце.) У першай трэці XIV ст. у сферу ўплыву галіцка-валынскіх князёў зноў трапіла значная частка Падольскай зямлі (паняцце Падольская зямля да таго часу ахапіла значна большую тэрыторыю, заняўшы, як мяркуюць малдаўская даследчыкі, значную частку пазнейшага Малдаўскага княства). Аднак у хуткім часе пачалася барацьба за галіцка-валынскую спадчыну паміж Каралеўствам Польскім і ВКЛ.

З-за няўдалага храналагічнага падзелу тэрытарыяльная спрэчка за галіцка-валынскія землі на першай карце застаецца нявырашанай і пераносіцца на другую. Здзіўляе неадпаведнасць межаў разгляданага рэгіёну на двох картах. Межы тэрыторый, падуладных у той ці іншы час Літве або Польшчы, пазначаны вельмі прыблізна, і складваецца ўражанне, што адвольна. Напрыклад, ёсць Уладзімір, часова падуладны Польшчы, а яго тэрыторыя акрэсліваецца на нейкай адлегласці вакол горада. Але дзякуючы польскім і ўкраінскім даследаванням тэрыторыі гістарычных абласцей Галіцка-Валынскай зямлі можна вызначыць даволі дакладна. У некаторых выпадках нельга пагадзіцца і з пазначэннем часу прыналежнасці галіцка-валынскіх зямель таму ці іншаму боку. Так, наконт Уладзімірскай зямлі сказана: „Тэрыторыя, часова падуладная Польшчы ў 1349—1352 і 1366—1370 г.“ Аднак ужо з 1350 г. Уладзімір — уладанне ВКЛ, што было сцверджана дагаворам 1352 г. Падобныя недакладнасці ёсць і ў звестках пра іншыя галіцка-валынскія землі. Магчыма, табліца 1 дапаможа ўдакладніць інфармацыю аўтара карты.

Табліца 1. Барацьба Вялікага Княства Літоўскага з Каралеўствам Польскім за галіцка-валынскія землі

	гады валодання галіцка-валынскімі землямі	
	Літва	Польшча
Берасце	1315—1349, 1350—1792, цверджана дагаворам 1352	1349—1350
Уладзімір	1340—1349, 1350, цверджаны дагаворам 1352, 1370—1569	1349—1350, 1366—1370 — лен польскага караля
Галіч	1340—1349	1349—1772 цверджаны дагаворам 1352
Крамянец	1340—1352, 1352 — цверджаны дагаворам у сумесным уладанні 1382—1569	1366—1370 — лен польскага караля
Луцк	1340—1569 цверджаны дагаворам 1352	1366—1370 — у залежнасці
Львоў	1340—1349	1349—1772 цверджаны дагаворам 1352
Малое Падолле	сяр. 40-х гг. XIV ст. — 1349, 1362—1366, 1413—1434	1349—1362, цверджана дагаворам 1352, 1366—1413, 1434—1793
Перамышль і Санак	1340—1344	1344—1772 цверджаны дагаворам 1352
Холм і Белз	1340—1349, 1350—1366, цверджаны дагаворам 1352, 1376—1377	1349—1350, 1366—1370 — лен польскага караля, 1377—1795

Наступны вялікі рэгіён, які можна вызначыць на першай карце па ВКЛ, — кіеўскія і чарнігава-северскія землі. Здаецца, яго трэба было б таксама пазначыць як „тэрыторыі рускіх княстваў, пра межы і прыналежнасць якіх звестак няма“. Бо на ім нанесены толькі некаторыя цэнтры княстваў сярэдзіны XIII ст. У другой палове XIII — XIV ст. у спусташэнне прыходзяць гарады Пуціўль, Ноўгарад-Северскі, Старадуб, Трубчэўск, Ялец, Курск. Аднак і княствы з цэнтрамі ў гэтых гарадах спыняюць сваё існаванне. Вызначыць іх межы на самай справе даволі складана. Аднак аўтар, зыходзячы з свайго меркавання аб складзе Кіеўскай і Чарнігава-Северскай зямель, пазначае вельмі няпэўныя граніцы як саміх зямель, так і іх удзельных княстваў.

Пасля мангола-татарскага нашэсця на першы план у рэгіёне выходзяць новаўтвораныя Бранскае і Вярхоўскія княствы. Некаторыя тэрыторыі становяцца часткай непасрэдных уладанняў Залатой Арды, іншыя трапляюць у склад Кіеўскай зямлі (напрыклад, Пуціўль).

Тэрытарыяльная сітуацыя другой паловы XIII — XIV ст. на карце застаецца нявызначанай. Мы даведваемся толькі аб няпэўных датах далучэння невядомых тэрыторый да ВКЛ і бачым вельмі абагульненую літоўскую граніцу напярэдадні Крэўскай уніі. Між іншым, межы ВКЛ у той час на ўсходзе не дасягалі Дону (толькі Северскага Данца і яго прытока Аскола), а на паўднёвым усходзе заходзілі за раку Ворсклу.

Не буду падрабязна спыняцца на некаторых іншых рэгіёнах — Смаленскай, Рязанскай, Мурамскай і Наўгародскай землях. Можна толькі зазначыць, што прыналежнасць Мядніні, і асабліва Мажайска Вяземскаму княству (як гэта паказана на карце) — справа не даказаная. Межы Смаленскай зямлі і яе ўдзелаў, а таксама сумесных уладзіміра-наўгародскіх уладанняў вельмі абагульнены. Цікава, што да ўладзімірскай зямлі аднесена Каломна, якая, як вядома, да пачатку XIV ст. знаходзілася ў складзе Рязанскага княства.

Найбольшая колькасць недакладнасцяў, а часцей памылак і неапраўданых ігнараванняў, звязана з адлюстраваннем Паўночна-Ўсходняй Русі. Вялікую частку карты трэба перапрацаваць. Вядома, што аўтар у якасці асновы выкарыстаў працы вядучага расійскага даследчыка гістарычнай геаграфіі Маскоўскай Русі Ё.А. Кучкіна, але запазычванні былі зроблены вельмі няўдала і тычыліся толькі граніц княстваў (неверагодна абагульненых), а многія іншыя высновы навукоўца папросту ігнараваліся. Шмат увагі Ё.А. Кучкін надаваў пытанню аб складзе і межах ўладзімірскага княства ў другой палове XIII — другой трэці XIV ст. (да зліцця з Вялікім Княствам Маскоўскім)¹³. За валоданне ўладзімірскім сталом ішла барацьба паміж найбольш уплывовымі рускімі князямі Паўночна-Ўсходняй Русі. Па традыцыі, усе вымарачныя княствы адыходзілі ў склад Вялікага Княства ўладзімірскага (Пераяслаў-Залескі, Кастрама, Угліч, Юр'еў-Польскі). Такім чынам, уладзімірскія ўладанні не былі нязменным масівам зямель, яны дынамічна развіваліся ў бок павелічэння. Вялікакняскія ўладанні і тэрыторыі іншых паўночна-ўсходніх рускіх княстваў ніколі не змешваліся, і нават князь, які атрымаў уладзімірскі стол, не меў права лічыць іх сваімі. Грубай памылкай аўтара з'яўляецца абагульненне ўсёй Паўночна-Ўсходняй Русі пад назвай Вялікае Княства ўладзімірскае. Адпаведна легендзе, так называюцца дзяржавы ў другой палове XIV ст. Аднак у гэты час у Паўночна-Ўсходняй Русі існавала ўжо чатыры вялікія княствы — Уладзімірскае, Маскоўскае, Цвярское і Суздальска-Ніжагародскае. У гэтай сувязі незразумела, чаму Вялікае Княства Маскоўскае аўтар паслядоўна называе проста Маскоўскім княствам. Складваецца ўражанне, што карце ўласціва пэўная тэндэнцыянасць, свядомае імкненне пазбавіцца ад фіксавання яшчэ аднаго цэнтра аб'яднання рускіх зямель і яго ўплыву на пэўныя тэрыторыі. Таксама фактычна ігнаруюцца і іншыя княствы Паўночна-Ўсходняй Русі. У сярэдзіне XIII ст. акрамя пазначаных на карце Пераяслава-Залескага, Суздальскага, Старадубскага, Растоўскага, Цвярскога і ўладзімірскага несумненна існавалі Юр'еўскае, Дзмітраўскае (горада Дзмітрав наогул няма на карце), Угліцкае і Гарадзецкае княствы.

Трэба пагадзіцца з тым, што тэрыторыі Смаленскага, Вяземскага, Вярхоўскіх княстваў папераменна знаходзіліся ў залежнасці ад ВКЛ і Вялікага Княства Маскоўскага. Але складана гаварыць пра тое ж адносна Наўгародскай зямлі. Бясспрэчна, Вялікі Ноўгарад — сфера ўплыву Масквы. Між іншым, на карце Наўгародскую зямлю трэба было пазначыць як самастойнае дзяржаўнае ўтварэнне. Незразумела, чаму да пераменна залежных зямель не аднесена Ржэва. Менавіта за Ржэву вялася няспынная барацьба паміж Вільняй і Масквой. Гэта добра адлюстроўвае табліца 2.

Табліца 2. Барацьба Вільні і Масквы за ржэўскія землі

<i>Гады ўладання</i>	
Вільня	Масква
да 1335 — ржэўскія гарадкі Асечан і Расна; 1356 — лета 1358; зіма 1359—60 — 1368; да лета 1372 — 1381—82	лета 1358 — зіма 1359—60; 1368 — да лета 1372; 1381—82 (без воласці Асугі) — 1399 (аддадзена Цверы)

Усе граніцы княстваў Паўночна-Ўсходняй Русі пададзены вельмі прыблізна. Яны зусім не адпавядаюць сучаснаму ўзроўню развіцця расійскай гістарычнай геаграфіі. Няма неабходнасці спыняцца на ўсіх недакладнасцях гэтай карты. Аднак яшчэ трэба зазначыць, што, як падаецца, яна не адлюстроўвае адзін з важных аспектаў — працэс аб'яднання рускіх зямель Масквой (у якасці працэсу, канкурэнтнаму росту тэрыторыі ВКЛ).

Безумоўна, даволі цяжка адлюстраваць ўсе тэрытарыяльныя змены, аднак для разглядаанай карты, для якой прыняты прынцып выбаркі галоўных эпізодаў тэрытарыяльнага развіцця пэўных дзяржаў, гэта і не патрэбна. Дзякуючы такому прынцыпу можна пазначыць асноўныя моманты існавання таго ці іншага дзяржаўнага ўтварэння (напрыклад, яго межы пры ўтварэнні, у час найвялікшага тэрытарыяльнага развіцця і напрыканцы існавання). У выніку склалася б дастаткова поўная карціна тэрытарыяльнага ўпарадкавання дзяржаў Усходняй Еўропы другой паловы XIII — XIV ст. Згаданы прынцып стварэння карты адзіна магчымы пры патрэбе адлюстравання зменаў на вялікай тэрыторыі працяглы перыяд. На акрэслены час прыпадае складванне дзяржаўнай тэрыторыі ВКЛ, Каралеўства Польскага, Вялікага Княства Маскоўскага, Малдаўскага княства і Нямецкага ордэна. Магчыма, трэба было, у адпаведнасці з назвай карты, засяродзіць увагу на ўтварэнні і развіцці менавіта ВКЛ, звярнуўшыся перш за ўсё да беларускіх зямель, якія па сутнасці губляюцца на фоне мноства падзей і тэрытарыяльных зменаў, далёкіх ад іх межаў. На жаль, тэрыторыямі, „пра межы і прыналежнасць якіх звестак няма“ або „якія, верагодна, захавалі незалежнасць ад Арды“, сталі менавіта беларускія землі. У гэтай сувязі навуковае значэнне карты як даследавання па гісторыі Беларусі становіцца вельмі няпэўным. Адлюстраванне ўсёй тэрыторыі Польшчы, большасці рускіх княстваў ды і ўсёй тэрыторыі ВКЛ бачыцца немэтазгодным (паўторам, што гэта не адпавядае і назве карты). Яно апраўдана хіба толькі тым, што пералічаныя тэрыторыі лепш даследаваны, таму аўтару было адкуль браць дадзеныя. Складваецца ўражанне, што адзін з галоўных метадаў, які ўжываў аўтар — метада запазычвання.

Наступная карта В.Насевіча мае няўдалыя храналагічныя рамкі. Два розныя працэсы (рост тэрыторыі ВКЛ, які працягваўся ў першай трэці XV ст., і нястрымная экспансія Маскоўскай дзяржавы, што пачалася з канца XV ст.) накладваюцца адзін на адзін. У выніку графічнае адлюстраванне тэрытарыяльных зменаў губляе нагляднасць і вырашаецца шэрагам штрыховак і каляровых межаў. Гэтага можна было пазбегнуць, калі б папярэдняю карту храналагічна працягнулі да 30-х г. XV ст.

Яшчэ адным вынікам няўдалага храналагічнага падзелу стаў перанос на другі план вельмі значных падзеяў гісторыі ВКЛ. Далучэнні да ВКЛ Смаленска і Вязьмы зліваюцца ў адну падзею, гісторыя пашырэння літоўскай улады на Вяроўскія княствы несправядліва абагульняецца. Вядома, што Вязьма была захопленая літоўскім князем Лугвенам раней за Смаленск, у 1403 г.¹⁴ Знешнепалітычная арыентацыя вяроўскіх князёў у апошняй чвэрці XIV ст. не была аднолькавай. Князі Навасільскія і Тарускія заставаліся ў залежнасці ад Масквы, Казельскія і Ялецкія трапілі пад уладу Разані дзякуючы дзейнасці князя Алега Іванавіча, які таксама рэалізоўваў праграму аб'яднання рускіх зямель. Асобныя Карачаўскія князі або арыентаваліся на ВКЛ, або захоўвалі незалежнасць. У 1393 г. самастойнасць Тарускага княства была ліквідаваная — ярлык на валоданне ім набыў у Тахтамышы маскоўскі вялікі князь Васіль I.

Пры гэтым тарускія князі працягвалі валодаць сваімі вотчынамі. Некаторыя з іх ад'ехалі да Вітаўта і атрымалі ад яго вялікую частку Карачаўскага княства. Адарваны ад Тарусы, як асобная адзінка, па-ранейшаму працягваў існаваць Валконскі ўдзел Тарускага княства. Палітыка ВКЛ у дачыненні да Вярхоўскіх княстваў актывізавалася ў канцы XIV ст. Тады Вітаўтам быў заняты шэраг гарадоў у вярхоўях Акі. Але захаваць свой уплыў вялікі князь літоўскі не здолеў з-за паразы на рацэ Ворскле (1399). Аслабленне ВКЛ выкарыстала Масква, да якой быў далучаны Казельск. Экспансія ВКЛ у Вярхоўскія княствы атрымала найбольшую выніковасць у пачатку XV ст. У выніку ваенных дзеянняў 1406—1408 г. Карачаўскае княства было ліквідавана, а ў Казельску, Любуцку і Мцэнску створаны намесніцтвы. Князь Перамышльскі і, часова, князі Бялёўскія ад'ехалі ў Маскву. Навасільскія князі некаторы час захоўвалі прыхільнасць да Масквы, але ў 1427 г. зрабіліся васаламі Вітаўта, захаваўшы, аднак, у адрозненне ад іншых вярхоўскіх князёў, пэўную самастойнасць.

Безумоўна, каб адлюстраваць усе палітычныя падзеі, звязаныя з вельмі насычанай гісторыяй Вярхоўскіх княстваў або ўсяго ўсходняга памежжа ВКЛ, неабходна скласці асобную карту ці змясціць на вялікай карце „ўрэзку“. Аднак памылкова сцвярджаць, што ўсе Вярхоўскія княствы былі залежныя ад ВКЛ з канца XIV ст. і непасрэдна далучаныя да яго ў 1420-я г. Не трэба было і аб'ядноўваць Смаленскае княства з Вяземскім.

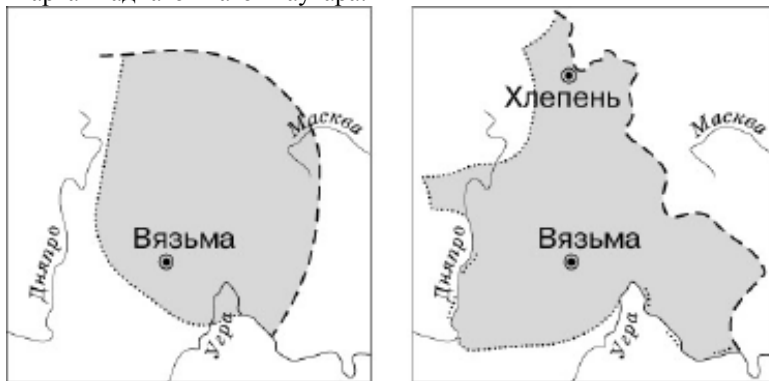
Нягледзячы на адмоўныя заўвагі, карта „Вялікае Княства Літоўскае ў XV — першай палове XVI ст.“ мае вялікую навуковую каштоўнасць. Упершыню была зроблена спроба вызначыць катэгорыі зямельных уладанняў ВКЛ у другой палове XV ст. Справа гэта вельмі складаная, бо, каб акрэсліць зямельныя ўладанні на значнай тэрыторыі ВКЛ, трэба правесці карпатлівую, амаль непад'ёмную апрацоўку шматлікіх актавых матэрыялаў, ажыццявіць поўнамаштабную лакалізацыю, прыцягнуць дзеля гэтага дадзеныя мноства крыніц разнастайнага характару і часу. Здаецца, аднак, што дадзеная работа не была выканана на належным узроўні. Па-першае, бянтэжыць час, у межах якога вызначаюцца зямельныя ўладанні. Няўжо за паўстагоддзя не адбылося аніякіх зменаў? Бачыцца больш мэтазгодным арыентавацца на кароткі адрэзак часу, як гэта робіць М.Ф. Спірыдонаў, які пазначае населеныя пункты паводле тыпу ўласнасці на 1600 г. Па-другое, напэўна, трэба адмовіцца ад вызначэння тэрыторыі таго ці іншага ўладання. Пры існуючым змешванні зямельных уладанняў, а таксама немагчымасці пазначыць іх межы больш абгрунтаванай выглядае пазіцыя М.Ф. Спірыдонава, які размяркоўвае па тыпу ўласнасці менавіта населеныя пункты. Межы зямельных уладанняў, адлюстраваныя на карце В.Л. Насевічам, выглядаюць часта вельмі абагульненымі, а калі яны тычацца суцэльных масіваў, напрыклад, Вяземскага, Бельскага ці Вярхоўскіх княстваў, то не адпавядаюць рэальнасці. Па-трэцяе, падаецца не зусім дакладным падзел зямельных уладанняў ВКЛ толькі на тры катэгорыі. Удзельныя князі ВКЛ знаходзіліся ў рознай ступені залежнасці ад віленскага двара і валодалі сваімі землямі не на аднолькавых умовах. Наогул, тэрмін „удзельныя князі“ не зусім удалы. Статус прадстаўнікоў прывілеяванага стану ВКЛ быў вельмі разнастайны, ад князёў-васалаў да князёў-вотчыннікаў, адпаведна княскія ўладанні ўяўлялі сабой ці напалову самастойныя дзяржаўныя ўтварэнні, ці вотчыны, ці нетрывальныя наданні, ці наогул намесніцтвы¹⁵. Вызначэнне катэгорый зямельных уладанняў здаецца вельмі цяжкай справай.

Разглядаемая карта выглядае больш цэльнай і гарманічнай, чым астатнія, але ў ёй таксама існуюць пэўныя асобныя зрэзы. Карта была б значна разгружана, калі б ад яе аднялі інфармацыю першай трэці XV ст. Між іншым, гэта інфармацыя недастаткова падрабязная і недакладная. Адарванай ад папярэдняй карты, не да канца выкананай праблемай выглядаюць тэрытарыяльныя падзелы паміж Польшчай і Літвой былых галіцка-валынскіх зямель. Мала карысці для карты, прысвечанай гісторыі ВКЛ, дае адлюстраванне тэрыторыі Каралеўства Польскага і памежных дзяржаў, злучаных з Польшчай уніямі ці васальнымі адносінамі.

Асобным зрэзам з'яўляюцца адносіны паміж ВКЛ і Маскоўскай дзяржавай. Па сутнасці, калі адняць інфармацыю аб катэгорыях зямельных уладанняў ВКЛ, яны складаюць галоўны змест карты. Шкада, што падзеі 1487—1537 г. адлюстроўваюцца на недастаткова належным узроўні. Уражваюць маштабы спрашчэння межаў княстваў і далучаных тэрыторый, скажэнне тэрытарыяльных зменаў. У выніку ўзнікае вельмі аддаленае ўяўленне аб рэальным ходзе канфлікту паміж двума дзяржавамі, якія змагаліся за падзел рускіх зямель.

Да прыкладу можна параўнаць адлюстраванне Вяземскага княства і фрагмента літоўска-маскоўскай мяжы на карце В. Л. Насевіча (злева) і ў варыянце, выкананым аўтарам рэцэнзіі (справа). Непадобна, што першы працаваў з крыніцамі ці нават знаёміўся з працамі папярэднікаў (напрыклад, з картамі І. Галубцова). Характэрна, што В.Л. Насевіч робіць тыповую памылку, калі змяшчае вярхоўі ракі Масквы на тэрыторыі Вяземскага княства. Яшчэ М.К. Любаўскі абмовіўся, што ў вярхоўях ракі Масквы знаходзіўся „маёнтак шматлікага роду

князеў Глінскіх“ — Глінкі¹⁶. Гэтую ідэю запазычыў, не спасылаючыся на аўтара, Ф. Леантовіч¹⁷, аднак сам М.К. Любаўскі ў крытычным разборы працы Ф. Леантовіча растлумачыў сваю пазіцыю тым, што ў вярхоўях ракі Масквы яму выпадкова сустрэліся некалькі ўрочышч з назвай Глінкі, якія ён звязаў з уладаннямі Глінскіх і памылкова выказаў сваю здагадку ў катэгарычнай форме¹⁸. На справе, у пазначаным М.К. Любаўскім месцы лакалізуецца воласць Вышняя Глінскае, упершыню згаданая ў духоўнай грамаце вялікага князя маскоўскага Дзмітрыя Данскога сярод маскоўскіх уладанняў¹⁹. Чамусьці на папярэдній карце В. Насевіча растлумачанай памылкі няма, і, такім чынам, мы зноў сустрэкаемся з адсутнасцю пераемнасці паміж картамі аднаго і таго ж аўтара.

Не варт пералічаць усе недасканаласці і памылкі, якія ўтрымлівае карта. Можна, аднак, заўважыць, што няведанне межаў тэрытарыяльных адзінак ВКЛ прывяло да значных скажэнняў і ў адлюстраванні зямельных уладанняў. Так, амаль увесь правы бок ракі Угры належаў князям Варатынскім на праву вотчыны, але ён паказаны ў складзе Смаленскай зямлі ў якасці зямлі-намесніцтва. Карачаў (які ўжо не меў статусу горада) непасрэдна падпарадкоўваўся вялікаму князю літоўскаму. Перамышль і некаторыя іншыя гарады, не адлюстраваныя на карце, былі намесніцтвамі і г.д. Аднак, трэба сказаць, сітуацыя з зямельнымі ўладаннямі ва ўсходнім рэгіёне ВКЛ была вельмі складаная і — што больш істотна — нестабільная. Напрыклад, тыя ж уладанні Варатынскіх уздоўж ракі Угры былі страчаны імі пасля ад'езду ў Маскву напрыканцы XV ст., і ў гэтых землях з'явіліся вялікакняскія намеснікі. Недахопы картаграфічнага адлюстравання тычацца таксама і іншых тэрыторый, памежных з Маскоўскай дзяржавай. Здзіўляе наяўнасць земляў, страчаных ВКЛ на карысць Вялікага Княства Разанскага ў 1430-я г. А межы Вялікага Княства Разанскага, Вялікага Княства Цвярскага і Пскоўскай зямлі моцна абагульнены.

Прычына недастатковага навуковага ўзроўню разгледжаных картаў можа хавацца ў слабасці метадычнай базы даследавання. Між тым, нягледзячы на звычайны недахоп крыніц, дзякуючы нефармальнаму падыходу, узброіўшыся пэўнай колькасцю метадаў, можна адужаць на першы погляд невырашальныя задачы. Паспрабуем азначыць некаторыя прыёмы, якія могуць дапамагчы пры рабоце над недастаткова акрэсленымі рэгіёнамі.

Пры вызначэнні межаў якой-небудзь зямельнай адзінкі трэба карыстацца звесткамі, што вызначаюць яе тэрыторыю з двух бакоў. Па-першае, вылучаюцца гранічныя пункты, прыналежаць самой гэтай тэрыторыі. Па-другое, адшукваюцца бліжэйшыя ўладанні суседзяў. Паміж уласнымі і чужымі пунктамі з пэўнай дакладнасцю праводзіцца граніца. Звычайна другое ігнаруецца даследчыкамі. Гэта абумоўлена яго складанасцю, таму што даводзіцца аналізаваць у некалькі разоў больш інфармацыі, якая на першы погляд і не тычыцца патрэбнай тэрыторыі. Так, толькі па аднабаковых звестках (унутранай прасторы) вызначаецца граніца дадзенай тэрыторыі, якая ў выніку больш аддалена ад рэальнасці, чым пры выкарыстанні абодвух падыходаў (з дадатковым даследаваннем знешняй прасторы). Несумненна, пры вызначэнні пэўнай гістарычнай тэрыторыі неабходна камбінаваць абодва падыходы. Пры амаль поўнай адсутнасці звестак пра ўнутраны змест тэрыторыі на дапамогу прыходзіць другі метада, дзякуючы якому тэрыторыя вызначаецца звонку.

Іншыя шляхі вызначэння ўмоўнай тэрыторыі — рух па часе. Вынікі дасягаюцца рухам ад ранейшага да пазнейшага і наадварот. Так, ВКЛ у сваім развіцці ўключала ў свой склад тэрыторыі княстваў і зямель (Полацкага, Кіеўскага, Смаленскага і г.д.), частка межаў якіх вызначала рубяжы новай дзяржавы. Акрэсліўшы межы тэрытарыяльных адзінак, якія існавалі дагэтуль, абапіраючыся пры гэтым на сведчанні, ранейшыя за іх уключэнне ў склад ВКЛ, мы будзем ведаць частку рубяжоў новага дзяржаўнага ўтварэння. Гэты метада іншы раз незаменны, але ёсць у яго і істотныя недахопы. Па-першае, карыстаючыся ім, можна акрэсліць толькі невялікую частку новай мяжы. Па-другое, крыніцы больш ранняга часу не дазваляюць складзіць дакладнага ўяўлення пра межы якой-небудзь тэрыторыі, яны толькі азначаюць іх прыкладныя

контурі. Па-грэце, тэрытарыяльны адзінкі — не застылыя фармаванні: з цягам часу яны пашыраліся, іх межы ўдасканальваліся, яны ўваходзілі ва ўзаемадзеянне з іншымі тэрытарыяльнымі масівамі, што таксама прыводзіла да іх трансфармацыі.

Вызначэнне тэрыторыі нейкай адзінкі, якое рэалізуецца праз рух ад пазнейшага да ранейшага, можна назваць адным з варыянтаў рэтраспектыўнага метаду даследавання, з той заўвагай, што метады рэтраспекцыі — гэта перанясенне якіх-небудзь дадзеных з крыніц больш позняга перыяду на ранейшыя часы, а метады, пра якія цяпер гаворыцца, звяртаецца менавіта да запавячвання тэрытарыяльных формаў пазнейшага часу і іх распаўсюджвання на мінулае.

Наогул, без рэтраспектыўнага метаду немагчыма займацца гістарычнай картаграфіяй. Гэта адзін з асноўных інструментаў, які дазваляе наблізіцца да разумення тэрытарыяльнай структуры дзяржаўных утварэнняў Сярэднявечча. Мноства тэрытарыяльных адзінак захоўвала свае рубяжы на працягу даволі доўгага часу, а іх змены звычайна фіксаваліся крыніцамі. Вывучаючы тэрытарыяльныя фармаванні, здавалася б, іншай эпохі, мы маем магчымасць рэканструяваць абрысы патрэбнага абшару ў патрэбны перыяд. Перавага метаду ў тым, што дзякуючы яму выкарыстоўваецца большая колькасць крыніц, пры гэтым знаходзіцца інфармацыя і пра тэрыторыі, пазбаўленыя непасрэдных звестак. Мінус гэтага метаду ў тым, што ён не ўлічвае дэмаграфічнага і каланізацыйнага фактару, а атрыманыя дзякуючы яму ўяўленні пра пэўную тэрыторыю іншымі разам моцна скажаюцца пры пераносе на ранейшыя часы.

Блізкі да метаду рэтраспекцыі метады рэтрагрэсіі (рух ад больш позніх падрабязных крыніц да ранніх недастатковымі звесткамі). Звычайна структура нейкага тэрытарыяльнага фармавання раскрываецца не адразу ва ўсёй паўнаце. Па рэдкіх згадках з разнастайных крыніц збіраецца інфармацыя, якая паступова запаўняе пустэчы. Амаль заўсёды пры першых упамінаваннях якой-небудзь тэрытарыяльнай адзінкі прыналежаць ёй воласці, населеныя пункты, вадаёмы, урочышчы і г.д. не пералічаюцца. Толькі пазнейшыя крыніцы даюць неабходныя звесткі. Напрыклад, тэрыторыя Казельскага княства XIV ст., акрамя абазначэння цэнтра Казельска і ягонага ўдзела Перамышля, амаль не паддаецца вызначэнню. Аб структуры казельскіх валасцей мы даведваемся толькі напрыканцы XV ст. Лакалізацыя пералічаных валасцей XV ст. дае ўяўленне аб тэрыторыі Казельскага княства XIV ст. Безумоўна, для разглядаемага метаду характэрны тыя ж самыя недахопы, што і для рэтраспектыўнага, але дзякуючы яму магчымасці даследчыка значна павялічваюцца.

Карта М.Ф. Спірыдонова „Беларусь у другой палове XVI ст.“ (з урэзкай „Рэч Паспалітая ў канцы XVI ст.“) значна адрозніваецца ад папярэдніх. Тут мы бачым сапраўдную карпатлівую гістарычна-геаграфічную працу, дасканалае даследаванне ўсіх куткоў Беларусі. Калі рабіць выснову аб стане сучаснай беларускай гістарычнай географіі, то неабходна звярнуцца перш за ўсё да работ М.Ф. Спірыдонова. Варта дадаць, што наогул з’яўленне ў свет гістарычнай часткі НАБ стала магчымым дзякуючы арганізацыйнай дзейнасці Міхаіла Фёдаравіча.

Карта „Беларусь у другой палове XVI ст.“ сапраўды ўражвае сваёй навуковай грунтоўнасцю. Метады працы над крыніцамі і адлюстравання гістарычнага матэрыялу на карце трэба вучыцца менавіта ў М. Спірыдонова. Вялізны інфармацыйны масіў так добра згрупаваны і пададзены, што не складваецца пачуцца перанасычанасці карты. Раней не было нават спробаў картаграфічна зафіксаваць усё багацце гісторыі зямель Беларусі. Цяпер пры вивучэнні тэрыторыі Беларусі і ранейшага часу даследчыкі звяртаюцца менавіта да працы М. Спірыдонова, бо на ёй пазначаны населеныя пункты і акрэслены адміністрацыйныя межы, якія часта існавалі і раней.

Далейшая работа над гістарычнай географіяй беларускіх зямель другой паловы XVI ст. павінна весціся ў напрамку ўдасканальвання таго, што зрабіў М. Спірыдонаў. Напрыклад, скарыстаўшы адзін з вышэйпазначаных метадаў (вызначэння тэрыторыі звонку), можна ўдакладніць полацка-пскоўскую граніцу. Магчыма, пільную ўвагу трэба звярнуць не толькі на тэрыторыю сучаснай Рэспублікі Беларусь, а і на іншыя абшары ВКЛ, якія не лічыліся з сучаснымі межамі. Давялося чуць многа крытычных водгукаў адносна аднаго з самых удалых метадычных прыёмаў, скарыстаных на разглядаемай карце. Адлюстраванне назваў населеных пунктаў у адпаведнасці з той формай, у якой яны існавалі ў дадзены час, бачыцца дакладна адпаведным ідэі набліжэння да рэальнасці далёкага часу і прынцыпу гістарызму, згаданаму самім М.Ф. Спірыдонавым. Безумоўна, на сёння карта М.Ф. Спірыдонова павінна служыць прыкладам і эталонам працы ў гістарычнай географіі.

Цяпер агульныя высновы пра гістарычны раздзел НАБ. У цэлым адным з недахопаў разгледжаных картаў з’яўляецца адсутнасць пераемнасці паміж імі. Нават адзін аўтар дзвюх картаў не здолеў зрабіць так, каб адна з іх дапаўняла другую. На жаль, захавалася няўзгодненасць з папярэднімі і на карце М. Спірыдонова. Другі праблемны момант — моцнае спрашчэнне межаў тэрытарыяльных фармаванняў, што сведчыць пра дрэнную метадыку працы

або нават яе адсутнасць і пра скажонае запазычванне готовых напрацовак. Заўважна незнаёмства аўтараў з даследаваннямі па гістарычнай геаграфіі памежных з Беларуссю краін, выкарыстанне састарэлых уяўленняў аб працягласці той ці іншай тэрыторыі. Усе разгледжаныя карты, акрамя апошняй, маюць шмат недакладнасцяў або канкрэтных памылак, якія выкрываюць нядбайнасць працы іх аўтараў. Трэба заўважыць, што, па сутнасці, увесь раздзел „Гісторыя“ НАБ прысвечаны разгляду толькі палітычнай гісторыі, а сацыяльна-эканамічная гісторыя засталася па-за яго межамі. Недастаткова поўна адлюстравана этнаканфесійная гісторыя беларускіх зямель, іх культурнае развіццё.

На жаль, развіццё гістарычнай геаграфіі Беларусі ў дачыненні да перыяду Сярэднявечча застаецца на пачатковым узроўні. Хацелася б спадзявацца, што беларуская гістарычная навука хутка пазбавіцца панавання аўтарытэтаў і тыражавання традыцыйных уяўленняў, якія нярэдка не адпавядаюць належнаму ўзроўню навуковага даследавання.

*Нацыянальны Атлас Беларусі. Гісторыя. Мінск, 2002. С. 261—289.

¹ Ляўко В.М. Смаленска-Полацкае памежжа ў Верхнім Падняпроўі (па археалагічных і пісьмовых крыніцах) // Гістарычна-археалагічны зборнік. №12. Мінск, 1997. С. 172—177.

² Беляев И. Д. О географических сведениях в древней России // Записки Императорского Русского Географического Общества. Кн. VI. С.-Петербург, 1852. С. 178.

³ Голубовский П.В. История Смоленской земли до начала XV ст. Киев, 1895. С. 71—72.

⁴ Юшко А. А. Московская земля IX—XIV веков. Москва, 1991. С. 144. Прим. 236.

⁵ Успенская А. В. Древнерусское поселение Беницы // Ежегодник Государственного исторического музея. 1962 год. Москва, 1964.

⁶ Мяцельскі А.А. Смаленска-чарнігаўскае памежжа XII ст. у міжрэччы Дзясны і Дняпра // Гістарычна-археалагічны зборнік. 1994. № 4. С. 150.

⁷ Голубовский П.В. История Смоленской земли до начала XV ст. С. 10—12.

⁸ Алексеев Л. В. Периферийные центры домонгольской Смоленщины // Советская археология. 1979. №4. С. 104.

⁹ Алексеев Л.В. Полоцкая земля // Древнерусские княжества X—XIII вв. Москва, 1975. С. 227.

¹⁰ Веселовский С.Б. Топонимика на службе у истории // Исторические записки. Вып. 17 (1945). С. 34.

¹¹ Веселовский С.Б. Топонимика на службе у истории // Исторические записки. 1945. Вып. 17. С. 29.

¹² Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв. Москва, 1985; Ён жа. Граница Руси с Золотой Ордой в XIII—XIV веках // Вопросы истории. 1985 № 1. С. 16—30.

¹³ Кучкин В.А. Формирование государственной территории северо-восточной Руси в X—XIV вв. Москва, 1984. С. 125—144.

¹⁴ ПСРЛ. Т. 11. Москва, 2000. С. 188; Приселков М.Д. Троицкая летопись (Реконструкция текста). С.-Петербург, 2002. С. 456.

¹⁵ Кром М.М. Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в. Москва, 1995. С. 65—66.

¹⁶ Глінкі, т.ч. атаясамліваюцца з Вышнім Глінскім. Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого литовского статута. Москва, 1892. С. 284.

¹⁷ Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права. Образование государственной территории. С.-Петербург, 1894. С. 108.

¹⁸ Любавский М. К вопросу об удельных князьях и местном управлении в Литовско-Русском государстве // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1894. № 7—8. С. 366.

¹⁹ Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XVI вв. Москва—Ленинград, 1950. № 12. С. 34.

У пошуках ворага польскай нацыі*

А л е с ь С м а л я н ч у к

Польска-беларускія адносіны ніколі не набывалі такой вастрэні і напружанасці як, напрыклад, польска-літоўскія ў 20—30-я г. XX ст. ці польска-ўкраінскія пад час Другой сусветнай вайны. Аднак і яны перыядычна азмрочваліся канфліктамі, прычынай якіх найчасцей было нежаданне або няздольнасць зразумець іншы бок. Пра ўсё гэта красамоўна сведчыць складаны лёс польскай супольнасці ў Беларусі і беларускай — у Польшчы. Праўда, ацэньваючы пазіцыю беларускага боку, трэба ўлічваць, што на працягу большай часткі мінулага стагоддзя нацыянальна-палітыку на беларускіх землях вызначала не эліта беларускай нацыі, а засланыя з Масквы чыноўнікі, якія рупліва ажыццяўлялі праграму стварэння „савецкага народа“. Зрэшты, цалкам самастойным не было таксама кіраўніцтва ПНР. Абвяшчэнне незалежнасці Рэспублікі Беларусь стала неабходнай перадумовай для выпрацоўкі і рэалізацыі ўласна беларускай пазіцыі

ў міждзяржаўных і міжнацыянальных адносінах. Аднак гэты працэс абцяжараны як палітычнымі ўплывамі з боку Расіі (асабліва з восені 1993 г.), так і стэрэатыпамі, уведзенымі ў свядомасць беларускага грамадства яшчэ ў часы панавання савецкай ідэалогіі. Досьць моцна ўплываюць гэтыя фактары на адносіны да Польшчы і да палякаў. Тым не менш аналіз навуковых публікацый па „польскім пытанні“ можа быць вельмі карысны як для разумення асаблівасцяў развіцця беларускай гістарыяграфіі на рубяжы XX—XXI ст., так і для характарыстыкі менталітэту сучаснага беларускага грамадства.

Кніга Здзіслава Юліяна Вінніцкага з’яўляецца спробай падобнага аналізу. Прычым аўтар узяўся аналізаваць не толькі гістарыяграфію, але таксама „сучасную беларускую ідэалогію“ („współczesna doktryna białoruska“). Гэтае сумяшчэнне здзіўляе, бо ідэалогія і навука належаць да розных сфераў жыцця грамадства, выконваюць розныя сацыяльныя функцыі і патрабуюць розных метадаў даследавання. Гэтая рэцэнзія прысвечана гістарыяграфічным аспектам. Адносна „ідэалагічнага сюжэта“ працы З.Вінніцкага абмяжуюся толькі адной заўвагай. Паняцце „сучаснай беларускай ідэалогіі“ патрабуе спецыяльнага тлумачэння. У нашай краіне (як і ў кожнай іншай) існуюць розныя ідэалогіі, і вывучэнне „польскага пытання“ ў ідэалагічных канцэпцыях, па меншай меры, прадугледжвае аналіз зместу як г.зв. „афіцыйнай ідэалогіі“¹, так і праграмаў буйных палітычных партый. Між тым аўтар канцэнтруе ўвагу на асобных выказваннях беларускіх палітыкаў і чыноўнікаў, артыкулах малавядомых журналістаў або прадстаўнікоў беларускай эміграцыі, якія часцяком прадстаўляюць не столькі „сучасную беларускую ідэалогію“, колькі саміх сябе. Наогул праблема рэпрэзентатыўнасці выкарыстаных крыніцаў і літаратуры з’яўляецца адной з найважнейшых для дадзенага даследавання.

Галоўным аб’ектам аналізу будуць выказаныя польскім даследчыкам ацэнкі беларускай гістарычнай паланістыкі. Але спачатку варта звярнуць увагу на даследчы метад аўтара. Менавіта яму, а таксама канцэпцыі даследавання прысвечаныя *Ўводзіны*, якія маюць падзаглавак *Канцэптальныя і метадалагічныя ўводзіны*. Аднак на самай справе *Ўводзіны* пачынаюцца з... высновы. З.Вінніцкі адразу заяўляе, што „сучасная беларуская літаратура, асабліва гістарыяграфія і паліталогія <...> абцяжараная своеасаблівым комплексам, калі размова ідзе пра адносіны да Польшчы і палякаў. Прычым гэта датычыць як ацэнкі сучаснасці, так і (перш за ўсё) гісторыі польска-беларускіх (польска-літоўскіх) узаемадачынненняў. У гэтай ацэнцы відавочныя ўплывы расійскай (дарэвалюцыйнай) і адначасна савецкай гістарыяграфіі з вельмі выразным нацыянальна-класавым адценнем, якое выяўляецца ў негатыўных ацэнках гістарычных адносін у Беларусі (беларусаў) да бліжэйшых суседзяў і ў першую чаргу ў адносінах да польскасці <...>“ (s.5).

Вылучаючы мэты даследавання, З.Вінніцкі першую з іх звязаў з характарыстыкай поглядаў беларускага грамадства на польска-беларускія адносіны, якія „ў сучаснай Беларусі бачацца скрозь прызму тутэйшай гістарыяграфіі“, а наступную — з дэманстрацыяй таго „ідэйна-палітычнага і фактычнага ціску“, ва ўмовах якога знаходзіцца ў Беларусі „мільённая польская супольнасць“ (s.6). Апошнія для аўтара з’яўляецца фактам, які не трэба даказваць, дастаткова канстатаваць. Заўважым, што падобная мэта належыць хутчэй да сферы палітыкі, чым навукі.

Даследчык адзначыў, што ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі вылучаюцца два прынцыпова розныя метадалагічныя падыходы — постмарксізм (тлумачэнне гісторыі Беларусі з класавых пазіцый), які залічваюць да „праўрадавага“, або афіцыйнага кірунку, і „апазіцыйны“, або незалежны падыход, які характарызуецца антысавецкай і антырасійскай пазіцыяй (s.14). Здзіўляе метадалагічная неахайнасць гэтай класіфікацыі, бо першы падыход характарызуецца на падставе даследчага метаду, а другі — на падставе палітычнай пазіцыі ягоных прадстаўнікоў. Аднак існаванне двух кірункаў у сучаснай беларускай гістарыяграфіі трэба прызнаць. Прадстаўнікі „праўрадавага“ (або „афіцыйнага“) кірунку фармальна выкарыстоўваюць савецкі варыянт марксісцкага метаду даследавання. Але найбольш характэрнай рысай іх працаў з’яўляецца аўтарскае перакананне ў тым, што гісторыя — гэта частка ідэалогіі, і яна павінна абслугоўваць сучасную ўладу. „Нацыянальны“ кірунак, на мой погляд, грунтуецца на ўспрыняцці гісторыі як навукі, якая не падпарадкоўваецца чыноўнікам і палітыкам, і імкненні выкарыстоўваць у даследаваннях усё багацце метадалогіі сусветнай гістарыяграфіі. Нацыянальны змест гэтага кірунку выяўляецца галоўным чынам у спробе разглядаць беларусаў у якасці галоўнага суб’екта ўласнай гісторыі. Перавагу „патрыятычнага“ кампанента над навуковым у працах некаторых прадстаўнікоў гэтага кірунку трэба разглядаць як свайго роду хваробу росту, якая, дарэчы, не з’яўляецца выключна беларускай з’явай.

Тэкст *Ўводзінаў* (68 старонак) уяўляе сабой канспект манаграфіі, ужо напоўнены ацэнкамі даследаванняў беларускай гістарыяграфіі па „польскім пытанні“. Толькі напрыканцы аўтар нарэшце згадвае пра ўласны даследчы метад, які называе „ілюстрацыйным“ (s.62). Ягоная

асаблівасць — пастаноўка гіпотэзы на пачатку кожнага раздзела з наступным аналізам крыніцаў. Аднак на самай справе тэзісы, прапанаваныя аўтарам у пачатку раздзелаў (і ў пачатку кнігі), з’яўляюцца не гіпотэзай, якая служыць арганізацыі даследчага працэсу і пад час яго праходзіць верыфікацыю і мадыфікацыю, а гатовымі вынікамі даследавання. Яны яшчэ раз паўтараюцца напрыканцы кожнага раздзела (і кнігі). Такі „метад“ больш адпавядае падручніку, чым навуковай манаграфіі. Трэба прызнаць, што ўласна метадалогія даследавання не раскрытая, а вось канцэпцыя выразна адлюстравалася ў прапанаваных на пачатку манаграфіі аўтарскіх высновах.

Канцэпцыя праявілася таксама ў назвах раздзелаў, прысвечаных асвятленню ў „сучаснай беларускай ідэалогіі“ і гістарыяграфіі „ключавых праблемаў палітычнай і культурнай гісторыі польскай дзяржаўнасці“ (s.63). Да іх аўтар цалкам слухна аднёс наступныя — *Польская нацыянальная меншасць на тэрыторыі Беларусі* (Раздзел I); *Ацэнка польска-літоўскіх уній і ладу I Рэчы Паспалітай* (Раздзел II); *Канфесійная праблематыка* (Раздзел III); *Тэрытарыяльныя пастулаты ў адносінах да польскай дзяржавы і прасторы ўзаемных культурна-этнічных і палітычных уплываў* (Раздзел IV); *Адносіны да польскіх нацыянальных паўстанняў* (Раздзел V); *Гістарычныя постаці з тэрыторыі былога ВКЛ — далучэнне да беларускага этнасу і беларускай культуры* (Раздзел VI); *Ацэнка палітычнага ладу II Рэчы Паспалітай* (Раздзел VII); *Адносіны да савецкай агрэсіі на Польшчу і яе наступстваў* (Раздзел VIII); *Адносіны да польскай ваенна-палітычнай дзейнасці на тэрыторыі акупаваных паўночна-ўсходніх ваяводстваў II Рэчы Паспалітай у перыяд II сусветнай вайны* (Раздзел IX). Пры гэтым З.Вінніцкі адпаведна свайму „ілюстрацыйнаму метаду“ ўжыў падвойныя назвы, у якіх адлюстраваліся ягонныя ацэнкі беларускай пазіцыі па азначаных праблемах, напрыклад: *Касцельныя палякі ці „паланізаваныя беларусы“* (Раздзел I); *Рэч Паспалітая, якая не была Польшчай, але паланізавала Вялікае Княства Літоўскае, якое было „Беларуссю“* (Раздзел II); *Пра паланізацыю праз каталіцызм беларусаў, якія спавядалі праваслаўную славянскую веру* (Раздзел III); *Беспрэцэдэнтны ў XX ст. рабунак дзяржаўнай тэрыторыі (Беларусі)* (Раздзел IV); *Польская дзяржава гвалту і беспраўя* (Раздзел VII) ды інш. Гэтая падвоенасць надае ўсяму даследаванню выразную публіцыстычную афарбоўку. І тут мы падышлі да адной з „балючых кропак“ манаграфіі З.Вінніцкага.

Кніга напісаная вельмі эмацыйна. Аўтар адмаўляецца ад пазіцыі бесстаронняга аналітыка і ператвараецца ў пракурора, які асуджае беларускіх навукоўцаў і палітыкаў за непрафесіяналізм, варожасць да Польшчы і палякаў, анексіійныя намеры адносна тэрыторыі польскай дзяржавы ды інш. З.Вінніцкі выступае як носьбіт „ісціны ў апошняй інстанцыі“. Ён абвяргае, высмейвае, часам нават здэкуюецца з таго, што пярэчыць гэтай „ісціне“. У гэтай сувязі згадваецца думка Марка Блока пра тое, што звычка выносіць прысуд перакрэслівае жаданне зразумець². Аўтарскі стыль, безумоўна, не служыць справе абмеркавання праблемаў польска-беларускіх адносінаў і іх адлюстравання ў гістарыяграфіі.

Напрыканцы *Ўводзінаў* аўтар знаёміць чытача з „генеральным прынцыпам“ даследавання — „выкарыстанне ўсіх даступных крыніцаў, якія аказваюць непасрэдны і масавы ўплыў на фармаванне гістарычных ведаў і гістарычнай свядомасці, палітыкі і ідэалогіі ў адносінах да Польшчы і польскасці“ (s.68). Зразумела, што з улікам усёй маштабнасці пастаўленай задачы перад аўтарам непазбежна ўзнікла праблема селекцыі або выбару найбольш рэпрэзентатыўных крыніцаў. Крытэрыі гэтага выбару („даступнасць“ і „масавы ўплыў...“) маюць выразны суб’ектыўны характар.

Знаёмства з тэкстам кнігі паступова пераконвае беларускага чытача, што пры разглядзе многіх гістарычных праблемаў аўтар не выкарыстоўвае найбольш рэпрэзентатыўныя крыніцы або выкарыстоўвае толькі іх частку. У выніку аўтарскай селекцыі беларуская гістарычная паланістыка ператвараецца ў мяшанку з ненавуковых ацэнак і характарыстык, антыпольскіх (неасавецкіх) выпадаў, неабгрунтаваных прэтэнзій (у т.л. тэрытарыяльных) ды інш.

Напрыклад, ацэнкі беларускай гістарыяграфіі ў раздзеле *Польская нацыянальная меншасць на тэрыторыі Беларусі* (= *Касцельныя палякі ці „паланізаваныя беларусы“*) заснаваныя амаль выключна на аналізе тэкстаў падручнікаў для ВНУ і сярэдніх школ. Безумоўна, падручнікі ўплываюць на фармаванне гістарычных ведаў і гістарычнай свядомасці, але нельга на іх падставе меркаваць пра ўзровень развіцця гістарыяграфіі, у т.л. пра ўзровень асвятлення пытанняў паланістыкі. Падручнікі непазбежна адлюстроўваюць учорашні дзень гістарычнай навукі (ці нават пазайчорашні, улічваючы імкненне ўладаў нашай краіны вярнуць гістарычную адукацыю ў рэчышча савецкай ідэалогіі). Па меншай меры, варта сумяшчаць разгляд падобных крыніцаў з аналізам навуковых даследаванняў. Аднак апошні па азначанай праблеме адсутнічае.

У выніку аналізу тэкстаў падручнікаў аўтар сцвердзіў, што беларускія гісторыкі адмаўляюць факт масавых перасяленняў польскага насельніцтва на беларускія землі і тым самым не прызнаюць палякаў карэнным насельніцтвам, лічаць іх вынікамі штучных працэсаў

паланізацыі і акаталічвання, сцвярджаюць непаўнавартаць палякаў у Беларусі (маўляў, гэта не палякі, а „паланізаваныя беларусы“) і трактуюць творы польскай матэрыяльнай і духоўнай культуры як беларускія ў „этна–палітычным разуменні“ (s. 71, 97). На гэтых высновах трэба спыніцца, бо яны стануць свайго роду падмуркам далейшых аўтарскіх ацэнак і разважанняў.

Беларускія даследчыкі сапраўды прыйшлі да высновы, што перасяленні польскага насельніцтва на беларускія землі не мелі масавага характару, а паходжанне палякаў Беларусі звязанае галоўным чынам з асіміляцыйнымі працэсамі. Падобную пазіцыю падзяляе таксама большасць гісторыкаў Польшчы і Літвы. Аналіз польскай, беларускай і літоўскай гістарычнай літаратуры, зроблены аўтарам гэтых радкоў у манаграфіі *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864—1917* (Гродна, 2001) дазваляе сцвярджаць, што, на думку большасці даследчыкаў, перасяленні насельніцтва з тэрыторыі сучаснай Польшчы ў Беларусь насілі эпизадычны характар і ніколі не былі масавымі. Галоўным фактарам фармавання польскай супольнасці Беларусі з’яўляліся працэсы паланізацыі і самапаланізацыі карэннага насельніцтва³. У польскай гістарычнай навуцы гэты тэзіс адстойваюць такія вядомыя даследчыкі, як Юліуш Бардах, Уладзіслаў Вяльгорскі, Ян Юркевіч, Пётр Эбэрхардт. Ю.Бардах, напрыклад, лічыць, што ва ўмацаванні польскіх пазіцый на тэрыторыі „гістарычнай Літвы“ галоўную ролю адыграла пашырэнне польскай мовы і культуры сярод вышэйшых колаў грамадства ВКЛ. Ю.Бардах адзначаў супольнасць паходжання „літоўскіх палякаў“ з этнічнымі беларусамі і літоўцамі, культурныя ўзаемаўплывы. Паводле ягонага меркавання, у выніку паланізацыі сфармаваўся адметны тып паляка ў Літве і Беларусі, які па сваіх этнакультурных рысах быў бліжэйшы да літоўца і беларуса, чым да паляка з этнічнай Польшчы⁴. Відавочна, што думкі беларускіх даследчыкаў не з’яўляюцца нейкім кур’ёзам, а адпавядаюць, у прыватнасці, польскай гістарыяграфічнай традыцыі.

Прызнанне факта, што польская грамадскасць Беларусі сфармавалася галоўным чынам у выніку працэсаў асіміляцыі, толькі спрыяе аднясенню яе да карэннага насельніцтва⁵ і зусім не сведчыць пра яе „непаўнавартаць“. Галоўным крытэрыем нацыянальнай прыналежнасці з’яўляецца самасвядомасць чалавека, і ў гэтых адносінах паляк з–пад Горадні нічым не адрозніваецца ад паляка з–пад Варшавы.

Што да ацэнкі феномена „паланізацыі“, то ў беларускай гістарыяграфіі (з часоў *Кароткай гісторыі Беларусі* В.Ластоўскага) прысутнічае разуменне паланізацыі не толькі як палітыкі асіміляцыйнага гвалту, але як натуральнага працэсу, свайго роду „самапаланізацыі“. Аўтар гэтых радкоў у даследаванні польскага руху на беларускіх і літоўскіх землях у апошнія пяцідзесяцігоддзе гісторыі Расійскай імперыі таксама прыйшоў да высновы, што немагчыма зразумець працэс асіміляцыі, карыстаючыся толькі паняццем „паланізацыя“. Даследаванне нацыянальна–культурнага і палітычнага становішча польскай грамадскасці Беларусі і Літвы напрыканцы XIX — пачатку XX ст., а таксама імкненне разглядаць беларусаў у якасці галоўнага суб’екта ўласнай гісторыі спрыялі ўвядзенню ва ўжытак беларускай гістарыяграфіі паняцця „самапаланізацыя“⁶. Аднак трэба прызнаць і тое, што ў айчынным гістарыяграфіі і ў сістэме адукацыі ўсё яшчэ даволі распаўсюджаныя ацэнкі асіміляцыйных працэсаў, заснаваныя не на навуковым, а на ідэалагічна–прапагандысцкім падыходзе. Тым не менш высновы З.Вінніцкага не адлюстроўваюць рэальны стан сучаснай беларускай гістарыяграфіі па праблеме паходжання і месца польскай супольнасці ў беларускай гісторыі. Аўтар праігнараваў пазітыўныя перамены апошніх гадоў.

Тое ж самае можна сцвярджаць адносна тэзіса З.Вінніцкага наконт „крадзяжу“ беларусамі польскіх твораў духоўнай і матэрыяльнай культуры разам з іх творцамі („<...> усе культурныя дасягненні на беларускіх землях <...> характарызуюцца як вынік працы этнічных (і палітычных) беларусаў (на кожным этапе гісторыі І Рэчы Паспалітай і да канца XIX ст. уключна)“ (s.411)). На самай справе беларускія гісторыкі звяртаюць увагу на тое, што творчасць, напрыклад, Адама Міцкевіча, Тамаша Зана, Яна Баршчэўскага ды іншых належыць не толькі польскай, але таксама і беларускай культуры. Адзначаецца, што гэтыя славуцы дзеячы культуры ніколі не забываліся пра сваю Радзіму, якой быў Беларуска–Літоўскі край (гістарычная Літва). Часцяком менавіта родны край з’яўляўся галоўнай крыніцай творчай энергіі.

Дарэчы, і ў гэтым выпадку беларускія аўтары не выглядаюць ізаляванымі. Ю.Бардах, напрыклад, грунтоўна прааналізаваў свядомасць тыпу *gente Lithuanus (vel Ruthenus), natione Polonus*. Ён адзначаў характэрную для яе, па меншай меры з XVII ст., падвоенасць нацыянальнага пачуцця, калі Літва ўспрымалася як „малая Айчына“, а Польшча — як „вялікая“⁷. Як „караняжы“, так і „ліцвіны“ ў адпаведнасці з тагачаснымі паняццямі былі палякамі. Але гэтыя паняцці мелі ў большай ступені дзяржаўны (палітычны) характар, чым этнакультурны. Падвоенасць свядомасці выразна адчуваецца ў літаратурнай творчасці,

напрыклад, Адама Міцкевіча, які стаў гонарам і славай польскай паэзіі. У Вяльгорскі наступным чынам ахарактарызаваў ягоную асобу: „Міцкевіч быў ліцвінам у тагачасным разуменні гэтага слова. Ён любіў свой родны край і яго мінуўшчыну сыноўняй любоўю. Жаданне вярнуць незалежнасць Вялікага Княства Літоўскага валодала ім цалкам. Адначасова Міцкевіч быў палякам. Ён належаў да польскай культуры і лічыў яе падмуркам духоўнай незалежнасці Айчыны. Незалежнасць Польшчы таксама была ягонай мэтай. Ён не аддзяляў яе ад свабоды Літвы. Абедзве гэтыя праўды аб’яднала ў душы Міцкевіча замілаванне да Рэчы Паспалітай“⁸. Яскравым прыкладам спалучэння ліцвінства і польскасці была таксама творчасць Людвіка Кандратовіча і Юзафа Крашэўскага.

У Вяльгорскі лічыў, што менавіта гістарычная свядомасць нарадзіла гэты незвычайны для перыяду нараджэння нацыяналізмаў феномен. Ліцвінства ён звязваў з паходжаннем з тэрыторыі былога ВКЛ незалежна ад этнічнай і культурнай прыналежнасці, а польскасць лічыў гісторыка-палітычным утварэннем, вынікам гістарычных сувязяў, якія злучалі дзве дзяржавы і народы, што насялялі іх. Ён жа падкрэсліў прынцыповае адрозненне гэтай свядомасці ад свядомасці нацыянальнай⁹.

Безумоўна, спроба вызначэння нацыянальнасці (у сучасным яе разуменні) многіх дзеячоў культуры XIX ст. выглядае як мадэрнізацыя гісторыі. І шмат каму з беларускіх даследчыкаў (і асабліва публіцыстаў) можна прад’явіць адпаведныя прэтэнзіі, але З.Вінніцкі, настойваючы на выключна „польскай нацыянальнай“ прыналежнасці гэтых людзей і іх твораў, робіць тое ж самае. Больш за тое, ягоныя намаганні называць І Рэч Паспалітую выключна „Польшчай“ успрымаюцца як спроба навязаць польскі нацыянальны характар федэратыўнай шматэтнічнай дзяржаве (s.137 ды інш.)¹⁰. Зрэшты, выкарыстаныя даследчыкам паняцці патрабуюць спецыяльнай гаворкі.

Аўтар не здолеў вырашыць праблему рэпрэзентатыўнасці беларускай гістарычнай літаратуры і ў выпадку з гісторыяй ВКЛ. Многія беларускія медыявісты будуць вельмі здзіўленыя, калі з кнігі З.Вінніцкага даведаюцца, што ў беларускай гістарыяграфіі ВКЛ трактуецца выключна як „беларуская дзяржава“ (s.125 ды інш.). Погляд М.Ермаловіча, на працы якога спасылаецца З.Вінніцкі, не з’яўляецца агульнапрынятым ні ў беларускай медыявістыцы¹¹, ні ў сістэме адукацыі. Тое ж самае датычыць выключна негатыўнай ацэнкі гэтым беларускім даследчыкам наступстваў Люблінскай уніі (s.173).

Сцвярджаючы агульнасць тэзіса пра „беларускасць“ ВКЛ, аўтар таксама спасылаецца на працы беларускіх эмігрантаў пасляваенных гадоў (заўважым, што сярод іх практычна адсутнічалі прафесійныя гісторыкі), на некаторыя ацэнкі А.П. Грыцкевіча (1994), а таксама... гарадзенскіх польскіх гісторыкаў Г.Васюка і Т.Кручкоўскага. У гэтым раздзеле З.Вінніцкі адмовіўся выкарыстоўваць падручнікі, цытаванне якіх па іншых праблемах займае значнае месца. Між тым аналіз падручнікаў лёгка абвяргае аўтарскі тэзіс наконт „паўсюднай“ трактоўкі ВКЛ як „беларускай дзяржавы“.

Досыць часта аўтар паўтарае думку пра агульнае перакананне сучасных беларускіх даследчыкаў у тым, што нічога карыснага ў беларускую гісторыю палякі не прынеслі. Але вось што, напрыклад, пісалі Г.Сагановіч і У.Арлоў пра наступствы Люблінскай уніі ў адной з самых папулярных кніг па беларускай гісторыі: „Аб’яднанне з Каронай дазволіла вызваліць Полацак, выгнаць з Беларусі акупацыйнае маскоўскае войска, скончыць вайну, паправіць гаспадарку“¹². М.Піліпенка звязваў з „польскасцю“ з’яўленне ў Сярэднявеччы новых формаў адміністрацыйнага падзелу, гарадскога самакіравання, новага календара, пранікненне каталіцызму, узбагачэнне слоўнікавага складу беларускай мовы ды інш.¹³ Гэтыя пазітыўныя ацэнкі польскага ўплыву зусім не з’яўляюцца выключэннем у сучаснай беларускай гістарычнай літаратуры.

Аналізуючы беларускую гістарыяграфію, прысвечаную розным аспектам гісторыі ВКЛ (да і пасля Люблінскай уніі), аўтар павінен быў значна больш увагі аддаць працам Г.Сагановіча, А.Краўцэвіча, Г.Галенчанкі, В.Грыцкевіча, А.Мальдзіса. Аднак імёны і працы гэтых даследчыкаў згадваюцца зрэдку. Затое З.Вінніцкі практычна па ўсіх вылучаных аспектах гісторыі звяртаецца да працаў В.Ластоўскага (1910) і У.Ігнатоўскага (1926), якія храналагічна не належаць да разгляднага перыяду і ў сучаснай айчынальнай гістарыяграфіі трактуюцца пераважна як помнікі гістарычнай думкі. З.Вінніцкі нават акрэсліў В.Ластоўскага „бацькам беларускай гісторыі“ (s.329, 347 ды інш.).

Абмяжуюся яшчэ толькі адным прыкладам, які ў аўтарскай канцэпцыі займае надзвычай важнае месца. Маецца на ўвазе тэзіс З.Вінніцкага, нібыта ў беларускай гістарыяграфіі, ідэалогіі і палітычным жыцці (у першую чаргу, сярод беларускай апазіцыі) прысутнічаюць тэрытарыяльныя прэтэнзіі на Беласточчыну (s.257 ды інш.). Аўтар неаднаразова гаворыць пра гэтыя прэтэнзіі, імкнучыся паказаць асаблівую варожасць да Польшчы з боку палітычных праціўнікаў беларускага прэзідэнта. Аднак, як сведчыць тэкст раздзела *Тэрытарыяльныя*

пастулаты ў адносінах да польскай дзяржавы і прасторы ўзаемных культурна-этычных і палітычных уплываў (=Беспрэцэдэнтны ў XX ст. рабунак дзяржаўнай тэрыторыі (Беларусі)), „гэты адзін з важнейшых канонаў беларускай ідэалогіі“ (s.257) прысутнічае толькі ў папулярным выданні доктара тэхнічных навук Я.Шыраева¹⁴, у падручніках па гісторыі Беларусі У.Ігнатоўскага (1926), І.Коўкеля і Э.Ярмусіка¹⁵, а таксама ў падручніку па беларусазнаўстве І.Саракавіка¹⁶. Дарэчы, аўтары падручнікаў, як і маскоўскі даследчык Я.Шыраеў, не маюць ніякага дачынення да беларускай апазіцыі.

Праблема рэпрэзентатывнасці беларускай гістарыяграфіі не вырашана аўтарам і ў іншых раздзелах працы. Аўтар звычайна абмяжоўвае прадстаўленне сучаснай беларускай гістарычнай навукі працамі В.Ластоўскага (1910) і У.Ігнатоўскага (4 выд., 1926), гістарычнай публіцыстыкай і некалькімі манаграфіямі пачатку 90-х г. XX ст., напісанымі не без уплыву „патрыятычнай“ гістарыяграфіі, а таксама сучаснымі падручнікамі неасавецкага кірунку, у прыватнасці, вельмі часта цытуюцца раздзелы падручнікаў па гісторыі Беларусі для ВНУ выкладчыкаў Гарадзенскага ўніверсітэта І.Коўкеля і Э.Ярмусіка¹⁷, а таксама менскіх даследчыкаў Я.Новіка і Г.Марцуля¹⁸. Між тым яны належаць да „афіцыйнага“ (неасавецкага) кірунку сучаснай гістарыяграфіі і неаднаразова крытыкаваліся айчыннымі даследчыкамі¹⁹. Няўжо цытаванне гэтых выданняў дастаткова, каб польскі чытач зразумеў тая працэсы, што адбываюцца ў беларускай гістарычнай навукі, у т.л. у ацэнках ролі палякаў і Польшчы ў мінулым краіны і яе народа? Безумоўна, не. Гэтага дастаткова толькі, каб пацвердзіць аўтарскі прысуд беларускай гістарычнай навукі, які, нагадаю, прагучаў ужо на с. 5 даследавання.

Паступова становіцца відавочным імкненне аўтара падмяніць навуковы аналіз беларускай гістарыяграфіі павярхоўнымі ацэнкамі спецыяльна падабранай дзеля гэтага літаратуры, у якой сапраўды прысутнічаюць антыпольскія стэрэатыпы яшчэ савецкіх часоў. Аўтарская селекцыя працаў беларускіх гісторыкаў не дазваляе ўбачыць эвалюцыю беларускай гістарыяграфіі, якая на рубяжы стагоддзяў перажывае цікавы і важны перыяд развіцця. Манаграфія З.Вінніцкага стварае вобраз „мёртвай“ навукі, якая недалёка адышла ад *Кароткай гісторыі Беларусі*.

Завяршаючы гаворку пра рэпрэзентатывнасць даследавання, звернем увагу на *Сніс літаратуры і крыніцаў*. Раздзел манаграфій, зборнікаў і артыкулаў налічвае ўсяго каля 240 пазіцый. Беларускаю гістарыяграфію пасля 1989 г. прадстаўляюць каля 70 пазіцый. Для працы, якая прэтэндуе на аналіз усёй беларускай гістарыяграфіі канца XX — пачатку XXI ст., гэта вельмі мала. Практычна не згадваюцца працы Г.Сагановіча, Г.Кісялёва, А.Мальдзіса, Я.Анішчанкі, Р.Лазько, Г.Галенчанкі, С.Марозавай, М.Спірыдонава, А.Латышонка, Я.Мірановіча, В.Насевіча, В.Шведа, А.Вабішчэвіча, А.Пяткевіча ды многіх іншых, чые даследчыя інтарэсы непасрэдна датычаць разгляданай праблематыкі²⁰. Таксама не знайшлі свайго разгляду публікацыі такіх беларускіх гістарычных часопісаў як *Беларускі гістарычны агляд* (выходзіць з 1994 г.), *Гістарычны альманах* (з 1998), *Край* (з 2001), на старонках якіх часта асвятляецца праблема паланістыкі, у т.л. і польска-беларускіх адносінаў. Аўтар не прааналізаваў большасць адпаведных артыкулаў 6-тамавай *Энцыклапедыі гісторыі Беларусі* (1993—2003), якая, безумоўна, аказвае даволі значны ўплыў на фармаванне гістарычнай свядомасці. Падобнае ігнараванне важнай часткі беларускай гістарыяграфіі тлумачыцца толькі тым, што ў „незаўважаных“ даследаваннях часцяком утрымліваюцца цалкам іншыя ацэнкі ролі Польшчы і палякаў у беларускай гісторыі, чым тая, якія згадвае З.Вінніцкі.

Сучасная беларуская гістарыяграфія паступова пераходзіць выключна канфрантацыйнае ўспрыняцце бліжэйшага заходняга суседа. У масавай свядомасці (дзякуючы таксама гістарычным працам) паступова знікае той вобраз „польскага ворага“, над стварэннем якога добра папрацавала савецкая ідэалогія міжваеннага часу.

Яшчэ адной характэрнай рысай тэксту кнігі з’яўляецца недакладнасць цытавання беларускіх аўтараў, якую ў некаторых выпадках можна ахарактарызаваць як свядомае скажэнне іх пазіцыі. Найбольш „пацярпеў“ аўтар падручніка па гісторыі Беларусі для 8 класа Міхась Біч. Вось некалькі прыкладаў. У прыватнасці, М.Біч апублікаваў пачатак слаўтай інвакацыі да „Пана Тадэвуша“ ў перакладзе Я.Семяжона: „Літва! Бацькоўскі край, ты як здароўе тое: / Не цэнні маючы, а страцім залатое...“²¹

А вось як З.Вінніцкі пераказвае гэты пераклад: „Літва! Беларускі край, ты як здароўе тое...“ [Litwo! Białoruski Kraju, ty jesteś jak zdrowie...] (s.397). Пры гэтым аўтар піша пра беларускія „маніпуляцыі“: „<...> [(naszym zdaniem jest to manipulacja) co do brzmienia jednej z najważniejszych strof mickiewiczowskiej poezji <...>“]. Маніпуляцыі, як мы бачым, сапраўды маюць месца. Толькі іх аўтар не М.Біч і не Я.Семяжон, а Здзіслаў Вінніцкі, які падманвае польскіх чытачоў!

І, на жаль, не толькі ў гэтым выпадку. Напрыклад, ахарактарызуючы пазіцыю М.Біча адносна партызанскіх дзеянняў пад час вайны 1812 г., З.Вінніцкі сцвярджае, што аўтар пісаў

толькі пра вайну супраць салдат арміі Напалеона (s.193, 395), г.зн., што ён застаўся ў межах расійскай гістарыяграфіі. На самай справе М.Біч пісаў і пра народную вайну супраць расійскай арміі, салдаты якой таксама рабавалі беларускія вёскі²². Скажаецца пазіцыя беларускага даследчыка адносна мовы адукацыі Віленскай навучальнай акругі пачатку XIX ст. З.Вінніцкі сцвярджае, што М.Біч „забыўся“ згадаць пра польскую мову школ Віленскай акругі, у выніку чаго вучні могуць зрабіць выснову пра беларускамоўную адукацыю ў гэтых школах, якую пазней забараніў расійскі ўрад (s.336). А вось што на самай справе пісаў М.Біч: „Ва ўсіх школах акругі (Віленскай — А.С.) асноўнай мовай навучання была польская мова. Руская вывучалася па жаданні бацькоў вучняў. Пытанне аб беларускай, літоўскай, украінскай мовах не ставілася“²³.

Ахвярай фальсіфікацыі стаў таксама В.Ластоўскі. Апошні, параўноўваючы беларускае і польскае кнігадрукаванне, адзначыў, што „польская друкарня ў Кракаве была аткрыта ў 1505 г., значыць на 22 гады пазней беларускай“. І дадаў: „Мы ня хочэм казаць, што палякі ў тыя часы асьветаі стаялі ніжэй беларусоў, але гэты факт паказвае на высокую культуру ў беларускага народу, катораму патрэбны былі друкаваныя кнігі ўжо ў тыя часы, калі па ўсёй Эўропе ледзьве толькі пачынало расхадзіцца друкаванае слова“²⁴. А вось як пераказаў ягоную пазіцыю З.Вінніцкі: „Той жа аўтар (Ластоўскі — А.С.) <...> адзначае, што Біблія на беларускай мове была надрукаваная Францішкам Скарынам — каталіком, а „польская друкарня ў Кракаве пачала дзейнічаць на 22 гады пазней <...> што азначала, што палякі ў той час стаялі ніжэй беларусаў, а гэты факт указвае на высокую культуру беларускай нацыі (sic! — З.В.)“ [„Ten sam autor <...> zaznacza, że Biblia w języku białoruskim była wydrukowana przez Franciszka Skorynę — katolika, zaś „polska drukarnia w Krakowie została uruchomiona 22 lata później <...> co oznaczało, że Polacy w owych czasach stali niżej od Białorusinów, zaś powyższy fakt wskazuje na wysoką kulturę narodu (sic!) białoruskiego“ (s.235)]²⁵. Прыклады скажэння З.Вінніцкім палажэнняў і тэзісаў беларускіх даследчыкаў можна працягваць, але і прыведзенага дастаткова, каб страціць давер да рэцэнзаванага даследавання.

Таксама заўважальная адсутнасць спасылак на многія цытаты. У прыватнасці, на s.152 прыводзіцца антыпольскае выказванне аднаго з нядаўніх лідэраў апазіцыі С.Шарэцкага (маўляў, „з часоў Гарадзельскай уніі палякі заўсёды падманвалі беларусаў“). Аднак аўтар не ўказвае, калі яно было зроблена і дзе апублікаванае. Пры аналізе пазіцыі беларускай гістарыяграфіі па праблеме агрэсіі СССР супраць Польшчы ў 1939 г. З.Вінніцкі падрабязна (на 6 старонках) разбірае тэкст А.Кавалені, асобныя палажэнні якоганосяць сенсацыйны характар, бо, напрыклад, сцвярджаецца „факт“ тайных перамоваў у верасні 1939 г. паміж дэлегацыямі Нямеччыны, з аднаго боку, і Францыі ды Англіі, з іншага. Але спасылкі на гэтую „сенсацыйную“ публікацыю адсутнічаюць²⁶.

Асобнай гаворкі патрабуе тэрміналагічны апарат даследавання. Яшчэ раз заўважым, што З.Вінніцкі з абурэннем рэагуе на тое, што беларускія гісторыкі для назвы краіны, пачатак якой паклала Люблінская унія, ужываюць тэрмін „Рэч Паспалітая“ і пазбягаюць называць яе „Польшчай“. Ва ўжыванні афіцыйнай назвы дзяржавы ён убачыў праявы палонафобіі. Але прэтэнзіі польскага даследчыка на „нацыянальнае прысваенне“ шматэтнічнай дзяржавы выглядаюць смешнымі. Добра вядома, што тэрмін „паляк“ на працягу амаль усёй гісторыі Рэчы Паспалітай быў пераважна палітонімам, а не этнонімам. У першую чаргу ён азначаў прыналежнасць да шляхецкага стану. Менавіта гэта ператварала ў „палякаў“ этнічна неаднародную шляхту краіны. Імкненне некаторых даследчыкаў навязаць Рэчы Паспалітай польскі нацыянальны характар з’яўляецца даўно адхіленай (між іншым, многімі польскімі гісторыкамі) мадэрнізацыяй гісторыі.

Звяртае на сябе ўвагу амаль паўсюднае выкарыстанне З.Вінніцкім тэрміна „Беларусь“ у двукоссі. Тым самым даследчык падкрэслівае недапушчальнасць ужывання гэтага тэрміна як негістарычнага для часоў Сярэднявечча і нават для XIX ст. Пры гэтым без двукосся, г.зн. як гістарычная рэалія, ужываюцца тэрміны „Землі забраныя“ і „Паўночна–Заходні край“ (s.48 ды інш.). Хочацца параіць аўтару пазнаёміцца з добра вядомай (і даступнай!) у краіне кнігай Алеся Белага²⁷ і артыкуламі Г.Сагановіча²⁸.

Што да XIX ст., для якога аўтар лічыць навукова карэктным ужыванне тэрмінаў „Землі забраныя“ і „Паўночна–Заходні край“, то хачу адзначыць значнае распаўсюджванне тэрміна „Беларусь“ у другой палове стагоддзя. Тэрмін „Беларусь“ актыўна выкарыстоўваўся палітыкамі, навукоўцамі і дзеячамі культуры. У якасці прыкладу можна згадаць публікацыі часопіса беларускіх народнікаў „Гомон“ пачатку 80–х г. XIX ст., артыкулы гісторыка М.Доўнара–Запольскага „Беларускае мінулае“, надрукаваныя ў газеце „Мінскі лісток“ (1888), паэтычны зборнік Ф.Багушэвіча „Дудка беларуская“ (1891), „Кароткую гісторыю Беларусі“ В.Ластоўскага (1910) ды інш. Ужыванне тэрмінаў „Землі забраныя“ і „Паўночна–Заходні край“ без двукосся ўспрымаецца ў Беларусі як адмаўленне яе права на самастойны гістарычны шлях і прызнанне

беларусаў суб'ектам уласнай гісторыі. Наогул, вывучэнне тэксту З.Вінніцкага паступова пераконвае ў тым, што Беларусь для аўтара не мае ні этнакультурнай, ні дзяржаўнай адметнасці. Для З.Вінніцкага гэта ўсё тая ж „крэсы ўсходнія“, якія толькі праз нейкі гістарычны кур'ёз напрыканцы XX ст. атрымалі назву „Рэспубліка Беларусь“.

Таксама варта адзначыць, што выкарыстоўванне тэрміна „Беларусь“ у дачыненні, напрыклад, да часоў ранняга Сярэднявечча глумачыцца імкненнем падкрэсліць пераемнасць і непарыўнасць беларускай гісторыі. Тое ж самае робяць польскія гісторыкі, якія, напрыклад, апісваюць умовы жыцця першабытнага чалавека ў Польшчы або сцвярджаюць факт пражывання ў Польшчы ў VI ст. славянскіх прапольскіх плямёнаў²⁹ ды інш.

Тэрміналагічны апарат, якім карыстаўся З.Вінніцкі, дазваляе заўважыць яшчэ адну важную рысу даследавання — палонацэнтрызм. Менавіта ён перашкаджае аўтару прыслухацца да аргументаў іншага (беларускага) боку і зразумець, напрыклад, крытычнае стаўленне беларускага грамадства да вынікаў Рыжскага міру. Між тым, падзел беларускай зямлі паміж Савецкай Расіяй і Польшчай у 1920—1921 г. азначаў крах спадзяванняў на стварэнне ўласнай незалежнай дзяржавы. Працякол, падпісаны ў Рызе, абумовіў паўкаланіяльны стан Беларусі на працягу амаль усяго XX ст.

Палонацэнтрызм даследчыка выявіўся таксама ў трактоўцы паўстання 1863 г. як выключна „польскага нацыянальнага“ (s.321), хоць агульнавядомы актыўны ўдзел у паўстанні, у прыватнасці, беларускіх сялян Гарадзенскай губерні. Цікава, што аўтарская трактоўка паўстання цалкам супадае з ягонай ацэнкай у расійскай дарэвалюцыйнай гістарыяграфіі. Аўтар выказвае здзіўленне, што беларускія гісторыкі пішуць выключна пра падзеі паўстання ў Беларусі. За гэтым „здзіўленнем“ хаваецца абвінавачванне беларускага боку ў тым, што паўстанне 1863 г. трактуецца ім як „беларускае нацыянальнае“. На самай справе ніхто з беларускіх гісторыкаў не падважае вялікай ролі палякаў у падрыхтоўцы паўстання і ў паўстанчай барацьбе. У айчынай гістарыяграфіі адсутнічаюць ацэнкі паўстання як „беларускага нацыянальнага“. Найбольш пашыраны тэрмін — „Паўстанне 1863 г. у Польшчы, Беларусі і Літве“. Што датычыць праяваў „беларускага нацыянальнага“ ў паўстанні, то звычайна іх звязваюць з асобай Вікенція Канстанціна Каліноўскага (1838—1864). Дарэчы, аналіз дыскусіі па праблеме ролі Каліноўскага ў беларускай гісторыі, у якой актыўна ўдзельнічалі М.Біч і У.Казбярук, дазваляе заўважыць перамены, што адбываюцца ў нашай гістарычнай навуцы. На жаль, З.Вінніцкі праігнараваў гэтую дыскусію, як, дарэчы, і іншыя.

Асобнай гаворкі патрабуюць ацэнкі Здзіславам Вінніцкім асвятлення ў беларускай гістарыяграфіі польска-беларускіх адносінаў. Паводле аўтара, характэрнай рысай гэтага асвятлення з'яўляецца палонафобія: „У адносінах да польскасці ў самым шырокім значэнні гэтага паняцця сучасная беларуская гістарыяграфія працягвае царскую і савецкую палітыку, галоўнай мэтай якой заўсёды была поўная дэпаланізацыя <...>“ (s.37); „У сучаснай Беларусі (у беларусаў) здаўна прысутнічае выразны (у вялікай ступені класавы) польскі комплекс. На жаль, на яго існаванне ўплывае сістэма адукацыі, якая прадстаўляе беларуска-польскія адносіны часцяком у ідэалагізаваным выглядзе...“ (s.394). Пры гэтым гісторык імкнецца даказаць, што пачаткі беларускай палонафобіі караняцца ў палітыцы і гістарыяграфіі яшчэ дарэвалюцыйнай Расіі (s. 5, 97 ды інш.). Апошняя выснова не з'яўляецца арыгінальнай. Тое ж самае спрабаваў давесці старшыня Саюза палякаў Беларусі Тадэвуш Кручкоўскі ў кнізе *Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności* (Слонім, 2003)³⁰. Характэрна, што пры гэтым аб'ектам аналізу польскага дзеяча сталі пераважна навукова-папулярныя выданні 1990—1993 г., напрыклад, *100 пытанняў і адказаў на гісторыі Беларусі* (Мінск, 1993), а таксама тая канцэпцыя і ідэя, якія нарадзіліся на самым пачатку станаўлення Рэспублікі Беларусь і не былі пазбаўленыя пэўнай палітызаванасці. Т.Кручкоўскі таксама вельмі лёгка вырашыў праблему рэпрэзентатыўнасці: выкарыстоўвалася ўсё, што адпавядала ягонай канцэпцыі.

Варта адзначыць поўную згоду абодвух польскіх аўтараў адносна агульнай ацэнкі беларускай гістарычнай паланістыкі і яе напрацовак па праблеме польска-беларускіх дачыненняў. У прыватнасці, абодва аўтары лічаць феномен беларуса-каталіка штучнай з'явай, народжанай яшчэ пад час расійскай імперскай дэпаланізацыйнай палітыкі. Паводле меркавання Т.Кручкоўскага, паняцце „беларус-каталік“ пазней выкарыстоўвалася савецкім кіраўніцтвам, а на пачатку 90-х г. XX ст. ужо ўладамі незалежнай Беларусі і дзеячамі БНФ, якія фактычна спрабавалі працягнуць расійскую і савецкую палітыку дэпаланізацыі³¹. Характэрнай асаблівасцю тэкстаў зборніка Т.Кручкоўскага з'яўляецца шматразовае паўтарэнне састарэлых стэрэатыпаў — „паляк=каталік“ і „беларус (расіец)=праваслаўны“.

З.Вінніцкі, на першы погляд, пазбягае падобнай адназначнасці. Сцвярджаючы, што ў Расійскай імперыі каталіцызм атаясамліваўся галоўным чынам з польскай нацыянальнасцю, а ў сучаснай Беларусі паняцці „каталіцызм“ і „польская вера“ тоесныя (s.78), ён тым не менш

адзначыў існаванне беларусаў–каталікоў у міжваенны час у Віленскім ваяводстве (17—20% насельніцтва). Аднак ва ўсходняй і цэнтральнай Беларусі, паводле меркавання З.Вінніцкага, нацыянальнага падзелу сярод каталікоў не існавала — усе каталікі былі палякамі. І ў сучаснай Рэспубліцы Беларусь, сцвярджае даследчык, асноўная маса каталіцкага насельніцтва з’яўляецца свядомымі палякамі або адчувае моцную сувязь з польскай нацыянальнасцю (s.79). Пры гэтым З.Вінніцкі рэгулярна падвяргае сумненню беларускасць такіх дзеячоў беларускага руху, як браты Луцкевічы, В.Ластоўскі, В.Іваноўскі (s.383 ды інш.). Падстава — іх прыналежнасць да каталіцкай канфесіі. Нават характарызуючы беларускае нацыянальна–культурнае Адраджэнне пачатку XX ст., аўтар падкрэсліў, што ягонымі пачынальнікамі былі прадстаўнікі каталіцкіх шляхецкіх сем’яў, „якіх усе лічылі (і яны самі сябе лічылі) польскімі“ (s.37).

Пашыранасць стэрэатыпа „каталік=паляк“ у працах многіх польскіх даследчыкаў, якія закранаюць праблемы гісторыі беларускіх земляў, патрабуе спецыяльнай увагі. У гэтай рэцэнзіі адзначу толькі, што ў другой палове XIX ст. гэты стэрэатып на беларускіх землях пашырала не толькі каталіцкае духавенства, якое такім чынам супрацьстаяла спробам русіфікацыі касцёла, але і самі расейскія ўлады. Яны не здолелі знайсці іншы крытэрыў для вызначэння польскага насельніцтва, на якое распаўсюджваліся палітычныя, эканамічныя і культурна–рэлігійныя абмежаванні. У пэўны момант (апошняя трэць XIX ст.) інтарэсы нацыянальна арыентаванай часткі польскага каталіцкага духавенства і расійскага чыноўніцтва пачалі супадаць. Беларускую нацыю разбіралі па канфесійнай прыкмеце на праваслаўных=расійцаў і каталікоў=палякаў.

У польскай гістарыяграфіі прысутнічае тэндэнцыя адмовы ад гэтага састарэлага стэрэатыпа. На пачатку XX ст. пра беларусаў–каталікоў пісалі такія грунтоўныя знаўцы Беларуска–Літоўскага краю, як Міхал Ромэр³² і Леон Васілеўскі³³. Існаванне беларусаў–каталікоў прызнае таксама Юліуш Бардах³⁴. Вядомы дэмограф, географ і гісторык П.Эбэрхардт пісаў пра беларусаў–каталікоў на рубяжы XIX—XX ст. у цэнтральнай і ўсходняй Беларусі³⁵. Толькі на беларуска–польскім этнічным памежжы, на яго думку, прыналежнасць да каталіцкага касцёла на пачатку XX ст. трэба лічыць крытэрыем нацыянальнай прыналежнасці. Што да сучаснай Беларусі, то асабістыя кантакты з П.Эбэрхардтам пераканалі ў тым, што гэты польскі даследчык, як і большасць іншых, не ставіць пад сумненне існаванне беларусаў–каталікоў у нашай краіне. Паўтарэнне сучаснымі польскімі аўтарамі (З.Вінніцкі і Т.Кручоўскі) стэрэатыпаў XIX ст., якія, як здавалася, былі цалкам перакрэсленыя актыўным удзелам каталіцкага насельніцтва ў беларускім нацыянальна–культурным Адраджэнні пачатку XX ст., можна ахарактарызаваць як палітычны анахранізм.

Аднак разважанні З.Вінніцкага пра штучнасць і дэпаланізацыйную сутнасць феномена „беларус–каталік“ не абмяжоўваюцца выключна гістарыяграфічнай цікавасцю. Аўтар неаднаразова падкрэслівае памылковасць і згубнасць увядзення беларускай мовы ў каталіцкае набажэнства: „Некаторыя духоўныя асобы насуперак волі вернікаў уводзяць у набажэнства беларускую мову“ (s.81); „<...> пачынаючы з другой паловы 90–х г. XX ст. <...> каталіцкі касцёл у Беларусі ўсё часцей уводзіць беларускую літургію (замест польскай) у большасці выпадкаў насуперак волі мясцовых каталікоў–палякаў“ (s.199—200)“ ды інш. Асабліва рэзка крытыкуецца ксёндз У.Завальнюк (парафія св.Сямёна і св.Алены ў Менску), якога аўтар абвінавачвае ў дэпаланізацыі [„odpolszczeniu“ (s.225)] каталіцкага касцёла і яго вернікаў³⁶.

Пры гэтым З.Вінніцкі імкнецца пераканаць чытача ў тым, што беларусы амаль цалкам зрусіфікаваныя. Паводле сваіх падлікаў, крыніцы якіх невядомыя, ён сцвярджае, што на пачатку 90–х г. XX ст. толькі 20% насельніцтва Беларусі штодня карысталася роднай мовай, а сучасныя паказчыкі амаль не змяніліся (s.87). Заўважым, што даследчык праігнараваў вынікі перапісу 1999 г., адпаведна якому беларускай мовай штодня карыстаецца 36,7% насельніцтва. (Сярод беларусаў — 41,3%, сярод палякаў — 57,6%). Прычым у найбольш „каталіцкіх“ Менскай і Гарадзенскай вобл. болей за 50% насельніцтва паўсядзённа размаўляе па–беларуску³⁷. Пры гэтым польскай мовай штодня карыстаецца меней за 5,6% палякаў Гарадзенскай вобл.³⁸ Лічбы сведчаць пра неабходнасць больш шырокага ўвядзення беларускай мовы ў касцельнае набажэнства. Варта падкрэсліць, што перапіс адбываўся ва ўмовах, калі дзяржаўныя ўлады нашай краіны мэтанакіравана праводзілі (і праводзяць!) палітыку русіфікацыі.

Неабходна таксама звярнуць увагу на аўтарскую ацэнку палітыкі беларусізацыі і яе наступстваў для лёсу польскай супольнасці. Праблема дастаткова складаная і патрабуе грунтоўнага даследавання. Аднак для аўтара ніякай складанасці тут няма. Беларусізацыя разглядаецца ім толькі ў якасці праявы антыпольскай палітыкі, у якой таксама ўдзельнічалі беларускія гісторыкі. Ужо ва *Ўводзінах* З.Вінніцкі заявіў, што „сучасная беларуская гістарыяграфія ўдзельнічае ў працягу царскай і савецкай палітыкі, мэтай якой была і застаецца дэпаланізацыя <...> Земляў забраных, Літвы, Паўночна–Заходняга краю, Заходняй Беларусі,

заходніх абласцей БССР — РБ. У пэўныя моманты гэтая палітыка набывае выгляд <...> „дзіцячай хваробы нацыяналізму“ (s.37).

3.Вінніцкі вылучыў восем этапаў беларусізацыі. Пры гэтым ён падкрэсліў, што палова з іх (у перыяд з 1924 да 1956 г.) суправаджалася антыпольскім рэпрэсіямі і фізічным вынішчэннем прадстаўнікоў польскай супольнасці (с.37—38), і не згадаў пра антыбеларускі тэрор канца 20—х — сярэдзіны 50—х г., які па сваіх памерах і наступствах быў не менш жахлівым. Дэманструючы даволі арыгінальнае разуменне „беларусізацыі“, якая, напрыклад, магла суправаджацца антыбеларускім тэрорам, польскі даследчык у якасці апошняга перыяду гэтай палітыкі вылучыў 1996—2002 г. (?!), а праз некалькі старонак заўважыў, што дэпаланізацыя працягваецца і сёння (s.47). Наогул, гісторыя Рэспублікі Беларусь з яе намаганнямі па Адраджэнні беларускай культуры, якімі характарызаваўся перыяд парламенцкай рэспублікі (1991—1994), разглядаецца пераважна як чарговы этап дэпаланізацыі. Аўтар упарта падкрэслівае антыпольскасць беларускіх палітыкаў незалежнаскага кірунку, як пад час іх знаходжання пры ўладзе, так і ў перыяд апазіцыйнай дзейнасці. Аднак варта нагадаць, што амаль усе культурныя і адукацыйныя поспехі польскай грамадскасці былі дасягнутыя якраз на пачатку 90—х г., а палітычныя рашэнні па ліквідацыі перашкодаў для развіцця ўсіх нацыянальных супольнасцяў Беларусі прымаліся пераважна людзьмі, якія сёння належаць да палітычнай апазіцыі. Дарэчы, гэта іншым разам прызнае і 3.Вінніцкі. У прыватнасці, ён згадаў, што Закон аб мовах (1990) спрыяў развіццю культуры ўсіх народаў Беларусі (s.90). Аднак на агульныя ацэнкі 3.Вінніцкім стаўлення прыхільнікаў беларусізацыі да польскай супольнасці гэта ніяк не паўплывала. Аўтар адстойвае думку, што антыпольская палітыка была неад’емным атрыбутам кожнага этапу беларускага Адраджэння.

Адзначым таксама шматлікія факталагічныя памылкі, абумоўленыя аўтарскім няведаннем многіх падзеяў беларускай гісторыі. У прыватнасці, 3.Вінніцкі лічыць Еўфрасінню Полацкую княгіняй (s.127, 365), якая жыла і кіравала Полацкам з 1104 да 1116 г. (s.367). Ён жа сцвярджае, што Слуцкім паўстаннем (1920) кіраваў Булак—Булаховіч (s.323—324) ды інш.

У выніку праведзенага „даследавання“ 3.Вінніцкі заявіў, што „ў адносінах да трактавання Польшчы і польскасці гістарыяграфія (у прынцыпе ўся) і ідэалогія (грамадская і дзяржаўная) у Рэспубліцы Беларусь, незалежна ад таго, ці зыходзіць яна з афіцыйных цэнтраў ці з апазіцыйных, практычна тое самае, або па меншай меры вельмі падобнае. Гэта абумоўлівае (і тлумачыць) няшчырыя, халодныя, а часамі непрыязныя адносіны да бліжэйшага суседа Рэспублікі Беларусь — Рэчы Паспалітай Польскай. У такім аспекце трэба тлумачыць адносіны да польскай нацыянальнай меншасці ў сучаснай Беларусі. Гэта павінны ўлічваць польскія палітычныя цэнтры, зацікаўленыя польска-беларускімі адносінамі, і даследчыкі, якія вывучаюць уплыў дактрыны на палітыку. Яны павінны зрабіць практычныя высновы, патрэбныя палітыкам“ (s.601).

Заўважым невыпадковасць адкрытай палітызаванасці высноваў 3.Вінніцкага. Знаёмства з тэкстам пераконвае ў тым, што аўтар не выканаў падставовых нормаў навуковага даследавання, дзеля доказа сваіх тэзісаў часцяком скажаў пазіцыі беларускіх аўтараў і падманваў чытача. Ён свядома ствараў з беларусаў (у першую чаргу з прадстаўнікоў беларускай палітычнай апазіцыі) вобраз ворага Польшчы і палякаў.

Сапраўды, польска-беларускія адносіны ў мінулым стагоддзі часцяком набывалі даволі востры характар, але ці толькі беларусы ў гэтым вінаватыя? Навуковае даследаванне праблемаў, якія датычаць міжнацыянальных адносінаў, павінна адрознівацца падкрэсленым аб’ектывізмам, імкненнем да разумення іншага боку, здольнасцю прыняць іншае меркаванне і пагадзіцца з ім.

Вядомы польскі гісторык Ежы Тапольскі, разважаючы пра аб’ектыўнасць даследчыка, згадаў пра прынцып адкрытасці. Ён быў упэўнены, што аб’ектыўным можа быць толькі той гісторык, які адкрыты на іншыя культуры і іншыя спосабы мыслення. Паводле Е.Тапольскага, аб’ектыўнасць — гэта, у першую чаргу, „супрацьстаянне кожнаму ідэалагічнаму гвалту (і ўплыву), накіраванаму на рэалізацыю мэтай толькі адной сацыяльнай групы або адной нацыі на шкоду іншым. Аб’ектыўнасць — гэта разуменне „іншых“ і адначасная салідарнасць, якая закранае максімальна шырокія групы людзей“³⁹. Пра неабходнасць нейтралізацыі ўласнага пункту погляду шляхам ягонага асэнсавання і аналізу пісаў таксама амерыканскі даследчык Георг Ігерс. На яго думку, менавіта „на гэтым грунтуецца адказнасць даследчыка і ўчора, і сёння“⁴⁰. Ён жа выказаў меркаванне, што „гістарыяграфія — гэта бясконцы дыялог, які неабавязкова прыводзіць да кансэнсуса“⁴¹.

На жаль, 3.Вінніцкі ў рэцэнзаванай працы цалкам праігнараваў гэтыя і падобныя ім думкі, якія датычаць „майстэрні гісторыка“. Амаль з першых старонак кнігі ён выступае як носьбіт „абсалютнай ісціны“ і звычайна вядзе гаворку тонам пракурора пад час судовага працэсу. Звычайна падобная пазіцыя чалавека, які прэтэндуе на тое, каб называцца гісторыкам, выклікае

толькі ўсмяшку ўдумлівага чытача. Але ў дадзеным выпадку паблажлівасць недапушчальная. Занадта важныя праблемы сталі прадметам абмеркавання ў кнізе З.Вінніцкага.

Сучасная беларуская гістарычная паланістыка перажывае складаны этап станаўлення, важнай рысай якога з'яўляецца паступовае пазбаўленне ад таго „вобраза ворага“, у які ператварылі палякаў ідэолагі яшчэ сталінскіх часоў. Гэты працэс ідзе досыць няпроста, і праца З.Вінніцкага пры ўсіх сваіх недахопах і свядомай антыбеларускай пазіцыі аўтара прымушае звярнуць увагу на неабходнасць канчатковага пазбаўлення савецкіх стэрэатыпаў.

Кніга З.Вінніцкага адначасна сведчыць пра пэўныя праблемы польскай гістарыяграфіі, якая таксама цяжка развітваецца са стэрэатыпамі „крэсвай“ гістарычнай публіцыстыкі міжваеннага часу. Рэцэнзаваная праца быццам пераносіць чытача на сто гадоў назад, у эпоху ваяўнічых нацыяналізмаў. На фоне многіх іншых сучасных даследаванняў, прысвечаных міжнацыянальным аспектам і накіраваных на дыялог з іншымі культурамі, кніга З.Вінніцкага выглядае як іржавы асколак даўняй вайны.

Зразумела, што рэцэнзаваная манаграфія зусім не адлюстроўвае ўзровень польскай гістарычнай беларусістыкі, якая можа ганарыцца працамі Р.Радзіка, Ю.Бардаха, А.Бергман, К.Гамулки, П.Эбэрхардта, Е.Клачоўскага, У.Вяльгорскага ды інш. Наогул, кантакты з польскімі навукоўцамі вельмі спрыяюць пазітыўным пераменам у айчынай гістарычнай навуцы. Кніга З.Вінніцкага таксама будзе карыснай для азнаямлення, але галоўным чынам як прыклад таго, як нельга праводзіць гістарычнае даследаванне.

* Winnicki, Zdzisław Julian. Współczesna doktryna i historiografia białoruska (po roku 1989) wobec Polski i polskości. Wrocław, 2003. 621 s.

¹ Гл., напр., публікацыі часопіса *Беларуская думка*.

² Блок М. Апология истории или ремесло историка. Изд. 2. Москва, 1986. С. 80.

³ Гл., напр., Jurkiewicz J. Osadnictwo Polskie w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle badań historycznych // Acta Baltico-Slavica. 1994, t. 22; Römer M. Litwa. Studium odrodzenia narodu litewskiego. Lwów, 1908; Römer M. Dwie teorie o Polakach litewskich // Zeszyty historyczne. Z.106. Paryż, 1993; Карашчанка І. Палякі // Этнаграфія Беларусі. Мінск, 1989; Werenicz W. Historyczne i kulturalne podstawy świadomości narodowej Polaków w Związku Radzieckim (na przykładzie Białorusi) // Polacy w kościele katolickim w ZSSR. Pod red. ks. E.Walewandra. Lublin: KUL, 1991; Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988; Смалянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864—1917 г. Гродна, 2001; Miknys R. Problem kształtowania się nowoczesnego narodu Polaków litewskich w pierwszej połowie XX w. // Biuletyn Historii pogranicza. 2000. Nr 1.

⁴ Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. S. 197—198.

⁵ Гл., напр., публікацыі А.Смаленчука, у т.л. *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй*.

⁶ Смалянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. С. 28 ды інш.

⁷ Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. S. 201—202.

⁸ Wielhorski W. Narodowość Mickiewicza w świetle współczesnej socjologii i etnografii // Alma Mater Vilnensis. Prace zebrane. Londyn, 1958. S. 112.

⁹ Тамсама.

¹⁰ Вядомы польскі гісторык Ежы Клачоўскі ў адным з інтэрв'ю прызнаў, што „...Рэч Паспалітая ў нашай (польскай — А.С.) гістарыяграфіі часта трактавалася проста як Польшча. На працягу стагоддзьяў мы ўсімі сіламі імкнуліся прыпісаць на нашу ўласнасць гэтую дзяржаву і глядзелі на яе з пэрспектывы нашых нацыянальных інтарсаў. Польшча, канешне, была часткаю Рэчы Паспалітае, але гэтай Рэччу Паспалітай мы павінны падзяліцца. Мы павінны ўсвядоміць сабе, што яна была ў сваёй аснове дзяржаваю ў роўных правах палякаў, літоўцаў, беларусаў, украінцаў. Зразумела, мы ня можам не ўлічыць вялікую ролю немцаў як з Каралеўскай, так і Княскай Прусіі, якія доўгі час былі ленам Рэчы Паспалітае, і, канешне, гэбраяў, якія стварылі на гэтых землях унікальную культуру (Клачоўскі Е., Уроньскі П. Пра Люблінскую унію і унію Эўрапейскую // Спадчына. 2000. № 1. С. 65—66).

¹¹ Напр., Г.Сагановіч у кнізе *Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст.* (Мінск, 2001) ахарактарызаваў ВКЛ як літоўска-беларускую дзяржаву, у якой пры палітычнай дамінацыі літоўцаў вельмі значную ролю адыгрывалі беларускія землі з іх вялікім дэмаграфічным і грамадска-культурным патэнцыялам (С. 72).

¹² Арлоў У., Сагановіч Г. Дзесяць вякоў беларускай гісторыі. 862—1918. Падзеі. Даты. Ілюстрацыі. Вільня, 2002. С. 108. (Гэта адна з рэдкіх кніг па гісторыі Беларусі, якая вытрымала ўжо 3 выданні і па-ранейшаму карыстаецца попыткам на кніжным рынку краіны).

¹³ Пилипенко М. Возникновение Белоруссии. Минск: Беларусь, 1991. С. 99.

¹⁴ Ширяев Е.Е. Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах. Минск, 1991.

¹⁵ Ковкель И.И., Ярмусик Э.С. История Беларуси с древнейших времен до нашего времени. Минск, 1998.

¹⁶ Саракавік І.А. Беларусазнаўства. Мінск, 1998.

¹⁷ Ковкель И.И., Ярмусик Э.С. История Беларуси с древнейших времен до нашего времени. Минск, 1998.

¹⁸ Гісторыя Беларусі: У 2 ч. Ч. 1. Ад старажытных часоў — па люты 1917 г.; Ч. 2. Люты 1917 — 2000 г. : Вучэб. дапам. / пад рэд. Я.К.Новіка, Г.С.Марцуля. Выд 2. Мінск, 2000.

- ¹⁹ Гл., напр., Г.Сагановіч. Вяртанне ў „Северо–Западный край“? // БГА. Том 5. Сш. 2(9). Снежань 1998; Біч М. Гістарыяграфічныя „навацы“ ў навучальнай літаратуры // БГА. Том 5. Сш. 2(9). Снежань 1998.
- ²⁰ Хачу таксама звярнуць увагу на ўласны сціплы ўнёсак у вывучэнне гісторыі палякаў Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. У перыяд з 1993 да 2002 г. апублікаваныя каля 50 артыкулаў і 2 манаграфіі, якія атрымалі пераважна станоўчыя ацэнкі беларускіх (рэцэнзіі С.Рудовіча і Я.Мірановіча), літоўскіх (рэцэнзія Р.Гайдзіса) і польскіх (рэцэнзіі Л.Заштаўта, Я.Юркевіча, Д.Тарасюка) калегаў.
- ²¹ Біч М.В. Гісторыя Беларусі. Канец XVIII ст. — 1917 г. / Вучэб. дапам. для 8 класа агульнаадукацыйнай школы. Мінск, 1998. С. 68.
- ²² Тамсама. С. 16.
- ²³ Тамсама. С. 54.
- ²⁴ Ластоўскі В. Кароткая гісторыя Беларусі. Мінск, 1992. С. 48 (цытата з захаваннем моўных асаблівасцяў арыгіналу).
- ²⁵ З.Вінніцкі чамусьці спаслаўся на с. 50—51 *Кароткай гісторыі Беларусі*.
- ²⁶ З.Вінніцкі сцвярджае, што ўсе беларускія аўтары лічаць савецкую агрэсію актам гістарычнай і класовай справядлівасці. Прычым прадстаўнікі нацыянальнай гістарыяграфіі да таго ж прэтэндуюць на анексію польскай Беласточчыны (s.534). Аўтар праігнараваў кнігу вядомага беларускага паланіста Р.Лазько *Перад патапам. Еўрапейская палітыка Польшчы (1932—1939)* (Мінск, 2000), дзе 1939 год трактуецца як трагедыя Польшчы і ўсяго свету. Таксама хачу спаслацца на ўласны артыкул *Верасень 1939 г. у савецкай і беларускай гістарыяграфіі* (Гістарычны альманах. 2000. Т. 3), дзе падзеям верасня 1939 г. была дадзена падобная ацэнка.
- ²⁷ Бель А. Хроніка Беларускай Русі. Chronicon Russiae Albae. Нарыс гісторыі адной геаграфічнай назвы. Мінск, 2000.
- ²⁸ Гл., напр., Сагановіч Г. Да гісторыі назвы „Белая Русь“ // Старонкі гісторыі Беларусі. Мінск, 1992.
- ²⁹ Dzieje Polski. Pod red. Jerzego Topolskiego. Warszawa, 1976. S. 14, 78.
- ³⁰ Рэцэнзія на кнігу Т.Кручкоўскага апублікаваная на старонках *Гістарычнага альманаха* (2003, т. 9).
- ³¹ Kruczkowski T. Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności. Слоним, 2003. S. 209.
- ³² Römer M. Litwa. Studium odrodzenia narodu litewskiego. S. 9.
- ³³ Wasilewski L. Litwa i jej ludy. Warszawa, 1907. S. 5.
- ³⁴ Bardach J. Polacy litewscy a inne narody Litwy historycznej. Próba analizy systemowej // Belarus, Lithuania, Poland, Ukraina. The foundations of historical and cultural traditions in East Central Europe. Lublin–Rome, 1999. S. 377.
- ³⁵ Эбэрхардт П. Дэмаграфічная сітуацыя на Беларусі: 1897—1989. Мінск, 1997.
- ³⁶ Некаторыя аўтарскія ацэнкі асобы ксяндза У.Завальнюка нагадваюць сапраўдны данос, адрасаваны кіраўніцтва каталіцкага касцёла Беларусі.
- ³⁷ Численность и основные социально–демографические характеристики населения Республики Беларусь по данным переписи 1999 г. Минск, 1999. С. 23.
- ³⁸ Перепись населения Республики Беларусь. Итоговые таблицы первой очереди. Б.м., б.д. Табл. 34.
- ³⁹ Topolski J. Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej. Warszawa, 1998. S. 376.
- ⁴⁰ Iggers G.G. Użycia i nadużycia historii: o odpowiedzialności historyka w przeszłości i obecnie // Pamięć, etyka i historia. Anglo–amerykańska teoria historiografii lat dziewięćdziesiątych / pod red. Ewy Domańskiej. Poznań, 2002. S. 113.
- ⁴¹ Тамсама.

Прывід нацыі ў імгле стэрэатыпаў*

Г е н а д з ь С а г а н о в і ч

Калі, чытаючы, пераконваемся, што аўтар не ўжывае словы з належнай яснасцю і празрыстасцю, то можам адкласці такую кніжку ўбок і, не крыўдзячы яго, паўтарыць: Si non vis intelligi, debes negligi.

Джон Лок

Ужо сама назва кнігі магілёўскага гісторыка Ігара Марзалюка можа збянтэжыць чытача, прызвычайнага да стрыманасці і дакладнасці навуковай літаратуры: аўтар дэкларуе даследаванне „людзей даўняй Беларусі“ з X да XVII ст., удакладняючы пры гэтым, што прадметам аналізу будуць іх „этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы“! Яшчэ бадай ніхто не браўся адзін даследаваць усё насельніцтва (у тытуле менавіта „людзі“ — у шырокім разуменні) цэлай Беларусі ў такія розныя перыяды гісторыі, ахапляючы нават тыя далёкія часы, якія практычна не пакінулі гісторыкам аўтэнтычных пісьмовых сведчанняў! І пры такім храналагічна–геаграфічным абсягу даследавання аўтар дэкларуе вывучэнне стэрэатыпаў! Але на падставе якіх крыніц ён сабраўся рэканструяваць стэрэатыпы людзей тых „цёмных“ стагоддзяў? Ці можа ў кнізе ўводзіцца нейкае новае разуменне стэрэатыпаў?

Ва ўводзінах удалося такі адшукаць дэфініцыю стэрэатыпу, узятую аўтарам з даўняга сціслага агляду прац заходніх сацыёлагаў. Праўда, пад яго ўвагу трапіў чамусь толькі амерыканскі вучоны Ў.Ліпман, які прывёў чыста амерыканскі варыянт азначэння, дастасаваны да вывучэння *public opinion*. Невыпадкова і дэфініцыю, прыведзеную І.Марзалюком, не выпадае лічыць удалай: „стэрэатыпы — гэта ўпарадкаваныя, дэтэрмінаваныя культурай *малюнкi свету* ў галаве чалавека, якія ашчаджаюць яго высілкі пры ўспрыняцці складаных¹ сацыяльных аб’ектаў і абараняюць яго каштоўнасныя пазіцыі і правы“ (с.6). Для даследавання традыцыйнага грамадства яна не надаецца. Не кажучы пра тое, што аўтар працы пра стэрэатыпы мог бы зазірнуць і ў больш аўтарытэтны спецыяльны выданні, ён не звярнуў увагі на сутнасны характарыстыкі гэтага феномена, дадзеныя нават на той самай старонцы цытаванай брашуры. А з іх вынікае, што пад стэрэатыпам у навуцы разумеюць трывалыя (тут і далей вылучэнні мае. — Г.С.) схематычныя ўяўленні пра гістарычна-культурныя рэаліі (з’явы ці працэсы), што гэта феномен найперш калектыўнай свядомасці, і яго асноўнымі характарыстыкамі з’яўляюцца ўстойліваць, рыгіднасць і кансерватызм². Аднак, этнічным стэрэатыпам звычайна лічыцца ўстойлівы, стандартызаваны вобраз этнічных супольнасцяў з азначанымі канатацыямі³. Словам, да стэрэатыпнага мыслення можна адносіць толькі такія псіхалінгвістычныя канструкцыі, якія выступаюць у калектыўнай свядомасці і, галоўнае, паўтараюцца. Таму пытанне пра крыніцы зусім невыпадковае: на падставе якіх дадзеных можна гаварыць пра ўстойлівыя і стандартызаваныя калектыўныя ўяўленні жыхароў сярэднявечнай Беларусі?

На жаль, праблему базы крыніцаў І.Марзалюк нават не крануў. Магчыма, на фоне грандыёзных маштабаў задуманай працы такая „дробязь“ яго ўжо не хвалявала. Затое ж свае ў прадмове аўтар нават пашырыў, заявіўшы, што даследаванне стэрэатыпаў можа даць яму падставы знайсці адэкватны „адказ на пытанне аб цывілізацыйнай спецыфіцы беларускай гісторыі“, а таксама „стварыць больш адэкватную перыядызацыю беларускай гісторыі...“ (7—8). Фундаментальная задача! І Марзалюк збіраецца вырашыць яе мімаходзь, працуючы над стэрэатыпамі? Але ж стэрэатыпныя ўяўленні належаць да міфічнага дыскурсу. Яны не ўтрымліваюць ніякіх ведаў пра рэальныя адносіны і рэальны характар суб’екта ці аб’екта стэрэатыпізацыі. Так, стэрэатыпы даюць каштоўную інфармацыю пра свядомасць першага, яго суб’ектыўны свет, і гэта бадай адзінае, што можна адкрываць на іх падставе, але — пры выкарыстанні адпаведнай навуковай метадыкі.

Першая, найбольшая „глава“ (так у аўтара) прысвечана этнічна-канфесійным стэрэатыпам („Этнічнасць і канфесійнасць. *Свае і чужыя*“, с.11—149). Узяўшы эпіграфам да яе словы расійскага этнолага А.Гердта пра тое, што мала ў якіх публікацыях, прысвечаных этнагенезу і этнічнай гісторыі, прыводзяцца азначэнні апошніх, І.Марзалюк хацеў, відаць, падкрэсліць, што ён пакажа лепшы прыклад — адразу акрэсліць прадмет сваіх штудыяў, аднак лепш у яго не атрымалася. Паабяцаўшы вызначыць „базавыя паняцці“ сваёй працы, да якіх залічаныя толькі „этнас“ і „нацыя“ (12), аўтар праігнараваў асноўную этналагічную літаратуру, у якой тыпалагізуецца адпаведныя дэфініцыі⁴. Без усялякай сувязі ён зачытаваў колькі спецыяльных выданняў, але зрабіў гэта, відаць, толькі для таго, каб паказаць, што ведае пра мноства падыходаў, асабліва не ўдаючыся ў канцэпцыі цытаваных аўтараў. Таму змяшалася ўсё разам: спачатку прыведзена палажэнне Ю. Брамлея пра этнічную свядомасць як падставу выдзялення этнасу, потым — вылучэнне Ф.Уайтам двух канцэптаў нацыянальнасці (невядома для чаго, бо Марзалюк ніяк не вызначыў свайго стаўлення да ніводнай з іх), далей — меркаванне А.Мыльнікава пра феномен этнічнасці, і ўрэшце зачытаваны выказванні Ю.Лесмана пра ўмовы нараджэння этнасу (14).

Не спрабуючы прывесці да нейкага аднаго выказніка даволі розныя пазіцыі пералічаных аўтараў, І.Марзалюк не прапанаваў і свайго азначэння ні этнасу, ні нацыі, адно даў зразумець, што падзяляе пазіцыі Ю.Брамлея і Ю.Лесмана наконт этнічнай самасвядомасці як галоўнай прыкметы наяўнасці этнасу (12, 14). Нечакана наш аўтар папракнуў Б.Андэрса „ды іншых гісторыкаў постмадэрністаў“ (хоць працы іх не раскрываў!) за тое, што тыя не прызнавалі наяўнасці моцнай этнічнай самасвядомасці ў Сярэднявеччы, і катэгарычна не згадзіўся з імі, спаслаўшыся на „гісторыкаў-медывістаў“, якія, маўляў, „рашуча запратэставалі супраць такіх сцверджанняў“ (16). Праўда, аўтарам такога „пратэсту“ назваў толькі аднаго гісторыка — Б.Зентару⁵, які быццам „не бачыў якаснай розніцы паміж *палітычным народам* сярэднявечча і народам (нацыяй) Новага Часу“ (16). Тут столькі наблытана, што трэба разабрацца. Спачатку з „постмадэрністамі“. Наш магілёўскі калега, відаць, меў на ўвазе вядомых аўтараў мадэрнісцкіх тэорый нацыі Б.Андэрсана, Э.Гобсбаўма ды Э.Гелнэра. У такім разе іх крытыкам трэба было называць не Б.Зентару, які памёр да з’яўлення падставовых постмадэрнісцкіх трактатаў, а тэарэтыкаў тыпу Дж. Армстронга ці С.Гросбі. Што да пазіцый Б.Зентары, то я б не прыпісваў

яму падобных атаесамленняў. На старонцы, якая прыведзена ў спасылцы, польскі гісторык піша толькі, што ў асобнай працы стараўся паказаць, быццам „рознiца памiж сфармаванымi навачаснымi нацыямi i ранейшымi этапамi нацыянальнай повязi хутчэй колькасная, чым якасная, i яна не дае падстаў адмаўляць iснаванне нацыi да XVIII ст.“⁶. Па–першае, гэта пiсалася пра заходнюю (паслякаралiнгаўскую) Еўропу, а не ўсходнюю. Па–другое, немалаважны кантэкст з’яўлення такой пазiцыi: Б.Зентара выказаў гэта на пачатку 80–х, палемiзуючы з Е.Сючам i выступаючы супраць выкарыстання марксісцкага тэрміна „народнасць“. Па–трэцяе, да атаесамлення „палiтычнага народа“ i навачаснай нацыi Б.Зентара нiколі не заходзiў, а толькi схиляўся бачыць у другой пэўны кантынuitэт першага. Ён сам пiсаў, што ўсведамляў выразную „рознiцу памiж нацыяй навачаснай i папярэднiмi формамi нацыянальнага згуртавання — найперш у плане значнасцi гэтай повязi сярод iншых тыпаў сацыяльнай сувязi (рэлігiйнай, дзяржаўнай, станавай, рэгіянальнай etc.), а таксама ў плане сацыяльнага ахопу свядомасцi (што не ахоплiвала, як правiла, сялянскай масы)“⁷. Нацыя — гэта ўсё ж з’ява навачасная. У адрозненне ад „палiтычнага народа“, яна кансалiдуе грамадства па вертыкалі, яе свядомасць ахапляе ўсе сацыяльныя слаi, i адным з найважнейшых фактараў яе ўтварэння выступае iдэалогiя. Прасцей кажучы, нацыя пачынаецца з выхаду за кроўныя i этнічныя сувязi, з распаду структур i сувязяў даiндустрыяльнага грамадства⁸. Невыпадкова сучасная навука паказвае, што канцэпцыi, якiя звязваюць нацыю з паняццем этнасу, мала адпавядаюць рэчаіснасцi. Каб даказаць генетычную пераемнасць сучасных нацыяў ды сярэднявечных этнічных утварэнняў, трэба выявіць iснаванне повязi памiж дасучаснымi этнічнымi i сучаснымi нацыянальнымi iдэнтычнасцямi, што крайне праблематычна.

Затое ў Марзалюка ўсё проста. Для яго наяўнасць этнічнай самасвядомасцi i на ўзроўнi „сялянскай сярэднявечнай культуры“, i нават „на ўзроўнi плямёнаў“ — факт, якi „немагчыма адмаўляць“ (17). Праўда, што трэба разумець пад такой свядомасцю, ён не раскрывае. Не разабраўшыся дастаткова з этнасам, нават не аддзяляючы стадыi этнічнай гiсторыi ад этнагенезу, не раскрыўшы паняцця нацыi, Марзалюк падае, мякка кажучы, дзiўнае азначэнне нацыянальнай свядомасцi: гэта, на яго думку, „супольная ментальнасць, якая дае насельнiкам акрэсленага абшару пачуццё агульнай самаiдэнтычнасцi“, яна „наблiжана да этнічнай“, толькi „вастрэйшая i каларытнейшая“, i мае „палiтычныя аспiрацыi“ (17). Тут зноў цэлы букет нонсэнсаў, якi трэба разабраць.

Вядома, што ў разуменнi этнасу сучасная ўсходнееўрапейская гуманiстыка зблiзiлася з заходняй i этнічная самасвядомасць ёю прымаецца за найважнейшы этнічны маркер⁹. Аднак акурат выяўленне самасвядомасцi i стварае галоўную праблему вывучэння этнасу: у даўняй гiсторыi амаль немагчыма адшукаць верагодныя дадзеныя пра выразную калектыўную свядомасць — гэтага не дазваляе рабiць стан крынiц. (Невыпадкова нават у савецкай навуцы дапускалася, што этнічная свядомасць можа i адсутнiчаць, г.зн. можа фiксавацца стан „безэтнічнасцi“¹⁰.) Не дапамагае i археалогiя, бо археалагiчныя культуры небяспечна атаесамляць з этнасамi. Па вялікім рахунку, археологi не валодаюць нiякімi дадзенымi пра самасвядомасць групаў, што iх пакiнулі. Зрэшты, калі па пiсьмовых крынiцах i ўдаецца выявіць элементы свядомасцi, то наступнай праблемай можа стаць вызначэнне яе зместу: саманазва можа супадаць з тапонiмам, патэстонiмам i г.д., што адзначаў i Ю. Брамлей¹¹, таму этнічную самасвядомасць складана аддзяліць ад зямляцкай, канфесiйнай ці дзяржаўнай. З падобных прычынаў на Захадзе этнічныя даследаваннi вядуцца ў межах адносна недалёкага мiнулага. Зусiм iнакш паставiўся да гэтай праблемы I.Марзалюк. Хоць ён i назваў сябе „прыхiльнiкам гiсторыка–антрапалагiчнага падыходу“ (5), на справе пайшоў традыцыйным для савецкай этнаграфiі i археалогiі шляхам ды апрыёрна надзялiў этнічнай свядомасцю людскiя супольнасцi самых далёкiх часоў — ад старажытных плямёнаў да сярэднявечных сялянскiх абшчын. А калі нават сяляне яе мелі, то што ўжо казаць пра мяшчан: са слоў аўтара, „духавенства, шляхта i мяшчане“ ў Сярэднявеччы валодалі ўжо „iдэалагiчна афарбаванай, выразнай этнічнай самасвядомасцю“ (17). Словам, ледзь не нацыянальнай! Гэта пры тым, што, як вядома, у Заходняй Еўропе нават у XIX ст. далёка не ўсе сяляне ведалі нешта пра сваю нацыянальную прыналежнасць.

Чаму Марзалюк упэўнены ў наяўнасцi этнічнай самасвядомасцi ў сярэднявечных сялян у Беларусi? Цвердзячы пра гэта, ён спасылаецца на тое, што яны ведалі падзел на „сваiх“ i „чужых“ (17). Ды нават калі б гэта было паказана, то аднаго такога падзелу мала, бо далёка не кожная падобная апазiцыя мае адносіны да падзелаў этнічных: гэта можа быць супрацьпастаўленне рэлігiйнага або патэстарна–палiтычнага ці зямляцкага характару. А перадумовай этнічнай свядомасцi ці самасвядомасцi (што таксама трэба раздзяляць) павiнна быць сама этнічнасць як сукупнасць пэўных культурных рысаў, характэрных для кожнай этнічнай групы. Усё гэта, здаецца, зусiм не займала ўвагi нашага калегі.

Вярнуся яшчэ да аўтарскага азначэння нацыянальнай свядомасці. Калі магілёўскі „аналіст“ ставіць знак роўнасці паміж свядомасцю і ментальнасцю (17), то ён або не чытаў Ж.Ле Гофа і А.Гурэвіча, на якіх спасылаецца, або не зразумеў чытанага. Бо пад тэрмінам „менталітэт“ французскія гісторыкі разумелі, гаворачы агульна, тое, што можа апісвацца як калектыўная псіхалогія¹². Паводле ўдалага ўдакладнення А.Гурэвіча, змест гэтага паняцця дакладна перадаюць такія азначэнні, як „бачанне свету“ або „спосаб думання“. Прынамсі паміж ідэалогіяй, якая заўжды займае важнае месца ў нацыянальнай свядомасці, і ментальнасцю няма нічога супольнага.

Напрыканцы „папярэдніх заўваг“ І.Марзалюк паставіў перад сабой адказныя пытанні, у т.л. паабяцаў вызначыць храналагічны пачатак існавання старабеларускай этнічнай супольнасці і час пераходу ад этнасу да нацыі, а таксама „стварыць больш–менш прымальную перыядызацыю этнічнай гісторыі Беларусі“ (18). Што і казаць, задачы глабальныя! Праўда, мы не ў пачатку ХХ ст., і беларуская этналогія ўжо мае такія–сякія адказы на гэтыя пытанні. Вядома, іх можна не прымаць, шукаць новыя, але ў такім разе трэба крытыкаваць палажэнні папярэднікаў, паказаць слабасць іх пазіцый, а не рабіць выгляд, што пытанні ставяцца ўпершыню.

Асноўны тэкст кнігі пачынаецца параграфам „Праблемы этнічнай і канфесійнай тоеснасці ўсходнеславянскага насельніцтва Беларусі ў Х—ХІІІ ст.“ (18—33). Праблематычнасць яе вызначэння аўтар звязваў толькі з наяўнасцю або адсутнасцю крыніц — іх крытычны аналіз і выяўленне неаўнага зместу тэкстаў ніяк не турбавалі аўтара. І паколькі крыніцы, „створаныя на тэрыторыі нашай краіны“, з’яўляюцца ў ХІІ ст., а ХІІІ ст. наогул „значна лепш забяспечана пісьмовымі помнікамі“ (18), то ў вырашэнні пытанняў этнічнай і канфесійнай тоеснасці гэтага перыяду аўтар не пабачыў ніякіх клопатаў. Але, нават калі пагадзіцца з такім падыходам, застаецца незразумелым, для чаго ў назве кнігі і адпаведных раздзелаў за ніжнюю храналагічную мяжу ўзята Х ст.

Што да крыніц, то яны ў гэтым параграфі аўтару амаль і не спатрэбіліся. Ён пачаў з „важнейшай праблемы“ — „пытання аб існаванні старажытнарускай народнасці“ і значэнняў тэрміна „Русь“, якую вырашаў, вядома ж, на аснове апублікаваных даследаванняў, падбіраючы патрэбныя выданні і зрэдку цытуючы „Аповесць мінулых гадоў“. Зрабіць гэта цяпер кожнаму проста, балазе ў сучаснай літаратуры ўсё больш абгрунтоўваецца меркаванне, што насельніцтва Кіеўскай Русі не ўтварала аднаго этнічнага „цэлага“. Але Марзалюк вызначыўся тут і сваімі поглядамі. Прыкладам, ён надзяліў летапісца „цудоўным усведамленнем этнічных адметнасцяў“ пералічаных усходнеславянскіх плямёнаў (21) (хіба што пячэрскі манах змог на мяжы ХІ—ХІІ ст. абысці іх землі?) і зрабіў з яго „патрыёта“ Кіеўскай зямлі, які супрацьпастаўляў уласна „Русь“ іншым плямёнам (20) Гэта пры тым, што М.Талстой, на якога наш аўтар спаслаўся, ацаніў этнічны ўзровень свядомасці летапісца як самы нізкі з усіх іншых! Сапраўды, у летапісе ёсць падобнае супрацьпастаўленне, але этнічныя адметнасці тут ні пры чым. У аснове яго падзелу не толькі і не столькі „язык“ (пра што ў кнізе гаворыцца), колькі рэлігія. Драўляне, радзімічы, крывічы горшыя таму, што яшчэ не жывуць па–хрысціянску, як „русь“ кіеўская. Карэктны аналіз летапісных тэкстаў паказвае, што і прыклады ідэнтыфікацыі тыпу „Русь“, „Руская зямля“ маюць звычайна калі не рэлігійную, то геаграфічную складовую, а азначэнні тыпу этнонімаў (кіяўляне, палачане, крывічы) на справе з’яўляюцца катаяконімамі або топаэтнонімамі¹³. Таму пры ўсім жаданні няма падстаў прыпісваць летапісцам нацыянальную свядомасць. Больш за тое, трэба яшчэ разабрацца, што летапісецразумеў пад „плямёнамі“. Нядаўна ўкраінскі гісторык А.Талочка звярнуў увагу на несупадзенне Нестаравага апісання племяннога складу ўсходніх славян з той карцінай, якую атрымліваюць археолагі, ды выказаў меркаванне, што летапісец хутчэй за ўсё ўяўляў сабе карту Русі ў выглядзе сеткі гарадоў, так што, магчыма, гэтую самую „гарадскую сетку“ і называюць цяпер „старажытнарускай народнасцю“¹⁴.

Не бяруся тлумачыць, навошта І.Марзалюку спатрэбілася час ад часу заядла абвргаць тэзісы, якія ў навуцы нікім не адстойваюцца, або наадварот — даказваць банальнасці. То ён крытыкуе „цвёрджанні аб адсутнасці ўплыву на кшталтаванне беларускай культурнай традыцыі спадчыны *Кіеўскага перыяду*“ (24), то даводзіць, што полацкая дынастыя належала да Рурыкавічаў (24), што „тэрміны *рускі* і *хрысціянін* з цягам часу сталі [...] словамі–сінонімамі“, то імкнецца давесці такое ж агульнавядомае — што хрысціянства было хутка прынята гарадамі Беларусі (25). Уласна ж аўтарскія сцвярджэнні адразу выклікаюць пытанні. Прыкладам, ці можна гаварыць пра „засаенне новай сістэмы этнаканфесійнай самаідэнтычнасці насельніцтвам гарадоў“ на падставе толькі жыцця Ефрасінні Полацкай і аднаго твора Кірылы Тураўскага (25—26)? Або як можна сцвярджаць пра „замацаванне ў якасці саманазвы насельніцтва Беларусі“ тэрміна Русь як „этнаканфесіоналіма“ ў ХІІ—ХІІІ ст., спасылаючыся ўсяго на тры крыніцы,

датычныя Полацка — два дыпламатычныя тэксты і хроніку Генрыхы Латыша (31)? Што да тэрміна „русiны“, то яго выразнага этнічнага зместу ў названых тэкстах нельга выявіць, хоць І. Марзалюк і пераконвае, што ён выкарыстаны там „безумоўна ў якасці этноніма“.

Кранаючы непасрэдна Беларусь, аўтар абапіраецца ў асноўным на вядомую манаграфію М.Піліпенкі „Возникновение Белоруссии“ ды працы археолагаў. Зафіксаванай археолагамі змены абраду пахавання яму дастаткова, каб сцвярджаць пра „змены ў ментальнасці насельніцтва“ (усяго! — Г.С.) Беларусі XII—XIII ст. (29), а дадаўшы да іх знікненне са старонак летапісаў племянных азначэнняў „кывічы“, „дрыгавічы“, „радзімічы“, ён лічыць магчымым з сярэдзіны XII ст. пачынаць „новы этап этнічнай гісторыі Беларусі ў маштабах усёй краіны“ (30), які вядзе да „моўнай інтэграцыі“ на тэрыторыі ўсёй Русі і да таго, што ўжо ў пачатку XIII ст. пад тэрмінам „русiны“ як этнонімам разумеліся ўсе — і насельніцтва Беларусі (Полаччыны), і суздальцы, і ноўгарадцы, і пскавічы (31). Іншымі словамі, у І.Марзалюка выходзіць, што старажытнаруская народнасць усё ж была! Шкада, што гэтай далёка не новай выснове не папярэднічала ясная і пераканаўчая аргументацыя, забяспечаная рэпрэзентацыйнай выбаркай фактаў. У выкладзе аўтара ўсё, наадварот, неадназначнае, недагаворанае і блытанае. Па-першае, калі гэта „новы“ этап, то калі быў „стары“, першы? Стадыя ж этнагенэзу і этнічная гісторыя не супадаюць: этнічная гісторыя — гэта развіццё і змена характарыстык ужо сфармаванага этнасу¹⁵. Па-другое, у маштабах якой „усёй“ краіны? Калі ў цяперашніх межах Беларусі, то трэба гаварыць не толькі пра кывічоў, дрыгавічоў і радзімічаў. Па волі Марзалюка, з яе этнічнай карты зусім зніклі не толькі вальняне ды іншыя славянскія плямёны, якія ўдзельнічалі ў каланізацыі краю, але нават аўтахтоннае балцкае насельніцтва! Пра балтаў, без якіх немагчыма ўявіць этнагенэз беларусаў, тут нават не згадана, толькі ў канцы аўтар нечакана напісаў пра ролю нейкага „субстратнага ўплыву“ (31), але якога субстрату і ў чым сутнасць гэтай ролі — засталася таямніцай. Спробы гадаць пра ментальнасць на падставе археалагічных матэрыялаў заслугоўваюць асобнай размовы, аднак магільніцкі гісторык ужо паказаў, што мае нейкае сваё разуменне „ментальнасці“¹⁶, хоць нідзе не прыводзіць яе азначэння. А калі не ведаем, пра што вядзецца, то спрэчка губляе сэнс.

У заключных высновах да параграфу сцвярджаецца, што супольнасць, якая існавала „ў той час“ (калі? у X—XIII ст.?) на землях Беларусі, лепш называць „этнаканфесійным народам“ (чаму не этнасацыяльным ці этнапалітычным?) — маўляў, гэта тое ж, што этнолагі называюць „этнаканфесійнай агульнасцю“¹⁷ (33). Але і з гэтым тэрмінам, запазычаным з савецкай этнаграфіі, далёка не ўсё проста, асабліва ў інтэрпрэтацыях Марзалюка. Этнографы, якія яго ўводзілі і выкарыстоўвалі, пад этнаканфесіонамі разумелі адну з пераходных і няўстойлівых формаў этнасу, прычым разглядаўся ён звычайна ў кантэксце эвалюцыі субэтнасаў¹⁸. Этнаканфесійную супольнасць выдзяляе сярод роднасных этнічных групаў яе рэлігійная прыналежнасць (а не наадварот), і яе ад пачатку характарызуе, як правіла, гетэрагеннасць і поліэтнічнасць. Такія формы этнічных групаў маглі або развіцца ў народнасць, або застацца часткай базавага этнасу¹⁹. Прыкладамі этнаканфесійнай групы можна лічыць немцаў каталікоў і пратэстантаў, русінаў праваслаўных і уніятаў, абхазцаў хрысціянскага і мусульманскага веравызнання і г.д. Дык ці ёсць падставы называць так канфесійна гамагенную супольнасць сярэднявечнай Русі? Гэтага дастаткова, каб пераканацца, што і тэрмін „этнаканфесійная агульнасць“ у кнізе выкарыстоўваецца неадпаведна. З іншага боку, нават калі б такое азначэнне адпавядала рэаліям, то незразумела, чым жа яно лепшае за, напрыклад, тую ж „народнасць“, калі не прадугледжвае дыферэнцыяцыі (сама) свядомасці этнічнай і рэлігійнай (прынамсі ў інтэрпрэтацыі Марзалюка — с.33)? У спецыяльных даследаваннях даўно адзначалася недапушчальнасць змешвання этнічных і рэлігійных супольнасцяў. Большасць прыкмет і ўласцівасцяў этнасу адсутнічае ў канфесійнага згуртавання, і наадварот, апошнія валодае шэрагам спецыфічных уласцівасцяў, не характэрных для этнасу, таму спробы збліжаць, „а тым больш падмяняць гэтыя два віды сацыяльных супольнасцяў цалкам беспадстаўныя“²⁰. Акурат падобную падмену практыкуе Марзалюк, і яго спробы дадаць нешта новае да праблемы этнічнай самаідэнтыфікацыі насельніцтва Беларусі часоў Кіеўскай Русі цяжка прызнаць удалымі.

Спрощаны падыход да складаных праблемаў і мноства элементарных памылак характэрны і для наступных параграфў кнігі. Прыкладам, у развагах пра Русь як „хрышчаны свет“ сцвярджаецца, што ў XIV—XV ст. „быць русінам азначала [...] быць праваслаўным вернікам Кіеўскай мітраполіі“ (33). Але ж яшчэ пры Гедыміне для праваслаўных была створана і Літоўская мітраполія, адноўленая пры Альгердзе, а мітраполія „ўсёй Русі“ не раз расколвалася і ў сярэдзіне XV ст. канчаткова раздзялілася на Кіеўскую і Маскоўскую. Шматразовыя сцвярджэнні пра тое, што „руская“ і „славянская“ мовы ў XV—XVII ст. атаясамляліся (34, 36, 285), могуць сведчыць пра няведанне моўнай сітуацыі ў ВКЛ, бо гэта дзве зусім розныя традыцыі

письменства, і функцыі яны мелі розныя. „Славянская“, ці „словенская“ — гэта царкоўнаславянская мова, наднацыянальная, своеасаблівая *lingua sacra*, тады як „руская“ — гэта т.зв. „проста мова“, ці старабеларуская, функцыі якой былі непараўнальна шырэйшыя. Невыпадкова і прыклады, прыведзеныя Марзалюком на карысць атаясамлення мовы „рускай“ і „славянскай“, зусім не пацвярджаюць гэтага.

Параграф „Місіянерская дзейнасць праваслаўнай царквы на землях Заходняй Беларусі і Літвы і яе наступствы“ (38—47) як назвай, так і зместам не мае дачынення да праблемы стэрэатыпаў (зрэшты, і ў папярэднім не было ніякага „малюнка свету“). Не патлумачыўшы сэнс пераходу ад тэмы Русі як „хрышчанага свету“ да місіі праваслаўнай царквы, аўтар адразу абвясціў, што місіянерства праваслаўнай царквы і прывяло да „акрэслення этнаграфічных межаў Беларусі з Літвой“, паказаных на вядомай карце Я.Карскага (38). Даволі смелае сцвярджэнне (бо славянізацыя літоўскіх сялян не спынялася і ў XIX ст.), якое патрабуе аргументацыі. На жаль, акурат яе і бракуе. Большая частка параграфа — пераказ фактаў (пераважна добра вядомых у гістарыяграфіі) прысутнасці русінаў у Вільні, Коўне, Троках, а таксама ў іх раёнах у XIV—XVII ст., і толькі на апошніх старонках гаворыцца аб праваслаўных храмах і манастырах у этнічна літоўскіх землях (43—46). Пра павярхоўны падыход да праблемы актыўнасці праваслаўнай царквы ў ВКЛ можа сведчыць ужо тое, як І.Марзалюк вызначыў прапорцыі праваслаўных і каталікоў у Вільні на пачатку XVI ст.: русіны складалі 2/3 жыхароў сталіцы, — вырашыў ён, таму што ў Вільні тады было 14 праваслаўных храмаў і толькі 8 каталіцкіх (43). Усё настолькі проста, што даследчык стэрэатыпаў нават не абцяжарваў сябе знаёмствам са спецыяльнай літаратурай! Праўда, можна было і без прац па гісторыі Вільні падумаць, што як храмы, так і прыходы і ў тых часы не былі роўныя. Прыкладам, калі пасля ўвядзення царкоўнай уніі ў праваслаўных мяшчан Вільні застаўся толькі храм Святога Духа, гэта зусім не азначала такога ж скарачэння колькасці хрысціян усходняга абраду ў сталіцы ВКЛ.

Пасля ўтварэння ВКЛ працягвалася ўсходнеславянская каланізацыя этнічна літоўскіх абшараў ды місіянерская дзейнасць праваслаўнай царквы — сцвярджае Марзалюк у высновах (46), але чаму гэта спатрэбілася даказваць? Што яе мусіла спыняць? — можа запытаць кожны, хто з агульнага курсу айчынай гісторыі ведае стаўленне літоўскіх князёў да праваслаўя. Тэзіс пра хрышчэнне балтаў у „рускую“ веру як спосаб „ментальнай і моўнай рутэнізацыі“ не толькі ўтрымлівае тую ж сэнсавую недарэчнасць, пра якую я гаварыў вышэй (ментальнасць — гэта сфера неўсвядомленага), але і спекулятыўны, бо ніякай моўнай рутэнізацыі не паказана на канкрэтных фактах. Гэтаксама, як і сцвярджэнне пра тое, што менавіта наяўнасць праваслаўных балтаў паспрыяла „ўзнікненню беларускамоўных паселішчаў“ каля Вільні і Трокаў (46). Як і ў многіх іншых выпадках, тут усё павісае ў паветры, усё застаецца невядомым: пра якія „беларускамоўныя паселішчы“ вядзецца (і з якога часу)? які маштаб хрысціянізацыі балтаў? якімі былі іх узаемаадносіны з літоўцамі—каталікамі? і г.д. Між тым, да працэсу пранікнення старабеларускай мовы ў літоўскую зону не маглі не мець непасрэднага дачынення русіны—каталікі, якіх аўтар паслядоўна ігнаруе.

Не вызначаецца ні лагічнасцю, ні дакладнасцю і параграф, прысвечаны аналізу тэрмінаў „Русь“ і „рускія“ ў наратыўных і актывых крыніцах XIV—XV ст. (47—55). Зыходная ўстаноўка пра тоенасць этнічнасці і канфесійнасці (47), не дапушчальная для падобных даследаванняў, дазваляе І.Марзалюку прымяняць, так бы мовіць, падвойны стандарт, змешваючы этнонімы і канфесіёнімы. Ён прыводзіць набор самых розных, на яго думку — „красамоўных“ і „цікавых“ цытатаў і прыкладаў, за якімі, аднак, немагчыма ўбачыць ні яснай сувязі, ні аргументаванасці аўтарскіх сцвярджэнняў. Што й казаць, аргументацыя тут арыгінальная: цытавання дзвюх гаспадарскіх грамат аўтару дастаткова, каб гаварыць пра „ментальныя стэрэатыпы“ (48), а спасылкі на адзін летапіс — каб выявіць тэндэнцыю (51). Логіка таксама дзіўная: спачатку са спасылкай на Б.Флору гаворыцца, што ў XIII—XV ст. у ВКЛ і Маскоўскай Русі замацавалася тэндэнцыя атаясамляць „ую Рускую зямлю“ толькі са сваёй дзяржавай (48), потым прыводзяцца цытаты з крыніц таго ж перыяду, якія абвясняюць гэта (бо сведчаць, што „рускія“ землі бачыліся і па—за ВКЛ) (50—51), затым цытатай з „Пахвалы Вітаўта“ аўтар хоча давесці, што „замацаванне“ той самай тэндэнцыі „ўжо пачынае выразна прасочвацца“, і следам жа абвясчае, што на другую палову XV ст. яна ўжо „канчаткова замацавалася“, у доказ чаго прыводзіць таксама адзіны прыклад (52).

Перш чым паказаць памылковасць катэгарызацыі гэтага сцвярджэння, яшчэ раз звярну ўвагу на тэрміналагічна—паняццёвую нявытрыманасць тэксту: відаць, аднаму Марзалюку вядома, на якой падставе ён у большасці прыкладаў назву „Русь“ і вытворныя ад яе адносіць да катэгорыі этнонімаў, — нават там, дзе гэта відавочны канфесіён, як у прыпісаных Гедыміну словах наконт хрышчэння, або ў азначэнні „попы Руские“ (48, 54). Адна з прычын такой „мяшанкі“ ў тым, што застаўся нявызначаным феномен этнічнасці, і аўтар выдае за яе ўсё, што

жадае. Таму для яго звычайнае супастаўленне „масквічоў“ з татарамі ў летапісе „дазваляе гаварыць аб этнічным напаўненні“ тэрміна „масквічы“, а Гедымінавічы, пахрышчаныя ў праваслаўе, на яго думку, ужо „прызнаюць сваю рускую этнічнасць“ (52).

Два ключавыя тэзісы, сфармуляваныя тут з уласцівай аўтару безальтэрнатыўнасцю, не вытрымліваюць крытыкі: сцвярдзэнне, што ў ВКЛ да пачатку XVI ст. (чаму „да пачатку“? у пачатку стагодзя ў ВКЛ нічога асаблівага не адбывалася) „не знойдем“ неправаслаўных русінаў (47), і што з другой паловы XV ст. насельніцтва Маскоўскай дзяржавы „пачынае паслядоўна называцца *масквічамі*“ (52). Адносна першага нагадаю, што другі віленскі прывілей Ягайлы (1387) заахвочваў прымаць хрысціянства заходняга абраду не толькі Літву, але і Русь, забараняючы толькі шлюбы паміж вернікамі рымскай і грэцкай рэлігіі. Пераходзіць у каталіцтва ў 1392 г. заклікаў русінаў Вітаўт. Практыка прыняцця русінамі лацінскага абраду засведчана крыніцамі канца XIV—XV ст. (дакументамі ордэнскага паходжання, Длугашам²¹ і інш.), іх існаванне пацвердзіла і спроба Ягайлы з Вітаўтам прыраўняць праваслаўны хрост да каталіцкага²², ды і сам пераклад лацінскай літургічнай літаратуры для мясцовых каталікоў (прыкладам, у сярэдзіне XV ст. на старабеларускую была перакладзена каталіцкая імша²³). Зразумела, пра іх колькасць мы не ў стане сказаць нічога пэўнага, але не думаю, каб факт іх наяўнасці можна было ігнараваць. Як сведчаць крыніцы, на адной Полаччыне былі навярнуты „многія тысячы схізматыкаў“²⁴. Невыпадкова і Пасэвін у сваёй „Масковіі“ адзначаў, што ў Вільні і Полацку ёсць дастаткова русінаў–каталікоў, здольных перакладаць каталіцкія літургічныя тэксты. Цяпер пра тэрмін „масквічы“ як саманазву жыхароў Маскоўскай дзяржавы. Спаслаўшыся на артыкул Г.Харашкевіч, І.Марзалюк піша, што ва ўяўленнях беларуска–ўкраінскага насельніцтва „вся Русь“ уваходзіла толькі ў іх дзяржаву (53), але ў згаданай працы Г.Харашкевіч даводзіцца практычна адваротнае — што з канца XV ст. тэрмін „Русь“ стаў саманазвай і Маскоўскай дзяржавы, ды што непрызнанне літоўскім князем тытула „великий князь всея Руси“ спрычынілася да пачатку вайны ў 1500 г.²⁵ Сапраўды, калі не падбіраць крыніцы толькі пад сваю канструкцыю, то няцяжка заўважыць, што тэрмін „Русь“ у тых часы ўжываўся як саманазва і ў Маскоўскай дзяржаве, і на праваслаўных землях Рэчы Паспалітай. Але, хоць эліта Ёўкраіны і Беларусі імкнулася манапалізаваць права на яго выкарыстанне, яна добра ўсведамляла рэлігійна–культурную роднасць з вялікарусамі. Здаецца, і ў самога Марзалюка няма веры ў прапанаваную ім канцэпцыю, бо далей ён цытуе твор праваслаўнага палеміста (1603), у якім пад Руссю разумеецца і „Маскоўская зямля“ (79).

Не даследуючы пытання пра афіцыйную мову ВКЛ, Марзалюк палічыў магчымым змясціць адказ на яго ў заключэнні да параграфа. Паколькі праблема азначэння гэтай мовы даволі складаная, і ў апошнія дзесяцігоддзе яна ўсё жывей дыскутуецца, то чакалася, што ён улічыць гэта і добра аргументуе сваю пазіцыю. Аднак каб заявіць, што мова ВКЛ была адназначна старабеларуская і што пытанне гэтае „даўно можна лічыць вырашаным“ (55), аўтару хапіла спасылкі на Я.Карскага і Х.Станга — погляды сучаснай лінгвістыкі яго нават не зацікавілі.

Урэшце, яшчэ адзін сюрпрыз: паставіўшы на першае месца тэзіс пра назву „Русь“ як агульны эндаэтнонім для „старабеларускага этнасу“ ў XIV—XV ст., Марзалюк ніжэй вырашыў падкрэсліць, што этнічная і гістарычная свядомасць Русі „беларускай“ і „ўкраінскай“ была тады адной (55). Важнае прызнанне. Але калі свядомасць адна (а яна прызнаецца галоўнай прыкметай этнасу), саманазва адна, то на якой падставе наш аўтар выдзяляў асобна „(стара)беларускі народ“? Ці можна было атаясамляць „рускасць“ з беларускай этнічнасцю? А пытанне пра мову лічыць „даўно вырашаным“? Здаецца, уся канструкцыя Марзалюка развальваецца. Гэта, аднак, не засмучае аўтара, і ён пераходзіць да выкладання наступнага этапу развіцця „Русі“ — фазы „кшталтавання нацыі“ ў Беларусі XVI—XVII ст. („Набліжэнне да нацыі“, с. 56—101).

Параграф пачынаецца палемікай вакол зместу тэрміна „Літва“. Каб эфектней аспрэчваць, аўтар ва ўласцівай яму манеры катэгарызуе погляды апанентаў: яны 1) „праводзяць думку аб страце тэрміна *Літва* ў другой палове XVI ст. свайго этнічна балцкага напаўнення“, 2) сцвярджаюць пра „скарыстанне тэрміна *ліцвін* у якасці субэтноніма насельніцтвам Заходняй Беларусі“ ды пра існаванне „ліцвінскага субэтносу“, чым „ставяць пад пытанне сам факт існавання саманазвы на ўзроўні старабеларускага этнасу“ (56). Але ці гэта карэктная перадача пазіцыі апанентаў? За падставу першай узяты сказ з маёй кнігі пра тое, што тэрмін „Літва“ ў крыніцах „з другой паловы XVI ст. найчасцей ужо не меў ніякага этнічнага зместу“²⁶. Паколькі гэта сінтэза гісторыі Беларусі, то ў ёй гаварылася, зразумела, пра крыніцы, датычныя беларускай часткі ВКЛ, а не этнічна літоўскай. З цытаванага сказа не вынікае сцвярдзэнне пра страту ранейшага этнічнага зместу гэтым тэрмінам як такім. Мелася на ўвазе пашырэнне практыкі яго выкарыстання ў якасці палітоніма або топаэтноніма (у выніку этнанімізацыі тапоніма) на этнічна нелітоўскіх землях, што добра прасочваецца на крыніцах паслялюблінскага

перыяду. Сцвярджэнне аб выкарыстанні тэрміна „ліцвіны“ жыхарамі Заходняй Беларусі, як і аб практыцы ўжывання назвы „Літва“ для гэтых абшараў, абгрунтаванае В.Насевічам і М.Спірыдонавым²⁷, таксама лагічна не адмаўляе ні этнічнага зместу самога тэрміна „Літва“ як такога, ні існавання саманазвы для тагачасных продкаў беларусаў. Вось толькі „адзінай“ саманазвы, на якой настойвае Марзалюк, відаць, сапраўды не існавала. Калектыўная ідэнтычнасць тады і не магла быць адзінай, бо людскія супольнасці звычайна валодаюць рознаўзроўневай сістэмай самаатааасамлення. У адным этнасе магло існаваць некалькі формаў самаідэнтыфікацыі, кожнай з якіх адпавядаў асобны кампанент адной і той жа этнічнай свядомасці. І цяпер індус з Фіджыйскіх выспаў, у залежнасці ад сітуацыі, можа называць сябе фіджыйцам, індусам і тамілам²⁸. У нашай гісторыі хрэстаматычнай ілюстрацыяй гэтай з’явы стаў Скарына, які дома называў сябе „русінам“, а ў Кракаве запісаўся „ліцвінам“. У ВКЛ, думаю, можна было адначасова быць і „ліцвінам“, і „русінам“ — гэта не выклікала канфліктнасці ў тагачаснай свядомасці, і толькі ў індустрыяльным грамадстве адначасова прыналежнасць да некалькіх нацый стала немагчымай²⁹.

Спробы даказаць, што „паўсюль, ад Вільні, Трок, Беластока і да Смаленска старабеларускае насельніцтва было пераканана ў сваёй *рускай* этнічнасці“ (57) і называла сябе „русінамі“, а тэрмін „ліцвіны“ азначаў толькі літоўцаў, не маюць пад сабой галоўнага — перакананых аргументаў. Прыведзеныя аўтарам некалькі прыкладаў адрознення „рускай“ мовы ад „літоўскай“, як і „литовское стороны“ ад „русское“ (калі яны ўрэшце трапныя), тычацца заходніх раёнаў — Коўны, Вільні, Трокаў, Горадні, г.зн. зоны сутыкнення ўласна Літвы і Русі (57—59). Навуцы гэты факт добра вядомы: у зоне сутыкнення розных этнасаў этнічная свядомасць узростала, праяўлялася вастрэй, і чым далей ад месцаў падобнага супрацьстаяння, тым слабейшай яна была³⁰. Ігнараванне падобнай залежнасці асуджае на памылкі, а Марзалюк акурат і трактуе ўсю тэрыторыю Беларусі агульна. У гэтай сувязі няшмат вартыя яго сцвярджэнні тыпу „тэрмін ліцвін у дачыненні да носьбітаў старабеларускай этнічнасці заўсёды скарыстоўваўся толькі ў якасці палітоніма“ (61). Магчыма, і вядомы выраз „наш ліцвін“ з запісак Еўлашоўскага не варта так адназначна запісваць у палітонімы, бо ён прынамсі тыпалагічна такі ж, як „наша Русь“ (а падобныя азначэнні ў кнізе заўжды фігуруюць як эндаэтнонімы).

Аўтар лічыць „носьбітамі старабеларускай этнічнасці“ толькі тых, каму сам жа прыпісвае „рускасць“, тоесную (у яго разуменні) праваслаўю. Але тут зноў паняцці з неведомым зместам. Пачну з таго, што „этнічнасць“ — тэрмін навуковы, і фіксуецца яна звычайна староннімі назіральнікамі, а не ўсведамляецца „носьбітамі“. Марзалюк жа лічыць, што ўжо летапісцы разумелі „змену веры“ як „змену этнічнасці“ (62), і калі Ягайла „быў перакананы ў сваёй этнічнай літоўскасці“ (63), то шляхціч Еўлашоўскі „ўсведамляў сваю рускую этнічнасць“ (61). Але чым была для людзей таго часу „рускасць“? У летапісах гэта катэгорыя хутчэй канфесійная, і прыклад з князем Гінгвілам толькі пацвярджае гэта: „окристался в руску веру“, і „будучи [...] русином, был велми набожен“³¹. Хрышчэнне лічылася пераходам у „рускасць“ як рэлігію. Пераварэнне ж этнічнага ліцвіна ў такога ж русіна праз адзін акт хрышчэння — нонсэнс. Пытанне этнічнага і моўнага непадабенства (у адрозненне ад рэлігіі) у тую эпоху нікога не хвалявала, так што аўтар займаецца недаравальнай мадэрнізацыяй, прыпісваючы тагачасным людзям цяперашняе разуменне падобных праблем ды ўкладваючы ў іх вусны паняцці тыпу „этнічнасць“, „нацыя“ ў сучасным іх значэнні³².

Пасля такога тлумачэння зместу тэрмінаў „ліцвіны“ і „русіны“ Марзалюк пераходзіць да вызначэння „параметраў самаідэнтыфікацыі рускай эліты і паспальства“ (68—100). Змены ў этнаканфесійнай самаідэнтыфікацыі эліты ў Беларусі адбываліся „ў XVI — пачатку XVII ст.“, — піша аўтар, калі з’явілася „канцэпцыя аб існаванні некалькіх *рускіх* народаў“ (68), і калі галоўным фактарам самаідэнтыфікацыі становіцца не рэлігія, а мова і этнічнае паходжанне. Прычыны такіх зменаў ён бачыць у „поспехах каталіцызму і рэфармацыі“, у „азнаямленні беларускай інтэлектуальнай эліты са здабыткамі рэнесанснай антрапацэнтрычнай культуры“, якой была характэрна „цікавасць да этнічнасці“ (69) і г.д. Усё збольшага, фармальна быццам і так, ды надта ж шматзначна, недакладна, а галоўнае — галаслоўна.

„Тое, што Францыск Скарына быў рыма-каталіком, сёння ўспрымаецца як бясспрэчны факт усімі сур’ёзнымі даследчыкамі“ (69). У такім разе я гатовы аднесці сябе да „несур’ёзных“, бо факт лацінскага хросту Францішка Скарыны нічым не засведчаны, ім самім канфесійная прыналежнасць таксама не выяўлена, у гэтай сітуацыі даследчыкі могуць толькі выказаць больш ці менш аргументаваныя здагадкі, але не катэгарызаваць гатовы адказ. Паводле Марзалюка, Скарына „ў сваіх уяўленнях аб этнічнасці“ быў першым, хто дэклараваў „не этнічную мадэль самаідэнтыфікацыі“, а „менавіта нацыянальную канцэпцыю быцця народа“, бо найважнейшымі „этнічнымі маркерамі“ для яго былі „моўнае, культурна-гістарычнае адзінства,

паходжанне, агульная тэрыторыя“ (70—71). Па-першае, дзе ж тут „нацыянальная канцэпцыя“? Акурат не ў нацыянальнай супольнасці, а ў прымітыўных грамадствах сувязь па крыві была мацнейшай за іншыя. Па-другое, ці дастаткова Скарынавых слоў пра „рускі язык“ ды „братыю мою русь“, каб рабіць з яго стваральніка нейкай канцэпцыі? Тэрмін „язык“ у яго часта выкарыстоўваецца ў царкоўнаславянскай двузначнасці, а „руские словы“ значаць кірылічны алфавіт³³. Наогул, як паказаў А.Наумаў, рызыкаўна рабіць са Скарыны носьбіта новых рэнесансавых ідэалаў: гэты вялікі русін бараніў найперш універсалізм Бібліі³⁴. Што да ўспрымання мовы як этнічнага маркера, то падобную яе ролю цяжка пацвердзіць на даступных крыніцах. У XVI—XVII ст. панавала хутчэй абыякавасць да мовы, і шляхты мала цікавіла, на якой мове гавораць яе сяляне. Найважнейшай была камунікацыйная функцыя мовы. Невыпадкава большасць праваслаўных палемістаў пісала свае творы па-польску. Хоць, ясная рэч, па меры паланізацыі знаходзіліся постаці, якія востра ставілі праблему захавання „прыроднага языка“. Таму, як таго і можна было чакаць, пасля Скарыны наш аўтар перайшоў да Васіля Цяпінскага, потым прывёў у прыклад прадмову да нясвіжскага „Катэхізіса“ (1562), а за ёю — выказванне Льва Сапегі пра „власну“ мову з прадмовы да III Статута. Усё гэта хрэстаматычныя прыклады, якія не даюць да разумення праблемы нічога новага, пагатоў не маюць дачынення да стэрэатыпаў. Хоць, зрэшты, цытаваныя словы Сапегі акурат ярэчаць погляду Марзалюка на мову як на першую прыкмету этнасу („мы“ ў Сапегі — гэта не толькі і не столькі праваслаўныя русіны).

У канцы XVI ст., цвердзіць аўтар, умацавалася „канцэпцыя *рускай нацыі, рускага народа* як аднароднага цэлага, якое складаецца са шляхты, духавенства і паспальства“ (77). Само па сабе сінанімічнае выкарыстанне тэрмінаў „нацыя“ і „народ“ памылковае. У той час слова „народ“ не азначала этнічнай супольнасці ў сучасным сэнсе, а разумелася як стан, карпарацыя, аб’яднаная правамі і абавязкамі, словам, — „народ шляхецкі“. Мяшчанства з яго выключалася, не гаворачы пра сялян. Падобна і ў Польшчы пісьменнікі плебейскага лагера „польскім народам“ лічылі адно рыцарскі стан³⁵. Так што, прыпісваючы азначэнне „руская нацыянальнасць“ актам XVI—XVII ст. (87) і выкарыстоўваючы слова „нацыя“ для таго перыяду, аўтар толькі заблытвае сэнс тых працэсаў³⁶. „Нацыю“ ад „народа“ належыць адрозніваць і ў цяперашнім словаўжыванні (прыкладам, паводле І.Лыска-Рудніцкага, які прапанаваў першую лічць супольнасцю палітычнай, другі — этнічнай). Але звернемся да яго аргументацыі. Цытата з ліста віленскага магістрата (1595), прыведзеная ў доказ канцэпцыі „рускай нацыі як аднароднага цэлага“, зусім не пацвярджае гэтага: словы „весь зацный народ христианский“ не сведчаць, што пад народам разумеліся ўсе сацыяльныя слаі грамадства. „Зацны“ азначала перадусім „высакародны“. І амаль усе прыклады, прыведзеныя ў доказ таго, што праваслаўная вера атаясамлялася з рускай (беларускай) этнічнасцю, нічога падобнага не пацвярджаюць: у іх гаворыцца пра „русь“ як канфесіён, „русь“ як апазіцыю „рымскай“ ці „ляшскай“ веры. Калі Іпаці Пацей называе „рускім“ набажэнства, то чаму яго „народ Рускі“ не можа мець такога ж канфесійнага зместу? Калі ў фундацыйным дакуменце Стэтквічаў гаворыцца пра „людзей народу нашага рускага, а не іншай веры і набажэнства“, то ясна, што пад рускасцю ў іх разумеецца вера, хоць Марзалюк і тут знаходзіць „думку аб праваслаўнасці як важнейшым элеменце *рускай* самаідэнтнасці“ (82). У цытаце з падобнага запісу Скумін-Тышкевіча згадваюцца „князи и паны народу старовечного руского Короны Польской и Великого Князства Литовского“, а Марзалюк і ў такіх словах бачыць праяву „нацыянальнай кансалідацыі беларусаў, усведамленне таго факта, што і шляхта, і духавенства, і паспальства складаюць адзінае этнакультурнае цэлае“ (83). Фантазія ў аўтара, як відаць, жывая, толькі б яна логіку не падмяняла. А з лагічнасцю сапраўды няпроста: увесь час гаворачы пра „рускую“ мову як старабеларускую і, адпаведна, „рускі народ“ як старабеларускі, Марзалюк раптам зноў (як на с.55) прызнае, што толькі Люблінская унія стварыла перадумовы „дыферэнцыяцыі на *Русь* украінскую і беларускую“, але працэсы гэтыя былі працяглыя, таму, маўляў, русіны Сматрыцкі і Пацей „трактавалі насельніцтва Украіны і Беларусі як адно цэлае“ (89). Слушна, толькі навошта было столькі пісаць пра асобную „старабеларускую этнічнасць“? І як пасля гэтага ўспрымаць заключэнне да параграфу: „Такім чынам, XVI — першая палова XVII ст. стала перыядам, калі беларускі этнас максімальна наблізіўся да вяршыні свайго этнаўтварэння, — пачаўся працэс кшталтавання нацыі“ (101). Тое, што нацыя ў XVI ст. — гэта нонсэнс, я ўжо адзначаў. Пасаж уражае яшчэ і „тонкай“ храналагічнай вызначанасцю: „набліжэнне“ доўжылася паўтара стагоддзя! З іншага боку, прызнаўшы, што русіны Беларусі і Украіны ўтваралі „адно цэлае“, Марзалюк не меў права ігнараваць спецыяльныя працы па нацыянальнай свядомасці ўкраінскага казацтва і шляхты (найперш — публікацыі Ф.Сысына і Т.Хінчэўскай-Генэль).

Незразумела, для чаго ў кнізе пра стэрэатыпы спатрэбіўся разгорнуты экскурс у гісторыю назвы „Белая Русь“. Прычым высновы аўтар выклаў у першых жа сказах: „аналіз пісьмовых

крыніц дазваляе з упэўненасцю сцвярджаць, што ў пісьмовых крыніцах [...], створаных у мясцовай, беларускай і ўкраінскай традыцыі, пачынаючы з 1619 г., пад „Белаю Руссю“ заўсёды разумецца толькі рэгіён Беларускага Падзвіння і Падняпроўя“ (90). Тут зноў нямае спрашчэнняў. Вядома, што „беларусцамі“ часта называлі ўкраінскіх казакоў не толькі ў Маскве³⁷. І мова дакументаў Хмяльніцкага ды яго старшыні часта называлася „беларускай“, і рэлігія казакоў магла вызначацца як „беларуская“ (прычым, жыхаром Полацка³⁸). Заява пра тое, што ў помніках палемічнай літаратуры „Белая Русь“ разумелася як „тэрытарыяльны рэгіён, тоесны гістарычнай Літве“ (91), проста недарэчная. Добра вядомыя прыклады фіксацыі „беларусцаў“ у дакументах Разраднага прыказа мы наўрад ці можам упэўнена лічыць самаідэнтыфікацыяй беларусаў, як гэта робіць аўтар (93, 97). Цалкам магчыма, што гэта тэрмін маскоўскіх прыказных пісараў (невыпадкова ў крыніцах, створаных у ВКЛ, ён не фіксуецца). А ў спрэчцы з „меркаваннем аб выразным этнічным напаўненні“ тэрміна „Белая Русь“ (98) аўтар, падобна, зноў абвяргае ім жа створаны тэзіс, бо, здаецца, у гістарыяграфіі ніхто яго і не „напаўняе“.

Многія складаныя праблемы, надзвычай важныя для разумення тых пераменаў у настроях і пазіцыях русінаў канца XVI — першай паловы XVII ст., пра якія ўзяўся пісаць Марзалюк, ён кранае толькі мімаходзь, або проста дэкларуе свае погляды, не рулячыся нават пра іх элементарнае абгрунтаванне. Прыкладам, ён перакананы, што царкоўная унія паскорыла пераход „русінскай шляхты на лацінскі абрад“ (104), але не падае ніводнага аргумента, ніводнага даследавання, якое б пацвярджала гэта! Цалкам магчыма, што і паскарала, толькі ў гістарычнай навуцы прынята не проста выказаць палажэнні, а яшчэ і даказаць іх, асабліва калі яны пярэчаць выказаным раней. А раней гісторыкамі даводзілася, у прыватнасці, што ў адносінах да сялян і мяшчан унія мела акурат адваротны ўплыў: яна стрымлівала іх лацінізацыю³⁹, затое спрыяла „рутэнізацыі“ польскіх сялян, адсоўваючы на захад мяжу польскага этнаграфічнага абшару⁴⁰.

Не пашанцавала ў кнізе Марзалюка Мялецію Сматрыцкаму. Хто–хто, а Сматрыцкі не заставаўся без належнай увагі славістаў, і ў мінулыя дзесяцігоддзі яму быў прысвечаны шэраг спецыяльных даследаванняў, выйшла і ягоная спадчына⁴¹. Марзалюк жа робіць выгляд, што ідзе па цаліку, ды не згадвае ніводнай працы пра Сматрыцкага (80, 83, 84). Выглядае, быццам да нашага магільёўскага адкрывальніка ніхто нічога і не пісаў! Неакуратны ён і ў інтэрпрэтацыі тэкстаў гэтага інтэлектуала. „Для Сматрыцкага ёсць фактам, што спрадвечнай, роднай рэлігіяй русінаў з’яўляецца праваслаўе“, — піша наш аўтар, і нідзе не падае, што стаўленне М.Сматрыцкага да праваслаўя не было нязменным (а той, як вядома, у 1628 г. адкрыта прыняў унію). Цытуе з „Верыфікацыі нявіннасці“: „Мы Русь Усходняга паслушэнства і вызнання з’яўляемся людзьмі веры Рэлігіі Грэцкай Каталіцкай...“, і дадае, што паводле Сматрыцкага „свая рэлігія для русіна — праваслаўе“ (83). Але ж у таго ясна гаворыцца і пра веру грэцка–каталіцкую, а не толькі праваслаўную! Далей, цвердзячы, што каталікоў–русінаў не было, Марзалюк імкнецца дэзавуяваць факт частай згадкі „Русі закону рымскага“ Сматрыцкім і кажа, што для палеміста яна — „з’ява пазнейшая“ (84). Вось жа, звяртаючыся да уніятаў, Сматрыцкі піша: „Калі вы не ёсць ні Руссю рымскага, ні грэцкага закону, то да права, дадзенага ні той, ні гэтай Русі не належыце“⁴². Так што для яго Русь „рымскага закону“ намнога ранейшая за Русь грэцка–каталіцкую.

Падобна, як са Сматрыцкім, абышоўся аўтар і з Сімяонам Полацкім. Творчасці гэтай славаўтай постаці прысвечана мноства даследаванняў як у савецкім ды постсавецкім літаратуразнаўстве, так і ў заходнім. Марзалюк жа, узяўшыся пісаць пра гэтага творцу, зноў даўмеўся нават не згадаць ніводнай іх пазіцыі. Ці не для таго, каб у вачах недасведчаных выглядаць першаадкрывальнікам і аўтарам новага слова пра творчасць Полацкага (гэта ім нават падкрэсліваецца: маўляў, прыпіскі „дазваляюць, як нам здаецца, даволі дакладна выказацца...“, і інш.).

У цэлым і ў гэтым параграфі замест стэрэатыпаў і пытанняў ідэнтычнасці атрымаўся блытаная агляд моўнай сітуацыі ў ВКЛ, крыху гісторыі міжканфесійных дачыненняў ды замацавання назвы „Белая Русь“ на ўсходзе сучаснай Беларусі. Спрабаваў аўтар разважаць і пра „нацыю“, аднак некампетэнтна і галаслоўна. Да абяцанай „самаідэнтыфікацыі паспольства“ справа наогул не даходзіла. Каб гаварыць пра „масавы ўзровень свядомасці“, недастаткова спаслацца ў сваіх фантазіях на два дакументы (87). Масавая свядомасць адкрываецца на глыбіні латэнтных уяўленняў, імплікаваных у фальклоры, рытуалах, звычаях і г.д., а таксама ў помніках пісьменнасці, прызначаных для самых шырокіх колаў насельніцтва.

Параграф „Хрысціяне і нехрысці“ (107—133), лагічна не звязаны з папярэднім тэкстам, безумоўна больш прыдатны для выяўлення і аналізу стэрэатыпных уяўленняў. Аднак і ён напісаны пераважна на падставе апублікаванай літаратуры, а не па крыніцах, хоць аўтар і

завярае, што на пытанне „з якога часу прадстаўнік іншай хрысціянскай канфесіі пачынае трактавацца як нехрысць“ адказ „шукаў у крыніцах“ (107). Разгляд праблемы занадта агульны, а па сутнасці зведзены да апісання вядомых сюжэтаў рэлігійнай гісторыі. Аўтар падрабязна спыняецца на канцэпцыях царкоўнай уніі і перыпетэях яе ўвядзення, а потым на канфліктах паміж праваслаўнымі ды уніятамі і каталікамі ў ВКЛ (113—133). Праўда, гаворачы пра талеранцыю ў XVI ст. і нарастанне нецярпімасці ў XVII ст., Марзалюк зноў абыходзіцца без падставовых даследаванняў пра талеранцыю, у прыватнасці, без класічных прац Я.Газбіра і М.Космана (вось і атрымліваецца, што рэлігійныя канфлікты ў Вільні, у пераказ якіх аўтар уключае даўжэзныя цытаты, забываючы пра іх крытычны аналіз (124—127), на справе даўно даследаваны спецыялістамі). Бясконцае пераказванне палемічных твораў праваслаўнай літаратуры з цытаваннем вялізных фрагментаў (па паўстаронкі!) выклікае разгубленасць чытача, бо незразумела, што яны павінны даказваць. Аўтар кнігі схваўся за словамі летапісцаў і праваслаўных палемістаў, хоць менавіта з крытычнага разбору іх тэкстаў і пачынаецца даследаванне. Урэшце, сам падбор крыніцаў не адпавядае той задачы, якую ён паставіў перад сабой: праблемы этнічнай ідэнтычнасці вырашаюцца звычайна на аснове аналізу міфаў, сімвалаў і мадэляў камунікацыі, а пра іх і не вылося. Нават творы палемічнай літаратуры не выпадае лічыць рэпрэзентацыйнай і адэкватнай крыніцай даследавання свядомасці, не кажучы пра сюжэты палітычнай гісторыі, да якіх пастаянна звяртаецца Марзалюк.

Спынюся на некаторых прыкладах. Так, спаслаўшыся на вядомае ў гістарыяграфіі меркаванне пра тое, што першапачаткова і пасля падзелу адзінай царквы адносіны паміж праваслаўнымі і каталікамі не былі варожымі, ён сцвярджае: усё змянілася ў XIII ст. у сувязі з нямецкай экспансіяй у Прыбалтыцы, і вежай гэтых зменаў стала „вострае супрацьстаянне Рыгі і Полацка ў пачатку XIII ст.“ (109). Калі б аўтар бліжэй пазнаёміўся з хронікай Генрыхы, да якой апелюе, то заўважыў бы, што стаўленне храніста да русінаў было яшчэ дастаткова амбівалентным, і палачане неаднакроць трактаваліся ім як хрысціяне⁴³. Гэтаксама не пераконвае і спасылка на ордэнскія хронікі, у якіх „праваслаўныя русіны — не хрысціяне“: з іншых крыніц вядома, што ў тыя часы Нямецкі ордэн мяняў стаўленне да праваслаўных Вялікага Княства, неаднаразова выступаючы пратэктарам русінаў і адстойваючы іх інтарэсы. Што да ўспрымання „ляхаў“, то тут выразна негатыўных стэрэатыпаў мы не знойдзем да часоў Длугаша. А ў ВКЛ трактаванне праваслаўных як патэнцыйна нелаяльных у сапраўднасці пачалося не ў 1660-х г. (129), а яшчэ ў трактатах П.Скаргі.

Як нешта асаблівае для ўяўленняў праваслаўных Кіеўскай мітраполіі аўтар падае ўспрыманне імі грыгарыянскага календара і ўвядзенне царкоўнай уніі 1596 г. як знак прышэсця антыхрыста і набліжэння канца свету (114, 116). Справядліва было б сказаць, што ў XVI ст. па ўсёй Еўропе разышлася пратэстанцкая літаратура, у якой рымскі папа звязваўся з вобразам антыхрыста і сатаны. Сапраўды, былі такія творы і ў ВКЛ, напісаныя царкоўнымі ерархамі і пісьменнікамі. Праўда, С.Зізаній з І.Вышэнскім выступалі з ідэямі д’ябальскага Захаду значна раней за З.Капыценскага. Але хадзіла і літаратура процілеглага зместу: прыкладам, у адказ на кнігу Зізанія епіскапа Іпаці Пацей выдаў „Унію...“ (1595), у якой аргументавана апраўдваў папу і адводзіў ад яго вобраз антыхрыста. Што да атаясамлення лічбы 666 з антыхрыстам і сувязі такога знака з рымскім папам, то гэта была традыцыя, якая сягала ў прадаўнія часы.

Пачынаючы тэму „Вобраз *жыда* ў беларускай традыцыі“ (133—149), магілёўскі калега ў прывычнай манеры адразу ставіць воз перад канём — сходу заяўляе, што „традыцыйная талеранцыя беларусаў і ледзь не поўная адсутнасць праяў антысемітызму“ — гэта няпраўда, створаная „на даволі адвольнай выбарцы крыніц“ (133). Аўтар такога папроку ў адрас беларускіх гісторыкаў мусіць на падставе рэпрэзентацыйнага корпусу крыніц паказаць адваротнае. Наколькі ж паслядоўным аказаўся Марзалюк на гэты раз?

Як доказ пашыранасці ўяўленняў пра яўрэяў як пра „д’ябальскую сілу і ерась“ у Беларусі прыводзяцца спасылкі на: 1) твор Кірылы Тураўскага, 2) словы Скарыны, які пісаў пра „неверных жидов“, 3) факт пераследу яўрэяў у ВКЛ прадстаўнікамі ўлады ў 1539 г., 4) антыяўрэйскі трактат, створаны праваслаўнымі ў 1580 г. у Супрасльскім манастыры, 5) словы з палемічнай кнігі Іпація Пацея, які назваў „соборышцем дьявольским“ канфесійных апанентаў — турак, татараў і яўрэяў, 6) сатырычны „Дышкурс жидовина з скоморохом“ ды 7) прыклад негатыўнага вобраза яўрэя ў фальклору (135—137). Нічога сабе „рэпрэзентацыйнасць“! Калі б яшчэ хоць які факт, то хапіла б акурат па адным на стагоддзе. Аднак усё пералічанае зусім не пацвярджае зыходнай тэзы Марзалюка пра пашыранасць антысемітызму сярод беларусаў у тыя часы. Зрэшты, да ўяўленняў самога „насельніцтва“ Беларусі, да якога любіць апелываць аўтар, мае адносіны толькі апошні прыклад, але гэта асобны факт, вырваны з фальклорнай спадчыны, які нават у якасці ілюстрацыі выкарыстоўваць праблематычна. Астатняе ж тычыцца пераважна хрысціянска-царкоўнай візіі яўрэіства. І калі ўжо ствараць з яго вобраз „д’ябальскай сілы“ на

падставе выказвання Пацея, то трэба заставацца паслядоўным ды запісваць туды яшчэ татарай з туркамі! Як бачым, пры такім падыходзе можна „падвярстаць“ аргументы (па адным факціку ў патрэбнай інтэрпрэтацыі!) і пад самую неверагодную ідэю.

Таму і сцвярдзэнне пра пашыранасць стэрэатыпу яўрэяў як забойцаў хрысціян падаецца падазроным. Вера ў рытуальныя забойствы сапраўды мела месца, але ці была яна „агульнараспаўсюджанай“, як хоча Марзалюк? Чатырох–пяці прыкладаў абвінавачвання яўрэяў у рытуальным забойстве (139—140) яўна недастаткова, каб гэта пацвердзіць. З іншага боку, не лішнім было б дадаць, што тэя суды над яўрэямі — на рахунку Контррэфармацыі. Гаворачы, што ў вачах людзей Беларусі „галоўным сэнсам жыцця“ яўрэяў быў „здзек з хрысціянства“, а дзейнасць яўрэяў скіроўвалася „на разбурэнне хрысціянскага дабрабыту“ (141), Марзалюк хоча, каб яму верылі на слова, бо не дае канкрэтных прыкладаў менавіта такога бачання іудзеяў. Яго факты судовых цяжкаў гараджан з яўрэямі ў Горадні, Наваградку, Вільні, Полацку, Магілёве і Пінску (142—144)⁴⁴ сведчаць толькі пра эканамічнае суперніцтва мяшчан з іудзеямі, пра спробы магістратаў стрымаць рост яўрэйскай абшчыны. Не мяняюць сітуацыі і згаданыя антыяўрэйскія выступы ў Вільні ды Берасці ў канцы XVI — першай палове XVII ст., паколькі чыніліся яны каталікамі ды езуітамі (а тэя, згодна з канцэпцыяй кнігі, нават не лічацца „людзьмі даўняй Беларусі“).

Робячы высновы, Марзалюк, быццам натхнёны антыяўрэйскімі пасажамаі свайго земляка храніста Графіма Сурты, настойвае на наяўнасці „антысеміцкіх стэрэатыпаў“ менавіта „ў масавай свядомасці насельніцтва Беларусі“ (146) і цвердзіць, што толькі мэтанакіраваная палітыка дзяржавы не давала „гвалтоўным акцыям“ у Беларусі набыць „сістэмны масавы характар“, што толькі дзяржава выхавала ў беларусаў „традыцыі цярпімасці да іудзеяў“ (149). Карціна проста фантазмагарычная! Супакойвае толькі тое, што пад ёй — ніякага грунту. Так агулам, без элементарнай дыферэнцыяцыі, усяму насельніцтву Беларусі аўтар прыпісаў „ідэнтычны набор негатыўных стэрэатыпных вобразаў *жыда*, які бытаваў ва ўсім хрысціянскім свеце“, і пры гэтым заклікаў улічваць „спецыфіку беларускага антысемітызму“ (149). У чым тэя спецыфіка, калі стэрэатыпы „ідэнтычныя“? І што азначае тут „увесь хрысціянскі свет“? Узяўшыся асвятляць ўзаемадачыненні яўрэяў і хрысціян, магілёўскі гісторык праігнараваў найбагацейшую літаратуру па іудаістыцы⁴⁵, якая і ўпісала б Беларусь у еўрапейскі кантэкст.

Прачытаўшы напісанае Марзалюком пра „жыдоў“, можна хіба што за жарт прыняць ягоны папрок апанентам у „даволі адвольнай выбарцы крыніц“. Адвольней за яго бадай ніхто не адбіраў! Пра якую рэпрэзентатыўнасць крыніц, пра якую аб’ектыўнасць можна гаварыць, калі аўтар проста „выцягвае“ асобныя факты і прыводзіць толькі тэя прыклады, якія ілюструюць канструкцыю, выкладзеную ім папярэдне. Цяжка даць веры, што Марзалюк не ведае пра шматлікія прыклады нармальнага супольнага жыцця яўрэяў і хрысціян, пра супрацоўніцтва паміж імі, пра многія выпадкі чыннага ўдзелу яўрэяў у абароне беларускіх гарадоў⁴⁶ і шмат падобнага. Калі б у Беларусі панавала тэя „нянавісць хрысціян да яўрэяў“, якую ёй прыпісвае Марзалюк, то яны не канцэнтраваліся б тут у такой колькасці, і гэтыя землі не атрымалі б вядомасці як „рай для жыдоў“. Зразумела, без канфліктаў паміж хрысціянамі і яўрэямі не абыходзілася, як і па ўсёй Рэчы Паспалітай, але важна ведаць іх маштабы і прыроду. Думаю, сітуацыю ў Беларусі можна параўноўваць з Чырвонай Руссю, дзе, як паказаў С.Гансяроўскі, эканамічнае суперніцтва хрысціян з яўрэямі абвастралася ў каралеўскіх гарадах, у прыватных жа на стаўленне магістрату да яўрэяў уплывала праяўрэйская пазіцыя магната–ўладальніка, зацікаўленага ў даходзе і крэдытах, таму да брутальных антыяўрэйскіх выступаў там не даходзіла⁴⁷. У Беларусі ж прыватных гарадоў была амаль палова.

Другі раздзел „Гістарычная свядомасць і дзяржаўны патрыятызм. *Свая і чужая дзяржава*“ (151—199) таксама пачынаецца палемічнай завязкай: „пэўных“ гісторыкаў, якія пішуць пра „поўную незалежнасць Полацкага княства“, Марзалюк вінаваціць у стварэнні гістарычных міфаў, сам жа, трымаючыся процілеглага погляду, праз вызначэнне „ментальных устаноў сучаснікаў, іх асабістыя ўяўленні і ўчынкі“ абяцае даць адказ на пытанне, ці лічылі полацкія князі „Кіеў чужым для сябе, а сваё княства цалкам самастойным?“ (151—152). Але ў беларускай гістарыяграфіі, прынамсі навуковай, мне не даводзілася сустракаць падобнай пастаноўкі пытання — ніхто не пісаў, што Полацк быў „цалкам самастойным“, а полацкая дынастыя Рурывавічаў успрымала Кіеў як „чужы“! Магчыма, гэта зноў самаствораны міф, зручны для эфектнага абвяржэння. І Марзалюк толькі скаланае паветра, калі паўтарае раз за разам: кіеўскія князі не лічылі, „што полацкая дынастыя абсалютна незалежная ад Кіева“ (154, 160), полацкія князі „не лічылі ўсіх астатніх Рурывавічаў абсалютна чужымі для сябе“ (158).

Што да выяўлення абяцаных „ментальных устаноў“, то іх зноў няма: аўтар заняўся пераказам фактаў пераважна палітычнай гісторыі, датычных узаемаадносін полацкіх і кіеўскіх князёў (158—163), а таксама шляхоў утварэння ВКЛ (169—170). Але калі гэзіс пра

„абсалютную“ незалежнасць Полацка ніхто і так не мог успрымаць сур’ёзна, то з доказаў яго „відавочнай палітычнай залежнасці“ (для чаго патрабаваліся новыя аргументы) не вельмі гладка. Часам яна бачыцца аўтару то ў факце знаходжання ў Полацкай Сафіі літургічнага „ерусаліма“, які, што праўда, як ён сам прызнае, мусіў быць „знакам [...] дзяржаўнай самастойнасці“ (158), то ва ўдзеле палачан у супольным ваенным паходзе з іншымі князямі Кіеўскай Русі (160). Нават у паведамленні Генрыха аб тым, што ў 1216 г. полацкі князь Уладзімір „склікаў вялікае войска з русінаў і літоўцаў“, Марзалюк убачыў сваё — факт „захавання васальнай залежнасці Літвы ад Полацка“ (169) (?).

Крыніцазнаўчы ўзровень працы можа характарызаваць фрагмент з „Летапісцам рускіх цароў“. Папракнуўшы „сучасных беларускіх гісторыкаў“ за тое, што тымі „амаль не звяртаецца ўвага“ на гэты летапіс, Марзалюк абвясціў яго помнікам „беларускай праваслаўнай гістарыяграфіі“ і „важнейшай крыніцай для асэнсавання гістарычнай самаідэнтыфікацыі насельніцтва беларускіх зямель у XIV ст.“ (172) (Праўда, раней ён адносіў гэты летапіс да 1430–х г., а потым датаваў апошняй чвэрцю XIV — пачаткам XV ст. — гл. с. 110, 172.) Што ж за знаходка ў Марзалюка, на якую не звярнулі ўвагі айчыннымя даследчыкі летапісаў? Пасля многіх даследаванняў „Летапісец рускіх цароў“ прынята лічыць кароткім летапісам XV ст., які быў напісаны на аснове „Временника великих царств“ — хранаграфічнай кампіляцыі XIV ст., Кіеўскага летапісу ды летапіса Пераяслаўскага, што ўзыходзіць да ўладзімірскага зводу XIII ст.⁴⁸ Дык што ж звязвае яго з Беларуссю? „Беларускі кніжнік“ перарабіў у ім пасланне Феадосія Пячэрскага „О вере латинской“ — цвердзіць Марзалюк (110) і са спасылкай на Я.Шчапава далей удакладняе, што найбольш старажытная частка помніка „створана ў ВКЛ“ праваслаўным аўтарам (172). Сапраўды, Шчапаў калісь выказваў такое меркаванне, але, першае, ён пісаў пра ВКЛ, а не пра Беларусь, а па-другое, гэта было сказана ў даследаванні княскіх статутаў, спецыяльна ж „Летапісцам рускіх цароў“ ён не займаўся. Калі б Марзалюк больш уважліва спісваў са Шчапава, то заўважыў бы, што крыху далей той цытуе А.Арлова, які пасля спецыяльнага аналізу абедзвюх частак летапісу вызначыў месцам стварэння першай Галіцка–Валынскую Русь⁴⁹. Зразумела, існуюць і іншыя меркаванні наконт паходжання помніка. Прыкладам, акадэмік Дз.Ліхачоў не без сур’ёзных аргументаў даказваў, што „Летапісец рускіх цароў“ быў перапрацаваны паўднёва–рускім летапісцам, але не на галіцка–валынскіх землях, а ў Пераяславе Суздальскім⁵⁰. Марзалюк піша, што ў Пашута звязваў паходжанне „Летапісца...“ з Наваградкам (172), аднак і гэта непаразуменне, народжанае няўважлівым і некрытычным спісваннем са Шчапава. Бо Пашута на названых старонках зусім не кажа пра тое, што яму прыпісвае Марзалюк, а толькі вяртаецца да гіпотэзы пра магчымае напісанне ў Наваградку т.зв. „Літоўскага летапісу“⁵¹. Кур’ёз атрымаўся і з датаваннем „Летапісца...“. Калі ўжо трымацца версіі паўднёва-заходняга паходжання помніка, то трэба і перыяд прымаць той, які прапанавалі яго даследчыкі — XIII ст. Бо ў Шчапава канец XIV — пачатак XV ст. — гэта час не стварэння „Летапісца...“, а з’яўлення ў ім Архіўнага ізводу статута князя ўладзіміра (у пазнейшай публікацыі княскіх статутаў гэты самы ізвод датаваны дакладней і аднесены да 1460—70-х г.⁵²).

Дык на якіх падставах Марзалюк аднёс „Летапісец рускіх цароў“ да „беларускай праваслаўнай гістарыяграфіі“ (і што гэта, урэшце, такое на XIV—XV ст.?), у чым убачыў руку „беларускага кніжніка“? Пытанне рытарычнае.

Змаўчаўшы, што акурат разгледжаная ім „Бяседа“ мітрапаліта Спірыдона Савы не ўтрымлівае аніякіх антылацінскіх інвектыў, хоць і тэма, і месца стварэння гэтага павучання давалі падставы для падобных выпاداў, Марзалюк узяўся на прыкладзе антылацінскага фрагменту з малапрыкметнага і чужога летапісу даказаць актуальнасць антылацінскіх твораў для Беларусі. Ён палічыў, што для вызначэння самаідэнтыфікацыі жыхароў сярэднявечнай Беларусі больш пасуе „Слова“ Феадосія, ігумена Кіева–Пячэрскага манастыра XI ст. Хоць гісторыкам вядома, што яго погляды характарызавала крайняя нецярпімасць да каталікоў, таму яны не выклікалі на Русі ніякага ўплыву: „князі па-ранейшаму бралі шлюб з іншаверцамі, падтрымлівалі з імі саюзы, а цёмная народная маса [...] ніколі не даходзіла да такой адчужанасці, каб цурацца ўсялякай жыццёвай сувязі з асобамі іншага веравызнання“⁵³.

„Адлюстраванне гістарычнай свядомасці русінаў“ у XVI—XVII ст. (150—199) напісана таксама пераважна на падставе апублікаваных даследаванняў. Спробаў выявіць саму свядомасць у аўтара няшмат, у асноўным жа ён пераказвае версіі ўтварэння ВКЛ ды сюжэты палітычнай гісторыі, ілюструючы асобнымі прыкладамі стаўленне жыхароў ВКЛ да сваёй улады і да Маскоўскай дзяржавы ў часе войнаў. У польскай гістарыяграфіі было даўно паказана, што для разумення як нацыянальнай, так і гістарычнай свядомасці перадусім важна вызначыць змест такіх паняццяў, як „народ“, „айчына“, „дзяржава“⁵⁴, але Марзалюк да іх нават не набліжаўся. Ён перадаў сэнс легенды пра рымскае паходжанне літоўцаў, ідэі Міхалона Ліцвіна і Аўгустына Ратундуса, погляды Мацея Стрыйкоўскага, — тое, што не мае непасрэднага дачынення да

свядомасці русінаў, затое не выкарыстаў падставовыя для параграфу помнікі — запіскі Фёдара Еўлашоўскага і асабліва дзённік Апанаса Філіповіча (нават не згаданы ў кнізе!), які добра перадае культурны клімат эпохі. „Хроніка Быхаўца“, якую аўтар багата цытуе паводле зусім не акадэмічнага выдання, адлюстроўвае свядомасць не аднаго аўтара, а ў цэлым — хутчэй ліцвіна, патрыёта дзяржавы (незалежна ад веравызнання), а не праваслаўнага русіна (русін мог пісаць толькі яе заключную частку). Каштоўную інфармацыю пра гістарычныя ўяўленні „паспольства“ маглі б даць тастаменты мяшчан, але з іх чамусьці выбрана толькі самае павярхоўнае — выказванні пра ваенныя нягоды ды звязаныя з імі матэрыяльныя страты (196—197), а не дадзеныя пра ўнутраны свет і матывы дзеянняў. Выходзіць, рэальна да гістарычнай свядомасці русінаў аўтар дабраўся толькі на прыкладзе твораў І.Яўлевіча ды Т.Сурты (192—193). Наўрад ці дастаткова для абагульненняў.

Як квінтэсэнцыя гістарычнай свядомасці падаецца, што шляхта і мяшчане Беларусі выяўлялі дзяржаўны патрыятызм і што яе праваслаўныя жыхары ўспрымалі ВКЛ як „сваю“ дзяржаву (188, 198, 287). Але гэта было паказана задоўга да Марзалюка, і няціпла запісваць чужыя вынікі ў лік сваіх адкрыццяў. Палітычная арыентацыя русінаў ВКЛ была прадметам грунтоўных даследаванняў Г.Ябланоўскага⁵⁵, О.Бакуса⁵⁶ і М.Крома⁵⁷, з якіх Марзалюк перасылаетца на манаграфію толькі першага (ды і то з „другіх рук“), а праца Крома проста ўключана ў агульны спіс літаратуры. Між іншага, апошні крытыкаваў Ябланоўскага і Бакуса за недыферэнцыяваны падыход да праваслаўнага насельніцтва ВКЛ (бо нават прадстаўнікі княскіх вярхоў мелі розны сацыяльна-палітычны статус, які мог уплываць на іх пазіцыю). У святле яго крытыкі падыходы Марзалюка было б цяжка назваць навуковымі.

Заклучная „глава“ кнігі („Малюнак свету ў масавай свядомасці“, 200—282) уяўляе з сябе „мяшанку“ адвольна выбраных тэмаў і ўспрымаецца як прыдатак да дзвюх першых. У ёй асобныя параграфы аўтар прысвяціў чарадзею (200—216), канцэпцыі ўлады вялікага князя, пытанням рыцарскага ды магдэбургскага права і нават станаваму падзелу грамадства (216—235), стаўленню да жабрацтва і купецтва (216—246), месцу крэдыту і ліхварства ў гарадскім жыцці (247—255), а таксама пытанням шлюбу, сямейных адносін і сэксу (256—282).

Паколькі храналогія тут вызначана толькі ў параграфу пра ліхварства і крэдыт (XVI—XVII ст.), трэба разумець, што іншыя пытанні разглядаюцца ў тых храналагічных рамках, якія вызначаны для ўсёй кнігі, г.зн. X—XVII ст. Так яно і выглядае — аўтар вольна пераходзіць ад эпохі да эпохі, шукаючы прыкладаў, сягае нават у XVIII ст. і вышэй. Зразумела, што пры такім падыходзе наўрад ці можна хоць бы адэкватна апісаць з’явы, якія аўтар узяўся даследаваць, а не тое што прасачыць іх змены. Таму атрымалася хутчэй не даследаванне, а вольныя „эцюды на тэму“, не абцяжараныя патрэбай абгрунтавання. Да ўсяго, узяўшыся вызначаць стэрэатыпы, аўтар зноў выкарыстоўвае неадпаведныя крыніцы — пераважна нарматыўныя выданні (Статуты, „Кормчыя“, казані, і да т.п.), якія не адлюстроўваюць г.зв. „масавых уяўленняў“. Вось некалькі ўзораў яго рэканструкцыі „малюнка свету“.

Назваючы ўсё XVI ст. часам „апагею маральнага заняпаду“ праваслаўнай царквы ў Беларусі і Украіне, калі „палавая разбэшчанасць, п’янства“ былі „нормай паводзін“ духавенства (239), аўтар прыводзіць у прыклад толькі скаргу шляхты на полацкага архіепіскапа, датычную пераважна маёмасных махінацый, ды факт заняпаду магільёўскага манастыра. Выявіўшы практыку крэдытавання, пазык і ліхварства ў некалькіх гарадах Беларусі, ён піша пра складанне „новай працоўнай этыкі“ ў „беларускіх гарадах ужо XVI — пачатку XVII ст.“ (241) і нават „рынкавую псіхалогію, псіхалогію людзей Новага часу“, характэрную „для беларускага месціча ды шляхціча XVI—XVII ст.“ (255)! Незвычайная здольнасць рэканструкцыі! У „рабрыстай пацерцы“, знойдзенай у мужчынскім пахаванні, І.Марзалюк убачыў сведчанне „моцнага любоўнага пачуцця аднаго суджанага да другога“ (262), а ў пахаваннях маці з дзіцём — „бацькоўскую любоў да дзяцей ужо ў раннім сярэднявеччы“ (270). Вось аўтар сцвярджае, што ў XVI ст. „на поўны голас аб сабе ў гарадах заявіла прастытуцыя“ (277, 288). Але без сур’ёзнага фактаграфічнага абгрунтавання, без кантэксту, без параўнання з ранейшым і пазнейшым часам такія „адкрыцці“ мала чаго вартыя. У Еўропе на прыватнай аснове прастытуцыя развівалася з найдаўнейшых часоў, хоць, вядома, асабліва спрыяльныя ўмовы ёй стварала урбанізацыя. Царква не валодала такімі магчымасцямі, каб забараніць яе, а можа не моцна і хацела⁵⁸. Як было ў Беларусі насамрэч? Марзалюк не паказаў гэтага, бо зрабіў сваю выснову на падставе ўсяго некалькіх актавых дакументаў і Статута ВКЛ! І не задумаўся, якія крыніцы маглі фіксаваць развіццё прастытуцыі раней? Падобным чынам, толькі на падставе нормы Статута характарызуецца становішча банкетра ў Беларусі як непаўнавартай істоты (277). Ці не занадта спрошчана і катэгарычна? У арыстакратычных сем’ях Еўропы пазашлюбныя дзеці лічыліся нармальнай з’явай, іх выхоўвалі як сваіх законных. Няўжо ў ВКЛ было зусім інакш? Вядома ж, што Яну, пазашлюбнаму сыну Жыгімонта I, нішто не перашкодзіла стаць віленскім

біскупам. Яшчэ адзін прыклад таго, наколькі далёкія „стэрэатыпы“ Марзалюка ад гістарычнай рэальнасці. „Прэлюбадзеяў“, — піша ён, „чакала смерць“, і спасылаецца на Статут ВКЛ. Але Статут — гэта не гісторыя. З гісторыі ж вядома, што, як паказаў Я. Серадыка, выкрыты раман Станіслава Тымінскага ды Соф’і Радзівілаўны — жонкі Крыштафа Дарагастайскага, — не перашкодзіў яму служыць у гусарскай харугве С. Жулкоўскага, а ёй — застацца жонкай вялікага маршалка. Між тым Марзалюк як шырокапрофільны спецыяліст піша нават пра сіфіліс — а гэта ўжо гісторыя медыцыны! Знайшоўшы па адным прыкладзе на стагоддзе, ён паведамляе пра вялікія маштабы палавых захворванняў у ВКЛ у XVI і XVII ст. (279). Вельмі пераканаўча!

***

Зразумела, я спыніўся далёка не на ўсіх хібах кнігі І.Марзалюка (на яе поўны разбор спатрэбіўся б яшчэ не адзін аркуш тэксту!), аднак і пададзенага, думаю, больш чым дастаткова для заключэння. Яе асноўныя недахопы можна сцісла вызначыць як: 1) неадпаведнасць назвы і зместу, 2) паняційна–тэрміналагічная нявытрыманасць, 3) няўдалая канструкцыя, 4) неадпаведная і памылковая інтэрпрэтацыя выкарыстаных матэрыялаў, 5) нявыкарыстанасць матэрыялаў, непасрэдна звязаных з тэмай працы, 6) прымяненне не прынятых у навуцы метадаў, 7) парушэнне прафесійнай этыкі гісторыка.

Сапраўды, больш за ўсё працу характарызуе суцэльная неадпаведнасць: назвы і зместу, пастаўленых задачаў і вынікаў, дэкларацый і рэальных падыходаў, etc. Дэклараваўшы стаўленне да гісторыі як да „надзвычай дакладнай навукі“ (6), аўтар не вызначыўся нават з тэрміналогіяй і падаў узорныя прыклады бяздоказнасці, галаслоўнасці, пісання пра ўсё і ні пра што. У кнізе, прысвечанай стэрэатыпам, Марзалюк разгледзеў самыя розныя аспекты палітычнага і грамадска–культурнага жыцця Беларусі, і менш за ўсё — стэрэатыпы. А тыя рэдкія трапныя назіранні, што ў кнізе можна знайсці, небагата даюць, паколькі ў даследаванні калектыўных уяўленняў важна супастаўленне аўта– і гетэрастэрэатыпаў (бо, у прыватнасці, вобраз уласнай групы з’яўляецца адваротным адбіткам уяўлення пра іншыя, чужыя этнасы⁵⁹), а гэтага ж наогул не рабілася, як і не звярталася ўвага на ірацыянальнасць зместу стэрэатыпаў. Без ведання спецыяльнай літаратуры і знаёмства з асноўнымі тэарэтычнымі мадэлямі этна– і нацыягенэзу І.Марзалюк, здаецца, апынуўся ў палоне сабранага эмпірычнага матэрыялу. Прапанаваная ім блытаная версія самаідэнтыфікацыі насельніцтва даўняй Беларусі, паводле якой носьбіты „старабеларускай этнічнасці“ ідэнтыфікуюцца з „рускасцю“ як праваслаўным веравызнаннем (своеасаблівы канфесійны варыянт прымардыялізму!), глыбока супярэчлівая і ў тэарэтычным, і ў фактаграфічным плане. На жаль, выяўленыя выпадкі маніпуляцыі фактамі даюць падставы сумнявацца ў дабраякаснасці працы наогул. Што да мовы, то цяжка прыгадаць іншую кнігу, якая б уразіла такой неахайнасцю, такім нешляхетным абыходжаннем з беларускім словам.

Калісь за падобныя хібы (павярхоўнасць, бяздоказнасць, галаслоўныя абагульненні і дэкларацыі, не пацверджаныя адпаведным аналізам крыніц) справядліва крытыкавалася першая кніга І.Марзалюка⁶⁰. Як бачым, аўтар не змяніў звычак. Шкада, што ён не захачеў павучыцца з крытыкі.

Калі прыпомніць, што прыпісанне сучасных уласцівасцяў сацыяльным феноменам далёкай гісторыі і перанясенне ў мінулае сучаснага зместу свядомасці ў гістарыяграфіі прынята называць міфатворчасцю, то давядзецца *volens–nolens* прызнаць: кніга І.Марзалюка належыць не столькі да навукі, колькі да гістарычнай міфатворчасці. І калі за такую працу ў нас могуць прысуджаць ступень доктара гістарычных навук, то застаецца толькі развесці рукамі і паўтарыць Цыцэронавы словы: *Charta non erubescit*.

*Марзалюк, Ігар А. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X—XVII ст.). Магілёў: МДУ імя А.Куляшова, 2003. 324 с. (Заўважым, што ў часопісе „Спадчына“ (№4, 2002) ўжо была надрукавана ананімная рэцэнзія на гэтую кнігу).

¹ Так у кнізе. Тут і далей цытую тэкст І.Марзалюка ў арыгінале.

² Гл.: Стереотипы в общественном сознании: социально-философские аспекты. Сост. Васильева Т.Н. Москва, 1988. С.14; Schaff A. Stereotypy a dzialanie ludzkie. Warszawa, 1981; Schmidt J. Funkcje i właściwości stereotypów etnicznych. Refleksje teoretyczne // AUW. Historia 79 (1991).

³ Гл.: Słownik etnologiczny. Terminy ogólne. Poznań, 1987; Исаев М. Словарь этнолингвистических понятий и терминов. Москва, 2002. С.175.

⁴ Згадваючы айчынную гістарыяграфію, І.Марзалюк спаслаўся адно на агляд літаратуры, зроблены В.Бандарчыкам у „Этнаграфіі беларусаў“ 1985 г., хоць найбольш вартыя публікацыі беларускіх даследчыкаў пачалі з’яўляцца пасля „перабудовы“.

⁵ Гэта прывычны ход магілёўскага аўтара: спасылаецца на „большасць сучасных еўрапейскіх даследчыкаў“ — і не прыводзіць ніводнага прозвішча, кажа пра „пераважную большасць даследчыкаў“ — і не падае ніводнай працы, апелюе да нейкай супольнасці аўтарытэтных (бо „еўрапейскіх“!) гісторыкаў, але паслядоўна трымае іх прозвішчы ў таямніцы, што, мякка кажучы, не надта адпавядае навуковай этыцы.

- ⁶ Zientara B. Świt narodów europejskich. Powstanie świadomości narodowej na obszarze Europy pokarolińskiej. Warszawa, 1985. S.18.
- ⁷ Zientara B. Korzenie nowoczesnego narodu // KH. R.90 (1983). №1. S.189.
- ⁸ Гл., напр.: Shils E. Naród, narodowość i nacjonalizm a społeczeństwo obywatelskie // SN. T.5 (1996). S.12 – 15; Радзік Р. Ад этнічнага згуртавання да нацыянальнай супольнасці // БГА. Т.5 (1998). Сш.2. С.316—320.
- ⁹ Gorun D. Stereotypy świadomości etnicznej. Powstanie i rozwój // SN. 2003. Z.23. S.174.
- ¹⁰ Крюков М. Этничность, безэтничность, этническая непрерывность // Расы и народы. Ежегодник. Вып.19. Москва, 1989. С.10.
- ¹¹ Бромлей Ю. Ещё раз о многообразии этничности // Расы и народы. Вып.19. С.27.
- ¹² Пра разуменне паняцця самымі французскімі „аналістамі“ гл.: Revel J. Mentalités // Dictionnaire des sciences historiques. Ed. A. Burguiere. Paris, 1986. P. 450—456.
- ¹³ Данилевский И. Древнерусская государственность и „народ Русь“: возможности и пути корректного описания // Ab Imperio. 2001. №3. С.162—163.
- ¹⁴ Толочко А. Воображенная народность // Ruthenica. Т.1. Київ, 2002. С.114—115.
- ¹⁵ Волкова Н. Этническая история: содержание понятия // СЭ. 1985. №5. С.20; Исаев М. Словарь этнолингвистических понятий и терминов. С.173.
- ¹⁶ Напрыклад, на с.30 аўтар піша, што „русифікацыя“ этнаканфесійнай ментальнасці „паскорыла працэсы моўнай інтэграцыі“, г.зн., у яго разуменні, ментальнасць змяняецца хутчэй, чым мова! Але ментальнасці змяняюцца толькі павольна і непрыкметна, і іх змены могуць даследавацца толькі ў вялікіх часавых маштабах.
- ¹⁷ „Агульнасцямі“ І.Марзалюк называе супольнасці.
- ¹⁸ Шерстова Л. Этноконфессиональная общность. К проблеме эволюции субэтносос // Расы и народы. Вып.21. Москва, 1991. С.29—45.
- ¹⁹ Тамсама. С.34, 42—43.
- ²⁰ Пучков П. О соотношении конфессиональной и этнической общностей // СЭ. 1973. №6. С.56.
- ²¹ Długosz J. Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 10—11. Warszawa, 1982. S.42—46.
- ²² Kłoczowski J. Jagiełło i Witold wobec prawosławnych: próba ich dowartościowania w 1417 r. // Baltikum. Toruń, 1992. S.175—179.
- ²³ Надсан А. Заходняя літаратура на Беларусі ў XV—XVII ст. // БШ. 1968. №1. С.3.
- ²⁴ Тураева-Церетели Е. Черты из церковной жизни Западной Руси XVI в. по запискам минорита о. Иоанна Комаровского. С.–Петербург, 1905. С. 264.
- ²⁵ Хорашкевич А.Л. Россия и Московия // ABS. Т.10 (1976). S.48, 53.
- ²⁶ Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. Мінск, 2001. С.179.
- ²⁷ Насевіч В., Спірыдонаў М. „Русь“ у складзе Вялікага Княства Літоўскага XVI ст. // З глыбі вякоў. Наш край. Мінск, 1996. С.14.
- ²⁸ Schmidt J. Op. cit. S.8.
- ²⁹ Пра гэтую розніцу гл.: Szücs J. „Nationalität“ und „Nationalbewusstsein“ im Mittelalter // Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. T.18 (1972). Nr.3—4.
- ³⁰ Гл., напр.: Zientara B. Konflikty narodowościowe na pograniczu niemiecko-słowiańskim w XIII—XIV w. i ich zasięg społeczny // PH. T.59 (1968). S.207—208.
- ³¹ ПСРЛ. Т.35. Москва, 1975. С.130.
- ³² Паводле Марзалюка, у літоўскай пісьменнасці XVI—XVII ст. ужо былі паняцці „нацыя“, „радзіма“, „палітычнае“ ды „этнакультурнае“, і „літоўскі народ“ ужо ўкладваў „сэнс [...] у выраз наша нацыя“ (65)!
- ³³ Naumow A. Domus Divisa. Kraków, 2002. S.187.
- ³⁴ Ibidem. S.191—199.
- ³⁵ Augustyniak U. Koncepcje narodu i społeczeństwa w literaturze plebejskiej od końca XVI do końca XVII w. Warszawa, 1989. S.159.
- ³⁶ Невыпадкова Марзалюк і сам часта блытаецца ды азначэнне „нацыянальны“ часам выкарыстоўвае як эквівалент „этнічнага“: разглядаючы прыклад Скарыны і Цяпінскага, кажа пра „этнічныя маркеры“ (70—71), а потым у яго „частка праваслаўнай эліты“, „як і Скарына“, лічыць кроў найважнейшым крытэрыем ужо „нацыянальнай прыналежнасці“ (78); „нацыянальная“ прыналежнасць фігуруе і ў развагах пра М.Сматрыцкага (80).
- ³⁷ Гл., напр.: АЮЗР. Т.3. С.–Петербург, С.250 і інш.; Воссоединение Украины с Россией. Т.2. Москва, 1954. С.159—160.
- ³⁸ Флоря Б. Отражение религиозных конфликтов между противниками и приверженцами унии в „массовом сознании“ простого населения Украины и Белоруссии в первой половине XVII в. // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и Белоруссии в конце XVI — первой половине XVII в. Ч.2. Москва, 1999. С.165.
- ³⁹ Туронак Ю. Фармаванне сеткі рыма–каталіцкіх парафіяў у Беларусі (1387—1781) // БГА. Т.2 (1995). Сш.2. С.180.
- ⁴⁰ Halecki O. Das Nationalitätenproblem im Alten Polen. Krakau, 1916. S.67; Brückner A. Kultura. Piśmiennictwo. Folklor. Warszawa, 1974. S.200.

- ⁴¹ Яременко П. Мелетій Смотрицький. Київ, 1986; Короткий В. Творческий путь Мелетия Смотрицкого. Минск, 1987; Frick D. Meletij Smotryc'kyj. Cambridge, Mass., 1995; Collected Works of Meletij Smotryc'kyj. Vol.1—2. Cambridge, Mass., 1987.
- ⁴² Elenchus pism wszczypliwych // Collected Works of Meletij Smotryc'kyj. Vol.1. Cambridge, Mass., 1987. P.474.
- ⁴³ Гл.: Генрих Латвийский. Хроника Ливонии. Москва—Ленинград, 1938. С.102, 114, 115. Спецыяльна па гэтым пытанні: Сагановіч Г. Русіны ў вачах заходніх хрысціян XIII—XIV ст. // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. Полацк, 2003. С.230.
- ⁴⁴ Прыведзеныя вытрымкі з ідэалагічных трактатаў для даследавання стэрэатыпаў непрадатныя.
- ⁴⁵ З айчынай літаратуры ён выкарыстаў толькі састарэлыя выданні С.Бершадскага ды М.Любаўскага, датычныя адно ВКЛ, а з замежных прац — толькі кнігу Ю.Трахтэнберга.
- ⁴⁶ У прыватнасці, магілёўскія яўрэі, у Марзалюка „амаль цалкам знішчаныя казакамі“, у 1661 г. актыўна ўдзельнічалі ў антымаскоўскім паўстанні, за што ў 1678 г. атрымалі пацвярджэнне ранейшых прывілеяў (гл.: Volumina legum. T.5. S.314).
- ⁴⁷ Gąsiorowski S. Chrześcijańie i Żydzi w Żołkwi w XVII i XVIII w. Kraków, 2001. S.226—227.
- ⁴⁸ Шахматов А. Разыскания о русских летописях. С.—Петербург, 2003. С. 621—629; Творогов А. Летописец Переяславля Суздальского // Словарь книжников и книжности Древнерусской литературы. Вып.1. Москва, 1987. С.234—235.
- ⁴⁹ Щапов Я. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI—XIV вв. Москва, 1972. С.111; Орлов А. О Галицко-Волынском летописании // ТОДРЛ. Т.5 (1947). С.31—33.
- ⁵⁰ Лихачев Д. Галицкая литературная традиция в жизни А.Невского // ТОДРЛ. Т.5 (1947). С.55.
- ⁵¹ Пашуто В. Образование Литовского государства. Москва, 1959. С.38—42.
- ⁵² Древнерусские княжеские уставы. Подг. Я.Щапов. Москва, 1976. С.20—21.
- ⁵³ Попов А. Историко-литературный обзор полемических сочинений против латинян (XI—XV вв.). Москва, 1875. С.78.
- ⁵⁴ Гл.: Augustyniak U. Op. cit. S. 133—154.
- ⁵⁵ Jablonowski H. Westrussland zwischen Wilna und Moskau. Die politische Stellung und die politische Tendenzen der russischen Bevölkerung des Grossfürstentums Litauen im XV Jh. Leiden, 1953
- ⁵⁶ Backus O.P. Motives for West Russian Nobles in Deserting Lithuania for Moscow 1377—1514. Kansas, 1957.
- ⁵⁷ Кромм М.М. Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV—первой трети XVI в. Москва, 1995.
- ⁵⁸ „Ліквідуйце прастыгуюцьню — і свет запоўніць сядомія“, — напісаў сам Тамаш Аквінскі (Цыт. па: Тэннэхилл Р. Секс в истории. Москва, 1995. С.259).
- ⁵⁹ Schmidt J. Op. cit. S.7.
- ⁶⁰ Ганецкая І. Рэц. на: Марзалюк І. Магілёў у XII—XVIII ст. Мінск, 1998 // БГА. Т.5 (1998). Сш.1(8). С.258—265.

Неюбілейныя думкі з нагоды юбілейных выданняў мовазнаўчай спадчыны*

С я р г е й   З а п р у д е к і

У апошнія 15 гадоў гісторыя беларускага мовазнаўства зведала, бадай, даволі спрыяльныя часы. Дэмакратызацыя грамадскага і палітычнага жыцця другой паловы 80-х сярод іншага прынесла бурныя дыскусіі пра гісторыю і сучасны стан беларускай мовы, і на гэтай хвалі незвычайна ўзрасла цікавасць да людзей, якія ў 1920-я і пазнейшыя гады займаліся даследаваннем і кадыфікацыяй беларускай мовы, пакінулі след у гісторыі як заснавальнікі або рэфарматары беларускай граматыкі і правапісу. Як вынік гэтай цікавасці з пачатку 90-х гадоў у Беларусі стала друкавацца лінгвістычная спадчына 1920-х і працы з гісторыі мовазнаўства, у якіх асэнсоўвалася дзейнасць тых або іншых асоб, што зрабілі вялікі ўнёсак у вывучэнне беларускай мовы. Так, у 1991 г. выдавецтва „Народная асвета“ перадрукавала 5-е выданне „Беларускай граматыкі для школ“ Браніслава Тарашкевіча (12-тысячным накладам!), у 1994-м — „Лекцыі па гісторыі беларускай мовы“ Іосіфа Ваўка-Левановіча, у 1995-м — „Граматыку беларускае мовы. Фанетыку“ Язэпа Лёсіка. У 1994 г. выйшла з друку энцыклапедыя „Беларуская мова“, і выразнай яе асаблівасцю было імкненне падаць гісторыю беларускай лінгвістыкі шырэй, чым гэта магло б быць у выпадку, калі б энцыклапедыя выдавалася ў 1980-я г. Так, у гэтае выданне былі ўключаны артыкулы, прысвечаныя не толькі Б.Тарашкевічу, Сцяпану Некрашэвічу, І.Ваўку-Левановічу, Пятру Бузуку (аўтарам, лінгвістычны даробак якіх вывучаўся акадэмічнай і універсітэцкай наукай у папярэднія гады), але і Вацлаву Ластоўскаму, Я.Лёсіку, Валянціне Пашкевіч, Янку Пятроўскаму, Янку Станкевічу. 4 гады таму колішні

супрацоўнік газеты „Наша ніва“ і радыё „Рацыя“ Віктар Мухін саматужным спосабам і абмежаваным накладам выдаў зборнік „Змены беларускага правапісу ў Савецкай Беларусі“, а таксама брашуру С.Некрашэвіча „Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы“ і падрыхтаваную С.Некрашэвічам і П.Бузуком „Праграму для збірання асаблівасцей беларускіх гаворак і гаворак пераходных да суседніх моваў“. У 2001—2003 г. выкладчыкі кафедры сучаснай беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта У.Куліковіч, І.Савіцкая і Ю.Бушлякоў абаранілі кандыдацкія дысертацыі па лінгвістычнай спадчыне Уладзіміра Дубоўкі, Максіма Гарэцкага і Янкі Станкевіча, папярэдне надрукаваўшы пару дзесяткаў артыкулаў пра сваіх герояў. Нарэшце, у апошнія тры гады былі выдадзены мовазнаўчыя творы Станкевіча (выданне трохі спазнілася да 110-гадовага юбілею), Лёсіка (да 120-гадовага юбілею) і Некрашэвіча (таксама да 120-гадовага юбілею). Акрамя навуковага, з’яўленне гэтых публікацый мела вялікае маральнае значэнне, бо ўсе пералічаныя савецкія аўтары ў 1930-я г. зведалі рэпрэсіі, а аўтары-эмігранты (а таксама Лёсік і Ластоўскі) заслугоўвалі, каб быць далучанымі да агульнай плыні беларускай лінгвістыкі.

Нягледзячы на тое, што яшчэ ў 1972 г. у „Весніку БДУ“ быў апублікаваны артыкул І.Германовіча пра мовазнаўчую дзейнасць Некрашэвіча, найбольш вядомая фігура сярод трох нядаўніх юбіляраў — Лёсік, пра якога сталі пісаць толькі ў другой палове 1980-х. У 1920-я г. ён знаходзіўся сярод найбольш вядомых арганізатараў беларускай лінгвістычнай навукі. Пад час стварэння Інбелкульту ў 1922 г. Лёсік быў зацверджаны правадзейным членам поруч з Яўхімам Карскім, Янкам Купалам і Якубам Коласам, а ў 1928 г. — акадэмікам Беларускай Акадэміі навук. 3 лютага 1925 г. Лёсік знаходзіўся на чале правапісна-тэрміналагічнай камісіі Інбелкульту, з кастрычніка 1926 г. — кіраваў Галоўнай тэрміналагічнай камісіяй, а ў кастрычніку 1927 г. узначаліў Інстытут навуковай мовы. Са стварэннем у лістападзе 1929 г. Інстытута мовазнаўства Беларускай Акадэміі навук ён стаў намеснікам яго дырэктара, Некрашэвіча. У 1921 г. выйшла з друку першая з укладзеных Лёсікам граматыка (з пазнакай: „правапіс падлуг «Беларускай граматыкі для школ» Б.Тарашкевіча“), і з таго часу аж да 1929 г. правапісы і граматыкі Лёсіка друкаваліся штогод. Шырокай вядомасці Лёсіка ў канцы 80-х — 90-я г. спрыяла дыскусія вакол яго асобы¹, а таксама тая акалічнасць, што ён быў палітыкам (у 1917 г. напісаў брашуру „Аўтаномія Беларусі“, удзельнічаў у абвешчэнні БНР) і ствараў мастацкія творы. Характарыстыка Лёсіка як палітычнага дзеяча дадзена ў кнізе А.Мяснікова „Нацдэмы. Лёс і трагедыя Фабіяна Шантыра, Усевалада Ігнатоўскага і Язэпа Лёсіка“ (1993). У 1994 г. асоба Лёсіка была прадстаўлена ў 4-м томе біябібліяграфічнага слоўніка „Беларускія пісьменнікі“ (адпаведны артыкул напісалі літаратуразнаўца Ірына Багдановіч і інжынер Алесь Жынкін), тады ж пісьменніцкае выдавецтва „Мастацкая літаратура“ надрукавала ўкладзены А.Жынкіным том яго мастацкіх і публіцыстычных твораў. Лёсік (разам з Ластоўскім) быў рэабілітаваны толькі ў чэрвені 1988 г., пазней за іншых беларускіх мовазнаўцаў, — і гэтая акалічнасць таксама спрыяла асаблівай грамадскай увазе да ягонай асобы.

У гісторыю беларускага мовазнаўства Лёсік увайшоў найперш як апантаны рэфарматар правапісу беларускай мовы, дзякуючы ініцыятыве якога ў 1926 г. была склікана Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускага правапісу і азбукі². Яшчэ ў 1918 г., да з’яўлення граматыкі Тарашкевіча Лёсік выступіў з першым сваім праектам рэгулявання беларускага правапісу, і гэтая цікавасць да розных спосабаў перадачы беларускай мовы на пісьме не пакідала яго да канца 20-х г., часу, да якога ён актыўна працаваў у беларускім мовазнаўстве. Што ж у сярэдзіне 20-х г. хацеў змяніць у беларускай азбуцы і правапісе Лёсік, як матываваў патрэбу гэтых зменаў і якімі былі вынікі ягонай рэфарматарскай актыўнасці?

Укладзеная прадпрымальнікам Алесем Жынкіным кніга, у якую ўвайшлі амаль усе (але, на суперак укладальніку, не ўсе) рэфарматарскія правапісныя публікацыі Лёсіка, дае дастаткова поўны адказ прынамсі на два першыя з пастаўленых пытанняў. У зборнік уключаны артыкул 1925 г. „Неўстаноўленыя выпадкі нашага правапісу“, брашура 1926 г. „Спрашчэнне правапісу“, артыкул „Да рэформы беларускага правапісу“ 1926 г., даклад „Да рэформы беларускага правапісу“ на Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі (які ў значнай меры паўтарае названую брашуру), заключнае слова Лёсіка пасля абмеркавання даклада, а таксама даволі вялікі фрагмент стэнаграмы паседжання правапіснай камісіі Акадэмічнай канферэнцыі. (Укладальнік, аднак, абмінуў апублікаваны ў 1929 г. у часопісе „Асвета“ Лёсікаў „Праект рэформы і стабілізацыі беларускага правапісу“.)

У графіцы Лёсік выказваўся за замену літары э знакам е, замену ы на и, й на j, dz і dj на літары d і ж з гачкамі. У правапісе ён прапаноўваў у якасці зыходнага „тэарэтычнага“ падыходу цалкам рэалізаваць на пісьме фанетычны прынцып напісання, выказваўся за „поўнае“ яканне для ўласных слоў, нязменнаяе напісанне злучніка і і прыназоўніка у. Менавіта ад Лёсіка ў сярэдзіне 1920-х зыходзіла ініцыятыва не абазначаць на пісьме асіміляцыйную мяккасць

зычных (пісаць: *снег, злева* замест ранейшых *сьнег, злева*), асаблівасць, якая надзвычай востра дыскутавалася ў Беларусі на пераломе 1980 — 1990-х г. і для некаторых стала культавай.

Цікава, што першая рэфарматарская правапісная публікацыя Лёсіка, аўтара, які к 1925 г. выдаў ужо некалькі сваіх падручнікаў арфаграфіі, была даволі „нятрапная“: у артыкуле „Неўстаноўленыя выпадкі нашага правапісу“ Лёсік толькі часткова вызначыў балючыя праблемы тагачаснага правапісу, абмінуўшы пры гэтым самыя важныя або патрактаваўшы іх неналежаным чынам. Так, у названым артыкуле Лёсік нямала месца прысвяціў малаістотнай арфаграфічнай праблеме таго часу — размежаванню уніфікаванага ў Тарашкевіча напісання злучніка *i* і прыназоўніка *у*. У сваім артыкуле Лёсік зусім не закрануў праблемы напісання літар *e* або *я* ў другім і наступных складах перад націскам, а ў дачыненні да пашырэння акання на запазычаныя словы, з якога ўласна і пачалася гаворка пра рэфармаванне правапісу³, заняў выразна адмоўную пазіцыю.

Звяртае на сябе ўвагу супярэчлівасць галоўных выказаных на канферэнцыі Лёсікавых прапаноў: так, ініцыятыва ў нязменным („нескарочаным“) выглядзе пісаць злучнік *i* і прыназоўнік *у*, гэтаксама як намер скасаваць мяккі знак у словах тыпу *сьнег, злева* выразна ішлі насуперак генеральнай Лёсікавай тэндэнцыі да панавання фанетычнага прынцыпу правапісу. Яшчэ больш супярэчнасцяў можна было б знайсці, калі б параўнаць з агульнымі тэарэтычнымі падыходамі Лёсіка некаторыя іншыя яго прыватныя прапановы.

У 1925—1926 г. Лёсік часам крута змяняў свае пазіцыі. У той час, як у артыкуле „Неўстаноўленыя выпадкі нашага правапісу“, а таксама на паседжанні мовазнаўчай секцыі Інбелкульту 12 красавіка 1926 г. на адрозненне ад пераважнай большасці беларускіх лінгвістаў Лёсік катэгарычна і, вядома ж, „навукова“⁴ выказаўся супраць пашырэння акання на чужаземныя словы (г.зн. падтрымліваў складаную тарашкевічаўскую рэдакцыю адпаведнага правіла), у верасні 1926 г. у артыкуле „Спрашчэнне правапісу“ і ў лістападзе 1926 г. на Акадэмічнай канферэнцыі ён выступіў ужо гарачым прыхільнікам пашырэння акання, сцвярджаючы, што адпаведнае правіла (якое сам раней лічыў „дасканалым“, II, 187) аказалася „першым каменем, на які спатыкнуўся наш правапіс і выклікала той крызіс, які мы цяпер перажываем“ (II, 197)⁵.

Лёсік матываваў патрэбы прапанаваных ім заменаў пераважна неабходнасцю спрасціць беларускі правапіс і паставіць яго на належны навуковы грунт. Сярод матываў рэформы ён таксама называў эстэтычныя („мы надалі свайму пісьму няправільнага, грубага, а часам і брыдкага выгляду“, II, 102), адвольнасць і выпадковасць тарашкевічавай арфаграфіі („Тарашкевіч усё свядома пераблутаў і стаў запісваць адны і тыя ж граматычныя формы розным правапісам“, II, 253), недастатковую блізкасць правапісу да жывой беларускай мовы і (найрадыей) недастаткова самабытны характар беларускай графікі. Вельмі частай падставай для рэфармавання фігуравала таксама аналогія з сітуацыяй рэформы расійскай мовы ў 1917—1918 г. Лёсік лічыў неабходным рэфармаваць беларускую графіку і правапіс як мага хутчэй, пакуль у карыстальнікаў беларускай мовы не склалася прывычка да ўжыванай графікі і арфаграфіі. Пры гэтым трэба „ужыць некаторую рэвалюцыйнасць“ (II, 196, 211). Змены ў мове ён лічыў вельмі патрэбнымі і, у прыватнасці, сцвярджаў, што „рэформа азбукі — гэта такая справа, аб якой трэба гаварыць не пераставаючы“ (II, 7, 100). А.Жынкін не без падстаў змясціў гэтак выказанне Лёсіка 1926 г. у якасці аднаго з эпіграфіаў да яго кнігі, верагодна, мяркуючы, што яно ўяўляе сабой крэда навукоўца.

Матэрыялы зборніка паказваюць, што многія вылучаныя Лёсікам на Акадэмічнай канферэнцыі прапановы ў працэсе абмеркавання былі адхілены. За прапановы ў рэфармаванні алфавіту Лёсіка крытыкавалі С.Некрашэвіч, З.Жылуновіч і У.Чаржынскі. Супраць рэалізацыі поўнага якання на пісьме выказаліся ў спрэчках М.Байкоў, У.Чаржынскі, І.Воўк–Левановіч, С.Некрашэвіч, Я.Бялькевіч, П.Бузук, В.Мачульскі. Галасаванне на паседжанні правапіснай камісіі паказала, што прапанову Лёсіка аб поўным яканні (якая, паводле С.Некрашэвіча, была асноўным пунктам праекта рэформы братаў Лёсікаў — III, 14) падтрымалі толькі 7 чалавек, тады як 15 выказаліся супраць яе (II, 254). З другога боку, альтэрнатыўная прапанова Некрашэвіча была падтрымана на паседжанні камісіі 15 галасамі, у той час як супраць было пададзена толькі 4 галасы (II, 254). Больш паспяховымі аказаліся спробы Лёсіка рэфармаваць правапіс прыназоўніка *у* і злучніка *i*. У той час як ўдзельнікі паседжання правапіснай камісіі ў дачыненні да правапісу *у* прынялі альтэрнатыўныя Лёсікавай прапановы А.Багдановіча („правапіс нескладовага *у* пакінуць у рэдакцыі Тарашкевіча“ і „выкінуць выключэнні, якія зрабіў Лёсік у сваім правапісе“), у частцы, датычнай правапісу злучніка *i*, была падтрымана прапанова заўсёды пісаць яго нязменна (II, 265)⁶.

Яшчэ менш натхняльная карціна адкрылася б чытачу, які захацеў бы больш шырока даведацца пра тое, як былі ўспрыняты на Акадэмічнай канферэнцыі прапановы Я.Лёсіка. Ён

пабачыў бы, што, напрыклад, за прапановы скасаваць у беларускім алфавіце літары *э* і *ы* Лёсіка крытыкавалі не толькі С.Некрашэвіч, З.Жылуновіч і У.Чаржынскі, але і акадэмік Ляпуноў і настаўнік Янка Бялькевіч, а за намер не карыстацца літарай *ы* — таксама яшчэ Ластоўскі і Бузук. Грунтоўна раскрытыкаваў прапанаваны Лёсікам на Акадэмічнай канферэнцыі правапісны праект С.Некрашэвіч (ІІ, 11—22), у гэтай крытыцы яго падтрымалі І.Воўк-Левановіч, П.Растаргуеў, П.Бузук, Я.Бялькевіч, А.Багдановіч і інш. Увогуле, можна сцвердзіць, што для нядаўняга старшыні правапісна-тэрміналагічнай камісіі Акадэмічнай канферэнцыі стала нялёгкім выпрабаваннем: большасць яго графічна-правапісных прапаноў востра раскрытыкавалі, і іх ініцыятар зазнаў амаль поўнае фіяска. Калі пасля Акадэмічнай канферэнцыі была створана новая правапісная камісія, якая мела прадоўжыць спробы ўдасканаліць правапіс, то на чале яе стаў С.Некрашэвіч, які, паводле ўласнага прызнання, правапісам не займаўся (ІІ, 21); зусім відавочна, што ў святле нядаўніх спробаў Лёсіка навізаць усім бачаны ім спосаб рэфармавання беларускай арфаграфіі ўскладаць гэтую місію на яго было нельга⁷.

Чаму ініцыятар правапіснага рэфармавання на Акадэмічнай канферэнцыі фактычна праваліўся? Ці прапановы Лёсіка ў галіне рэформы беларускага алфавіту і правапісу былі такімі недарэчнымі? Ці, магчыма, удзельнікі канферэнцыі былі не ў стане іх адэкватна ацаніць? Ці, можа, проста ў 1926 г. беларускі правапіс і графіка дастаткова добра функцыянавалі і таму не мелі патрэбы ў якой-небудзь — асабліва радыкальнай — рэформе?

Мы ўжо гаварылі вышэй аб нястройнасці Лёсікавых правапісных прапаноў: будучы ўнутрана супярэчлівымі, яны, бадай, і не маглі здабыць сабе шмат прыхільнікаў. Сярод выказванняў Лёсіка было нямаля перабольшаных, бяздоказных, адвольных — кшталту таго, што беларуская графіка непрыгожая або што літары *э* і *ы* не могуць перадаць належным чынам адпаведных гукаў беларускай мовы. Прапановы Лёсіка звычайна выкладаліся ў катэгарычнай, „адназначнай“ форме, што таксама не спрыяла іх прыняццю з боку не толькі прывычных да аналітычнага падыходу навуковых супрацоўнікаў Інбелкульта, але і з боку іншых удзельнікаў канферэнцыі, якія імкнуліся да асэнсавання, непрамалінейнага бачання розных правапісных калізій. Прыняццю Лёсікавых прапаноў перашкаджала і тое, што асобныя з іх былі выказаны толькі ў самым агульным выглядзе. А.Багдановіч і С.Некрашэвіч заўважалі, што браты Лёсікі падмацоўвалі свае прапановы рэфармаваць правапіс не навуковымі вывадамі, а „індывидуальна-суб’ектыўнымі назіраннямі... або, больш правільна, перакананнямі“ (ІІ, 13). Апошняя акалічнасць ставіла крыж на магчымасці для Лёсіка пераканаць у сваёй рацыі ўдзельнікаў канферэнцыі. Яны не маглі згадзіцца з тым, што беларускі правапіс трэба рэфармаваць пераважна таму, што так таго хоча прыхільнік „рэвалюцыйнасці“ ў правапісе Лёсік.

У такіх справах, як асэнсаванне лёсу тых або іншых правапісных праектаў, ініцыяваных канкрэтнымі асобамі, міжволі не абысціся без уліку чалавечых якасцяў гэтых асобаў. Што да Лёсіка, то Якуб Колас вызначыў характар свайго дзядзькі як „прамалінейны“⁸, і гэтая прамалінейнасць добра відаць з правапісна-рэфарматарскіх публікацый Збору твораў Лёсіка. Быўшы адначасова настаўнікам і навукоўцам, падобна, ён лічыў сябе выключным знаўцам у справе правапіснага рэфармавання беларускай мовы, своеасаблівым месіяй і святая верыў у неабходнасць хуткіх (і неадмэнна згодных з ягонымі поглядамі) зменаў. Зазнаўшы паразу на канферэнцыі, Лёсік, здаецца, толькі ў нязначнай меры змяніў свае погляды і на некаторых сваіх прапановах настойваў і пазней. Вынікам гучных рэфарматарскіх ініцыятыў Лёсіка стала ўкараненне ў грамадскую думку меркавання аб тым, што тагачасны беларускі правапіс быў недасканалы, такі, які падлягаў абавязковай змене. Гвалтоўна праведзеная ў 1933 г. рэформа беларускай мовы лягла ў пэўнай ступені на падрыхтаваны грунт — у другой палове 20-х аб заганнасці тагачаснага правапісу было сказана занадта многа...

Ёсць пэўны парадокс у тым, што фігура Сцяпана Некрашэвіча як лінгвіста (які ў 1920-я г. у навуковай ерархii Беларусі нязменна займаў больш высокае месца, чым Лёсік) вядома менш, прычым, падобна, не толькі публіцы, але і больш абазнанаму колу гуманітарыяў (за выняткам лінгвістаў). Погляды і дзейнасць першага старшыні Інбелкульта, старшыні аддзела мовы і літаратуры, старшыні слоўнікавай і правапіснай камісій, акадэміка і віцэ-прэзідэнта Беларускай Акадэміі навук, дырэктара Інстытута мовазнаўства Некрашэвіча ў БССР былі пэўнай альтэрнатывай поглядам і правапісным намаганням Лёсіка. Так атрымалася, што на Акадэмічнай канферэнцыі Некрашэвіч стаў адным з галоўных апанентаў Лёсіка, дзе ён пункт за пунктам раскрытыкаваў розныя недастаткова ўгрунтаваны прапановы ініцыятара рэформы. Паводле Некрашэвіча, ніякага крызісу правапісу Тарашкевіча ў сярэдзіне 1920-х г. не было (ІІ, 22), устаноўлены Тарашкевічам правілы правапісу трымаліся моцна (ІІ, 12), а сама шырокая пастаноўка пытання рэформы правапісу была заўчаснай (ІІ, 15). Некрашэвіч лічыў, што вылучаны на абмеркаванне Акадэмічнай канферэнцыі правапісны праект братаў Лёсікаў быў „несур’ёзны“, такі, які не заслугоўваў быць разгледжаным на канферэнцыі (ІІ, 13). Аднак

паколькі на форуме праект Лёсіка разглядаўся, „то не дзеля яго навуковай і практычнай вартасці, а каб карыстаючыся аўтарытэтам Канферэнцыі, накіраваць працу па рэформе нашага правапісу на належны шлях“ (Ш, 14). Гэткі шлях, на думку Некрашэвіча, мог быць адзін: „шырока распачаць працу па даследаванні беларускіх гутарак і на аснове вывадаў даследавання рабіць рэформу правапісу“ (Ш, 14).

Гэта была прынцыповая і заяўленая яшчэ да канферэнцыі пазіцыя Некрашэвіча. Такая пастаноўка пытання выбівала глебу з–пад ног у прыхільніка хуткай рэформы беларускай мовы Лёсіка: зразумела, што шырока даследаваць беларускія гаворкі за кароткі час было немагчыма. Чаму ж Некрашэвіч быў так не зацікаўлены ў хуткай правапіснай рэформе беларускай мовы, фактычна ігнараваў яе нягледзячы на чаканні ўладаў, што ў галіне правапісу на канферэнцыі адбудзецца аkurat „постановка вoпpocа пpактически и упрощение“⁹?

Рэч у тым, што, на адрозненне ад Лёсіка, Некрашэвіч чакаў ад канферэнцыі зусім іншых дасягненняў, чым усяго толькі канкрэтныя змены ў правапісе. У гісторыю беларускай навукі Акадэмічная канферэнцыя ўвайшла як „выдатны подзвіг“ (remarkable feat)¹⁰, і заслуга Некрашэвіча ў гэтым была надзвычай вялікая. Велічым здзяйсненнем было ўжо тое, што ў Менску, які не меў глыбокіх традыцый вывучэння беларускай мовы, праз некалькі гадоў пасля спусташальных першай сусветнай і грамадзянскай войнаў упершыню ў Савецкім Саюзе з зусім прстойным міжнародным прадстаўніцтвам адбылася навуковая канферэнцыя, прысвечаная адной з наймаладзейшых славянскіх літаратурных моў, само існаванне якой яшчэ нядаўна запырэчвалася. Важна тое, што замежныя ўдзельнікі канферэнцыі зусім не былі „вясельнымі генераламі“ і ў меру свайго разумення канкрэтных праблем бралі актыўны ўдзел у дыскусіях. Беларускія навукоўцы зазначаюць, што толькі з 1926 г. Інбелкульт „прыкметна пайшоў па шляху навукова–даследчай работы... Для мовазнаўчых устаноў такім пераломным момантам з’явілася адзначаная вышэй канферэнцыя...“¹¹. У рэзалюцыі канферэнцыі сярод іншага сцвярджалася, што „дзякуючы навуковаму даследаванню і апрацаванню беларуская мова ўваходзіць у сям’ю славянскіх моваў як самастойны і раўнапраўны яе член“¹². Ці была б такая фармулёўка магчымай, калі б на канферэнцыі абмяркоўваліся толькі прыкладныя і мала звязаныя з навукай праблемы выкарыстання ў беларускай мове тых або іншых літар або спосабы напісання тых або іншых арфаграм? Пытанне рытарычнае¹³.

У той час як перанасычаныя рытарычнымі прыёмамі дыскусійныя правапісныя публікацыі Лёсіка на сёння, бадай, страцілі сваю навуковую каштоўнасць і ўяўляюць цікавасць найперш з гістарычнага гледзішча, гэтага нельга сказаць пра артыкул Некрашэвіча „Аб пашырэнні акання на чужаземныя словы“ і яго даклад „Да пытання аб рэформе нашага правапісу“ на Акадэмічнай канферэнцыі. У гэтых працах месціцца ў значнай ступені „стрымвальная“ крытыка ў дачыненні да правапісных ініцыятыў Лёсіка, але чытач у іх багата знойдзе як агульных заўваг адносна прынцыпаў правапіснага рэгулявання, так і трапных ацэнак тагачаснай правапіснай сітуацыі.

У нейкай меры падобнай да Лёсіка фігурай быў заходнебеларускі і пазней эмігранцкі лінгвіст Ян Станкевіч. З Лёсікам яго лучыць выключная цікавасць да правапісу і яго рэфармавання. Падобна да Лёсіка, з першымі сваімі правапіснымі праектамі ён выступіў яшчэ да з’яўлення граматыкі Тарашкевіча, апублікаваўшы ў 1918 г. дзве брашуры, адну ў суаўтарстве з нямецкім славістам Рудольфам Абіхтам, а другую — з Антонам Луцкевічам. Правапісная праблематыка не выходзіла з поля зроку Станкевіча на працягу ўсяго ягонага жыцця, апошнія публікацыі ў гэтай сферы з’явіліся ў 1970–я г.

Калі пра Лёсіка–мовазнаўца існуе зусім мала навуковай літаратуры (і колішнія публікацыі аўтара гэтых радкоў з’яўляюцца хутчэй сціплым унёскам у гэтай галіне), то пра моватворчую практыку Станкевіча, як ужо згадвалася, у 2003 г. абаронена спецыяльная дысертацыя. Важныя фрагменты з гэтай дысертацыі апублікаваны ў Зборы твораў Станкевіча ў якасці пасляслоўя (Іб, 534–578). На жаль, матывацыя актыўнага правапіснага рэфарматарства Станкевіча 1920–х г. у пасляслоўі амаль не асвятляецца: Ю.Бушлякоў схільны абмяжоўвацца пераважна канстатацыямі тыпу той, што ў падручніку „Беларуская правапісь з практыкаваннямі“ 1921 г. Станкевіч увёў „шэраг правапісных і марфалагічных навацый, якія атрымаюць развіццё ў ягонай далейшай лінгвістычнай практыцы“ (Іб, 537), або той, што на старонках „Роднай мовы“ Станкевіч друкаваў свае графічна–арфаграфічныя праекты (выкарыстанне літары *j*, паслядоўная перадача на пісьме пратэтычных *j* і *o*), аднак яго варыянт сістэматызацыі ўтрымліваў „інавацыйную для тагачаснай літаратурнай мовы прапанову ўжывання адаптаваных у народна–дыялектавай мове формаў пазычанняў з канцавымі этымалагічнымі –*io*, –*ia* (опэраца, бібля, ліня, Юля, Яўхіма і г.д.)“ (Іб, 540)¹⁴.

Аўтар пасляслоўя ўхваляе, бадай, ці не ўсе правапісныя і граматычныя прапановы Станкевіча. Бушлякоў сцвярджае, што ў артыкуле „Дыспалаталізацыя *l* у беларускай мове“ Станкевіч „пераканаўча давёў, што цвёрдае *л* перад –*ц* і –*ства* як асаблівае агульнабеларуская

мае быць канечна ўведзена ў беларускую літаратурную мову (*вучыцелка, колца, кавалства, малцы*)“ (Іб, 539). Характарызуючы дыскусію 1932 г. паміж „смелым наватарам“ Станкевічам і Антонам Луцкевічам, Бушлякоў сцвердзіў, што Луцкевіч часта адмаўляў усякія інавацыі, якія „выбіваліся з звычайных *тады* (выдзелена мной. — С.З.), апрабаваных часам нормаў беларускай літаратурнай мовы“ (Іб, 542). Спрэчка паміж Луцкевічам і Станкевічам ішла пра формы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў на *-шы* (тыпу *багатышы, вышышы*) і формаў тыпу *ліня* і *Бразыля*. Станкевіч, паводле Бушлякова, „мусіў тлумачыць“ нездагадліваму Луцкевічу матываванасць ужывання такіх формаў. Але ці папраўдзе пасля гэтай дыскусіі яны сталі „звычайнымі“ ў беларускай літаратурнай мове? І, значыць: ці папраўдзе ў гэтай дыскусіі меў рацыю Станкевіч?

Імкненні кадыфікаваць *resp.* рэфармаваць беларускую графіку або правапіс у канцы 1910–х — самым пачатку 1920–х г. (калі яшчэ не існавала граматыкі Тарашкевіча або калі яна яшчэ толькі заваёўвала сабе прызнанне сярод карыстальнікаў беларускай мовы) можна ацэньваць іначэй у параўнанні з аналагічнымі захадамі другой паловы 1920–х г. Прынамсі, на час правядзення Акадэмічнай канферэнцыі станавілася ўсё больш зразумела, што граматыка Тарашкевіча за выняткам асобных пунктаў вельмі ўдала абагульніла здабыткі папярэдняга пісьменства ў сваёй правапісна–граматычнай частцы, што ўласна і пацвердзіла дыскусія на канферэнцыі¹⁵. Параўн. у гэтым плане прыведзеныя вышэй ацэнкі правапісу Тарашкевіча Некрашэвічам або наступную ацэнку сучаснага аўтара і іншыя кваліфікацыі Некрашэвіча: „аўтарытэт граматычных распрацовак Б.Тарашкевіча і Я.Лёсіка (Лёсіка ў той меры, у якой ён не рэфармаваў граматыку Тарашкевіча. — С.З.) быў непакісны да 30–х гадоў“¹⁶; „граматыка Б.Тарашкевіча, будучы проста і навукова ўложанай, адпавядаючы ў сваіх вывадах законам беларускай мовы, хутка атрымала самае вялікае пашырэнне і запанавала ва ўсіх нашых школах“, „да 1925 г. правапіс Б.Тарашкевіча трымаўся моцна, і мы ганарыліся тым, што ў нас ва ўсіх частках Беларусі існуе адзін правапіс“ (ІІІ, 12)¹⁷. Уласна, і сама Акадэмічная канферэнцыя, паводле Некрашэвіча, часткова склікалася дзеля таго, каб сцвердзіць „адзінства нашай мовы“¹⁸. „Тэндэнцыі асобных ўхілаў“, якія яшчэ дзе–нідзе назіраліся пры апрацоўцы беларускай літаратурнай мовы „галоўным чынам, па–за межамі Савецкае Беларусі“, мелі быць зняты, паводле Некрашэвіча, „шляхам канферэнцый, шляхам узаемных уступак“¹⁹. Старшыня аддзела мовы і літаратуры выказаў на Акадэмічнай канферэнцыі меркаванне, што рэфармаваць беларускую мову належыць з улікам думкі заходнебеларускіх дзеячоў, і засведчыў спадзяванне, што такім шляхам „мы пагодзім гэтыя ўхіленні і выпрацуем беларускую літаратурную мову адну для ўсяго беларускага народа, у якой бы дзяржаве ён ні жыў“²⁰. У святле гэтых акалічнасцяў намаганні каго б там ні было другой паловы 1920–х г. радыкальна змяніць правапіс Тарашкевіча варта ацэньваць без асаблівага захаплення і, як мінімум, неадназначна. Што да Станкевіча, то ягоныя матывацыі рэфармавання беларускай мовы другой паловы — пачатку 1930–х г. можна знайсці ў артыкулах „Найважнейшая справа“, „Язык і языказнаўства“, „Да вымовы і правапісу чужых словаў“, у водгуку на зборнік працаў Акадэмічнай канферэнцыі²¹, а таксама ў рэцэнзіі на пятае выданне граматыкі Тарашкевіча.

Пішучы пра Акадэмічную канферэнцыю, Станкевіч цалкам далучыўся да матываў зменаў у алфавіце, выказаных асноўнымі дакладчыкамі па гэтай тэме Я.Лёсікам і П.Растаргуевым. З даклада П.Растаргуева Станкевіч прывёў наступнае меркаванне: „Пытанне аб рэформе беларускае азбукі — адно з асноўных пытанняў сучаснага культурнага жыцця Беларусі; гэта пытанне вымагае безадкладнага вырашэння. Беларуская мова да гэтага часу карысталася расійскай азбукай з нязначнымі яе зменамі. Гэтыя змены ў значнай ступені, за выключэннем ў, — чыста знадворнага характару, і такім чынам беларуская азбука не прыстасавана да асаблівасцей беларускай мовы“ (Іа, 94)²².

У артыкулах „Найважнейшая справа“ і „Язык і языказнаўства“ Станкевіч падкрэсліў надзвычайную ролю філолагаў для развіцця літаратурнай мовы. Увогуле, літаратурную мову ствараюць паэты, празаікі, публіцысты, настаўнікі, але многія з іх не вельмі пераймаюцца з нагоды наяўнасці ў беларускай мове чужых уплываў і, увогуле, не ведаюць некаторых асаблівасцяў беларускай мовы (напрыклад, вымаўлення тыпу *бібля* або *ліня*). У цэлым у мове беларускай інтэлігенцыі яшчэ „замала беларускага псіхалагізму“ (Іа, 121). Трэба прыцягнуць інтэлігенцыю да „свядомага тварэння“ беларускае літаратурнае мовы, а зрабіць гэта можна пры дапамозе „адумysłовых з’ездаў, зборкаў і выдаванага мясячніка, пасвячанага беларускай мове“ (Іа, 83). Станкевіч даволі падрабязна распісаў структуру і рэгламент гэтых штогадовых зборак, мяркуючы, што яны будуць пачынацца з нарады лінгвістаў, якая далей будзе пашырацца на „паэтаў, наагул пісьменнікаў і публіцыстых і [будзе] пераходзіць у з’езд... гэты з’езд, не перарываючыся пашыраўся б на беларускае вучыцельства высокіх, сярэдніх, а мо й ніжшых школаў. Пашыраны з’езд разглядаў бы вылучна тыя пастановы, якія прыняў з’езд філолагаў з

літаратарамі. Прынятыя пашыраным з'ездам пастановы лічыліся б канчальнымі і, як такія, абвешчаліся б у адумывалым мясячніку беларускае мовы“ (Іа, 83—84).

Незалежна ад таго, наколькі рэалістычнай для выканання можна лічыць прапанаваную Станкевічам працэдуру прыняцця лінгвістычных рашэнняў, паўстае пытанне: а што ж рабіць у выпадку, калі падобная схема не будзе вытрымлівацца ў жыцці (а гэта адбывалася, як можна зразумець, заўсёды)? Верагодна, тады проста трэба кіравацца законамі свае мовы (Іа, 112). Паводле Станкевіча, „у языковых законах выняткаў нямашака“, зрэшты, бывае так, што „адныя з'явы маем паводле аднаго языковага закону, а другія паводле іншага“ (Іа, 114). Хто ж будзе вызначаць, што ў мове ёсць закон, а што — не? Моўныя законы падае нам „языкаведа (лінгвістыка)“ (Іа, 112)²³. А хто з заходнебеларускіх дзеячоў моўнымі законамі, „языкаведай“ займаецца? Вядома, сам Станкевіч. Такі падыход міжволі мог прыводзіць яго (і шматкроць прыводзіў) у працэсе выпрацоўкі ўласных кадыфікацыйных прапаноў да ігнаравання рэальнага ўжывання: як жа можна было на яго абапірацца, калі яно аформілася „несвядома“, без рэгулятыўнага ўплыву прадпісаных Станкевічам рэгулярных філалагічных з'ездаў?²⁴

Увогуле, „норматворчы“ падыход у фармаванні літаратурнай мовы, згодна з якім кадыфікацыя можа адбывацца не ў суладнасці з тагачасным ужываннем, мае права на існаванне і нават з'яўляецца зусім дарэчным для пэўных моў на пэўных гістарычных этапах іх развіцця. Ён, аднак, не можа быць занадта працяглым, а тым больш перманентным. Зусім непрымальнай з'яўляецца сітуацыя, калі нехта (у нашым выпадку — Станкевіч), спекулюючы на абгрунтаванасці „норматворчага“ падыходу, імкнецца накіраваць фармаванне літаратурнай мовы на выключна суб'ектыўны лад, дражлівы амаль для ўсіх карыстальнікаў літаратурнай мовы і зусім нязгодны з узусам.

Трэба, аднак, сказаць, што адсылка Станкевіча да лінгвістыкі была даволі ненадзейным развязаннем праблемы, бо часам мовазнаўцы, даследуючы адны і тыя ж з'явы, прыходзяць да неаднолькавых высноў, неталерантна крытыкуюць адзін аднаго. Узор такой нецярпімасці знаходзім у рэцэнзіі Станкевіча на пятае выданне граматыкі Б.Тарашкевіча, апублікаванай пад псеўданімам Брачыслаў Скарыніч. Станкевіч убачыў у славунай працы Тарашкевіча пераважна недахопы.

Тарашкевіч аказаўся вінаваты перад сваім рэцэнзентам, бо выказаў у прадмове да сваёй працы думку пра тое, што ён не бярэцца праводзіць якія-небудзь змены ў сваёй граматыцы „індывідуальна-партызанскім спосабам, накідаючы свой праект праз школьны падручнік“. „У час утраты аўтарытэтаў, — паіранізаваў з гэтай нагоды Станкевіч, — так прыемна бачыць грумадска дысцыплінаванага чалавека“. На думку рэцэнзента, Тарашкевіч тым не менш накінуў свой праект праз школьны падручнік, хоць і меў магчымасць „падаць адумывалы праект навукова выкладзены“ (Іа, 141). Паводле Станкевіча, Тарашкевіч стаўся „капрызным дыктатарам“, калі „не выясніўшы навукова першае рэдакцыі свае граматыкі, зрабіў змены ў другой“ (Іа, 142). У дадзеным выпадку рэцэнзент, відавочна, не змог адэкватна ацаніць значэнне граматыкі Тарашкевіча, якая незалежна ад таго, ці быў Тарашкевіч капрызным чалавекам і на адрозненне ад уласных экзерсісаў Станкевіча, ужо даўно перастала быць „праектам“ і таму магла быць перавыдадзена яе аўтарам з пэўнымі зменамі.

Станкевіч выставіў Тарашкевічу прэтэнзію за тое, што ў яго граматыцы абмінуты суфіксы *-ак* і *-уха*, *-елка* і *-ніца*, *-юсеньк-*, *-усеньк-*, не згадана пра ацвярдзенне *ль* перад *ц* і *-ства* (*салца*, *палцы*, *стралцы*, *бабыльства*, *самахвалства*) (у апошнім выпадку спаслаўшыся як на аўтарытэтны на ўласны артыкул, падпісаны сапраўдным прозвішчам). Але падобныя „акадэмічныя“ заўвагі да практычнай школьнай граматыкі былі зусім недарэчныя. Што да ацвярдзення *ль* перад *ц*, якое так настойліва прасоўваў Станкевіч і якое з энтузіязмам падтрымаў Ю.Бушлякоў, то настойванне на ім як агульнабеларускай рысе было яўным непаразумедам. У сваім артыкуле з гэтай нагоды Станкевіч няраз спаслаўся на Карскага, але што на гэты конт думаў сам пачынальнік беларускай філалогіі? Яшчэ ў 1929 г. у сваім аглядзе нумара „Запісак“, дзе быў надрукаваны артыкул Станкевіча, Карскі так ацаніў гэтую з'яву: „Что касается старинных белорусских памятников (на якія спаслаўся Станкевіч, даводзячы пашыранасць гэтай з'явы. — С.З.), то там, как и вообще в древнерусских памятниках XIV и следующего веков, мягкое *л* обозначается редко, так что мало знакомому со старинными рукописями лицу мнимое отвердение *л* можно встретить очень часто, даже в Лаврентьевском списке летописи Суздальского происхождения“²⁵.

Станкевіч крытыкаваў Тарашкевіча за тое, што апошні ў сваёй граматыцы вылучыў тры скланенні назоўнікаў адпаведна з падзелам назоўнікаў на роды. З уласцівай яму катэгарычнасцю рэцэнзент сцвердзіў, што такі падзел „не толькі не мае нічога супольнага з навуковасцямі... але й вельмі далёкі ад практычнасці“. Больш практычным, паводле Станкевіча, мела б быць выдзяленне... пяці скланенняў назоўнікаў, пры гэтым яшчэ „асобна трэба ўспомніць аб

невялічкіх астацах іншых скланенняў з суфіксамі *-ec-* і *-ep-*“ (Ia, 144). Ці трэба казаць, што ў сучасных граматыках вылучаюцца менавіта тры скланенні назоўнікаў?

У рэцэнзіі Станкевіч запярэчыў Тарашкевічу ў сувязі з кадыфікацыяй формаў *вачэй, вушэй* (згодна з рэцэнзентам, павінна быць: *вачоў, вушоў*), у сувязі з вылучэннем у якасці асноўнага ў формах ступеняў параўнанняў прыметнікаў суфікса *-ейшы (-эйшы)* (а не *-шы*, як на тым настойваў Станкевіч), у звязку з абмежаваннем Тарашкевічам формаў дзеепрыметнікаў незакончанага трывання на *-учы (-ючы)*, з прычыны непрыняцця Тарашкевічам формаў тыпу *фантазя, аказя, паэзя* і інш. У артыкуле „Аканне ў скланенню назоўных імёнаў“ Станкевіч раскрытыкаваў падазненія ў Тарашкевіча формы *вучням* (давальны склон множнага ліку), *аб вучнях* (месны склон множнага ліку), *прыяцеляў, здарэнняў* (родны склон множнага ліку); на думку Станкевіча, у гэтых выпадках „магчыма й трэба“ лічыцца толькі з тым, што тут маюць быць формы тыпу *прыяцелем, вучнем* (давальны склон множнага ліку), *аб прыяцелех, звычайех* (месны склон множнага ліку), *локцеў, звычайё, імкненнеў* (родны склон множнага ліку). У сваёй спрэчцы з Тарашкевічам Скарыніч–Станкевіч штораз спасылаўся на аўтарытэтныя меркаванні д-ра П.Вайцюлевіча, М.Піліпёнка, Я.Станкевіча. Калі мець на ўвазе, што П.Вайцюлевіч і М.Піліпёнак — гэта псеўданімы самога Станкевіча, то становіцца зразумелым, каго з тагачасных лінгвістаў ён лічыў найбольш аўтарытэтнай асобай.

Быўшы адарваным ад здабыткаў усходнебеларускай культурна-навуковай дзейнасці свайго часу, Станкевіч, падобна, затрымаўся на ўзроўні 1918 г. і ні трохі не хацеў разумець, што за дзесяць гадоў з часу першага выдання граматыкі Тарашкевіча сітуацыя моцна змянілася. За гэты час, паводле слоў самога аўтара першай беларускай граматыкі, беларускае „народнае нарэчча“ сілаю [ўжо] сталася «літаратурным языком»²⁶ і як такое ўжо не патрабавала актыўнага прыкладання намаганняў рэфарматараў. Выдаючы ў Вільні ў 1930—1931 г. лінгвістычны часопіс „Родная мова“, Станкевіч здзіўным чынам знаходзіўся ў своеасаблівай інтэлектуальнай ізаляцыі ад магістральных напрамкаў тагачаснай беларускай мовазнаўчай думкі. Звяртае на сябе ўвагу, напрыклад, тое, што разгледжаны вышэй разбор 1930—1931 г. Станкевіч прысвяціў выданню заходнебеларускага аўтара (фактычна мала змененаму ў параўнанні з 1918 г.), якое мела ўжытак толькі на тэрыторыі Заходняй Беларусі, але было практычна невядомае ў Савецкай Беларусі. Чаму ж Станкевіч у 1920-я — пачатку 1930-х нічога не напісаў пра правапісныя і граматычныя падручнікі Лёсіка, якія толькі ў 1926—1928 г. выходзілі вялікімі накладамі 9 разоў? Акурат дапаможнікі Лёсіка на той час былі найбольш вартымі ўвагі з пункту гледжання прыкладання дасягненняў навукі да метадыкі навучання беларускай граматыцы і правапісу. Але ці папраўдзе метадыка навучання правапісу турбавала Станкевіча найбольш? Падручнікі Лёсіка выкарыстоўваліся ў Савецкай Беларусі і як такія, на адрозненне ад падручнікаў Тарашкевіча, не стваралі канкурэнцыі ўласным працам Станкевіча; навошта ж было іх крытыкаваць? Чаму так і засталася без Станкевічавай ацэнкі багатая правапісная частка прац Акадэмічнай канферэнцыі?

Калі б Станкевіч ведаў усходнебеларускую навуковую і метадычна-педагагічную літаратуру лепш, то многія яго філіпікі на адрас Тарашкевіча былі б проста непатрэбнымі, прынамсі, іх можна было б пераадрасаваць і шмат якім іншым беларускім лінгвістам. Скажам, „каб раз назаўсёды выясніць справу“ з дзяслоўнымі суфіксамі *-ыва-*, *-іва-*, Станкевіч у 1930 г. спыніўся на іх падрабязна (Ia, 143). Але ў Савецкай Беларусі гэтая праблема была асветлена яшчэ ў 1922 г. у артыкуле Некрашэвіча „Правапіс спрэчных дзяслоўных форм“ (III, 48). У святле той акалічнасці, што не толькі Тарашкевіч, але і большасць тагачасных лінгвістаў выразна абмяжоўвалі ўжыванне дзеепрыметнікаў у беларускай мове, выключна самаўпэўненым выглядае наступнае сцверджанне Станкевіча: „дзеепрыметы (дзеепрыметнікі. — С.3.) на *-учы, -ючы* вельмі часта сустракаюцца ў гамонкавай мове“ (Ia, 158). У выпадку з рэцэнзіяй Станкевіча на граматыку Тарашкевіча выпадае гаварыць пра моцнае раздражненне рэцэнзента, дробязную прыдзірлівасць, суб’ектыўнасць — яны былі абумоўлены, відаць, тым, што рэцэнзент ніяк не мог змірыцца з прыярытэтам Тарашкевіча ў галіне граматычнай кадыфікацыі беларускай мовы. (Элементы зайздрасці, непацешанай амбіцыі трэба бачыць — з даволі падобных прычын — і ў рэфарматарскіх захадах Лёсіка.)

Выданне прац Станкевіча, Лёсіка і Некрашэвіча заслугоўвае ўвагі і з пункту гледжання асэнсавання рэалізаваных у дадзеных працах навуковых стандартаў. У гэтых адносінах агляданыя кнігі былі падрыхтаваны зусім па-рознаму. У той час як выданні твораў Станкевіча і Лёсіка ўкладзены фактычна па-за межамі навуковых або навучальных устаноў²⁷, творы Некрашэвіча падрыхтаваны ў акадэмічным Інстытуце мовазнаўства. Калі ўкладанне твораў Лёсіка здзейснена адным чалавекам, Некрашэвіча — двума²⁸, то падрыхтоўкай прац Станкевіча займаўся цэлы калектыў²⁹. Калі ў выданнях Станкевіча і Лёсіка захаваны асаблівае правапісу іх аўтараў³⁰, то ў выданні Некрашэвіча тэкст прыведзены ў адпаведнасць з сучаснай

арфаграфіяй. Калі Збор твораў Станкевіча рыхтаваўся даволі доўга, то зборнік прац Лёсіка зроблены літаральна за пару месяцаў. Калі на падрыхтоўку прац Некрашэвіча, верагодна, былі асігнаваны нейкія сціплыя сродкі, то А.Жынкін спецыяльна агаворвае, што кніга Лёсіка была зроблена ім „без аніякай выгады“, яна „чыстая і светлая, бо ніякія гранты, ніякія спонсары не дакраналіся да яе“ (II, 4). У той час як выданні Станкевіча і Лёсіка прэтэндуюць на тое, каб поўна паказаць лінгвістычны даробак сваіх герояў, і маюць індэксы імёнаў, то ў прадмове да кнігі Некрашэвіча такая праблема проста не абмяркоўваецца; індэкса ў кнізе Некрашэвіча таксама няма. Калі кніга Станкевіча мае каментары, то ў выданні твораў Некрашэвіча каментароў няма; пазначаны, аднак, крыніцы першапублікацый. Выглядае на тое, што падрыхтаваныя дзякуючы прыватным ініцыятывам выданні Станкевіча і Лёсіка падаюцца як акадэмічныя (і ў нейкай меры такімі з’яўляюцца), а ўкладзенае ў Акадэмію навук выданне твораў Некрашэвіча — не. Шкада, безумоўна, што ў Інстытуце мовазнаўства паставіліся да выдання твораў свайго першага дырэктара даволі неахайна³¹. Што ж да твораў Станкевіча і Лёсіка, то спосаб іх выдання заслугоўвае больш дэталёвага разгляду.

Насуперак выразна задэманстраванаму клопату адносна навуковага ўзроўню выдання (гл., напрыклад: Iа, 7, 9), папраўдзе далёка не ўсе параметры навуковых выданняў былі ўлічаны ў кнізе ў дастатковай меры.

Сцвярджаючы, што ў кнізе прадстаўлена толькі „тэарэтычнае мовазнаўства“, рэдактар спецыяльна пералічыў працы, якія не былі ўключаны ў Збор твораў. Адны з гэтых прац (напрыклад, брашура 1921 г. „Правапіс чужых словаў“) пазней былі перапрацаваны і акурат у абноўленым выглядзе ўвайшлі ў кнігу Станкевіча. Іншыя (як, напрыклад, „Апытальнік да збірання дыялектычных і некаторых агульных асаблівасцеў беларускага (крывіцкага) языка“) засталіся па-за рамкамі зборніка, верагодна, таму, што маюць у значнай ступені дапаможны, інструкцыйна-метадычны характар. Шэраг прац („Přispěvky k dejinám beloruského jazyka na základě rukopisu Al-Kitab“, „Stan badań nad klasyfikacją dialektów białoruskich“, „The Language Policy of the Bolsheviks in the Belorussian SSR“ і інш.) быў адхілены з прычыны таго, што выказаныя ў іх ідэі знайшлі адлюстраванне ў беларускамоўных публікацыях Станкевіча. Калі ў дачыненні да працаў „The Language Policy...“ або „Some New Changes in the Belorussian Language, as used in the Belorussian SSR“ такі падыход можна прызнаць абгрунтаваным (аднак у адпаведных месцах кнігі варта было б даць адпаведныя каментары), такое абмежаванне ў дачыненні да артыкула „Stan badań nad klasyfikacją dialektów białoruskich“ выглядае нелагічным, бо ў ніводнай з публікацый кнігі няма агляду навуковай літаратуры, прысвечанай падзелу беларускіх гаворак. „Апытальнік да збірання дыялектычных...“ таксама быў бы ў кнізе дарэчы: па-першае, у ім можна было б убачыць рысы пэўнай канцэпцыі Станкевіча-дыялектолага; па-другое, спадчына Станкевіча ў галіне дыялекталогіі, якой ён цікавіўся ўсё жыццё, пададзена ў кнізе, здаецца, недастаткова.

Шэраг публікацый Станкевіча абмінулі без якіх-небудзь агаворак:

Праф. Карскі і яго „Белоруссы“ // Крывіч. 1924. № 2 (праца, аднак, згадваецца ў другім томе ў пасляслоўі Ю.Бушлякова).

Dialekty języka białoruskiego // Sprawy narodowościowe. 1928. Listopad. № 5 (праца рэцэнзавалася Некрашэвічам у 1929 г., прычыны неўключэння незразумелыя).

Збіранне народных скарбаў // Нёман. 1932. № 4.

Рэц.: Chr. Stang. Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen. Oslo, 1935 // Baltoslavica. II. Wilno, 1936.

Своеасаблівая моваведа п. Сідарука // Бацькаўшчына. 1955. № 8.

Не шануйма русіфікацыі // Бацькаўшчына. 1955. № 10.

Захоўвайма хорму сваіх назоваў // Бацькаўшчына. 1955. № 14.

З роднае мовы // Веча. 1971. № 1, 2, 3.

Нямала пытанняў выклікае змешчаны ў Зборы твораў іменны паказнік. Пры многіх прозвішчах пазначаны імёны (Мікалас Біржышка, Казімер Буга, Марыя Косіч), пры іншых — толькі ініцыял (У.Дзяржынскі, О.Курыла, Л.Асоўскі, Т.Ламцёў, А.Антановіч, Л.Булахоўскі, А.Юрэвіч і інш.). Ці ж не вядома, што Дзяржынскі — Уладзіслаў, Курыла — Алэна, Асоўскі — Лешак, Антановіч — Антон, Булахоўскі — Леанід? Пры шэрагу прозвішчаў у індэксе няма не толькі імя, але й ініцыяла (Бадзянскі, Барсаў, Браздзінскі, Машынскі, Абнорскі, Гебаўэр, Гераў, Жабацінскі, Лось, Ляпуноў, Малэцкі, Цвяткоў, Эндзэлін і інш.). Ці ж рэдактар і кансультант кнігі не ведаюць прынамсі мовазнаўцаў Восіпа Бадзянскага, Сяргея Абнорскага, Яна Гэбаўэра, Найдзена Герава, Барыса Ляпунова, Льва Цвяткова, Яна Эндзэліна? Некаторыя прозвішчы ў індэксе адсутнічаюць (напрыклад, Рыгор Казела), іншыя — ёсць, нягледзячы на тое, што на пазначаных старонках іх не знайсці (як, напрыклад, Лебедзеву). Славутаму індаеўрапеісту і балтысту Аўгусту Лескіну не пашанцавала трапіць у паказнік, відаць, таму, што яго прозвішча

Станкевіч ужыў у прыналежнай форме („дзяленне Лескінава“, Іа, 197). Бадуэн дэ Куртэнэ змешчаны ў індэксе пад літарай „к“, быццам Бадуэн — гэта імя. Рэдактар не змог ідэнтыфікаваць крыптонім Л.Я. як прыналежны Язэпу Лёсіку, не ведае, што аўтар часопіса „Крывіч“ Алесь Матач — гэта Вацлаў Ластоўскі, што У.Дзяржынскі і Чаржынскі — гэта адна і тая ж асоба.

Многія месцы ў кнізе паграбавалі б каментароў. Папраўдзе, расійскі лінгвіст Афанасій Сялішчаў ніколі не выкладаў у БДУ (Іб, 194). Укладзены Купалам тэрміналагічны выпуск „Практыка і тэорыя літаратурнага мастацтва“ выйшаў у 1923–м, а не ў 1926 г. (Іб, 210). Аблудная інфармацыя пра тое, што ў Беларускай Акадэміі навук сярод філолагаў „нікога па 1928 г. не асталося“ (Іа, 328), што Бузук пасля спробы самаспалення страціў здольнасць да навуковай працы (Іа, 333). Няправільна, што дэкрэт СНК ад 28 жніўня 1933 г. „Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу“ „балей як у 2/3“ розніўся ад праекта Інстытута мовазнаўства ад 28 чэрвеня 1933 г. (Іа, 328), што згаданым праектам Інстытут мовазнаўства „станайко выказаўся проці гатаванай рэформы“ (Іа, 331), што пісьменнікі Калюга, Таўбін, Хадька, Віцьбіч, мовазнавец Мацюкевіч пераследваліся ў БССР за барацьбу з рэформаю правапісу (Іа, 332). Нельга згадзіцца з тым, што Лёсік у сваім артыкуле „Наш правапіс“ выклаў некаторыя правілы граматыкі Тарашкевіча (Іа, 18). Няпраўда, што Карскі ў сваёй карце вылучаў „цвёрдазны“ дыялект (Іа, 21). Папраўдзе артыкул А.Харэвіча меў назву „Беларуская мова як сацыяльна-класавы *раздражняльнік*“ (Іб, 199). Недакладная інфармацыя пра тое, што слоўнікавая камісія Інбелкульта мела ўкласці для тэрыторыі БССР 12 акруговых слоўнікаў (папраўдзе 10), а для тэрыторыі ўсёй этнаграфічнай Беларусі — больш за 40 (папраўдзе 16) (Іб, 191). Першы том кнігі заканчваецца „прычасанай“ згодна з моўнымі поглядамі Станкевіча васьміслоўнай цытатай з Максіма Багдановіча („рупная пчала ўмее ў наўзу мёд збіраць і з гаркіх красак“, Іа, 534), у якой палова слоў выпраўлены; ці ж не дарэчы тут быў бы прынамсі факталагічны каментар? Падобна, рэдактар кнігі згодзен са Станкевічам у тым, што ў беларускай мове няма гука [v] лабіяльнага (Іа, 55), што паймо нацыі „старое як сама гісторыя“ (Іа, 72), што ў 1926 г. у Інбелкульце не было беларускіх філолагаў (Іа, 82), што форма *цукар* паходзіць з *цукр*, і *a* тут — устаўное, „як у *агонь*“ (!) (Іа, 166), што ў беларускай мове ёсць 4 тыпы гука [l] (Іа, 105), што стараіндыйская мова — „малодшая сястра“ грэцкай і лацінскай (Іа, 71). Няма чаго казаць, што калі напісалася ў Станкевіча прозвішча славутага чэшскага гісторыка Ф.Палацкага як *Polacky* (Іа, 39), то пры перавыданні так і застанецца.

Каментары, якія паводле Булгакава „акрэсліваюць шырэйшы гуманітарны і, наагул, культурны кантэкст узнікнення публікацый“ (Іа, 9), папраўдзе звяліся да фіксацыі таго, у якой меры пры перапублікацыі ў Зборы твораў захаваны правапіс Станкевіча. Пры 18 змешчаных у першым томе працах у каментарых знаходзім шаблонную формулу пра тое, што „пры перадруку былі зроблены“ гэтакія і гэтакія змены, яшчэ пры 19 — што „пры перадруку не адлюстроўваюцца асобныя графічныя і правапісныя асаблівасці арыгіналу“ (Іа, 535—543). Ці не завузкі атрымліваецца „культурны кантэкст“?³²

Абавязковай вымогай да навуковых выданняў спадчыны з’яўляецца грунтоўнасць змешчаных у іх спадарожных матэрыялаў: прадмоў, каментароў, хронік жыцця і дзейнасці, пасляслоўяў і г.д. Прадмову да Збору твораў Станкевіча напісаў В.Булгакаў, сярод іншага сцвердзіўшы, што „Станкевічова «тэарэтычная лінгвістыка» мае пераважна прыкладны характар“, што беларуская літаратурная мова — гэта не што іншае як „каласальная перверсія“ і што мову трэба развіваць нават шляхам дэструкцыі (Іа, 12, 15). Як відаць, у прадмове Булгакаў меў намер выказацца арыгінальна і быў схільны да постмадэрнісцкай інтэрпрэтацыі спадчыны Станкевіча; значыць, шукаць у прадмове строгай аналітычнасці было б не вельмі абачліва. Зрэшты, вартыя ўвагі думкі ў прадмове Булгакава ёсць — здаецца, акурат тады, калі аўтар прадмовы імкнецца ад іх дыстанцыявацца. Падобна, даволі трапнай з’яўляецца заўвага Яна Пятроўскага (Булгакаў называе яе пазбаўленай маралі), згодна з якой Станкевіч як выхадзец з вёскі меў „амбіцыі выкарыстання свайго культурна недаразвітага асяроддзя... Хітрасць была прыроджаная прыкметаю яго“ (Іа, 11). Або ці ж не адкрыццём з’яўляецца наступная характарыстыка Станкевіча, дадзеная Максімам Танкам (названая Булгакавым „рытуальнай інвектывай“): „Як філолаг [Янка Станкевіч] да таго глухі, што зусім не адчувае жывой беларускай мовы. Калі б дазволілі яму яе зрэфарміраваць па яго рэцэпту, пачалося б сапраўднае стоўпатварэнне...“ (Іа, 11). Але як у плане аналітычнасці выглядае пасляслоўе навуковага кансультанта?

Несумненнай вартасцю артыкула Бушлякова з’яўляецца тое, што ў ім выкладзены даволі падрабязны жыццёпіс Станкевіча і згадваецца значная колькасць ягоных прац. Чытанню перашкаджае, аднак, тое, што Ю.Бушлякоў наперад ведае, што Станкевіч — вялікі вучоны, і глядзіць на аб’ект свайго даследавання толькі з замілаваннем³³. Адпаведна свой выклад аўтар

пасляслоўя будзе пераважна ў жанры хваласпеву: Станкевіч „актыўна аналізаваў грамадска-палітычную і культурніцкую праблематыку“ (535), „актыўна працаваў у Віленскай беларускай радзе“ (536), „актывізаваў даследніцкую працу“ (543), „працягваў актыўную лінгвістычную практыку“ (550), „плённа працаваў у навуцы“ (549), „плённа працягваў сваю навуковую дзейнасць“ (547), „на працягу ўсяго свайго жыцця заставаўся ў творчым пошуку“ (550), „засведчыў свой заўсёдны клопат“ (542), „усклаў на сябе місію“ (544), „выключны патэнцыял Станкевіча“ (538), „грунтоўная манаграфія“ (538), „панарамнае даследаванне“ (548)³⁴, „арыгінальны рэфармацыйна-наватарскай скіраванасцю падручнік“ (546), „нярэдка зведваў ігнараванні і недаацэнкі“ (552), „Станкевічавы сучаснікі часта не былі гатовыя (скажам, праз свае кансерватыўныя погляды) да пурыстычнага ажыўлення мовы“ (578) і г.д. У апошнім выпадку сімптоматычнае гэта „скажам“: чытач не павінен сумнявацца, што ў разе патрэбы навуковы кансультант можа прывесці яшчэ паўтузіна довадаў на карысць таго, што Станкевіч быў мадэрны і прагрэсіўны, а яго сучаснікі — адсталыя³⁵. Пры такой устаноўцы складана чакаць цяврозага, аналітычнага погляду. Бушлякоў яўна перабольшвае навуковыя дасягненні Станкевіча, часам не могучы аддзяліць чыны Станкевіча ад здзяйсненняў іншых асоб, з якімі ён супрацоўнічаў. Напрыклад, пішучы пра брашуру „prosty sposab stacca u karotkim čase hramatnym“, аўтар пасляслоўя асабліва не мудруючы сцвярджае, што яна „прадстаўляла фактычна пэўную рэалізацыю пурыстычных поглядаў Станкевіча“ (Ib, 536). У дадзеным выпадку варта было б мець на ўвазе, што гэтая брашура была вынікам працы двух чалавек: 68-гадовага вопытнага нямецкага славіста Рудольфа Абіхта і 27-гадовага, без вышэйшай адукацыі, беларуса Станкевіча. Паводле Э.Смулкавай, якая прысвяціла разгляду дадзенай брашуры спецыяльны артыкул, паходжанне гэтага праекта трэба шукаць „у адукацыі і мовазнаўчай традыцыі, да якой належаў Р.Абіхт“³⁶. У прыватнасці, Смуклава тут бачыць уплыў младаграматычнай школы.

Аўтар пасляслоўя сцвярджае, што „беручы ўвагу на даследаванні аўтарытэтных лінгвістаў (у прыватнасці, Я.Карскага і С.Некрашэвіча)“, Станкевіч уніфікаваў утварэнне прыметнікавых ступеняў параўнання тыпу *хворшы, гарачшы, дарожшы* (Ib, 567), але, відавочна, таго не ведае, што Станкевічавы спасылкі, прынамсі, на Некрашэвіча, былі некарэктнымі. Станкевіч пасылаецца на с. 105 працы Некрашэвіча „Мова кнігі Касьяна Рымляніна Ераміты“, але ў ёй Некрашэвіч пісаў: „канчаткі 2 ступені прыраўнання на *-шы*, досыць рэдкія ў жывых гаворках, але пашыраныя ў нашым помніку“ (III, 175—176). Ці ж не відаць, што Станкевічавы спасылка на Некрашэвіча, згодна з якой такія канчаткі засведчаны ва „ўсіх“ прыкладах з старых помнікаў і „ў велізарнай большасці з цяперашняе мовы народнае“ (Ia, 273), была падтасоўкай, злоўжываннем?

А вось, пішучы пра выдаваны Станкевічам часопіс „Родная мова“, Бушлякоў „для паралелі“ згадвае, што практычна адначасова ў Чэхаславакіі быў заснаваны мясячнік „Slovenska řeč“, рэкамендацыі якога „адыгралі вялікую ролю ва ўнармаванні славацкай літаратурнай мовы“ (Ib, 540). Паколькі часопіс „Родная мова“ быў заснаваны ў 1930-м, а „Slovenska řeč“ — у 1932-м, то можна падумаць, што тут робіцца нейкі намёк аб уплыве беларускага чыну на славацкі. Вядома ж, гэта дэзарыентацыя, бо славацкі часопіс узнік хутчэй пад уплывам чэшскага выдання „Naše řeč“. З другога боку, ядрэнна было б паказаць, што Станкевічаў часопіс папраўдзе адыграў вялікую ролю ва ўнармаванні беларускай мовы. Нарэшце, больш дарэчы тут была б спасылка на ўжо названае чэшскае выданне. Паводле чэшскага лінгвіста Францішка Ціхага, Станкевіч рабіў свой часопіс паводле чэшскага ўзору³⁷, і гаворка пра славацкую паралель без згадвання чэшскай тут яўна недарэчы.

Паколькі ў прадмове да кнігі Лёсіка мовазнаўчыя праблемы зусім не абмяркоўваюцца (А.Жынкін піша толькі, што словы тыпу „апостал“, „волат“, „змагар“ былі б занадта банальнымі для характарыстыкі ягонага героя — II, 4), а каментары звычайна ўяўляюць сабой указанні на крыніцы публікацый, пра спосаб укладання гэтай кнігі няма патрэбы гаварыць падрабязна. Кідаецца ў вочы, аднак, адсутнасць некаторых публікацый. Так, акрамя ўжо названага „Праекта рэформы і стабілізацыі...“ (дарэчы, згадванага ў артыкуле пра Лёсіка, змешчаным у энцыклапедыі „Беларуская мова“), у кнізе прапушчаны таксама наступныя працы:

Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып.1. Граматычная тэрміналогія // Вестник народного комиссариата просвещения ССРБ. 1921. № 2. С. 13—18.

Глумачэнне да рэцэнзіі на „Практычную граматыку. Курс першы“ Яз. Лёсіка // Вестник народного комиссариата просвещения ССРБ. 1922. №1 (3). С. 5—10.

Ліст у рэдакцыю // Савецкая Беларусь. 1926. № 242 (23 кастрычніка). С.6.

Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 15. Слоўнік граматычна-лінгвістычнае тэрміналогіі (праект). Менск, 1927.

Інструкцыя для складання тэрміналагічных праектаў (у суаўтарстве з Л.Цвятковым) // Наш край. 1928. № 4. С. 44—46.

Ліст у рэдакцыю (разам з Л.Цвятковым, К.Міцкевічам, І.Луцэвічам, А.Гурло, М.Грамыкам) // Польша. 1928. № 4. С.211.

З другога боку, уключэнне ў кнігу (у выглядзе аўтарскай працы Лёсіка) артыкула Я.Карскага „Белоруссы“, апублікаванага ў 1927 і 1930 г. у „Большой Советской Энциклопедии“ (II, 266—270), выглядае неабгрунтаваным. Укладальнік спаслаўся на дакумент з архіва НАН Беларусі, згодна з якім Лёсік разам з Азбукіным „апрацаваў і дапоўніў“ названы артыкул; акрамя таго, згодна з тым жа дакументам, Лёсік і Азбукін прасілі падпісаць гэтую працу ініцыяламі „Л.А.“ (II, 266). Але ці дапаўненне (і асабліва „апрацоўка“) ёсць аўтарская праца? Верагодна, тут прынамсі пажадана было б паспрабаваць вызначыць, наколькі названы артыкул адрозніваецца ад іншых публікацый Карскага, аўтарства якіх аспрэчванню не падлягае. Калі артыкул быў замоўлены рэдакцыяй БСЭ супрацоўнікам Інбелкульту, то незразумела, чаму ён з’явіўся ў друку без пазначэння іх укладу ў гэтую справу (хоць яны недвухсэнсоўна аб гэтым прасілі), затое пазначаны аўтар (Карскі), якому, магчыма, артыкул не заказваўся? Між іншым, Лёсік раней ужо рэдагаваў Карскага: у Мінску ў 1920 г. выходзіла брашура класіка „Беларускі народ і яго мова“ з пазнакай: „рэдактар тэксту — Я.Л.“. Праўда, ад гэтага Карскі не пераставаў быць Карскім.

Калі ўключэнне ў кнігу Лёсіка працы „Нацыянальнае пытанне і пралетарыят“ можна апраўдаць наяўнасцю колішняга (яшчэ 1923 г.) каментару аб тым, што артыкул напісаны „па кнізе Г.Сафронава «Национальный вопрос и пролетариат»“ (II, 71), то з працай „Культурны стан Беларусі к моманту Лютаўскае рэвалюцыі“ (II, 157—176), узноўленай паводле зборніка „Беларусь“ 1924 г., сітуацыя даволі казытлівая. У 1927 г. у хроніцы часопіса „Узвышша“ сярод іншага паведамлялася: „Літаратурная камісія запрасіла Я.Лёсіка, З.Бядулю і І.Сераду напісаць успаміны аб Гаруне, якога яны блізка і добра ведалі. У сакавіку—месяцы бяг[учага] г[ода] літ[аратурная] камісія ад Я.Лёсіка і Эпімах—Шыпілы атрымала шэраг аўтографаў Гаруна і Цёткі (А.Пашкевіч); з аўтографаў Гаруна вызначаецца аўтограф артыкула «Культурны стан Беларусі да Февральскай рэвалюцыі»³⁸. Здаецца, гэтай публікацыі ў кнізе не пашкодзіў бы каментар тыпу: „не выключана, што пры напісанні свайго артыкула Лёсік карыстаўся рукапісам артыкула Гаруна“. Увогуле, Лёсік нярэдка быў не асабліва далікатны з тэкстамі іншых аўтараў, таму пры сучасным узнаўленні ягоных твораў патрэбны былі б адпаведныя заўвагі.

***

Асабліва цікавасць апошняга часу да мовазнаўчай спадчыны 20-х і пазнейшых гадоў мінулага стагоддзя сведчыць, што гісторыя беларускага мовазнаўства XX ст. яшчэ як след не вывучана. Сімптаматычна, што да выданняў мовазнаўчай спадчыны далучаюцца не толькі прафесіяналы. Сам факт прыналежнасці да навуковай установы не гарантуе стараннасці ў працэсе падрыхтоўкі твораў выдатных асоб мінулага, а патрыятычная, але не падтрыманая высокай кваліфікацыяй скіраванасць не ў стане забяспечыць адпаведных навуковых стандартаў. Увагу прыцягваюць цяпер найперш пасіянарныя, складаныя для вытлумачэння лінгвісты мінулага стагоддзя, якія няўдала імкнуліся рэфармаваць беларускую мову. Пра іх некаторыя сучасныя аўтары пішуць *in extenso*, уносячы ім хваласпевы. Працы лінгвістаў 1920-х г. аналізуюцца цяпер, як правіла, ізалявана ад развіцця беларускай мовазнаўчай думкі адпаведнага перыяду. Агляданыя выданні робяць даступнымі працы мала вядомых у лінгвістыцы аўтараў і яны, несумненна, будуць спрыяць далейшаму самаўсведамленню беларускага мовазнаўства. Пытанне аб тым, наколькі заслужанай з’яўляецца сённяшняя гучная хвала ў дачыненні да некаторых лінгвістаў мінулага, вырашыць, як заўсёды, гісторыя.

* Станкевіч, Ян. Збор твораў: У 2 т. Рэдактар В.Булгакаў. Менск: Энцыклапедыкс, 2002. Т. 1. 549. Т. 2. 585.

Лёсік, Язэп. 1921—1930. Збор твораў. Уклад., прадм. і камент. А.Жынкін. Мінск, 2003. 395.

Выбраныя навуковыя працы акадэміка С.М.Некрашэвіча. Да 120-годдзя з дня нараджэння. Навуковы рэдактар акадэмік А.І.Падлужны. Мінск: Беларуская навука, 2004. 190.

¹ Пачалася артыкулам В.Шчэрбіна „Класавы дальтанізм. Каму патрэбна рэанімацыя «навуковых» поглядаў Язэпа Лёсіка“. Гл.: Звязда. 1987. 20 верасня. У гэтай дыскусіі „на баку Лёсіка“ браў удзел і аўтар гэтых радкоў. Гл.: Запрудскі С. Человек из прошлого, или Почему трудно стирать „белые пятна“ в истории белорусского языкознания // Нёман. 1991. № 6. С. 180—190.

² Л.Шакун сцвярджае, што Я.Лёсік разам з С.Некрашэвічам у сярэдзіне 1920-х належалі да кола асоб, якія выказваліся за „радыкальную рэформу графікі і правапісу, а таксама граматыкі“. Гл.: Шакун Л.М. Гісторыя беларускага мовазнаўства. Мінск, 1995. С. 135. У дачыненні да Некрашэвіча такое сцвярджанне несправядлівае, падрабязней гл. ніжэй.

³ Гл.: Працы Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі. Менск, 1927. С.8 (далей: Працы...).

- ⁴ Лёсік, верагодна, цалкам шчыра лічыў, што рэфармаванне правапісу павінна адбывацца зыходзячы з навуковых меркаванняў. Найбольш навуковыя падыходы ён бачыў ва ўласных прапановах. Папраўдзе рэфарматарскія прапановы ў сферы правапісу звычайна маюць толькі ўскоснае дачыненне да навукі, і толькі найўняны, некампетэнтныя або не вельмі шчырыя людзі свярджваюць, што галоўнай матывацыяй пры рэфармаванні правапісу з’яўляецца навуковая.
- ⁵ У артыкуле прыняты наступны спосаб пазначэння агляданых прац: першы том прац Станкевіча пазначаецца знакамі Ia, другі — Ib, працы Лёсіка — II, працы Некрашэвіча — III.
- ⁶ Цікава заўважыць, што ініцыяваная Лёсікам і ўрэшце зацверджаная забарона на напісанні тыпу *яна й ён, сястра й сын* даволі няўхвальна ацэньвалася пазней патрыятычна скіраванымі дзеячамі правапісных дыскусій, а таксама незалежнымі назіральнікамі. Даволі сказаць, што ляльнасць да такіх напісанняў была засведчана ў правапісных рэкамендацыях Таварыства беларускай мовы 1993 г. (гл.: Наша слова. 1993. № 15), а таксама ў меркаваннях адносна беларускага правапісу Пітэра Джона Мэё (гл.: Андэрсан Ж. Погляды Пітэра Джона Мэё на развіццё беларускага правапісу ў XX ст. // Роднае слова. 2001. № 9. С. 40). Рэалізаванае ў сучасным правапісе (і нярэдка крытыкаванае) выключэнне з агульнага правіла адносна нескарачэння у паслягалосных у пачатку запазычаных слоў (*ва ўладзе*, але *ва універсітэце*) сягае таксама да ініцыятыў Лёсіка.
- ⁷ Звяртае ўвагу эвалюцыя поглядаў 1926—1930 г. на прапановы Лёсіка з боку Янкі Купалы. На Акадэмічнай канферэнцыі ён, падобна, падтрымліваў усе прапановы Лёсіка і, у прыватнасці, падпісаў разам з ім, Антонам Лёсікам і Якубам Коласам ліст пратэсту з нагоды зацверджання канферэнцыяй ініцыяваных Некрашэвічам правілаў аб напісанні *я* толькі ў першым складзе перад націскам і нязменным напісанні часціцы *не* і прыназоўніка *без* (II, 255). А ў 1930 г. ён адназначна схіліўся на бок Некрашэвіча: калі выйшаў праект правапісу, то ў ім Купала выказаў сваю поўную салідарнасць амаль з усімі заўвагамі да праекта Некрашэвіча. Гл.: Беларускі правапіс (Праект). Менск, 1930. С. 51.
- ⁸ Колас Я. Ліст Л.М.Клейнбарту ад 25/X 1927 г. // Колас Я. Збор твораў: У 14 т. Т. 13. Письмы 1908—1949. Мінск, 1977. С. 81.
- ⁹ Гл.: Беларусізацыя: 1920–я гады: Дакументы і матэрыялы / Пад агульнай рэдакцыяй Р.П.Платонава і У.К.Коршака. Мінск, 2001. С. 104. Між іншым, вартасцю свайго падыходу ў правапісным рэфармаванні беларускай мовы Лёсік называў тое, што ён не сягае глыбока ў гісторыю пісьма, затое „ставіць пытанне практычна“ (II, 226).
- ¹⁰ Wexler P. The Academic Conference on the Reform of Belorussian Orthography and Alphabet (Minsk 1926): A unique non-event? // Joshua A. Fishman (ed.). The Earliest Stage of Language Planning. The „First Congress“ Phenomenon. Mouton de Gruyter, 1993. P. 31.
- ¹¹ Жураўскі А.І. Мовазнаўства // Інстытут беларускай культуры. Мінск, 1993. С. 52.
- ¹² Працы... С. 395.
- ¹³ Аж да канца 80–х г. навуковае значэнне Акадэмічнай канферэнцыі ўсяляк прымяншалася. Падобныя спробы сустрэкаюцца і ў нашы дні, параўн. наступную заўвагу Ігара Клімава: „У беларускай навуцы, як афіцыйнай, так і неафіцыйнай, канферэнцыя падаецца як вылізнае навуковае дасягненне беларускай лінгвістыкі, але гэта рэлятывуна. Шмат прапаноў ці выступленняў на ёй не мелі навуковай вартасці, а некаторыя з іх нават былі чыстай фантастыкай... Навуковыя задачы, якія ўлады ставілі перад канферэнцыяй, былі ў асноўным практычнага характару...“ Гл.: Клімаў І. Беларусізацыя ў дакументах // БГА. Том 8. Сшыткі 1—2. Снежань 2001. С. 283. Будзем, аднак, памятаць, што канферэнцыя адбылася ўсяго толькі праз некалькі гадоў пасля таго, як была апублікавана граматыка беларускай мовы. Вядома, амерыканскі нарвежац Эйнара Хаўген мог дапускаць, што славак Штур, правансалец Містраль, чэх Добраўскі, эстонец Аавік, літовец Яблонскі былі „больш патрыётамі, чым лінгвістамі“ (гл.: Хаўген Э. Лінгвістыка і языковае планіраванне // Новое в лінгвістыке. Выпуск VII. Социолінгвістыка. Москва, 1975. С. 454), але ці згадзіліся б з такой ацэнкай, напрыклад, Добраўскага славісты? Кваліфікацыя І.Клімава не ўлічвае таксама той акалічнасці, што канферэнцыя яўна перарасла рамкі практычнага правапіснага мерапрыемства, і зацікаўлены чытач можа пазнаёміцца хоць бы з тымі старонкамі матэрыялаў канферэнцыі, на якіх выкладзена абмеркаванне дэлегатамі дакладаў Некрашэвіча „Сучасны стан вывучэння беларускай мовы“ або, асабліва, Бузука „Становішча беларускай мовы сярод іншых славянскіх моў“.
- ¹⁴ Кадыфікацыю Станкевічам запазычанай лексікі Ю.Бушылякоў са спасылкай на Поля Вэкслера кваліфікуе наступным чынам: Станкевіч „заставаўся ў цэлым у рэчышчы традыцыі новакласічнага перыяду развіцця беларускай літаратурнай мовы“ (Ib, 540). З прычыны прабелаў у адукацыі (яны, аднак, не пашыраюцца на беларусістычныя працы Вэкслера, які, дарэчы, ніколі не называў пурыстычны перыяд развіцця беларускай літаратурнай мовы „новакласічным“) я не бяруся хоць-колькі дакладна інтэрпрэтаваць гэты тэзіс Бушылякова. Заўважу толькі, што незразумела, чаму выкарыстанне літары *j* і перадача на пісьме пратэтычнага *j* залічаны да тых феноменаў, што складалі традыцыю „новакласічнага“ перыяду, а напісанні тыпу *опэраца* і *бібля* — да тых, якія былі інавацыямі.
- ¹⁵ У сваёй спробе абараніць беларускі правапіс ад гучнай крытыкі Лёсіка А.Багдановіч у якасці выключна аўтарытэтнай крыніцы спасылаўся на „Беларускі правапіс“ 1925 г. ... самога Лёсіка. Гл.: Багдановіч А. Аб неўстаноўленых выпадках нашага правапісу (Адказ на артыкул Я.Лёсіка. Часопіс „Польмя“. №2. 1925) // Польмя. 1925. №7. С. 153—154. Лёсік, аднак, не хацеў задаволіцца рэпутацыяй аўтара добрых падручнікаў і прагнуў славы „навуковага“ рэфарматара беларускай мовы.
- ¹⁶ Шакун Л.М. Гісторыя... С. 134.
- ¹⁷ Каб ацаніць значнасць дасягнення адзінства беларускага правапісу, варта мець на ўвазе, што, напрыклад, ва Ўкраіне сітуацыя была прынцыпова іншай: да 1928 г. ды й нават пазней у Заходняй Украіне, з аднаго боку, і ў наддняпроўскай, з другога, былі ва ўжытку неаднолькавыя правапісы.
- ¹⁸ Працы... С.70.

- ¹⁹ Тамсама. С. 50.
- ²⁰ Тамсама. Іначай думаў наконт пагоджанасці сваіх прапаноў з поглядамі навукоўцаў Заходняй Беларусі Лёсік. Паводле яго, у Заходняй Беларусі „бяспрэчна, згодзяцца з нашаю рэформаю“, а ўвогуле гэта не вельмі істотна, бо важней „зрабіць пачын, палажыць аснову ды ведаць, што рэформу зрабіць *канечна* трэба...“ (II, 106).
- ²¹ На жаль, Станкевіч абмеркаваў у гэтай рэцэнзіі толькі праблемы алфавітнага рэфармавання так, як яны ставіліся на канферэнцыі, але нічога не напісаў пра арфаграфічныя.
- ²² Насуперак выразнаму рэфарматарскаму імпэту, які можна ўбачыць у прыведзеным Станкевічам самым пачатку прамовы П.Растаргуева на Акадэмічнай канферэнцыі, апошні даволі стрымана ставіўся да неабходнасці рэфармаваць беларускую графіку і правапіс. Яшчэ ў сваім прывітальным слове на пачатку канферэнцыі Растаргуеў палічыў патрэбным выказаць засцярогу з нагоды таго, што „справа рэформы правапісу і азбукі — складаная і трудная“ і папярэдзіць, што пры рэфармаванні „патрэбна вялікая асцярожнасць, каб не адтэўнуць народныя масы ад праведзенай рэформы“. Звяртае на сябе ўвагу і тое, што далей ён адразу ж пераключыўся на іншую тэму і загаварыў пра неабходнасць для Інбелкульту засяродзіцца „на навуковым вывучэнні сучаснай беларускай літаратурнай мовы“, чым, на яго думку, практычныя заняткі правапісам і граматыкай не з’яўляліся. Гл.: Працы... С. 27—28. На адрозненне ад Лёсіка, які ў сваім заключным слове пасля дыскусіі з нагоды рэформы графікі толькі ў нязначнай меры прызнаў недахопы свайго праекта і выказаў надзею, што з часам, „праз 10—15 гадоў“ яго праект будзе прызнаны, бо ў яго аснове ляжаць „жыццёвая патрэба і навука“ (II, 225), Растаргуеў яшчэ ў заканчэнні свайго даклада сказаў, што ён не спадзяецца і не настойвае на тым, каб ягоны праект быў прыняты і праведзены ў жыццё: „сама тварыцца, прывычка, бозя навiны і iншыя падобныя аргументы, на жаль, будуць гаварыць супроць паказанай тут рэформы; супроць яе будзе гаварыць і тая асцярожнасць у рэформе, аб якой я ўжо казаў у сваім прывітанні“. У заключным слове пасля завяршэння дыскусіі ён яшчэ раз цалкам паўтарыў вышэйпрыведзеныя ўласныя словы. Гл.: Працы... С. 131, 166.
- ²³ Залішне частая гаворка пра моўныя законы прымяняльна да правапісу (які з’яўляецца пераважна канвенцыйным, а гэта значыць не абавязкова выснаваным з законаў мовы, у пэўным сэнсе „незаконным“) нярэдка можа прыводзіць да дэзарыентацыі спецыялістаў з боку ініцыятараў моўнага рэфармавання. Логіка прыхільнікаў угрунтаванага на „навуковай“ аснове правапісу такая: 1) у мове існуюць аб’ектыўныя законы, 2) прыхільнікі „навуковага“ правапісу іх адкрываюць і паказваюць, 3) быўшы аб’ектыўнымі, выяўленыя прыхільнікамі „навуковага“ правапісу законы павiнны ўкараняцца ў практыку. Падобны спосаб разважання даволі эфектыўна дзейнічае пры камунікацыі паміж мовазнаўцамі і спецыялістамі. Ён, аднак, не спрацоўвае, калі ініцыятары моўных рэформаў маюць справу з роўнымі сабе прафесіяналамі. Ведаючы гэта, ініцыятары рэформаў звычайна не любяць выступаць у аўдыторыях, дзе прысутнічаюць навукоўцы, затое шырока папулярызуюць свае ініцыятывы сярод дылетантаў-аматараў. У нашым выпадку паказальна, што Лёсік падмацоўваў свае прапановы ўяўнай падтрымкай з боку настаўніцтва і, падобна да Станкевіча, часта спасылаўся на моўныя законы.
- ²⁴ Даволі падобныя думкі выказваў у Савецкай Беларусі Я.Лёсік. У прыватнасці, ён наракаў на практыку „мала свядомага ў правапісе даўнейшага пісьменства“ (II, 201) і як вынік уносіў папраўкі ў правiлы, якія, паводле іранічных слоў А.Багдановіча, былі „няправільна... умоўна прыняты“. Гл.: Багдановіч А. Аб неўстаноўленых... С. 153. На пытанне рэцэнзента аднаго з выданняў Лёсікавага „Правапісу“ адносна таго, як адрозніць ужывальнасць / няўжывальнасць таго або іншага запазычанага слова ў масах народу, Лёсік не вагаючыся адказаў, што крытэрыі гэтага адрознення ўстановаць „людзі навукі — мовазнаўцы, філолагі, хто знаецца на гэтай справе“ (II, 187). А хто быў такім філолагам і знаўся на гэтай справе? Вядома, сам Лёсік, аўтар некалькіх падручнікаў з правапісу. (Пазней, праўда, высветлілася, што нават спецыяльна створаная з гэтай праблемы адрозненне паміж абеларушанымі і неабеларушанымі запазычанымі словамі і ўзначальваная самім Лёсікам камісія не змагла зрабіць гэта.)
- ²⁵ Карский Е.Ф. Рэц. на: Запіскі аддзела гуманітарных навук. Кн. 2. Т. 1 // Известия по русскому языку и словесности. 1929. Т. II. Кн. 1. Ленинград, 1929. С. 366.
- ²⁶ Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Выд. пятае, пераробленае і пашыранае. Вiльня, 1929. С. 3.
- ²⁷ Складана меркаваць, які канкрэтны ўклад у падрыхтоўку выдання твораў Станкевіча за выняткам напісання пасляслоўя ўнёс былы выкладчык БДУ Ю.Бушлякоў, які выступіў таксама ў якасці навуковага кансультанта выдання. Што да твораў Лёсіка, то ў кнізе пазначана, што выданне падрыхтавана ў Нацыянальным архiве Рэспублікі Беларусь, але А.Жынкiн у названым архiве не працуе.
- ²⁸ У прадмове да твораў Некрашэвіча (але толькі ў ёй) пазначана, што „асноўную працу па падрыхтоўцы зборніка ажыццявілі кандыдаты філалагічных навук Л.Г.Хартановіч і А.М.Астапчук“ (III, 10).
- ²⁹ Выданнем апекавалася выдавецкая рада з 7 чалавек, якую склалі тры сыны Станкевіча і чатыры маладзейшыя навукоўцы. Кнігу ўклаў і адрэдагаваў адзiн з сяброў выдавецкай рады, ініцыятар і выканавец многіх выдавецкіх праектаў апошняга часу Валер Булгакаў. У якасці „суўкладальнікаў“ у выходных дадзеных пазначаны таксама А.Антанян, Ю.Бушлякоў, Л.Юрэвіч; да ўкладання спрычыніліся таксама А.Санько і Л.Сільнова. Як ужо сказана, кніга мела і навуковага кансультанта.
- ³⁰ У прадмове да твораў Станкевіча В.Булгакаў спецыяльна агаварыў той факт, што прынятая ў Зборы твораў арфаграфія для выдавецкай рады была прадметам „заўзятых спрэчак“ (Ia, 9).
- ³¹ Насуперак сцверджанню аб нарматыўным правапісе ў зборніку захаваны старыя формы (*што датыча* — II, 22, 71, *класа* ‘клас’ — II, 36, *Эўг.Барычэўскі* — II, 56, *пэрыяд* — II, 59, *у залі, дыалектах* — II, 68). Укладальнікі замянілі слова *адбіваць* на *адлюстравіць* (12), *паверыць* на *правярыць* (21), *гардзіцца* на *ганарыцца* (12), але не зрабілі падобных замен у іншых выпадках, пакiнуўшы нязмененымі словы *застанавіцца* (22), *адбіць* ‘адлюстраваць’, *адбіцца* ‘адлюстравацца’ (37, 52, 57), *насельнасць* ‘насельніцтва’ (55), *рачавістасць* (62), *гутарка* тэрм. ‘гаворка’ (14). Можна ўсумніцца ў неабходнасці правядзення замены выразу *даследчая*

праца спалучэннем *даследчыцкай працы* (14). Яўнай сваволяй з'яўляюцца замены слоў *вывады* на *выданні* (11), *перанос* на *правапіс* (12).

³² З нагоды правядзення ў Мінску 3 студзеня 2001 г. зборкі пяцёх чалавек па пытаннях упарадкавання тарашкевіцкай газеты „Наша Ніва“ нека паведаміла, што дадзеная нарада была „першай у гэтым тысячагоддзі“. Гл.: Мухін В. Правапісная нарада // *Наша Ніва*. 2001. 8 студзеня. Здабыўшы сабе пэўны сімвалічны (падобна, і не толькі) капітал у справе барацьбы за „сапраўдны“ беларускі правапіс, некаторыя сучасныя рэфарматары беларускай мовы, падобна, хацелі б „гаварыць не пераставаючы“ пра правапісную рэформу яшчэ тысячу гадоў. Між тым мы жывем ужо ў XXI ст., і перад беларускай мовай стаяць намнога больш важныя заданні, чымся змены адной умоўнай арфаграмы на другую.

³³ Ю.Бушылякоў меў намер абараніць сваю дысертацыю ў 2001 г. і выносіў на абарону палажэнне аб „прысутнасці ў беларускім мовазнаўстве XX ст. выдатнага вучонага–універсала“, г.зн. Янкі Станкевіча. Гл.: Бушылякоў Ю.С. Янка Станкевіч і пытанні нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы. Аўтарэфэрат дысертацыі на атрыманне вучонай ступені кандыдата філалагічных навук. Мінск, 2001. С.3. Я не ўпэўнены, ці эпітэт „універсал“ ужываецца звычайна нават у дачыненні да такога рознабаковага лінгвіста як Карскі. У інтэрв'ю газеце „Наша Ніва“ з нагоды выхаду з друку Збору твораў Станкевіча Бушылякоў увогуле параўнаў Станкевіча з... Добраўскім і Караджычам. Але Добраўскі і Караджыч пакінулі даволі неаднолькавы след у гісторыі: калі для першага галоўнымі матывамі дзейнасці былі навуковыя, то для другога — у значнай ступені практычна–рэфарматарскія. На адрозненне, аднак, ад Станкевіча, Добраўскі меў незлічоную колькасць наступнікаў, а Караджыч быў *выключна паспяховым* рэфарматарам. Або навуковы кансультант не ведае, хто такія Добраўскі з Караджычам, або кепска сабе ўяўляе, хто такі Станкевіч.

³⁴ Ідзеца пра 19–старонкавую брашуру „Доля мовы беларускае ў розных перыядах гісторыі Беларусі“.

³⁵ Але сярод Станкевічавых апанентаў не ўсе былі непатрыёты і, больш за тое, сярод іх было нямала разумных людзей. Скажам, Юрка Віцьбіч. На адрозненне ад Станкевіча, ён лічыў, што абагачэнне беларускай літаратурнай мовы не павінна ісці „па лініі фабрыкацыі ва ўласнай мовазнаўчай лабараторыі наватвораў або па лініі засмечвання яе слоўнікам пэўнага самотнага засценка, што знаходзіцца на нашых этнаграфічных паўзмежжах“. Гл.: Дзе–ка А. Юрка Віцьбіч // *Спадчына*. 1995. №1. С. 18. Ці, напрыклад, пляменнік Янкі Станкевіча Станіслаў, які сцвярджаў, што яго дзядзька падыходзіў да працы ў галіне нармавання літаратурнай мовы „чыста тэарэтычна і фармальна, не звяртаючы належнай увагі на практычныя магчымасці і патрэбы нашае мовы, ды пры гэтым не лічачыся з псіхалагічнай рэакцыяй чытачоў“. Гл.: Ст.Станкевіч. Мае заўвагі да „Кутка мовы“ // *Бацькаўшчына*. 1955. № 37.

А вось меркаванні староняга, але вельмі кваліфікаванага назіральніка, аўтара дзвюх грунтоўных прац пра развіццё беларускага правапісу ў XX ст. З пэўных канкрэтных нагодаў ангельскі беларусіст Пітэр Джон Мэё заўважаў, што Станкевіч часам рабіў свае вывады пры дапамозе няшчырай (tortuous) логікі, што ён „няправільна разумеў ролю арфаграфіі“. Самую канцэпцыю беларускай мовы Станкевіча Мэё аданіў як „у многіх адносінах ідыясінкратычную“. Гл.: Mayo P.J. Byelorussian Orthography: from the 1933 Reform to the Present Day // *The Journal of Byelorussian Studies*. Vol. IV. 1978. No. 2. P. 46. *Ён жа*: The Alphabet and Orthography of Byelorussian in the 20th Century // *The Journal of Byelorussian Studies*. Vol. IV. 1977. No. 1. P. 41, 40.

³⁶ Гл.: Smulkowa E. Informacja o malo znanej propozycji znormalizowania pisowni bialoruskiej z 1918 r. // *Studia polsko–litewsko–bialoruskie*. Warszawa, 1988. S. 308.

³⁷ Гл.: Tichý Fr. Spisovný jazyk beloruský // *Slovanské spisovné jazyky v době přítomné*. Praha, 1937. С. 293.

³⁸ У літаратурнай камісіі Інбелкульту // *Узвышша*. 1927. № 2. С.213.

Міфы, міфалогія і міфалагі*

М а к с і м З н а к

Шырокі грамадскі інтарэс да архаічных вытокаў этнічнай культуры ў апошнія дзесяцігоддзі адзначыўся ва ўсіх народаў Еўропы. Жаданне сцвердзіць сваю культурную ідэнтычнасць і непаўторнасць, што бяруць пачаткі з пракаветных, „міфічных“ часоў, робіцца ўсё вастрэйшым на тле працэсаў глабалізацыі і татальнай універсалізацыі быцця. Імкненне адстаяць свой „этнічны космас“ у сучасным вірлівым і зменлівым свеце выяўляецца ў фальклорным руху, які апеллюе да аўтэнтыкі і карыстаецца надзвычайнай папулярнасцю ў мегаполісах, дзе прынамсі і бярэ свае пачаткі. Г.зв. „неапаганскія“ суполкі, што паўсталі ў межах больш шырокай грамадска–палітычнай з’явы — „неакансерватызму“, вельмі часта змыкаюцца з фальклорным рухам і вызнаюць за адзіна праўдзівыя светапоглядныя каштоўнасці еўрапейца дахрысціянскай эпохі. Яшчэ адной праявай „вяртання ў будучыню“ сталі тысячы навуковых доследаў у галіне культурнай антрапалогіі (этнаграфіі, этналогіі, фалькларыстыкі ды інш.), што ўбачылі свет на абшарах ад Пірэнеяў да Ёрала і былі прысвечаны тым ці іншым аспектам архаічнай (дахрысціянскай) спадчыны. Пры гэтым відавочнай робіцца перавага сістэмных (структурна–семантычных) прынцыпаў даследавання, якія, у адрозненне ад пазітывісцкіх, не „прэпаравалі“ тканіну Традыцыі, а імкнуліся „аджывіць“ яе, зрабіць зразумелай для сучасніка, хоць бы і па асобных фрагментах.

Беларусь да нядаўняга часу быццам стаяла ўбаку ад гэтага інтэнсіўнага агульнаеўрапейскага працэсу самапазнання. Этнічная культура краіны, дзе на вёсцы дагэтуль

жывы фальклор, а знахаркі, што цяпер практыкуюць, нібы сышлі са старонак этнаграфічных апісанняў Е. Раманава і М. Нікіфароўскага канца XIX ст., была практычна не прапісаная на старонках навуковых кніжак і не зразумелая яе спадкаемцамі. Беларускія навукоўцы ўпарта распрацоўвалі толькі адно радовішча Традыцыі — фальклор. Шматтомавая сэр’я „Беларуская народная творчасць“, якая пачала выходзіць невялікімі накладамі з 1974 г., рэпрэзентавала беларускі фальклор ва ўсёй жанравай разнастайнасці, але ў друкаваным выглядзе ён успрымаецца толькі як мёртвая крыніца для рэканструкцыяў, ды малапрыдатны для ўзнаўлення такіх рэчаў як „светапогляд“ ці „карціна свету“. Нешматлікія (у параўнанні з суседнімі краінамі) манаграфіі апошніх 15 гадоў, асвятляючы, як правіла, канкрэтныя сюжэты беларускай этнічнай традыцыі¹, толькі цвялілі чытацкую цікавасць, не даючы цэльнага вобразу традыцыйнай культуры. Тыя ж аўтарскія версіі, што мелі прэтэнзію на абагульненне, сістэматызацыю і рэканструкцыю „беларускага космасу“², былі здольныя хіба толькі забытаць недасведчанага чалавека. Што датычыць акадэмічных выданняў³, дык пры ўсёй сваёй саліднасці і наяўнасці багатай этнаграфічнай фактуры яны вядуць размову пра традыцыйную культуру хутчэй у мемарыяльным рэчышчы, што непазбежна стварае пачуццё адчужанасці ў сучаснага чытача. Да таго ж шматлікія тэмы былі папросту ігнраваныя (так, даведацца з энцыклапедыі, што такое „чарадзеіства“, „этнастэрэатыпы“ ці „традыцыйная культура“ — немагчыма). Хібіла і метадалагічная база, арыентаваная на матэрыялістычнае спазнанне рэчаіснасці. Невыпадкова, што першымі ў серыі „Беларусы“ выйшлі тамы, прысвечаныя промыслам, рамёствам, а таксама народнаму дойлідству, пры гэтым згаданыя з’явы разглядаліся выключна ў тэхналагічным, інструментальным кантэксте, у той час як сімвалічныя (рытуальныя) значэнні свядома (неўсвядомлена?) апускаліся. У сітуацыі „разгубленасці“ айчынай этналогіі (новая шыльда, на жаль, не пацягнула за сабой аўтаматычна мадэрнізацыі даўно састарэлых прыწყыпаў беларускай этнаграфіі) пазітыўную ролю ў фармаванні якасна новых поглядаў на духоўную спадчыну беларусаў адыграла перавыданне шэрагу „класікаў“ народазнаўства⁴, а таксама грунтоўная тэматычная рэпрэзентацыя этнаграфічных матэрыялаў XIX — пачатку XX ст., зробленая Ё. Васілевічам⁵. У сваю чаргу, адзінкавыя манаграфіі, выкананыя ў семіялагічным ключы⁶, хоць і церабілі новы (для айчынай навукі) метадалагічны шлях, але выходзілі мізэрнымі накладамі і радыкальна змяніць сітуацыю ў справе даследавання народных традыцый не маглі.

Такім чынам, на пачатку III тысячагоддзя пытанняў, датычных беларускай міфапаэтычнай карціны свету, выспела значна больш, чым было дадзена адказаў. Доўгачаканай спробай адказаць на гэтыя пытанні і стаўся энцыклапедычны слоўнік „Міфалогія Беларусі“ — плён шматгадовай даследчыцкай працы вялікай групы навукоўцаў.

Адметнасць прапанаванага выдання палягае, перадусім, у тым, што яно відавочна апазіцыянуе сябе састарэлым схемам афіцыйнай навукі, бо 22 аўтары слоўніка — гэта не калектыў у акадэмічным разуменні з даведзенымі планами і загадзя вызначанымі метадамі. У дадзеным выпадку размова можа ісці хутчэй пра суполку аднадумцаў, аб’яднаных хоць і маштабнай, але недвухсэнсоўнай і яснай задачай „прывядзення ў сістэматызаваны выгляд і першаснай інтэрпрэтацыі на тле таго цэлага, якім з’яўляецца традыцыйны беларускі Космас, вялізнага корпусу фактычных дадзеных, назапашаных фалькларыстыкай, этнаграфіяй і часткова лінгвістыкай на працягу больш чым двухсотгадовай збіральніцкай актыўнасці“ (с. 11).

Праца з энтузіязму, „на інтарэс“, абумовіла творчую разняволенасць у вызначэнні прадметнага поля даследавання, а склад аўтараў (археолагі, філосафы, этнолагі, фалькларысты, гісторыкі і культуролагі) аб’ектыўна гарантаваў міждысцыплінарны, сінтэтычны характар навуковага пошуку і аналізу. Пры гэтым несумненна важнай з’явілася арганізацыйная праца каардынатора праекта І. Клімковіч па ангажаванні гэткай колькасці навукоўцаў і па ўпарадкаванні творчага працэсу. Кніга ўрэшце выйшла ў дзяржаўным выдавецтве ў досыць сціплым выглядзе, на шэрай газетнай паперы, хоць ягоны змест у суплёце з якаснай паліграфіяй маглі б зрабіць „Беларускую міфалогію“ адным з найбольш прэзентабельных выданняў краіны за апошнія гады.

Непасрэдна аглядаючы напаўненне слоўніка, найперш заўважаеш сакавіты, ёмісты характар лексікі, набліжанай да жывых моўных нормаў, выгодна адрознай ад шкарубаватай „наркамаўкі“. Руплівая праца рэдактараў (В. Аўтушка і С. Санько) мела сваім вынікам наданне навуковым тэкстам выкшталцонасці і, разам з тым, даступнасці, што прыწყыпова важна ў працэсе „маўлення“ аўтара, чытацкага разумення „прамоўленага“.

Фармат, структура і ідэалагема слоўніка падрабязна патлумачаны С. Санько ў прадмове да выдання, дзе размова вядзецца не столькі пра перадумовы рэалізацыі праекта і ягоных аўтараў, колькі пра аб’ект, прадмет і прыწყыпы даследавання. Аўтар акцэнтавана прыпыняецца на тэорыі міфа і адзначае прыწყыповы для даследчыцкага калектыву тэзіс пра тое, што „міф —

гэта не проста фантазія або фантом нясталага Розуму, што гэта хутчэй адбітак, а часта — толькі фрагмент чагосьці больш глыбокага, сутнаснага і цэльнага, для характарыстыкі чаго бадай толькі словы «жыццё» ды «Сусвет» выглядаюць больш-менш дастатковымі і праўдзівымі, ды і то адно ў самым шырокім іх разуменні» (с. 6).

Рэканструкцыя, прадметнае напаўненне феномена, званага „светаглядам“, — праблема надзвычай складаная, паколькі яго носьбіты, асабліва ў межах архаічнай (традыцыйнай) супольнасці, толькі міжволі „абмаўляюцца“ адносна ўласнае карціны свету ў тэкстах разнаітых узроўняў (пры адсутнасці універсальнай знакавай сістэмы — пісьмовасці, „тэкстам“ можа слугаваць і абрадавае дзейства і вясковая сядзіба), якія „утвараюць спецыфічныя «мовы» культуры або, як прынята іх называць, коды“ (с. 9).

Спраба распавесці пра Сусвет з гледзішча носьбіта міфапаэтычнага светагляду вылілася ў больш чым 700 змешчаных у слоўніку артыкулаў, якія тэматычна парадкуюцца суадносна з 15 кодамі, што адпавядае ўнутранай структуры традыцыйнай беларускай карціны свету.

Бадай самым „класічным“ у вузкім разуменні міфалогіі і найбольш прадстаўнічым у рамках слоўніка (амаль 200 артыкулаў) атрымаўся персанажны код, які, што задэкларавана ў прадмове, улучае не толькі ўласна міфалагічныя персанажы, але і „легендарныя або міфалагізаваныя гістарычныя постаці; персанажаў песняў і паданняў; вобразы іншаземцаў; дэманічных істот і персанажаў, звязаных з нячыстай сілай; асобаў паводле іх сацыяльнага (сямейнага, прафесійнага і г. д.) статуса“ (с. 9).

Практычна аўтары вычарпалі ўсе магчымыя намінацыі, што маюць хоць якое прачытанне ў міфалагічным ці рытуальна-сімвалічным кантэксце. Прытым няцяжка заўважыць, што кожная сюжэтная лінія кода (міфалагічная, дэманалагічная, гістарычна-легендарная і інш.) мае свайго „куратора“, які выразна вылучаецца сваімі навуковымі інтэнцыямі ў рамках супольнага праекта.

Так, вярхоўныя боствы (Дажбог, Лада, Мокаш, Пярун, Ярыла і інш.) даволі падрабязна, з выкарыстаннем шырокіх гістарычна-культурніцкіх паралеляў, разгледжаны і прааналізаваны археалагам Э. Зайкоўскім, які характарызуе не толькі функцыянальную вылучанасць пазначаных багоў, але і формы, змест іх ушанавання, культавыя аб’екты, з імі звязаныя. Аднак выдавочная прага аўтара сфармаваць рэтраспектыўным чынам старажытнабеларускі пантэон (аднайменны артыкул, напісаны даследчыкам, мае не праблемны, але сцвярдзальны характар (364—365)), часам выяўляецца ў некрытычным падыходзе да разгледанага матэрыялу. Так, сцвярджаючы, што „Бялун — адно з божышчаў беларускага дахрысціянскага пантэону“ (55), Э. Зайкоўскі даверліва наследуе вядомаму прадстаўніку т. зв. „міфалагічнай школы“ А. Кіркору⁷, схільнаму не толькі да празмернай ідэалізацыі міфа⁸, але і да ўласнай міфатворчасці, які ў сваю чаргу „творча дапоўніў“ сціслую звестку пра Белуна, пададзеную І. Насовічам: „Бялун — сівы дзед, які нібыта жыве ў жыцце ля дарогі“⁹.

Правадніком „дэманалагічнай“ лініі ў слоўніку выступае фалькларыст У. Васілевіч, што цалкам зразумела, калі ўлічыць вялікі даробак даследчыка ў справе сістэматызацыі звестак XIX—XX ст., датычных т. зв. „ніжэйшай міфалогіі“¹⁰. Аднак большасць артыкулаў У. Васілевіча, прысвечаных „нячысцікам“, з’яўляюцца літаральным перакладам аўтараў XIX — пачатку XX ст., прычым фалькларыст не абцяжарвае сябе навуковай інтэрпрэтацыяй і аналізам матэрыялу. Так, звесткі пра Аржаўня, Ератнікаў, Еўніка, Каснаў, Кладніка, Лозніка, Паралікаў, Паўночнікаў, Пунніка і багата якіх іншых персанажаў узятыя ў Нікіфароўскага¹¹. Гэтак жа пазычаныя ў П. Драўлянскага¹² (П. Шпілеўскага) Гарцукі, Дзявоя, Меша, Паляндра, Шчадрэц. У апошнім выпадку звесткі, некрытычна скапіяваныя ў 23-гадовага аматара міфічнай даўніны, якія больш не сустракаюцца ні ў якіх крыніцах, ствараюць загадкавае ўяўленне ў чытача. Бо ў Васілевіч, прыхаваўшы ад апошняга меркаванне знанага фалькларыста і літаратуразнаўца Г. Кахановскага пра тое, што для П. Шпілеўскага „Беларускія паданні“ — „юначэе захапленне“, да якога „трэба ставіцца як да навукова няспелага“¹³, паступаецца, такім чынам, сваім прафесіяналізмам на карысць метадалагічных прынцыпаў „міфалагічнай школы“.

Этнічны аспект персанажнага кода своеасаблівым чынам адлюстраваны ў артыкулах Л. Дучыц („Жыд“, „Казак“, „Рускія“, „Саксонцы“, „Татары“, „Туркі“, „Французы“, „Цыганы“, „Шведы“). Аднак азнямленне з імі прыводзіць да высновы, што ўласна міфалагічнай нагрукі яны не маюць, паколькі аўтарка дзеліцца ўласным досведам вывучэння вялікай колькасці археалагічных помнікаў (у асноўным — курганоў і гарадзішчаў), якія ў найменнях, дадзеных ім народам, адлюстравалі этнанімічны шэраг („французскія“, „швэдскія“, „татарскія магільны“ і да т. п.). Археалагічна-краязнаўчы характар памянёных артыкулаў у межах слоўніка сэнсава супярэчыць ідэі выдання і нават не стасуецца з абагульняльным артыкулам „Чужынец“ (У. Лобач), дзе акцэнт зроблены якраз на месцы й ролі прадстаўнікоў іншых этнасаў у беларускай традыцыйнай карціне свету і спадарожных ёй этнастэрэатыпах.

„Балцкі след“ у беларускіх міфалагічных персаналіях шукае і знаходзіць, дзякуючы перадусім параўнальна-лінгвістычнаму аналізу, С. Санько, які падрабязна характарызуе такія персанажы легендаў з паўночна-заходніх рэгіёнаў, як Акопірнас, Аўсень, Дзівас, Дундар, Жалгіун–Каралюс, Кінгі, Рагана і інш. Такім чынам, даследчык прадметна даводзіць слухнасць тэзы пра шчыльны характар узаемадзеяння і ўзаемапрапранікнення (суплёт) старабеларускай і балцкай традыцый яшчэ на архаічным (дахрысціянскім) узроўні культуры і светапогляду.

Гістарычна–легендарную лінію ў межах кода разгортвае А. Прохараў, які слухна падагульняе фальклорна–эпічныя матэрыялы і дае даволі ўцямную характарыстыку персанажам айчыннай гісторыі, што былі міфалагізаваныя калектыўнай гістарычнай памяццю народа. Спіс разгляданых асобаў даволі шчыльны: Вітаўт, Ліздзейка, Палтэс, Палямон, Радар, Тур, Усяслаў Чарадзея, Рагвалод, Радзім, Швінтарог (апошнія тры артыкулы — у суаўтарстве з С. Санько). Храналагічна гэтыя постаці займаюць прамежак ад часоў станаўлення дзяржаўнасці на тэрыторыі Беларусі (IX ст.) і да „Залатога веку“ ВКЛ — перыяду княжання Вітаўта. Аднак у асобных выпадках артыкулы А. Прохарава вызначаюцца пэўнай непаслядоўнасцю і незавершанасцю. Так, характарызуючы вобраз Вітаўта, аўтар чамусьці робіць грунтам аналізу толькі паданне пра „караля–багатыра“, зафіксаванае Ё. Дабравольскім у беларусаў Смаленшчыны напрыканцы XIX ст.¹⁴ (спасылка на першакрыніцу ў артыкуле адсутнічае). У той жа час постаць Вітаўта — адзін з нешматлікіх выпадкаў імклівай міфалагізацыі і сакралізацыі вобраза валадара неўзабаве пасля яго смерці. Ужо ў „Пахвале Вітаўту“, напісанай у пачатку XV ст. у Смаленску, вялікі князь выступае „як мудры і ўсемагутны валадар“¹⁵, а час яго праўлення фактычна інтэрпрэтуецца як ідэальны. Міфалагему „Залатога веку“ Вітаўта працягвае М. Гусоўскі, што паэтычна надзяляе князя звышнатуральнымі здольнасцямі: „Ён, як вядзьмак, абяззбройваў усіх ашуканцаў: «Хлусіш!» — і хлус прызнаваўся, што сведчыць ілжыва“¹⁶, а таксама М. Ліцвін, які адлюстроўваў калектыўны шляхецкі стэрэатып, гаворачы „наш герой Вітаўт“¹⁷. І ўжо на пачатку XVII ст. вобраз Вітаўта цалкам міфалагізуецца, пра што сведчыць „Хроніка Літоўская і Жамойцкая“, паводле якой князь мае нападбоскае паходжанне (нарадзіўся ад шлюбу Кейстута і паганскай жрыцы Біруты, што „хвалена от людей простых за богиню“¹⁸), дзякуючы якому мае здольнасць рабіць гераічныя (надзвычайныя) учынкi ў дзіцячым (чатырохгадовым!) узросце: „Витолт, сын Кейстутов, млоденец удатный, сердца смелого, до войны охочого, выправою першою своею на войну сам през себе тянул до Прус. Евстерборк замок и волости его побурил <...> без утраты войска своего <...> до отца своего вернулся“¹⁹. Аналогіі з антычнымі міфамі (да прыкладу, Геракл) відавочныя.

Непераканаўчым з’яўляецца артыкул (два сказы!) пра Палтэса, „легендарнага князя, які кіраваў Полацкам“ (360), бо падставай для ўключэння гэтага персанажа ў слоўнік сталася адзінкавае цымянае паведамленне ў скандынаўскай сазе.

З улікам таго, што Прохараў даволі падрабязна разбірае вобраз Ліздзейкі, вярхоўнага жраца часоў Гедыміна, незразумелым робіцца ігнараванне аўтарам уласна клана паганскай першасвятагаў Крывэ–Крывэятаў, якія адыгрывалі выключную ролю ў духоўным жыцці Балтыйскага рэгіёну, што, у прыватнасці, адзначае храніст пачатку XIV ст. Пётра з Дузбурга²⁰.

Ананімны аўтар XV ст. пазначае, што рэлігійнае і судовае вяршэнства Крываў прызнавалася „ва ўсёй зямлі Літоўскай, Прусіі, Літве, Жамойці, Куроніі, Земгаліі, Лівоніі, Летгаліі і нават у землях Крэвічскіх Русаў (Creviczensinim Russorum)“²¹. Калі ж угадаць даволі верагодную версію пра паходжанне патранімічнага па форме этноніма „Крывічы“ ад наймення вярхоўных жрацоў Крываў, то адсутнасць гэтых персанажаў у слоўніку ўвогуле цяжка патлумачыць.

Тэма, прысвечаная соцыяморфным персанажам у межах айчыннай міфалогіі, разглядаецца ў слоўніку практычна ўпершыню. Біясацыяльныя і прафесійныя ролі, іх пазіцыянаванне і функцыяванне ў архаічнай карціне свету аглядаюцца цэлым шэрагам аўтараў: „Брат“, „Ганчар“, „Пастух“, „Салдат“, „Скамарохі“, „Сястра“ (Л. Дучыц); „Ведзьма“, „Валачобнікі“ (Л. Салавей); „Дзіця“, „Жанчына“, „Мужчына“, „Удава“ (Т. Валодзіна); „Пчаляр“, „Чараўнік“ (У. Лобач); „Поп“, „Старац“ (Т. Валодзіна, У. Лобач) і шэраг інш.

Вялікая колькасць аўтараў абумовіла і пэўны метадалагічны „разнабой“ у асвятленні тэмы. Так, Л. Дучыц больш схільная да гістарычна–тапанімічных экскурсаў („Салдат“, „Разбойнікі“) і месцамі, да неаргументаваных тэзаў: „У старажытнасці ганчарная справа была жаночым заняткам“ (113); гаршэчніца „магла выйсці замуж толькі за каваля“ (113) і, адпаведна, „каваль мог ажаніцца толькі на гаршэчніцы“ (207).

Артыкулы Ё. Васілевіча і Л. Салавей выкананыя пераважна ў апісальным этнаграфічна–фальклорным ключы. Пры гэтым аўтары не могуць паразумецца ў справе вызначэння практычна тоесных дэфініцый. Так, У. Васілевіч характарызуе ведзьму як „дэманічную істоту, звязаную з надпрыроднымі сіламі“ (73), у той час як Л. Салавей вызначае ведзьму малочную

(развядзенне гэтых паняццяў даволі сумнеўнае, паколькі не бывае такой ведзьмы, што не магла б „адбіраць малако“, і такіх ведзьмаў, што абмяжоўваліся толькі псотай кароў) як „міфічную істоту“ (75). Прыкра, што абодва вызначэнні не адпавядаюць рэчаіснасці, бо ў народнай традыцыі ведзьма — заўжды рэальны чалавек, што мае (надзелены праз уяўленні аднавяскоўцаў) надзвычайныя (шкаданосныя) здольнасці.

Філосаф і літаратуразнаўца Ё. Конан разглядае персанаж музыкі ў традыцыйнай беларускай культуры. Аднак акцэнт у аднайменным артыкуле робіцца на мастацкім і маральна-эстэтычным асэнсаванні вобраза музыкі ў беларускім фальклору і літаратуры (паказальна, што артыкул пачынаецца з вобраза „Музыкі–арфея“, створанага Я. Коласам у паэме „Сымон–Музыка“ (329), а не з характарыстыкі рытуальна-сімвалічных функцый дудара ці лірніка ў абрадавым жыцці вясковай грамады), у той час як міфалагема „музыка“ застаецца практычна нераскрытай, хоць прыведзеная даволі поўная і вычарпальная бібліяграфія па тэме відавочна дазваляла вырашыць гэтую задачу.

Персанажаў, характарызаваных у сяміялагічным ключы, у слоўніку небагата: „Дзіця“, „Жанчына“, „Мужчына“, „Удава“ (Т. Валодзіна); „Пчала“, „Чараўнік“ (У. Лобач); „Поп“, „Старац“ (Т. Валодзіна, У. Лобач). Хоць і тут незразумела чаму, да прыкладу, матэрыял, прысвечаны Ё. Лобачам чараўнікам, ці не ўдва меншы за артыкул „Пчала“. І гэта з улікам сцвярджэння аўтара, што „вера ў чараўнікоў шырока распаўсюджана і ў сучаснай беларускай вёсцы“ (349).

На вялікі жаль, не знайшлі свайго адлюстравання ў слоўніку такія персанажы, як паляўнічы, рыбак, цяляр, буднік (смалакур), прафесійная дзейнасць якіх суправаджалася мноствам магічных аперацыяў, а самі яны ў вачах традыцыйнай супольнасці былі максімальна набліжаны да „іншасвету“ і праз гэта нярэдка лічыліся чараўнікамі ці моцнымі знахарамі.

Агульным недахопам прапанаванага чытачу персанальнага кода з’яўляецца імкненне аўтараў (рэдакцыйнай калегіі?) усяляк пашырыць рэестр за кошт „раздрабнення“ цэнтравых міфалагічных вобразаў шляхам вылучэння іх рэгіянальных найменняў у якасці асобных артыкулаў. Так, артыкулу „Чорт“ спадарожнічаюць міні-артыкулы (сказ ці некалькі) „Анчутка“, „Вохват“, „Дох“, „Ламец“, „Шат“ ды іншыя, што адсылаюць ізноў–такі да вобраза Чорта, не даючы аніякай новай інфармацыі пра аднаго з галоўных „нячысцікаў“. Фактычную таўталогію няцяжка заўважыць і ў выпадку з „Лазавіком“ (277) і „Лознікам“ (243); „Вадзяніцамі“ (19), „Зазоўкамі“ (178—179), „Свіцязянкамі“ (459) і „Русалкамі“ (434—435); „Нактыром“ (338) і „Вупыром“ (97—98); „Пячурнікам“ (412) і „Хатнікам“ (528—530).

На даследчыцкім сумленні аўтараў (перадусім У. Васілевіча) застаюцца артыкулы (дакладней, лаканічныя ўзгадкі), прысвечаныя персанажам (Бабар, Бадзюля, Зазоўкі, Хіхітун, Сярбай, Цыгра і інш.), якія не здолеў зафіксаваць ніводзін (!) этнограф XIX — пачатку XX ст. і якія „адшукаліся“ літаральна ў апошніх дзесяцігоддзі. Засмучае і змест падобных „адкрыццяў“. Так, у артыкуле „Бабар“ (У. Васілевіч) знаходзім, што гэта — „нейкая (?) істота, якой палохалі дзяцей у паселішчах беларусаў–будакоў Ніжагародчыны“ (34). І ўсё! Ці не лепш было б разгледзець такія шыкоўныя „міфалагічныя“ персанажы беларускага дзіцячага фальклору як „Жэўчыкі–крэўчыкі“, „Дудзік“, „Клёнус²²“ і мноства інш.

Раслінны і жывёльны коды, разгорнутыя ў слоўніку ў выглядзе блізу 120 артыкулаў, паслядоўна і аргументавана даводзяць тэзу пра адухоўленасць і суб’ектнасць Прыроды ў архаічнай мадэлі свету. Іншымі словамі, аўтары (перадусім, Л. Салавей, С. Санько і М. Малоха) робяць даволі ўдалую спробу знайсці „агульную мову“ са светам жывёл і раслін, наследуючы гэтакім чынам светапоглядныя арыенціры архаічнай свядомасці, для якой „мова не з’яўляецца выключнай прэрагатывай чалавека: жывёлы, расліны... могуць валодаць сваёй уласнай ці агульнай з чалавекам мовай“²³. Дэшыфроўка сімвалічных значэнняў (мовы) раслін і жывёл у міфалагічнай карціне свету прынцыпова важная не толькі з навуковага гледзішча, але і на фоне суцэльнай адчужанасці *Homo Urbanis*’а ад свету Прыроды і цьмянага ўяўлення сучасніка пра мажлівасці дыялогу з ёю. Аналіз вялікага корпусу этнаграфічных і фальклорных крыніц, а таксама навуковых доследаў, праведзеных у дадзеным рэчышчы, дазволіў аўтарам падрабязна і ўсебакова ахарактарызаваць прынцыпы рытуальна-сімвалічнага ўзаемадзеяння чалавека і прадстаўнікоў прыроднага атачэння, а таксама трапна паказаць месца і ролю апошніх уласна ў міфалагічных уяўленнях і вераннях нашых продкаў. На дастаткова высокім тэарэтычным узроўні выкананыя і абагульняльныя артыкулы: „Дрэва культывае“ (Л. Дучыц), „Дрэва жыцця“ (І. Швед), „Расліны“ (Т. Валодзіна, Л. Салавей), „Жывёлы“ (Л. Дучыц, Я. Сахута), „Птушкі“ (Т. Валодзіна, Я. Сахута), „Рыба“ (Л. Дучыц, С. Санько).

Адносна слабым і недастаткова распрацаваным выглядае, бадай, толькі *fito*-код, і асабліва калі размова вядзецца пра г. зв. „дзікія“ расліны. Аўтары (Л. Салавей, С. Санько) палічылі, што для ўключэння ў слоўнік шэрагу зёлак дастаткова толькі іх народнага наймення, вычытанага ў

слоўніку рэгіянальных беларускіх гаворак. Але пры адсутнасці лацінскай наменклатуры і ўласна міфалагічнага кантэксту падобныя артыкулы не толькі не нясуць якой-кольвечы інфармацыі, але і спараджаюць пэўную блытаніну, паколькі значная частка народных назоваў раслін — поліварыянтная. Так, да прыкладу, у слоўніку разглядаюцца тры найменні, што ўлучылі прыметнік „божы“: „Божай мацеры сон“, „Божай мацеры пальчыкі“, „Божая бародка“, у той час як у народнай традыцыі вядомы тузін падобных назваў і каля 20 найменняў, што ўлучаюць прыметнік „чортаў“²⁴.

Відавочная і батанічная неабазнанасць аўтараў у шэрагу выпадкаў. Так, Л. Салавей, гаворачы пра „Змяёўку“, не толькі не прыводзіць лацінскай назвы гэтае расліны, але і сцвярджае, што яна паходзіць „з сямейства ятрышнікавых“ (190), якога не існуе ўвогуле, паколькі сам ятрышнік належыць да сямейства архідных²⁵, а зёлка, што мелася на ўвазе (герань лугавая, *Geranium pratense*), — прадстаўнік сямейства гераніевых. У гэтым кантэксце здзіўляе ігнараванне аўтарамі вядомай працы Э. Ажэшкі „Людзі і кветкі над Нёманам“ (1888—1891), якая не толькі змяшчае каштоўную інфармацыю пра выкарыстанне зёлак у чарадзеістве, знахарстве й народнай медыцыне, але і слугуе ўзорам дакладнай карэляцыі народных і навуковых найменняў раслін.

Вядучым спецыялістам у асвятленні г. зв. рэчава-знадбеневага кода, „які ўлучае такія падкоды, як прылады працы, вопратку, посуд, хатняе начынне, рытуальныя і культавыя знадбены“ (9), безумоўна, выступае Т. Валодзіна, якой належыць больш за палову артыкулаў пазначанай тэматыкі з блізу 70, змешчаных у слоўніку. Падобнае „лідэрства“ аўтаркі не ёсць збегам абставінаў, але з’яўляецца вынікам рэалізацыі істотнага даследчыцкага даробку ў дадзеным кірунку²⁶. Зрабіўшы акцэнт на „даследаванне семантыкі і рытуальных функцый рэчаў“²⁷ (іх сімвалічнай, пазаўтылітарнай сутнасці, што рэльефна выяўляецца адно ў рытуальна-значных сітуацыях), Т. Валодзіна даволі высока ўздымае метадалагічную планку навуковага пошуку ў межах кода, дасягнуць якой у нешматлікіх артыкулах здолелі толькі асобныя аўтары (І. Вуглік, У. Лобач, Н. Муляронак, С. Санько). У той жа час „інтэрвенцыя ў тэму“ іншых даследчыкаў выглядае непрадуктыўнай і фармальнай, нават калі гэта датычыцца тэкстаў тыпалагічнага плану. Так, у занадта сціслым артыкуле Л. Дучыц „Абутак“ без падстаў сцвярджаецца, што „кожны (!) род меў сваю форму абутку“, а зробленыя на ім „узоры (якія?) мелі магічны характар“ (13). У артыкуле „Жорны“ гэтай жа даследчыцы немагчыма даведацца ні пра семантыку формы (круглая рэч са скразной адтулінай трывала абыгрываецца ў народнай культуры як канал сувязі з „іншасветам“), ні пра сімваліку функцый: ператварэнне прыроднага (зерне) у культурнае (мука) і міфалагічна-зваротнае размолванне (вяртанне) аб’ектаў культуры ў стан Хаосу (жорны, зробленыя з культавага каменю, перамолваюць на нішто гасподу і сям’ю млынара), што, у сваю чаргу, дазволіла б патлумачыць традыцыю выкарыстання жорнаў у якасці надмагільных помнікаў Паўночна-Ўсходняй Беларусі. Падобныя хібы вылучаюць артыкулы „Вядро“, „Грошы“ (Л. Дучыц), „Клямка“ (Я. Сахута), дзе ў апошнім аўтар спыняецца толькі на храналогіі бытавання і мастацка-дэкаратыўных вартасцях гэтага прыстасавання, пакідаючы ў баку шматлікія магічныя аперцыі, што выконваліся з яго дапамогай.

Пазначаныя супярэчнасці паміж памкненнямі аўтараў і іх дасведчанасцю практычна адсутнічаюць у адносна невялікім тэматычным блоку (24 артыкулы), што раскрывае сутнасць антрапамарфічнага кода ў беларускай традыцыйнай культуры. Як і ў папярэднім выпадку, большая палова тэкстаў належыць Т. Валодзінай, якая разглядае часткі чалавечага цела (азадак, вочы, вушы, галава ды інш.) у іх рытуальна-сімвалічным і касмалагічна-міфалагічных значэннях. Пры гэтым далучэнне да тэмы іншых аўтараў (І. Вуглік, У. Васілевіч, Л. Дучыц, У. Лобач і некаторых іншых) не ўносіць дысанансу, але толькі дапаўняе і ўдакладняе яе за кошт асэнсавання сімвалічных значэнняў нутраных органаў чалавека (жывот, сэрца) і яго жыццёвых субстанцый (душа, кроў). У цэлым памянёны код у межах слоўніка прадметна і доказна спраўджае тэзу М. Эліадэ пра тое, што „чалавечая цела рытуальна ўвасабляе Космас“²⁸. У той жа час, варта заўважыць, што, калі прысутнічае артыкул „Геніталіі жаночыя“ (Т. Валодзіна), то мусіць быць ў наяўнасці і тэкст, прысвечаны адпаведнай катэгорыі з „мужчынскага поля“ значэнняў, бо артыкул „Фалічны культ“ (А. Цітавец) даволі расплывісты і няпэўны²⁹, не закрывае гэтага прабелу.

Адным з найбольш змястоўных і грунтоўна распрацаваных як на прадметна-апісальным, так і на тэарэтыка-аналітычным узроўні, з’яўляецца ландшафтава-тапаграфічны код, дэталёва ахарактарызаваны ў 60 артыкулах слоўніка (Т. Валодзіна, Л. Дучыц, Э. Зайкоўскі, У. Лобач, А. Прохараў, С. Санько і шэраг іншых). Матэрыялы на гэтую тэму ўмоўна падзяляюцца на дзве прыблізна роўныя часткі, прысвечаныя адпаведна элементам „поля Прыроды“ (лес, поле, балота, гара і г. д.) і „поля Культуры“ (млын, мост, дарога, сядзіба/хата і іх структурныя часткі). Трэба адзначыць, што аўтары даволі трапна і слушна ўзнаўляюць „прасторавы слоўнік“

беларускай этнічнай традыцыі, самая яркая рыса якога — „наменклатурнасць і абстрактнасць: уключаныя ў яго лексемы амаль губляюць уласнае значэнне і набываюць значнасць і новыя валентнасці ў межах новай сістэмы, звязанай непасрэдна з Мадэллю Свету“³⁰. Адсюль, і гэта надзвычай усцешвае, ладная частка артыкулаў мае катэгарыяльны характар і не зводзіцца да простых канстатацый этнаграфічна-фальклорнай дадзенасці. З другога боку, прадметныя артыкулы, прысвечаныя канкрэтным культавым локусам („Дзявочая гара“, „гара Рагвалода і Рагнеды“ і да т. п.), прыродным аб’ектам (Вяля, Дзвіна, Дняпро і інш.) і паселішчам (Вільня, Тураў), што знава адбіліся ў міфалагічнай свядомасці беларусаў, адыгрываюць ролю якаснага, факталагічна разгорнутага, доказна-ілюстрацыйнага матэрыялу ў дачыненні да тэарэтычна-абагульняльных выкладак. На жаль, з-пад увагі аўтараў „выпалі“ такія знава для міфапаэтычнага светапогляду катэгорыі, як „Бакі сьвету“ (поўнач, поўдзень, захад, усход), „Горад“, „Храм“ (царква), „Карчма“, „Могілка“, „Сцяна“, „Кут“/„Покуць“/ „Бабін кут“, што, напэўна, можна патлумачыць як навізнай разглядаанай тэмы, так і недаглядам з боку рэдакцыйнай рады.

Спалучэнне тэарэтычнага даследчыцкага роздзума і прадметнай факталагіі знаходзім і ў 55 артыкулах, прысвечаных каляндарна-храналагічнаму коду беларускай традыцыйнай культуры. Аднак у дадзеным выпадку перавага выдавочна аддаецца камп’ютарна-эмпірычнаму падыходу, рэпрэзентаванаму, перадусім, У. Васілевічам (больш за 20 артыкулаў-клонаў з папярэдніх выданняў аўтара³¹, пры адсутнасці спасылкаў на першакрыніцы і працы калег). „Выцягваюць“ тэму ґрунтоўныя аналітычныя артыкулы Т. Валодзінай („Поўнач“, „Поўдзень“, „Заход Сонца“, „Усход Сонца“, „Саракі“ і інш.), І. Вугліка („Час у міфе“), С. Санько („Год“) і, на пэўны лад, І. Крука, які даволі слушна характарызуе сімволіку дзён тыдня, пазбавіўшыся ў гэтым выданні (магчыма, у выніку рэдактуры) залішніх ґрувасткіх мысліўных канструкцый і аўтарскіх фантазій, што прысутнічалі ў манаграфічным узроўні. Але і ў тэарэтычнай плоскасці асэнсавання аўтарская „сваволя“ ў звароце да адных „класікаў жанру“ і ігнараванні іншых часам прыводзіць да значных хібаў ва ўласных тэкстах. Так, да прыкладу, не скарыстаўшыся з досведу Ю. Лотмана, Е. Мелецінскага, М. Эліадэ, І. Вуглік у базавым артыкуле „Час у міфе“ ніяк не пазначае прынцыповую для міфалагічнай свядомасці ізаморфнасць і непадзельнасць Прасторы і Часу і т. ч. абыходзіць увагай такія надзвычай важныя для быцця традыцыйнай супольнасці (чалавека) феномены, як „хранатоп“. Касмаграфічны і рэчыўна-элементарны коды, хоць і пазначаныя як асобныя, але ў межах слоўніка адасобіць іх вельмі цяжка, паколькі і ў першым, і ў другім выпадку размова вядзецца амаль пра тыя ж паняцці (Неба, Паветра, Зямля, Вада), што, аднак, ніякім чынам не прыніжае іх каштоўнасці, бо артыкулы пазначанай скіраванасці прадметна і доказна вызначаюць буйнамаштабную структуру беларускага этнічнага Космасу, арганічна ўлучыўшы яго ў агульнаіндаеўрапейскае рэчышча касмаганічнай міфалагіі.

Не менш сутнаснымі і значнымі ў справе паразумення з Чалавекам Традыцыі з’яўляюцца і іншыя коды, разгорнутыя ў слоўніку. Так, кулінарныя сюжэты (бліны, віно, гарэлка, калач, каравай і г. д.) акцэнтуюць увагу на абрадавых і сімвалічных функцыях гатаванай і „прыроднай“ (малако, мёд) ежы.

Аперацыйны, атрыбутыўны і лічбавы коды супольна задаюць вельмі насычаны кантэкст быцця чалавека (калектыву), як у рытуальна напружаных сітуацыях (свята), так і ў храналагічных адрэзках, што вылучаюцца адноснай рэалізаванасцю (побыт).

Метэаралагічны код (вецер, віхор, дождж і г. д.), цесна звязаны з сімволікай верхняга яруса светабудовы, дазваляе „расчытваць“ знакі, што падавала Неба і, адпаведна, вышэйшыя сілы Соцыуму і на пэўны лад рэгулявала і прадвызначала яго жыццяздольнасць.

У якасці праблемнага, разлічанага на перспектыўнае змястоўнае напаўненне, выступае астранамічны код (С. Санько), які ў айчынным народазнаўстве практычна з’яўляецца „белай плямай“. І калі наяўнасць шырокага спектра этнаграфічных і фальклорных матэрыялаў адносна галоўных нябесных свяцілаў (Сонца і Месяца) яшчэ дазваляе правесці ґрунтоўны семіятычны аналіз, то большасць сузор’яў не сустракаецца (не зафіксаваная?) у народнай традыцыі нават на ўзроўні найменняў. Адсюль нават вельмі сціплыя артыкулы С. Санько і ягоныя спробы лінгвістычнай і культуралагічнай рэканструкцыяў успрымаюцца як першы крок у асвятленні надзвычай важкай, але не распрацаванай тэмы.

Падсумаванне ўражанняў і асабістых рэфлексіяў, што сталіся вынікам уважлівага азнаямлення са слоўнікам, міжволі прыводзіць да паралеляў з тыпалагічна тоеснымі расійскімі выданнямі, бо менавіта яны, у пэўнай ступені, задавалі кшталт беларускім даследчыкам як праз свой высокі навукова-тэарэтычны ўзровень, так і праз адносна дасупнасць.

Апусціўшы прадметныя хібы (праблемнасць і няпэўнасць фармулёвак і дэфініцый, апісальнасць у асвятленні шэрагу сюжэтаў, супярэчлівасць у тэзах асобных аўтараў і інш.), што характэрныя як для маскоўскіх праектаў, так і для разглядаанага выдання і з’яўляюцца хутчэй

праявамі станаўлення і росту даследчыцкіх школаў, варта адзначыць прынцыповую перавагу „Беларускай міфалогіі“. Падобныя выданні³² пры ўсёй неаспрэчнай навуковай значнасці вылучаюцца надзвычай шырокім ахопам фактуры, пры якім канкрэтны этнічны Космас (рускі ці чэшскі) губляецца, не выглядае нечым пэўным і цэльным, хоць „кожная канкрэтная Мадэль Свету, з’яўляючыся гістарычнай, мае пачатак і канец і звязаная з пэўнымі этнакультурнымі і этнасацыяльнымі падзеямі, г. зн. займае сваё месца на прасторава-часовай восі“³³. У гэтым сэнсе праект беларускіх навукоўцаў выглядае даволі ўдалай і своечасовай спробай асэнсавання і сістэматызацыі ўсёй безлічы фактычных дадзеных, што і складаюць касмічную мадэль беларускага этнічнага быцця.

* Беларуская міфалогія: Энцыклапедычны слоўнік / С.Санько, Т.Валодзіна, У.Васілевіч і інш. Мінск: Беларусь, 2004. 592 с.

¹ Да прыкладу: Ляўкоў Э.А. Маўклівыя сведкі мінуўшчыны. Мінск, 1992; Кухаронак Т.І. Радзінныя звычаі і абрады беларусаў к. XIX—XX ст. Мінск, 1993; Сысоў У.М. Беларуская пахавальная абраднасць. Мінск, 1995; Валодзіна Т.В. Талака ў сістэме духоўнай культуры беларусаў. Мінск, 1997 ды інш.

² Да прыкладу: Крук Я. Сімволіка беларускай народнай культуры. Мінск, 2000; Шамякіна Т.І. Міфалогія Беларусі (нарысы). Мінск, 2000.

³ Этнаграфія Беларусі: Энцыклапедыя. Мінск, 1989; Беларусы. Т.1—6. Мінск, 1995—2002.

⁴ Федароўскі М. Люд беларускі. Вяселле. Мінск, 1991; Живописная Россия: Литовское и Белорусское Полесье. Мінск, 1993; Богданович А. Пережитки древнего мирозерцания у белорусов. Мінск, 1995; Никифоровский Н. Нечистики: Свод простонародных в Витебской Белоруссии сказаний о нечистой силе. Витебск. 1995; Сержпутоўскі А. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў. Мінск, 1998; Карскі Я. Беларусы. Мінск, 2001.

⁵ Зямля стаіць пасярод свету: Беларускія народныя прыкметы і павер’і. Кн.1. Мінск, 1996; Жыцця адвечны лад: Беларускія народныя прыкметы і павер’і. Кн. 2. Мінск, 1998; Зямная дарога ў вырай: Беларускія народныя прыкметы і павер’і. Кн. 3. Мінск, 1999.

⁶ Санько С. Штудыі з кагнітыўнай і кантрастыўнай культуралёгіі. Мінск, 1998; Малоха М. Фразеологізмы с концептом „дерево“ в зеркале народной культуры (на материале восточнославянских и польских языков). Мінск, 1998; Валодзіна Т. Семантыка рэчаў у духоўнай спадчыне беларусаў. Мінск, 1999.

⁷ Киркор А. Следы язычества в празднествах, обрядах и песнях // Живописная Россия: Литовское и Белорусское Полесье. Мінск, 1993. С.262.

⁸ Піліпенка М.Ф. Міфалагічная школа // Этнаграфія Беларусі: Энцыклапедыя. Мінск, 1989. С.319.

⁹ Носович И.Н. Белорусские песни // Записки Императорского Русского географического общества по отделению этнографии. 1873. Т.5. С.54.

¹⁰ Міфы Бацькаўшчыны / Уклад У.А.Васілевіч. Мінск, 1994; Зямная дарога ў вырай: Беларускія народныя прыкметы і павер’і. Кн.3.

¹¹ Никифоровский Н.Я. Нечистики: Свод простонародных в Витебской Белоруссии сказаний о нечистой силе.

¹² Древланский П. Белорусские народные поверья // Журнал Министерства народного просвещения. 1846. Кн.1. С.4—25; Кн.4. С.85—125.

¹³ Беларуская фалькларыстыка: Эпоха феадалізму. (Каханоўскі Г.А. і інш.). Мінск, 1989. С.267.

¹⁴ Добровольский В.Н. Смоленский этнографический сборник. 4.1. // Записки ИРГО по отдел. этнографии Т. XX. 1891. С.372.

¹⁵ Чамярыцкі В. „Пахвала Вітаўту“ // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т.5. Мінск, 1999. С.452.

¹⁶ Гусоўскі М. Песня пра зубра // Старажытная беларуская літаратура. Мінск, 1991. С.144.

¹⁷ Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. Москва, 1994. С.80.

¹⁸ Хроника Литовская и Жамойтская // ПСРЛ. Т.32. Москва, 1975. С.62.

¹⁹ Тамсама. С.62—63.

²⁰ Кулаков В.Н. Забытая история пруссов. Калининград, 1992. С.23.

²¹ Цыг. па: Чаропка В. Крэвы // Беларуская мінуўшчына. 1996. № 6. С.7.

²² Гл. да прыкладу: Беларускі фальклор у сучасных запісах: Традыцыі і жанры: Гомельская вобласць. Мінск, 1989. С. 328—330.

²³ Цивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира. Москва, 1990. С. 30.

²⁴ Раслінны свет: Тэматычны слоўнік. Мінск, 2001. С. 522—523, 645—646.

²⁵ БСЭ. Т. XI. Мінск, 1974. С. 568.

²⁶ Валодзіна Т. Семантыка рэчаў ...

²⁷ Тамсама. С. 11.

²⁸ Элиаде М. Священное и мирское. Москва, 1994. С. 108.

²⁹ Аўтар нават не спасылалася на адзіную абагульняльную працу ў айчынным навуцы, што была прысвечана якраз пазначанай тэме: Баршчэўскі І. З гісторыі фальклёктэнізму // Зап. Аддзелу гуманіт. навук. кн. 4: Працы катэдры этнографіі. Т. 1. Сш. 1. Менск. 1928, с. 49—80.

³⁰ Цивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира. С. 44.

³¹ Васілевіч У. Беларускі народны календар. Мінск, 1993; Ён жа. Жыцця адвечны лад: Беларускія народныя прыкметы і павер'і.

³² Мифы народов мира. Т. 1—2. Москва, 1980—1981/1991/1992; Славянские древности: Этнолингвистический словарь. Т. 1—2. Москва, 1995—1999.

³³ Цивьян Т.В. Лингвистические основы... С. 44.

Беларускі археаграфічны штогоднік. Вып. 3. / Рэд. кал.: Р.П. ПЛАТОНАЎ (гал. рэд.) і інш. Мінск: БелНДІДАС, 2002. 276 с.; Вып. 4. / Рэд. кал.: У.І. АДАМУШКА і інш. Мінск: БелНДІДАС, 2003. 356 с.

У 2002 і 2003 г. свет пабачылі два новыя выпускі „Беларускага археаграфічнага штогодніка“, які, пачаўшы існаванне толькі ў 2000 г., ужо знайшоў свайго сталага чытача. Трэці выпуск выйшаў яшчэ пад рэдакцыяй прафесара Р.П. Платонава, а ў чацвёртым галоўнага рэдактара ўвогуле няма. Можна адзначыць змены і ў складзе рэдакцыйнай калегіі: у апошнім БАШы ў ёй не стала М. Сташкевіча і В. Чамярыцкага, а папоўнілася калегія гарадзенскім гісторыкам Дз. Каравым. Структура БАШа пасля адыходу галоўнага рэдактара не змянілася.

Цэнтральны раздзел трэцяга выпуска БАШа, прысвечаны археаграфіі, укамплектаваны 11 артыкуламі. У большасці тэкстаў даследчыкі раскрываюць канкрэтныя праблемы, але разам з тым некаторыя з іх можна аб'яднаць пад агульнай тэмай — гісторыя беларускай археаграфіі. Сюды можна аднесці матэрыял М. Шумейкі „Деятельность археографической комиссии Белкомархива в 2000—2001 г. и перспективы её развития“, дзе аўтар, улічыўшы ўкраінскі і расійскі досвед, скептычна паставіўся да перспектываў развіцця археаграфіі ў галоўным навуковым асяродку Беларусі — Нацыянальнай Акадэміі навук, акрэсліў зробленае Архіўнай камісіяй і абгрунтаваў слушнасць і плённасць яе існавання пры Дзяржкамархиве. Разглядаюцца ў артыкуле і апошнія дасягненні беларускай навукі ў галіне выдання і вывучэння архіўнай спадчыны. Тут жа адзначым, што больш дэталёва і крытычна напрацоўкі беларускіх археографіаў вывучаюцца ў артыкуле Ю. Несцяровіча „Некаторыя пытанні археаграфічнай культуры беларускіх дакументальных выданняў другой паловы 1990-х гадоў“. М. Нікалаеў публікуе метадычныя рэкамендацыі па апісанні рукапісных кніг, складзеныя знакамітым беларускім археографам І. Грыгаровічам у 1821 г., а В. Голубеў — агляд найбольш цікавых матэрыялаў па палітычнай і сацыяльна-эканамічнай гісторыі Беларусі з „Скарбніцы грамад“ І. Даніловіча. Змяшчаюцца таксама два новыя дакументы па археаграфічнай працы У. Пічэты і яго аспірантаў (1929 г.).

Параўнанне беларускай і літоўскай публікацыі „Успамінаў“ Ф. Еўлашоўскага, зробленае У. Свяжынскім для трэцяга выпуску штогодніка, дало аўтару падставы прызнаць „пэўны прагрэс літоўскага выдання“. Сп. Свяжынскі мог бы згадаць імя гісторыка Даруса Вілімаса, які рыхтаваў літоўскі пераклад, тым больш што Д. Вілімас шчыльна супрацоўнічае з беларускімі калегамі.

Уласны досвед археаграфічнай працы прэзентуецца ў публікацыі А. Грушы „З вопыту падрыхтоўкі да выдання кнігі Метрыкі ВКЛ 44 (1559—1566)“ і М. Спірыдонава „Населённые пункты в географических указателях публикаций источников Великого Княжества Литовского XVI в.“.

З чатырох матэрыялаў, змешчаных у раздзеле „Археаграфія“, якія ўвайшлі ў апошні выпуск БАШа, адзначым артыкул М. Шумейкі, прысвечаны гісторыі Метрыкі ВКЛ у 20-я гады мінулага стагоддзя, агляд Л. Міхайлоўскай публікацыі „Хронікі“ Б. Вапоўскага і працу Л. Малыхіна, які аналізуе апублікаваныя матэрыялы па гісторыі Літоўска-Беларускай ССР.

Тэарэтычным праблемам археаграфіі ў трэцім і чацвёртым БАШы прысвечаны два артыкулы: І. Глебава „Археография как компонент общественной культуры“ і Ю. Несцяровіч „Аб'ект і прадмет археаграфіі“.

Другі раздзел БАШа называецца „Архівазнаўства і архіўная справа“ (у трэцім выпуску, а ў чацвёртым проста — „Архівазнаўства“) і ўтрымлівае адпаведна па 4 публікацыі ў кожным томе. З ліку змешчаных матэрыялаў належыць найперш вылучыць працяг публікацыі апісанняў дакументаў з фондаў Нацыянальнага музея гісторыі і культуры Беларусі, распачатай Г. Брэгерам і Л. Лінскай у другім БАШы. На гэты раз даследчыкі прапанавалі апісанне дакументаў па гісторыі маёнтка Замошша Менскага ваяводства, якія адносяцца да другой паловы XVIII ст. (Вып. 3), а таксама зрабілі агляд спраў за XVI—XIX ст. з невядомага фрагмента былога Нясвіжскага архіва Радзівілаў, у тым ліку матэрыялаў з архіва Кішкаў, Слуцкага княства, Койданаўскага графства, Радзівілаўскай камісіі і г.д. (Вып. 4). У апошнім БАШы заслугоўвае ўвагі спроба В. Івановай сістэматызаваць справы з калекцыі Грыгаровічаў, што захоўваецца ў

Беларускім дзяржаўным архіве–музеі літаратуры і мастацтва. Аўтарка апрацавала не ўвесь комплекс матэрыялаў (118 адз. зах.), а толькі найбольш каштоўную частку гэтай калекцыі, якая характарызуе жыццёвы шлях і дзейнасць пратаіерэя І. Грыгаровіча (51 адз. зах.).

У двух выпусках БАША крыніцазнаўчай праблематыцы прысвечана шэсць артыкулаў: чатыры ў трэцім і два ў чацвёртым. Сярод змешчаных у трэцім выпуску можна вылучыць працы А. Кіштымава і Н. Леўчыца. Так, А. Кіштымаў акрэсліў беларусіку з фонда Румянцавых у Расійскай дзяржаўнай бібліятэцы, а Н. Леўчык у сваёй працы звярнуўся да гісторыі абнаўленчай царквы на Беларусі ў 1922—1935 г. Крыніцазнаўчы раздзел чацвёртага штогодніка складаецца з разбору асаблівасцяў адлюстравання Нямецкага ордэна на старонках беларуска–літоўскіх летапісаў Г. Сагановічам і агляду крыніц па гісторыі вайны 1812 г. на Беларусі Л. Лісавай.

Тэксталагічны блок матэрыялаў штогодніка невялікі. Яго складаюць тры публікацыі: апісанне рукапісаў — „Пралого“ XVI ст. (В. Галко) і Скруткаў Торы (А. Цітавец), а таксама нарысу па гісторыі правілаў складання лістоў у часы Сярэднявечча і Рэнэсансу (І. Клімаў).

Сфрагістыка і геральдыка прадстаўлена ў штогодніках наступным чынам: А. Палягайлаў па матэрыялах Цэнтральнага дзяржаўнага гістарычнага архіва Украіны зрабіў агляд пячатак беларускіх судова–адміністрацыйных устаноў XVI—XIX ст. (Вып. 3), С. Расадын прасачыў эвалюцыю герба Горадні (Вып. 3), Р. Жаўняркевіч даследаваў у кантэксце гісторыі канфесій пячаткі рэлігійных устаноў Беларусі часоў нямецкай акупацыі 1941—1944 г. (Вып. 4).

Раздзел „3 гісторыі дзяржаўных устаноў“ прапануе пазнаёміцца з артыкулам І. Мацяш „М.В. Довнар–Запольский и архивное образование на Украине“ (Вып. 3), які дапаўняе ўжо раней апублікаваныя працы¹, даследаваннем І. Шпілеўскай пра станаўленне і асаблівасці справаводства канцылярыі менскага губернатара (Вып. 4), працай А. Лашкевіча пра вайскова–цывільную адміністрацыю Менскай губерні ў час паўстання 1863—1864 г. (Вып. 4), нарысам гісторыі Гомельскай губерні (1919—1926 г.), падрыхтаваным А. Карасёвым (Вып. 4). Незразумела толькі, якое дачыненне да гісторыі дзяржаўных устаноў мае змешчаная ў дадзеным раздзеле праца М. Ялінскай пра маёмаснае і службовае становішча на Беларусі шляхты заходнееўрапейскага паходжання (Вып. 4).

У раздзеле „Постаці“ галоўнае месца адведзена асобе А. Кіркора. Для трэцяга выпуску штогодніка грунтоўную біяграфію беларускага гісторыка і этнографа падрыхтаваў Г. Кісялёў, які ў рэзюмэ да свайго артыкула адзначыў, што „сёння на Беларусі амаль не засталася матэрыяльных памятак, звязаных з Кіркорам“ (163). Працягам тэмы ў чацвёртым БАШы з’яўляецца артыкул З. Яцкевіча „Радавод А.Г. Кіркора ў святле новых архіўных дакументаў“. Даследчык узнаўляе падрабязнасці гісторыі роду А. Кіркора пачынаючы з XVI ст. Новыя дакументы пра А. Кіркора выяўлены З. Яцкевічам у фондзе Магілёўскай рыма–каталіцкай кансісторыі. Так, напрыклад, тут захаваліся звесткі пра сапраўдную дату хросту А. Кіркора — 14 студзеня 1819 г. (па новым стылі 26 студзеня). Сярод іншых артыкулаў у раздзеле можна адзначыць нарыс жыцця магілёўскага гісторыка і археографа М. Гартынскага, складзены З. Яцкевічам (Вып. 3).

Агляд замежных архіўных крыніц на старонках БАША дадзены ў артыкулах С. Новікава і А. Зубко. Першага зацікавілі розныя аспекты гаспадарчай палітыкі немцаў на Беларусі ў 1941—1944 г. Аналіз пабудаваны на аснове справаздачы былога камісара Глыбоцкай акругі Паўля Гахмана. Украінская даследчыца ў сваю чаргу прадставіла агляд спраў па гісторыі беларускага руху ў 1917—1930-х г. з фондаў Цэнтральнага дзяржаўнага архіва вышэйшых органаў улады і кіравання Украіны. Галоўным чынам гэта дакументы пра дзейнасць БНР і беларускую эміграцыю ў Празе.

Раздзел „Дакументальныя публікацыі“ ўкамплектаваны самымі разнастайнымі матэрыяламі па тэматыцы і храналогіі. Як і ў папярэдніх двух выпусках, яны складаюцца з аўтарскай прадмовы–каментарыя і публікацыі тэксту. У трэцім выпуску БАША З. Яцкевіч друкуе прывілей на ўрад каралеўскага сакратара, датаваны 1661 г., У. Ракішэвіч — урыўкі з прамовы вядомага беларускага палітыка К. Дуж–Душэўскага „Беларуска–літоўскія адносіны і справа акупаваных Польшчай зямель“ (Коўна, 1927), С. Кубека — дакументы па гісторыі партызанскага руху ў Беларусі ў 1942 г. з нацыянальнай калекцыі „Александрыйскія мікрафільмы“. У чацвёртым выпуску БАША заслугоўвае ўвагі публікацыя А. Жлуткам у арыгінале і ўпершыню на беларускай мове 17 дакументаў папаў Інацэнта IV, Аляксандра IV і Клімента IV часоў Міндоўга. У гэтым жа выпуску Г. Кісялёў друкуе 10 лістоў А. Ельскага да Ю.І. Крашэўскага, а С. Міхальчанка — 24 лісты М. Доўнара–Запольскага да С. Мельгунова. Ужо традыцыйнымі для БАША сталі дакументальныя матэрыялы Я. Анішчанкі, прысвечаныя падзеям паўстання 1794 г., а таксама прывілеі з Метрыкі ВКЛ, падрыхтаваныя В. Мянжынскім і Ю. Несцяровічам. Таксама ў абодвух выпусках друкуюцца раней невядомае шырокаму чытачу

ліставанне паміж Я. Маўрам і Я. Коласам за 1941—1943 г., падрыхтаванае да друку Л. Бальнінай і Т. Кекелевай.

БАШ — выданне спецыфічнае, разлічанае на вузкае кола спецыялістаў, да таго ж мае абмежаваны наклад (100 асобнікаў). Рэдакцыйная калегія, відаць, памылкова лічыць, што чытачам не патрэбная інфармацыя пра аўтараў публікацый у штогодніку. Думаецца, такое выданне павінна змяшчаць больш дадзеных пра даследчыкаў.

Наваполацк

Віталь Галубовіч

¹ Даследчык гісторыі трох народаў: М.В.Доўнар—Запольскі: Зборнік навуковых артыкулаў і дакументаў. Гомель—Рэчыца, 2000. С. 89—93, 188—201.

ГУСЕВА, АЛЕКСАНДРА А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века: Сводный каталог; В 2-х кн./ Под общ. ред. Л. И. Сазоновой. Москва: Индрик, 2003. Кн 1: 648 с.; ил. Кн. 2: 708 с.; ил.

Гэты добра ілюстраваны двухтамовік вялікага фармату, складзены загадчыцай аддзела старадрукаў Расійскай дзяржаўнай бібліятэкі (раней — імя У. Леніна) А. А. Гусевай, уяўляе сабой каталог старадрукаў. У такіх каталогах з рознай ступенню дэталізацыі апісваецца назва, змест, выгляд і паходжанне кнігі, а таксама яе цяперашняе знаходжанне. Паводле ахопу матэрыялу каталогі апісваюць альбо ўсю кніжную прадукцыю за пэўны час (звычайна ад пачатку друкавання да XIX ст.), альбо склад тых ці іншых кнігасховішчаў (царкоўных, дзяржаўных, публічных, прыватных), дзе зберагаюцца старадрукі, альбо даробак асобнай друкарні ці некалькіх друкараў пэўнага рэгіёну. Такія апісанні служаць нібы лоцыямі ў кніжным моры старадаўняй пары; без іх магчымасці пошукаў гісторыкаў і філолагаў былі б істотна абмежаваныя. Але каталог старадрукаў ужо сам па сабе з'яўляецца даследчай працай, паколькі акрэслівае рэпертуар і змест друкаванай прадукцыі пэўнай эпохі і/ці рэгіёну, дае яе дакладнае бібліяграфічнае апісанне і, па магчымасці, рэгіструе ацалелыя асобнікі. Гэты матэрыял дапамагае даследчыкам вывучаць не толькі кнігадрукарскую справу, але і культуру, літаратуру ці грамадства пэўнай эпохі альбо краіны, робіць крыніцазнаўчы пошук больш лёгкім і сістэматызаваным.

Каталогі кірылічных старадрукаў пачалі з'яўляцца з пачаткам XIX ст., а ў 2-й палове XIX — на пачатку XX ст. існавала ўжо шмат каталогаў, складзеных пераважна расійскімі даследчыкамі. Менавіта ў межах Расійскай імперыі захавалася найбольшая колькасць кірылічных выданняў у свеце, а расійскія манархі (а ўслед за імі і некаторыя вышэйшыя чыноўнікі і багатыя купцы) паводле еўрапейскай моды збіралі на працягу некалькіх пакаленняў розныя старажытнасці. Каштоўным сховішчам такіх збораў стала Імператарская публічная бібліятэка (у савецкі час яна мела назву Публічная бібліятэка імя Салтыкова—Шчадрына, цяпер называецца Расійская нацыянальная бібліятэка). Апісанні, выкананыя з уласцівай для навукі XIX ст. грунтоўнасцю, акуратнасцю і ўважлівасцю, і дагэтуль не страцілі сваёй вартасці. Яны каштоўныя таксама і тым, што часам змяшчаюць звесткі пра кнігі, якія цяпер страчаныя, але яшчэ існавалі ў XIX ст. ці ў 1-й палове XX ст.

Аднак сацыяльныя і палітычныя катаклізмы 1-й паловы XX ст. (войны і рэвалюцыі) пераразмеркавалі кніжныя фонды ў Еўропе. У Савецкім Саюзе ў часы барацьбы з царквой (1920—30-я г. і на пачатку 1960-х г.) у дзяржаўныя бібліятэкі была перавезена вялікая колькасць старадрукаў; некаторую частку кірылічных кніг вывезлі з пасляваеннай Нямеччыны ў якасці рэпарацыі. Так узніклі буйныя кнігасховішчы, дзе ў адным месцы канцэнтраваліся кніжныя багацці ці не за ўсю гісторыю кірылічнага друку. Самым буйным у свеце сховішчам кірылічных старадрукаў стала Расійская дзяржаўная бібліятэка. Гэта стварыла добрую магчымасць для вывучэння кірылічнай кнігі ў сукупнасці і дэталях, нават паводле кожнага паасобніка.

Праца сп. Гусевай — частка амбітнага праекта па стварэнні Зводнага каталога кірылічных (і глагалічных) старадрукаў, які апісаў бы ўсе, у т. л. і страчаныя кірылічныя кнігі да XVIII ст. Гэтая задума ўзнікла яшчэ ў 1960-х г. у двух вядомых кнігазнаўцаў — расійскага Я. Неміроўскага і англійскага Дж. Сіманса. Пасля распрацаванай у 1970—80-я г. метадыкі і публікацыі некалькіх папярэдніх і прыватных прац гэты праект пачаў рэалізоўвацца. З 1996 г. у Бадэн-Бадэне (Нямеччына) Я. Неміроўскі пачаў выдаваць Зводны каталог кірылічных старадрукаў канца XV — 1-й паловы XVI ст. Гэты каталог выходзіць (у серыі *Bibliotheca bibliographica Aureliana*) выпускамі, прысвечанымі асобным друкарням ці выдаўцам (пакуль выйшла шэсць выпускаў, сярод якіх два апісваюць усе выданні Скарыны). Працягам гэтай серыі і з'яўляецца праца сп. Гусевай, якая апісвае выданні ў храналагічным парадку іх выхаду ў свет (з 1551 да 1600 г.).

Бібліяграфічнае апісанне ў каталогу вядзецца паводле вялікай колькасці параметраў, што робіць яго, напэўна, самым дэталізаваным і падрабязным кірылічным каталогам свету. Назва кнігі падаецца пад імем яе аўтара ці пад уніфікаваным загаловам, пасля чаго прыводзіцца заглавак першакрыніцы, потым указваецца дата выхаду ў свет, аркушавая формула (колькасць аркушаў і сшыткаў), фармат, памер шрыфту. Дадаткова паведамляюцца мова асноўнага тэксту і мова іншых тэкстаў выдання, звесткі пра перакладчыка(ў) і звесткі з гісторыі выдання (першая і наступныя публікацыі). Асабліва ўвага аддадзена раскрыццю зместу выдання: у каталогу падаецца пааркушавы ці пастаронкавы інціпітарум усіх частак выдання, часта ў суправаджэнні неабходных тлумачэнняў гістарычна-культурнага характару. Падрабязна апісваюцца такія паказчыкі старадрукаванай кнігі, як сігнатуры, нумарацыя, калантытулы, кустоды, параметры набору і друку, арнамент і ілюстрацыі. У каталогу прыводзяцца звесткі пра наклад кожнага выдання, адзначаюцца паасобнікі асаблівай каштоўнасці (карэктурныя, з рукапісанымі прадмовамі, з аўтографамі гістарычных асоб і да т. п.), указваюцца факсімільныя выданні кнігі, падаецца літаратура, дзе згадваецца дадзенае выданне, і нарэшце пералічваецца колькасць ацалелых паасобнікаў з указаннем кнігасховішчаў і месцаў іх знаходжання.

Пераважная большасць (162) выданняў была апісана даследчыцай *de visu*, і толькі рэшта — паводле факсімільных выданняў, фотакопій ці звестак іншых бібліяграфій (I, 15). У самы апошні момант падрыхтоўкі каталога да друку даследчыца даведлася пра яшчэ адно выданне, да таго невядомае. Гэта недатаваны буквар з друкарні Мамонічаў (I, 21—22), падобныя буквары з тымсамым заглаўкам і зместам Мамонічы выпускалі пазней.

Каталог сп. Гусевай з прычыны свайго аб'ёму падзелены на два тамы (мяжа прыпадае на 1582 г., у абодвух тамах апісана прыкладна роўная колькасць выданняў: у т. I — 88, у т. II — 87) і мае адзіную нумарацыю старонак (усяго іх у каталогу 1356). У I томе змешчаны толькі адзін дадатковы тэкст — уводзіны (I, 8—22), дзе выкладаюцца прынцыпы і метады апісання выданняў, а таксама розныя статыстычныя звесткі наконт жанраў, аўтарства, складу, захавання апісаных кніг, тады як II том залучае шмат дадаткаў: 1) пералік фрагментаў кірылічнага тэксту ў выданнях лацінкай (іх даследчыца налічыла ўсяго 4, гл.: II, 1203); 2) ксілаграфічны друк (г. зв. Абагар — сербскі малітоўнік-амулет, ад якога захавалася толькі дзве цэльнагравіраваныя з абодвух бакоў дошкі з тэкстам, гл.: II, 1203—1204); 3) спіс не знойдзеных выданняў (іх вядома 39), пра якія ёсць згадкі ў розных крыніцах або іх бачылі яшчэ ў XIX ст. ці нават да II сусветнай вайны (II, 1204—1208); 4) спіс памылковых ці недакладных звестак пра тыя ці іншыя выданні (II, 1208—1217); 5) табліца месцаў, дзе адбываўся друк кірылічных выданняў (іх выяўлена 27), у т. л. неадшуканых, з указаннем колькасці ацалелых паасобнікаў (II, 1271), 6) зводная табліца элементаў выдавецка-рэдактарскага афармлення (г. зн. дадатковых тэкстаў: тытульных лістоў, прадмоў, дэдыкацый, вершаў, зместаў, малітваў тых, хто працаваў над выданнем, пасляслоўяў, выходных звестак і інш.), пры гэтым для кожнага выдання (за выключэннем дэфектных ананімных і адналіставых) указана, на якіх лістах гэтыя тэксты знаходзяцца (II, 1272—1282). У якасці дадатку змешчаны і вялікі артыкул рэдактара ўсяго каталога Л. Сазонавай „Кнігі кірылічнага друку ў другой палове XVI стагоддзя паміж Масквой і Рымам“ (II, 1242—1270), у якім разглядаюцца выданні і іх прадмовы, дэдыкацыі, вершы ў кантэксце літаратуры таго часу. Каталог завяршае цэлая серыя паказчыкаў: храналагічны, геаграфічны, іканаграфічны, паказчык заглаўкаў выданняў, спіс іх сучаснага месцазнаходжання, паказчык імёнаў, спіс скарачэнняў і цытаванай літаратуры. Адны гэтыя дадаткі робяць каталог сп. Гусевай надзвычай цікавай і каштоўнай крыніцай, карыснай для любога даследчыка пісьменства і літаратуры XVI ст. Дадзеныя адной толькі Зводнай табліцы дадатковых тэкстаў могуць паслужыць падмуркам для некалькіх манаграфій.

Дарэчы, у каталогу як у ніводным з ранейшых аддадзена значная ўвага дадатковым тэкстам апісаных выданняў. Усе такія тэксты, дасяжныя даследчыцы, цалкам апублікаваныя факсімільна ці ў наборным выглядзе (калі яны маюць дробны шрыфт ці паасобнік быў складальніца недасяжны), што робіць каталог каштоўнай крыніцай для любога даследчыка літаратуры і мовы. Праўда, сп. Гусева імкнулася змясціць публікацыю дадатковых тэкстаў у склад бібліяграфічнага апісання, таму здымкі старадрукаў, устаўленыя ў сам каталог, перамяжаюцца з тэкстам апісанняў і чамусьці не маюць нумарацыі старонак. Гэта ўскладняе карыстанне каталогам і складае галоўную яго нязручнасць. У практычных мэтах лепш было б вынесці альбом з такімі публікацыямі ў канец выдання, у якасці II тома.

За перыяд, разгледжаны ў каталогу, у свет выйшла больш за дзве сотні кірылічных кніг (цяпер адшукана толькі 175 выданняў), надрукаваных на Балканах (у Румыніі — 41, у Сербіі — 4) і Венецыі (22) з Рымам (4), на землях Беларусі (69) і Украіны (35), а таксама ў Масквіі (25) і Нямеччыне (10). Як бачна, аб'ёмы кнігавыдання былі няроўныя ад рэгіёну. Каталог сведчыць, што ў гэты час у свеце існавалі два асноўныя цэнтры кірылічнага кнігадруку: ВКЛ і Балканы.

Траціна ўсіх апісаных у каталогу друкаў (64 кнігі) выйшла толькі ў адной Вільні, а ўсяго на Беларусі і ўкраіне з'явілася 104 выданні — амаль палова з апісаных у каталогу (I, 9). Цікава, што ўсе яны пабачылі свет у заходніх землях Беларусі (Вільня, Заблудаў, Нясвіж, друкарня Цяпінскага) і ўкраіны (Астрог, Львоў). Таму артыкул сп. Сазонавай з большым правам можна было б назваць „паміж Беларуссю і Балканамі“.

2-я палова XVI ст. у Цэнтральнай Еўропе — час культурнага ўздыму і вострай рэлігійнай барацьбы, і тагачаснае грамадства патрабавала друкаванай кнігі. Друкі станавіліся важным сродкам распаўсюджання новых ідэй і новых літаратурных жанраў. Разам з тым у сферы традыцыйных тэкстаў яны пачалі канкураваць з рукапіснай кнігай. Каталог добра адлюстроўвае апошнюю тэндэнцыю, якая праявілася ва ўсім рэгіёне. Пераважная частка кірылічных кніг, выдадзеная ў 2-й палове XVI ст. — гэта царкоўна-рэлігійная, а таксама навучальная (буквары і граматыкі) тэксты (I, 10). Так, усе маскоўскія, балканскія, італьянскія і нямецкія выданні гэтага часу — амаль выключна рэлігійныя тэксты: кнігі для набажэнства альбо публікацыі Св. Пісьма ці катэхізісы. Усе яны прызначаліся для духавенства ці рэлігійнай прапаганды. Толькі ў Цюбінгене пратэстанты выпусцілі ў 1561 г. двойчы азбуку і буквар, у 1564 г. азбуку глаголіцай, кірыліцай і лацінкай, а ў Венецыі ў 1597 г. былі выдадзены буквар і азбука. Аднак на Беларусі і ўкраіне з 1580-х г. актывізавалася першая тэндэнцыя: жанравы рэпертуар кірылічных выданняў зрабіўся нашмат больш разнастайны. Апрача царкоўна-рэлігійных і катэхізічных твораў на Беларусі і ўкраіне ў гэты час выдаваліся:

а) экзэгетычныя творы: у Вільні: „Дыялог“ Генадзя Скалярыса (1585), „Аб крыжовым знаку“ Максіма Грэка (1585/95), „Маргарыт“ Іаана Залатавуснага (1588), „Пандэжты“ Нікана Чарнагорца (каля 1592) — усё Мамонічы; „Казанне Св. Кірылы, патрыярха ерусалімскага“ ў перакладзе Стафана Зізанія (1596), „Кніга аб веры“ (1596) — Брацкая друк.; у Астрогу: „Кніга пра поспітства“ Васіля Вялікага (1594), „Маргарыт“ Іаана Залатавуснага (1595);

б) палемічныя творы: „Ключ царства нябеснага“ Герасіма Смятрыцкага (1587), „Пра адзіную ісцінную праваслаўную веру“ Васіля Суражскага (1588), „Апакрысіс“ Хрыстафора Філалета (1597) — астрожская друк., „Унія“ (1595), „Справядлівае апісанне Берасцейскага сабору“ (1597) і „Антырызис“ (1599) Іпата Пацея, а таксама яго пераклад памфлета Пятра Скаргі „Апісанне сабору Берасцейскага“ (1597) — Мамонічы ў Вільні;

в) царкоўна-рэлігійныя пасланні і граматы: грамата караля Жыгімонта III патрыярху Ераміі II (Вільня: Мамонічы, 1589), пасланні патрыярха Ераміі II (1583, 1584), зборнік розных лістоў і пасланняў „Кніжыца ў дзесяці раздзелах“ (1598), „Водпіс на ліст Іпата Пацея“ (1598) — астрожская друк.; пасланні патрыярха Ераміі II (1591) і патрыярха Мялета Пігаса (1593) — львоўская Брацкая друк.;

г) навучальная і філалагічная літаратура: апрача буквароў і азбук выходзілі граматыкі: граматыка Псеўда-Дамаскіна (Вільня: Мамонічы, 1586), граматыка Лаўрэна Зізанія (Вільня: Брацкая друк., 1596), азбука са слоўнікам братоў Зізаніяў (Вільня: Брацкая друк., 1596), падручнік па логіцы „Дыялектыка“ Ёгана Спангенберга (Вільня: Мамонічы, каля 1586), славяна-грэцкая граматыка (Львоў: Брацкая друк., 1591), канкарданц да Новага Запавету „Кніжка, збор рэчаў найпатрэбных“ (Астрог: Іван Фёдараў, 1580);

д) вершы: „Храналогія“ Андрэя Рымшы (Астрог: Іван Фёдараў, 1581), „Прасфоніма“ (Львоў: Брацкая друк., 1591);

е) юрыдычныя кодэсы: „Трыбунал“ (1586), „Статут ВКЛ“ (1588, 1592/3, 1594/5) — Мамонічы ў Вільні.

Такая жанрава-тэматычная разнастайнасць беларускіх і ўкраінскіх старадрукаў сведчыць аб значным культурным патэнцыяле рэгіёну і актыўных працэсах у яго грамадскім жыцці, аб складзе чытацкай аўдыторыі і росце яе духоўных запатрабаванняў з 1580-х г. Увогуле, 2-я палова XVI ст. атрымліваецца надзвычай важнай эпохай для беларускай культуры. За выключэннем выданняў Францішка Скарыны, што з'явіліся на пачатку XVI ст., кірылічны друк Беларусі і Літвы, а таксама ўкраіны распачаўся менавіта ў той час. Гэта абумоўлівае значную цікавасць і актуальнасць працы сп. Гусевай для беларускіх даследчыкаў.

Геаграфія з'яўлення кірылічнай кнігі ў цэлым залежыць ад арэалаў выкарыстання кірыліцы. Кірыліца ў XVI ст. ужывалася пераважна ў праваслаўных асяродках. Таму большасць кніг, апісаных у каталогу, выходзіла на царкоўнаславянскай мове (133), але некаторая іх частка з'явілася на старабеларускай (20) і румынскай (11) мовах. Толькі ў некаторых раёнах Далмацыі кірыліца выкарыстоўвалася і каталікамі, для іх выдаваліся кнігі ў Венецыі і Рыме на харвацкай мове. Да кірыліцы звярталіся і пратэстанты, што ў мэтах рэлігійнай прапаганды выпускалі кірыліцай кнігі — на харвацкай мове ў Цюбінгене і старабеларускай мове ў Нясвіжы ды ў друкарні Цяпінскага. Такім чынам, кірылічную кнігу выдавалі таксама на Захадзе, але гэта былі тэксты на харвацкай мове (11).

Заўваг патрабуюць кваліфікацыі мовы старадрукаў, дадзеныя ў каталогу. Звычайна ранейшыя складальнікі абыходзіліся без гэтага параметра, аднак сп. Гусева, імкнучыся да максімальнай поўнцы свайго бібліяграфічнага апісання, адважна вырашыла падаваць яго для кожнага выдання. У гэтай працы яна карысталася парадамі прафесійных лінгвістаў, пераважна маскоўскіх (I, 11). Такую спробу даследчыцы трэба ўсяляк вітаць, аднак яе нельга прызнаць удалай. Некаторыя кваліфікацыі выклікаюць пытанне ці з'яўляюцца проста памылковымі і трапілі, відаць, па недаглядзе.

Чамусьці выданне Цяпінскага, дзе тэкст надрукаваны на царкоўнаславянскай і старабеларускай мовах, не пазначана як дыглата (хоць іншыя выданні такога кшталту адзначаны, гл.: I, 11). Больш за тое, мова гэтага выдання чамусьці кваліфікаваная як „царкоўнаславянская гібрыдная“ (I, 569), хоць яго царкоўнаславянская частка адлюстроўвае тэкст маскоўскага паходжання, толькі набраны з улікам нормаў старабеларускай арфаграфіі. Гібрыднай царкоўнаславянскай мовай таксама акрэслена мова граматы караля Жыгімонта III, дадзеная патрыярху Ераміі II (Вільня: Мамонічы, 1589) і „Апакрысіса“ Хрыстафора Філалета (Астрог, 1597/9). Гэтыя творы напісаны тыпова старабеларускай мовай, нагэтулькі тыповай, што яе прыклады нават прыводзяцца ў хрэстаматых па гісторыі беларускай ці ўкраінскай мовы. У іншых выпадках да гібрыднай царкоўнаславянскай мовы у каталогу аднесены беларускія выданні, у складзе якіх знаходзяцца тэксты або толькі на царкоўнаславянскай мове, або разам з тэкстамі на старабеларускай мове; тытульныя лісты, прадмовы і пасляслоўі такіх выданняў аформлены на старабеларускай мове. Гэта: „Дыялог Генадзя Скалярыса“ (Вільня: Мамонічы, 1585), „Катэхізіс“ (Вільня: Мамонічы, 1585), які раней лічыўся перакладам катэхізіса Пятра Канізія (так — і ў каталогу), але ён не можа ўзыходзіць да Канізія, „Граматыка“ Лаўрэна Зізанія (Вільня: Брацкая друк., 1596), „Навука да чытання і разумення пісьма славенскага“ Лаўрэна Зізанія (Вільня: Брацкая друк., 1596), дзе змешчаны яго царкоўнаславянска-старабеларускі слоўнік „Лексіс“ і кароткі катэхізіс Стафана Зізанія. Таксама наўрад ці апраўдана называць гібрыднай царкоўнаславянскую мову кнігі Васіля Суражскага „Аб адзінай ісціннай праваслаўнай веры“ (Астрог, каля 1588 г.), граматы патрыярха Ераміі II, дадзенай мітрапаліту Міхалу Рагозу (Львоў: Брацкая друк., 1591), вершаванай „Прасфанімы“ (Львоў: Брацкая друк., 1591), перакладу (і прадмовы) „Маргарыта“ Іаана Залатавуснага (Астрог, 1595), зборнік пасланняў „Кніжыца ў дзесяці раздзелах“ (Астрог, 1598). Мова ніводнага з гэтых выданняў спецыяльна не даследавалася, а асобныя запазычаныя ці марфалагічныя варыянты і тым больш арфаграфічныя непаслядоўнасці яшчэ не азначаюць гібрыдызацыі.

З'яўленне тэрміна „гібрыдная царкоўнаславянская мова“ ў каталогу абавязана поглядам некаторых расійскіх лінгвістаў, што кансультавалі сп. Гусеву па моўных пытаннях. Такі тэрмін не агульнапрыняты, а яго дачыненне да беларускіх і ўкраінскіх выданняў XVI ст. спрэчнае, таму варта было б яго пазбегнуць. Пра гібрыдную мову звычайна гавораць у дачыненні да тэкстаў больш позняга часу — 2-й паловы XVII — XVIII ст., калі царкоўнаславянская мова зазнала моцны ўплыў з боку польскай і старабеларускай моў. Але нават тады гэта адбылося толькі ў некаторых жанрах, арыентаваных на простых вернікаў (казанні, жыцці, малітвы, духоўныя вершы). Дарэчы, гэтую мову ў тыя часы называлі *славенароскай*.

Парадамі расійскіх лінгвістаў народжаны і іншы тэрмін каталога — „канцылярская мова ВКЛ“, якой акрэслена мова „Трыбунала“ і „Статута ВКЛ“. Хоць такі тэрмін у пэўных адносінах карэктны, аднак на фоне іншага тэрміна „простая мова“ (таксама ў некаторых адносінах карэктнага), якім кваліфікавана агульная літаратурна-пісьмовая мова беларусаў і ўкраінцаў, ён стварае ў чытача хібнае ўражанне, быццам гэта дзве розныя мовы. Нажаль, менавіта такіх поглядаў трымаюцца асобныя маскоўскія лінгвісты, для якіх мова Беларусі і Украіны XVI ст. — заўжды нейкая недалугая макаранічная, гібрыдная ці „простая мова“, існаванне якой часам наогул не прызнаецца.

Можна адзначыць таксама некаторыя хібы ў афармленні спіса бібліяграфіі, напрыклад, недакладна зацывавана кніга: Лабынцев Ю. *Православная Академия Ходкевичей и её издания, Минск, 1996* (прамінута слова *Ходкевичей*), не ўсе артыкулы ў спісе маюць указанні старонак. Пры бібліяграфічным апісанні не заўжды абраныя самыя ўдалыя уніфікаваныя назвы выданняў. Так, кніга, вядомая ў навуковым свеце як *Казанне Кірылы, патрыярха ерусалімскага* (№ 95), падаецца пад назвай *Зборнік навучэнняў*.

Аднак гэтыя дробныя недахопы аніяк не памяншаюць значэння той велізарнай працы, што была зроблена адным чалавекам для сістэматызацыі і дэталёвага апісання кірылічнай кнігі 2-й паловы XVI ст. Гэтая манументальная праца стане карысным дапаможнікам для ўсіх даследчыкаў славянскай кнігі і культуры, для гісторыкаў і мовазнаўцаў.

ZOLTÁN, ANDRÁS. Oláh Miklos *Athila* című munkájának XVI.századi lengyel és fehérorosz fordítása /Dimensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae 6/Nyíregyháza, 2004. 554 p. («Атыла» Міклаша Олаха ў польскім і беларускім перакладах XVI ст.).

Грунтоўная манаграфія венгерскага славіста і даўняга сябра Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў доктара Андраша Золтана з'яўляецца плёнам амаль 14-гадовага даследавання занябанага помніка даўняй беларускай перакладной літаратуры XVI ст. — «Історыі о Атыли, короли Угорском». Мовазнаўчае на першы погляд, гэтае даследаванне, тым не менш, дадасць нямала карысці й таму, хто вывучае гісторыю, культуру і літаратурны працэс Беларусі эпохі Адраджэння.

Праца складаецца з дзвюх частак — самога даследавання (9—104) і дадатку, які змяшчае: а) факсіміль і транслітарацыю старабеларускага тэксту па рукапісе Бібліятэкі Рычынскіх у Познані (105—211), б) факсіміль і транслітарацыю польскага старадруку па унікальным экзэмпляры кракаўскага выдання 1574 г. (212—454), в) польскі й беларускі тэксты ў паралельным размяшчэнні з указаннем значных разоходжанняў з лацінскім арыгіналам (455—538), г) падсумаванне на рускай мове (539—554).

Найбольшую цікавасць уяўляе для нас, безумоўна, старабеларускі тэкст, які недаравальна працяглы час заставаўся па-за абсягам навуковых інтарэсаў беларускіх мова- і літаратуразнаўцаў. Слабым суцяшэннем паслужыць хіба тое, што матэрыял помніка ўвайшоў у спіс крыніц «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы», дзвюх прац А. М. Булькі пра лексічныя запазычанні ў беларускай мове XVI—XVII ст., а сам твор заслужыў на асобныя артыкулы ў «Гісторыі беларускай літаратуры: Старажытны перыяд» (1997), у ЭГБ (т. 3) ды БелЭн (т. 5). На вялікі жаль для беларускіх даследчыкаў даўніны, чарговая праца, прысвечаная аднаму з твораў Пазнанскага зборніка (у 1983 г. у Фларэнцыі італьянскай даследчыцай Эмануэлай Згамбаці выдадзена манаграфія «Il Tristano Biancorusso» з дадаткам старабеларускага тэксту і яго перакладу на італьянскую мову), напісана не айчыннымі спецыялістамі і з'явілася па-за межамі Беларусі. Як зазначае др. А. Золтан, у яго складваецца ўражанне, што беларускія навукоўцы ўважаюць «Гісторыю пра Атылу» якімсьці другасным, малахарактэрным помнікам старабеларускай мовы XVI ст. (44). Нельга не пагадзіцца з шаноўным даследчыкам у гэтай ацэнцы, дадаўшы ў апраўданне, што «Історыя о Атыли» з выхадам пры канцы 2003 г. «Анталогіі даўняй беларускай літаратуры: XI — першая палова XVIII стагоддзя» атрымала належнае прызнанне. Такім чынам, на сёння можна весці гаворку толькі пра кваліфікацыю лексікі помніка ў ГСБМ і частковую публікацыю тэксту—перакладу, але ніяк не пра ацэнку яго якасці, што магчыма выключна шляхам лексіка-стылістычнага і граматычнага параўнання «Історыі о Атыли» (1580?) з яе польскай крыніцай «Historia spraw Atyle» (1574) і іх супольным праграмам — папулярызаванай хронікай «Athila» (1538) прымаса Венгрыі Міклаша Олаха (1493—1568).

Ствараючы сваё псеўдагістарычнае апісанне подзвігаў венгерскага народнага героя, М. Олах абапіраўся на творы шэрагу гісторыкаў Сярэднявечча і Адраджэння — Экхарда з Аўры («Cronica miscella»), Марка Антонія Кокцыя-Сабэліка («Rhapsodiae historiarum» і «Historia Veneta in decades»), Піліпа Буонакорзі-Калімаха («Attila»), вядомую ў пачатку XVI ст. сусветную Хроніку Сігіберта (ахоплівае падзеі 381—1111 г.) з манастыра Жамблу (Бельгія). Шырока выкарыстоўвае М. Олах і старажытныя мадзьярскія летапісы і хронікі — найбольш верагодна, былі гэта Хроніка Сімана Кезы (1282), што згадваецца ў Будзінскім летапісе і ў вытворнай ад яго Заграбскай хроніцы, а таксама дапоўнены і выдадзены Я. Турачам у 1464 г. Ілюмінаваны летапіс (1358), у якіх знітаваныя гістарычная праўда і створаныя ў народнай свядомасці міфы пра паходжанне венграў і жыццё Атылы як цэнтральнага героя іх гісторыі. М. Олах старанна пазбягаў фантастычных матываў, якія не стасаваліся з вобразам народнага героя (накшталт распаўсюджанага ў тыя часы ў многіх народаў уяўлення пра Атылу—сабакагалова), аднак пазбегнуць пэўных белетрыстычных элементаў цалкам яму ўсё ж не ўдалося, што дае нам падставы разглядаць хроніку «Athila» не толькі як гістарыяграфічную крыніцу, але і як твор мастацкай літаратуры.

Імкнучыся да стварэння ідэальнага, прыхарашанага вобраза правадыра заваёўнікаў, М. Олах (а ўслед за ім тое ж робяць Ц. Базылік і беларускі перакладчык) амаль пазбаўляе яго адмоўных якасцяў і ўсялякім чынам падкрэслівае мужнасць, разважлівасць, міласэрнасць і мудрасць героя. Дзякуючы гэтаму Атыла паўстае перад чытачом як асоба рэнесансавая, якая больш спадзяецца на ўласныя сілы, чым на божую дапамогу. Высока ацэньваючы асабістыя якасці галоўнага героя, аўтар разам з тым надзвычай стрымана апісвае тыя дзеянні гунаў, дзе гаворыцца пра іх жорсткасць і бязлітаснасць да паняволеных народаў.

Пазней, як дарэчы адзначае ў раздзеле VIII («Атыла» Міклаша Олаха і Хроніка Мацея Стрыйкоўскага) сваёй працы А. Золтан, падобнае разуменне вобраза Атылы было інтэрпалявана на асобу Стафана Баторыя і зафіксавана ў адпаведным раздзеле Хронікі Марціна Бельскага (1597). Дзякуючы венгерскаму паходжанню Стафана Баторыя ў гістарыяграфіі Рэчы Паспалітай з канца XVI ст. знаходзіць сваё новае ідэалагічнае абгрунтаванне ідэя вяртання адабраных маскавітамі «ўсходніх земляў». Так, паводле М. Стрыйкоўскага (1582), Атыла «wyszedł od Rzeki Juhri, a Juhra i teraz iest w ziemi Iwaka [Івана Жахлівага. — А. Б.] Сага» (56), таму цалкам лагічнай падаецца Стрыйкоўскаму думка, што «у teras Krol Stephan slusznie iako Węgrzyn Ouczyzny swei Juhariey [Угорскай. — А. Б.], pod Moskiewskim może dochodzić, którą on sam Węgrom przyznawa» (69). Паказальнае ў гэтым плане супастаўленне лацінскага, польскага і беларускага тэкстаў: так, лацінскае «*Hunni*» (у Олаха) ператвараецца ў «*Hunnowie, або iak ich dzisiaj pospolicie zową, Węgrowie*» (у Базыліка), беларускі ж перакладчык ідзе яшчэ далей — «*гуннове, або як их нине посполите зовуть, угрове*». Дарэчы, як мяжу паміж ВКЛ і Маскоўскай дзяржавай называе ў сваёй паэме «Дзесяцігадовая аповесць пра вайсковыя справы пана Мікалая Крыштофа Радзівіла» (1585) раку Угру Андрэй Рымша, які ў падмацаванне сваёй думкі спасылкаецца на аўтарытэт вялікага князя Вітаўта:

Co, jeśliby prawdziwie było powiedziano,
Za rubież między Moskwą i Litwą by miano... (1341|42)
Brodził też Uhrę rzekę, kiedy jeno raczył,
Bo granicę litewską po niej był naznaczył. (1353|54)

У выніку ў паэме Рымшы Стафан Баторы ў вачах ліцвіна робіцца прадаўжальнікам справы Вітаўта гэтак жа, як для венграў (уграў) той самы Баторы застаецца прадаўжальнікам справы Атылы.

Паколькі беларускі пераклад твора з’яўляецца ананімным, цалкам зразумела, што А. Золтан акцэнтуюе ўвагу на асобах М. Олаха (раздзел I.1. — *Усходнееўрапейскі «Athila» Міклаша Олаха*) і Цыпрыяна Базыліка (раздзел I.2. — *Польскае выданне*) у кантэксце польска-венгерскага культурнага ўзаемадзеяння. Між тым, у выпадку з Базылікам больш дарэчы была б гаворка пра яго ўклад у развіццё культурнай сітуацыі ў Беларусі, на тэрыторыі якой ён жыў і працаваў з 1558 да 1570 г. Яшчэ ў час навучання ў Кракаўскай акадэміі Базылік прыняў кальвінізму і навязаў стасункі з аднадумцамі ў ВКЛ, у прыватнасці, з Мікалаем Радзівілам Чорным, на службе ў якога ў 1558—1560 г. будзе знаходзіцца ў якасці прыдворнага музыкі і друкара. У 1560 г. Базылік узначаліў берасцейскую друкарню, уласнікам якой зрабіўся пазней, у 1566 г., пасля смерці свайго патрона М. Радзівіла (1565). Друкарня Базыліка была найбольш паспяховай з вядомых берасцейскіх друкарняў: за дзесяцігоддзе тут пабачылі свет блізу 40 выданняў рознага зместу на польскай і лацінскай мовах, сярод якіх знакамітая Берасцейская Біблія (1563) і напісаныя або перакладзеныя самім друкаром «Размова паляка з ліцвінам» і «Пратэй, або Пярэварачень» (1564), «Гісторыя жорсткіх пераследаў Царквы Божай» (1567), «Гісторыя пра Юрыя Кастрыёта, званага Скандэрбегам» (1569). У 1570 г. зыхадам «Працэсу чарцей супраць людскога роду» дзейнасць брэсцкай друкарні спыняецца праз тое, што Базылік атрымлівае прызначэнне на пасаду войта м. Мельнік на Падляшшы. Наступны пераклад — «Гісторыя справаў Атылы, караля Венгерскага» — з’яўляецца толькі ў 1574 г., але ўжо ў Кракаве. Тым не менш, Базылік, па ўсёй верагоднасці, і надалей падтрымліваў шчыльныя стасункі з «літоўскімі» друкарамі, пра што сведчыць выдадзены ў Лоску ў яго перакладзе трактат А. Фрыча-Маджэўскага «Пра ўладкаванне Рэчы Паспалітай» (з прадмовай Сымона Буднага). З вышэйадзначаных прычын не павінна падацца нацяжкай і думка, што беларускі пераклад «Атылы» зрабіў калі не адзін з былых супрацоўнікаў берасцейскай друкарні Базыліка, то напэўна што асоба, добра знаёмая з самім Базылікам. На карысць падобнага меркавання сведчыць не толькі мова беларускага перакладу, але найперш той факт, што ў ім, у параўнанні з выданнем Базыліка, адсутнічае прадмова-прысвячэнне сцяпанскаму старосту Станіславу Граеўскаму і ёсць разыходжанні ў колькасці і змесце маргіналій. Магчыма, такім чынам, што беларускі пераклад быў зроблены не з друкаванага польскага выдання «*Historia spraw Atyle*», а з яго рукапіснага «чарнавіка»; ужо на стадыі друкавання свайго перакладу Базылік мог унесці нязначныя карэктывы, дзякуючы чаму з’явіліся пэўныя разыходжанні з беларускім рукапісным «перакладам з Базыліка».

У гэтай сувязі паўстае пытанне пра якасць беларускага перакладу адносна польскай крыніцы, а таксама польскай адносна лацінскай. Трэба адзначыць, што пераклад Ц. Базыліка быў даволі прафесійны і сумленны, у чымсьці блізкі да сучаснага т.зв. «тэхнічнага» перакладу з яго максімальна поўнай перадачай асаблівасцяў арыгіналу: унесеныя Ц. Базылікам змены не былі істотнымі і ў асноўным заключаліся ў нешматлікіх спрашчэннях лацінскіх сказаў, усячэнні канчаткаў асабовых імёнаў і іх замене на займеннікі або польскія адпаведнікі. Згаданыя

асаблівасці захоўвае і старабеларускі пераклад, найбольш характэрная рыса якога — надзвычайная залежнасць ад польскага тэксту: пераклад зроблены літаральна слова ў слова, з захаваннем таго ж стылю аповеду і тых жа сінтаксічных структур, што і ў Ц. Базыліка. Не кажучы пра разнастайныя памылкі, беларускі перакладчык часам прапускае незразумелыя для яго польскія словы, утвараючы ў гэтых месцах беларускага тэксту лакуны. Так, не здолеў ён перакласці такіх словаў, як *fortel* ‘зручны спосаб’, *jaloszka* ‘ялавіца’, *cofnać* ‘адкінуць, занядаць’, *wieś* ‘паселішча’, *motloch* ‘грамада, тлум, зграя, банда’ і многіх іншых (што добра сведчыць пра тагачасны ўзровень паланізаванасці беларускага насельніцтва).

У сувязі з вышэйсказаным надзвычай важным у структуры манаграфічнага даследавання Андраша Золтана з’яўляецца VI раздзел («*Кароткія высновы на польскім і беларускім тэкстах*»). Як вынікае з даследавання, некаторыя паланізмы (накшталт *twarz* і *trwać* — *твар* і *трываць*), звычайны ў сучаснай беларускай мове, пры канцы XVI ст. былі нехарактэрныя для старабеларускай мовы. На жаль, аўтар не падмацоўвае сваёй высновы спасылкамі на астатнія творы Пазнанскага зборніка, у тым ліку і «Летапіс Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага» (спіс Рачынскага), або іншыя тагачасныя помнікі (напрыклад, Статуты ВКЛ 1566 і 1588). Між тым у названых помніках слова *твар* сустракаецца толькі аднойчы («Аповесць пра Баву»), а *трываць* можна знайсці хіба толькі ў «Аповесці пра Трышчана». Адзін з найбольш значных у раздзеле манаграфіі — параграф 2.1. (60—65). Тут аўтар, канстатууючы паслядоўнасць замены ў «Історыі о Атылі» і звязаных з ёй старабеларускіх перакладах польскіх лексем з каранем *trzym-* усходнеславянскім *держ-*, паказвае, як польскі ідыяматычны выраз *otrzymać zwycięstwo* — калька з лац. *victoriam obtineo* — праз заходнерускія тэксты (*одержати звитяжство*) з канца XVII ст. трапляе ў Масковію, дзе паланізм *звитяжство* замяняецца царкоўнаславянскім *победа*.

Старабеларуская «Історыя о Атылі» вызначаецца яшчэ і тым, што менавіта ў ёй упершыню зафіксавана добра вядомае сёння беларускае слова *бусел* (52). Характэрна таксама, як адзначае А. Золтан (59), што польскі выраз *Kapitolium Rzymskie* (рымскі Капітолій) беларускі перакладчык замяніў выразам *Глава Рымская* (дадамо таксама, што тым самым выразам перакладзены ў беларускім тэксце і *Senat Rzymski*, хоць *Rada Rzymska* заўсёды перадаецца адпаведна — *Рада Рымская*).

Прызнаючы высокі навуковы ўзровень падрыхтоўкі А. Золтанам змешчаных у дадатку старапольскага і старабеларускага тэкстаў, хацелася б даць пералік непазбежных, на жаль, у такой карпатлівай працы памылак расшыфроўкі беларускага тэксту (у пары першае слова адпавядае выданню А. Золтана, другое — рукапісу; у дужках падаецца старонка і, праз двукроп’е, нумар адпаведнага радка ў выданні А. Золтана): *умеретц* — *умереть* (113:30), *жытц* — *жыть* (123:19), *взрушатц* — *взрушать* (131:28), *отягнушы* — *оттягнушы* (133:27), *пустелниково* — *пустэлниково* (139:4), *эцысогою* — *эцысогою* (157:28), *боятцся* — *боятся* (163:4) і *облежэнем* — *облежэньем* (163:18), *докончэньем* — *докончэньем* (167:16), *пославыи посла до Валентыняна* — *пославыи посла своего до Валентыняна* (203:19). Зразумела, што падобныя памылкі не маюць вызначальнага характару пры ацэнцы ўсёй значнасці і каштоўнасці праведзенай венгерскім славістам працы. Больш за тое, відавочна, што манаграфія Андраша Золтана «„Атыла“ Міклаша Олаха ў польскім і беларускім перакладах XVI ст.» для беларускіх лінгвістаў павінна паслужыць узорам для пераймання.

Мінск

Алесь Бразгуноў

STERN, DIETER HUBERT. Die Liederhandschrift F 19—233 (15) der Bibliothek der Litauischen Akademie der Wissenschaften: Eine kommentierte Edition. Kūln; Weimar; Wien: Böhlaus Verlag, 2000. 767 S. (Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Reihe B: Editionen, Neue Folge, Bd. 16)

Кніга маладога нямецкага даследчыка Дытара Губерта Штэрна ўяўляе сабой каментаваную публікацыю зборніка 213 сілабічных духоўных песняў, г. зв. *псальмаў*. Такія песні ўваходзілі ў склад уніяцкіх ненагаваных спеўнікаў, вядомых пад назвай *багагласнік*. Рукапіс, даследаваны сп. Штэрнам, — практычна адзіны пакуль вядомы беларускі варыянт багагласніка, усе іншыя паходзяць з паўднёвага захаду Украіны (19). Рукапіс быў створаны ў Супрасльскім кляштары, паводле абгрунтаваных датаванняў даследчыка (з улікам філіграняў і згадак гістарычных асоб ды падзей), у 1740–х г., хоць праца па збіранні тэкстаў распачалася ў 1720–я г. (40—48). У XIX ст. пасля скасавання уніяцкай царквы ў Расійскай імперыі рукапіс трапіў у Вільню і цяпер захоўваецца ў бібліятэцы АН Літоўскай Рэспублікі (былой Віленскай Публічнай).

Рукапіс складаецца з чатырох няроўных частак, пазначаных даследчыкам А, В, С і D (17), якія адрозніваюцца складам і почыркам. Частка А ўтрымлівае 184 песні, што падзяляюцца на 4 раздзелы (песні Хрыстовыя, песні на багародзічныя святы, песні святым, агульныя песні), такі падзел адлюстраваны і ў першым друкаваным багагласніку (Пачаеў, 1790). Паводле свайго складу гэтая частка адпавядае зместу і парадку каталіцкага спеўніка, якому паслядоўнічаюць таксама польскія і чэшскія канцыяналы (19). Аднак парадак царкоўных святаў года ў гэтай частцы адпавядае праваслаўнай традыцыі, што адрознівае рукапіс ад пачаеўскага выдання (25). У адной з песняў гэтай часткі згадваецца нейкі ярэй Радыён, што святарыць у храме Св. Міколы. Частка В утрымлівае 11 песняў, прысвечаных асобным святам царкоўнага года і дакладна датаваных у маргіналіях з кастрычніка 1741 да кастрычніка 1742 г. (26—27); першая песня гэтай часткі ўтварае акраверш з імем Дымітрыя Твардзевіча, пад апошняй песняй ёсць запісы лацінкаю *Ян Аліневіч* і *Ян Алінеў*, праўда, іншым, пазнейшым почыркам (28—29). Тры песні з гэтай часткі маюць свае варыянты ў частцы А і, на думку сп. Штэрна, перанесены туды з часткі В (27). Частка С утрымлівае лацінскія гімны і малітвы разам з іх царкоўнаславянскімі перакладамі (усяго 6 тэкстаў) у дзвюх версіях, некаторыя з якіх нясуць сляды карэавання; у адным месцы пазначана, што пераклад выкананы святаром базыльянскага чыну Спірыдонам Яхімовічам (27—28, 29). Частка D утрымлівае выкананы ў Супраслі царкоўнаславянскі вершаваны пераклад некаторых гімнаў лацінскіх афіцый на свята непарочнага зачынення багародзіцы (7 тэкстаў). Увесь зборнік напісаны скорапісам, прычым часткі С і D напісаны почыркам, аднолькавым з першай часткай (27, 49—50), таму яны, магчыма, належаць менавіта Спірыдону Яхімовічу (28).

Пра асобу Дымітрыя Твардзевіча і Яна Аліневіча нічога невядома, а вось нейкі Спірыдон Яхімовіч, як высветліў сп. Штэрн, каля 1728 г. быў рэктарам біскупскай школы ва Ўладзіміры–Валынскім, якая паўстала яшчэ ў XVI ст. і з 1670 г. знаходзілася пад кіраўніцтвам базыльян. Яго брат Язафат Яхімовіч быў архімандрытам базыльянскага кляштара ў Горадні, і Спірыдон наведваў яго, а значыць, мог быць у Супраслі (29). Даследчык выводзіць, што зборнік быў складзены ў Супраслі (31—32), на што паказваюць таксама і філіграні паперы (32, 41), хоць яго творы ды пераклады маглі паўстаць у іншых рэгіёнах. Дзеля высвятлення гэтага пытання ён аналізуе тапаніміку культаў мясцовых святых і ікон, што згадваюцца ў песнях (34—40). Толькі адзін тапонім паходзіць з Беларусі: Ятвеск пад Ваўкавыскам, астатнія звязаныя з Падоллем і Валынню: Камянец–Падольскі, Трэмбаўля, Насташаў пад Тарнопалем, вёскі Галубіца, Плеснічка і Падгорацкі базыльянскі кляштар у Золачэве пад Львовам, Пачаеў на Валыні, Падкамень каля Бродаў, Трасцянец пад Брацлавам, няяснай застаецца лакалізацыя такіх назваў, як Палганаў, вёска Лінкова, Махнацін. Рэаліі і гістарычныя падзеі, згаданыя ў паасобных песнях, адсылаюць да часоў Патопу і турэцкіх набегіў, што мае, аднак, хутчэй фальклорны характар, тады як розныя пераносы св. рэліквій, г. зв. *translatio*, і паралелі ў іншых рукапісаных багагласніках указваюць на 2-ю палову XVII — першую чвэрць XVIII ст. (42—45).

З гэтай высветліць месца ўзнікнення рукапісу і дачыненне да іншых зборнікаў (49) даследчык прааналізаваў яго дыялектныя асаблівасці (64—81). Мове пісца зборніка ўласцівыя наступныя дыялектныя рысы: вымаўленне гука, блізкага да [i], на месцы былой <j> (*вира, владитель, возвестилесь*), зацвярдзенне <г> (*зора, горяча, цара*), лабіялізацыя <l> у формах былых дзеепрыметнікаў (*проказовавъ, обецавъ*), зацвярдзенне шыпячых і <с> (*конецъ*), а таксама канцавых губных (*збавъ*). З іншых рысаў у помніку адзначаны толькі сляды укання (*пугубитель*), фарынгальнага вымаўлення *z* і г. зв. мазурэнне (напісанні кшталту *ждз*, якія могуць адлюстроўваць вымаўленне мяккіх свісцячых замест шыпячых; 72—73), такая яскравая рыса, як супадзенне ў адным гуку <i> і <y> (*возвеститы*), адлюстравана толькі ў частцы В. Менш паказальны марфалагічны матэрыял, паколькі марфалогія, асабліва вершаваных тэкстаў, сведчыць хутчэй пра дыялект аўтараў твораў, чым пра гаворку іх перапісчыкаў (79). У марфалогіі помніка ў розных суадносінах мяшаюцца царкоўнаславянскія, польскія і ўсходнеславянскія формы (73—78). Сп. Штэрн абмяркоўвае ўвесь гэты матэрыял (79—81) і адзначае, што «кожную з названых ізагласаў можна таксама знайсці ва ўкраінска–беларускіх пераходных гаворках Падляшша» (80), а большасць гэтых рысаў — і на Валыні ды Падоллі. Тым не менш ён прыходзіць да нечаканай высновы, што матэрыял адлюстроўвае дыялект каля р. Сан (з цэнтрам у Перамышлі) на захадзе Галіцыі (31, 79—80) і блізкі да дыялектнага кайнэ паўднёвага захаду Украіны, хоць і адрозніваецца ад яго некалькімі рысамі (81). Пагадзіцца з такой высновай немагчыма — навошта радзіму перапісчыка змяшчаць у Прыкарпаці, калі яго дыялект без усялякага нацягнення добра лакалізуецца на Падляшшы? Для канчатковага вырашэння гэтага пытання варта абследаваць іншыя рукапісы з Супрасльскага кляштара, прычым больш ранняга паходжання (а яны вядомыя з XVI ст.).

Мова большасці твораў Супрасльскага рукапіса неаднародная, адны творы паводле кваліфікацыі даследчыка напісаныя на г. зв. *простай мове* (так у навуковай літаратуры часам называецца старабеларуская / стараўкраінская мова), тады як іншыя — на г. зв. *славянароскай мове*, мяшанай (гібрыднай) мове з царкоўнаславянскай асновай і дадаткам польскіх ды ўсходнеславянскіх элементаў (61—64). У генетычных адносінах лексіка песняў уяўляе сабой мяшанку царкоўнаславянскіх і польскіх элементаў, а колькасць рутэнізмаў на іх фоне нязначная (82—83), пры гэтым матэрыял не дазваляе дыферэнцаваць апошнія на ўкраінізмы ці беларусізмы (82, спас. 128). Суадносіны іншамоўных элементаў не аднолькавыя ў розных песнях часткі А, якія распадаюцца на некалькі цыклаў (Хрыстовыя, багародзічныя і да т. п.), а мова трох апошніх частак, што ўтрымліваюць пераклады з лаціны, амаль чыстая царкоўнаславянская (83—84). Значная колькасць паланізмаў у некаторых песнях сведчыць пра іх запазычанне з польскіх крыніц (87—88).

Два наступныя раздзелы кнігі носяць уласна літаратуразнаўчы характар. У першым з іх сп. Штэрн абмяркоўвае версіфікацыю зборніка, а ў другім аналізуе змест і тэматыку песняў.

Даследчык пачынае з кароткага нарысу пра пашырэнне сілабічнай паззіі сярод усходніх славян, якая з 1580-х г. з'яўляецца ў беларускіх і ўкраінскіх друках, а ў XVII ст. пранікае і ў Масковію (89—92). Аднак сілабічныя паззія была слаба рытмізаваная і патрабавала штучнай тэхнікі дэкламацыі — слібавання. Узорам для такога чытання паслужылі царкоўныя спевы — *псалмы* і канты. Паколькі іх музычная рытміка канфліктавала з нерытмічнай структурай верша, то на дапамогу прыходзіў рухомы націск, які ў сярэдзіне радка расстаўляўся ў словах адпаведна музычнаму рытму. Так узнікла сілабатанічнае вершаскладанне, прадстаўленае напачатку творамі ў галіне царкоўных хваласпеваў, такімі як *псалмы* і канты (92—100). Пры гэтым і сілабічная паззія і духоўная песні аднолькава паходзілі з кляштараў і царкоўных школ (101). Сп. Штэрн дае кароткі нарыс тэарэтычных ведаў па сілабічным вершы, пададзеных у граматыках і паэтыках XVII—XVIII ст. (101—103). Пасля такіх уводзін у тэму даследчык пераходзіць да разгляду структуры песняў зборніка. Толькі 70 з іх дэманструе строгі сілабізм, тады як струкутра астатніх больш вольная, а асобныя песні выяўляюць моцную нерэгулярнасць (104—106). У адносінах памеру песні прадстаўленыя пераважна двувершам аднолькавай даўжыні, што налічвае 6—8 ці 10—15 складоў, зрэдку сустракаюцца двувершы з няроўнай даўжынёй (106—110). Даследчык таксама разглядае строфіку і рыфму песняў (110—125). У наступным раздзеле ён даследуе вобразнасць песняў зборніка, адзначаючы іх залежнасць ад новазапаветнай і агіяграфічнай літаратуры (у т. л. лацінскага паходжання), а таксама прысутнасць у песнях шматлікіх цытат і рэмінісцэнцый з літургічнай, радзей апакрыфічнай літаратуры, але амаль поўную адсутнасць фальклорных ці антычных матываў (126—132). Падрабязна даследчык разгледзеў калядную і марыянскую тэматыку песняў і зрабіў дэталёвы літаратуразнаўчы аналіз вобразных сродкаў апошніх — багародзічных песняў (132—168).

Перадапошні раздзел даследавання сп. Штэрна — самы вялікі ў кнізе і паводле аб'ёму (169—303) амаль роўны ўсім папярэднім раздзелам. Ён называецца «Гісторыя духоўнай сілабічнай песні ў люстэрку рукапіса F 19—233» і мае крыніцазнаўчы характар. У ім даследчык спрабуе высветліць крыніцы, аналагічныя супрасльскаму зборніку паводле структуры і зместу (169). Ён адзначае, што гісторыя перадачы духоўных спеўнікаў сярод усходніх славян заставалася практычна неадследванай у навуцы. Зборнікі *псалмаў* і кантаў на Беларусі і ўкраіне атрымалі распаўсюджанне толькі пасля 1680 г., да таго калі песні такога кшталту і сустракаліся (з пачатку XVII ст.), то ў складзе зборнікаў іншага зместу і ў колькасці не больш за тузін (170—173). Найбольш ранні з такіх зборнікаў, верагодна, з 1660-х г., мае беларускае паходжанне, хоць сістэматычная практыка збіраць падобныя песні ў зборнік, прычым амаль заўжды ненатаваны і малафарматны, прыпадае на пачатак XVIII ст. У сваім складзе такія рукапісы змяшчаюць некаторы дамешак песняў свецкай тэматыкі і паходзяць амаль выключна з заходніх рэгіёнаў Беларусі і ўкраіны, што звязана, відаць, з дзейнасцю базыльян (180—181).

У Маскові з'яўленне зборнікаў духоўных песняў, прычым звычайна натаваных, звязанае з Новаерусалімскім кляштарам пад Масквой, заснаваным патрыяхам Ніканам, і прыпадае на 1660-я г. Гэтаму папярэднічаў прыезд у сярэдзіне XVII ст. першых царкоўных эмігрантаў з Украіны і Беларусі, якія прынеслі новыя для Маскові партэсныя спевы і духоўныя вершы, заснаваныя на польскіх ці рутэнскіх узорах, пра што сведчаць паланізмы і рутэнізмы ў мове песняў маскоўскіх зборнікаў (182). Далей даследчык указвае песні Супрасльскага зборніка, што знаходзяць сабе адпаведнікі ў маскоўскіх рукапісах (173—176, 183), хоць рэпертуар расійскіх зборнікаў больш позніх часоў, XVIII ст., захоўвае мала пераймальнасці з раннім рэпертуарам XVII ст. (183—184). Усходнеславянскія духоўныя песні пранікалі таксама да старавераў (188—189), а з сярэдзіны XVIII ст. — на Балканы, да сербаў, дзякуючы сувязям з Расіяй і перасяленню русінаў у Ваяводзіну (189—191).

Духоўная песня распаўсюджвалася пераважна ў рукапісах і на працягу XVIII ст. амаль не трапляла ў друк. За гэты час толькі асобныя песні былі надрукаваныя базыльянамі ў складзе польскамоўных малітоўнікаў ці кірылічных лісткоў з выявамі багародзіцы. Толькі ў 1790 г. у Пачаеве выйшаў друкам зборнік песняў пад назвай *Багагласнік*, а ў Вене ў тымсамым годзе ваяводзінскі кнігагандляр Дыміян Каўліцый з Новы Сад таксама выдаў падобны зборнік песняў, нарэшце, у Маскве купец Якаў Дабрынін у 1799 г. надрукаваў зборнік духоўных і панегірычных песняў (184—188).

Даследчык указвае адпаведнікі некаторых песняў Супрасльскага зборніка ў іншых беларускіх і ўкраінскіх рукапісах (181—182) і нават знаходзіць крыніцы асобных песняў у расійскіх зборніках XVIII ст. (184). Ён дэтальна разглядае ўсе супадзенні тэкстаў песняў з часткі А, што пазначаны як «выпісаныя са старажытных песняпісцаў», з іншымі вядомымі крыніцамі, якія паўсталі да 1750-х г. (192—225). Асобна даследчык спыняецца на тых песнях Супрасльскага зборніка, што сустрэліся ў іншых крыніцах толькі аднойчы, і спрабуе высветліць іх дачыненне да зборніка (225—232). Ён канстатуе складанасць тэксталагічных адносін паміж імі, што не дазваляе высветліць з усёй пэўнасцю залежнасць адной крыніцы ад іншай. Нарэшце, ён разглядае рэмінісцэнцыі і цытаты з іншых песняў, што паслужылі падмуркам для стварэння новых песняў зборніка (233—236).

Аналіз перакладаў заходніх гімнаграфічных твораў, размешчаных у частках С і D, пачынаецца з агляду духоўнай паэзіі на народных мовах заходніх славян, чэхаў і палякаў, якая ўзнікае не пазней за XII ст. (236—239). Іх усходнеславянскія наследаванні, якія паўстаюць толькі з надыходам эпохі барока, рэдка ўяўляюць сабой непасрэдныя пераклады, а збольшага пераймаюць толькі заходнюю версіфікацыйную тэхніку і грунтуюцца на матэрыяле царкоўнаславянскіх духоўных вершаў літургічнага паходжання (239—240). Даследчык разглядае тыя песні Супрасльскага зборніка, што перакладзены з польскай мовы (241—245) і лацінскай, прычым у апошнім выпадку гэта не толькі песні частак С і D, але таксама і некалькі песняў у частцы А (245—253).

Далей сп. Штэрн спрабуе вызначыць аўтараў і носьбітаў *псальмаў*. Толькі для асобных песняў можна ўказаць аўтарства, і ў Супрасльскім зборніку даследчык налічвае каля дзесятка твораў, што належаць вядомым аўтарам — Змітру Растоўскаму, Япіфану Славінецкаму і некаторым іншым гістарычным асобам, а таксама адзначае групу невядомых аўтараў, чые імёны засталіся ў акавершах (253—262, гл. таксама 316—317). На думку сп. Штэрна, ананімнасць духоўных песняў не ў апошнюю чаргу звязана з тым, што яны паўставалі як вынік школьнага практыкавання ў вершаскладанні (262—266). Перапісчыкамі і ўладальнікамі зборнікаў *псальмаў* у XVII ст. былі манахі кляштараў, якія мелі іх у прыватнай уласнасці. Яны не імкнуліся да паўнаты збору, але ім удавалася сабраць часам вершы з далёкіх кляштараў, што было лёгка зрабіць пры падарожжах, у якія браліся з сабой рукапісы-спеўнікі (232—233). Аднак у XVIII ст. зборнікі выйшлі за мury кляштараў і трапілі праз набожных вернікаў (пеўчых і інш.) і кляштарныя школы ў свецкае асяроддзе (266—268). Разам з тым сілабічная духоўная песня, кніжная паводле свайго генезіса, у XVII і XVIII ст. пранікла і ў вусную традыцыю, што прывяло да пэўнай вульгарызацыі жанру і склала прыкмету народнага барока. Такое пранікненне адбывалася праз вучняў (часта недавучак) духоўных семінарыяў (бурсакоў, спудзеяў, дзякаў), а таксама праз недысцыплінаваных манахаў, якія жабравалі па ваколіцах ці вандравалі па рэгіёну (гэта знаходзіць паралелі з заходнееўрапейскімі вагантамі XII—XIII ст.). Ад іх кніжная духоўная песня перайшла да вандроўных інвалідаў ці бедных сялян, якія стала альбо часова жабравалі, спяваючы па дварах песні — г. зв. старцаў, сляпцоў, лірнікаў, кабзароў, калік перахожых. Такія вандроўныя спевакі існавалі на Ўкраіне, Беларусі, у Расіі, Польшчы. Яны самі песняў не стваралі, а пераймалі ўзоры кніжнай паэзіі. Апрача таго, у іх рэпертуар уваходзілі таксама народныя танічныя песні, сярод якіх часам сустракаліся і гістарычныя, як, напрыклад, ва Ўсходняй Украіне (там гістарычныя песні называліся думамі, ці інакш казацкімі альбо нявольніцкімі песнямі). Сп. Штэрн указвае фальклорныя варыянты некаторых песняў Супрасльскага зборніка, адзначаныя ў запісах з розных рэгіёнаў; падобныя варыянты вядомыя і для іншых рукапісаў (274—276). Некаторыя песні зборніка знаходзяць аналогіі і ў калядных спевах (280), у сувязі з чым даследчык разглядае ролю спеваў у школьнай драме каляднай тэматыкі і ў творах батлейкі (276—279).

Напрыканцы раздзела сп. Штэрн разглядае дачыненне духоўнай песні да царквы. Ён аргументавана адвяргае ранейшы погляд, нібы з дапамогай духоўнай песні уніаты імкнуліся індактрынаваць народ у каталіцкім духу. Місіянерскія памкненні ва уніятаў становяцца адметнымі толькі ў 2-й палове XVIII ст., тады як духоўная песня квітнее на працягу ўсяго XVIII ст. Друк зборнікаў такіх песняў распачаўся толькі ў апошнія дзесяцігоддзе XVIII ст. (дарэчы, у Супраслі выходзілі спеўнікі выключна на польскай мове), а вядомыя кірылічныя рукапісы з

такімі песнямі належалі прыватным асобам і толькі зрэдку паходзілі з уніяцкіх кляштаруў. Больш за тое, у духоўных песнях не заўважаецца аніякай канфесійнай палемікі, а шэраг песняў Супрасльскага зборніка нават былі запазычаны з праваслаўных крыніц, без усялякай рэдакцыйнай працы ў бок набліжэння да каталіцкай дагматыкі, а часам — і без змены некаторых дактрынальных фармулёвак праваслаўя (281—282). У некаторых песнях выступаюць альязіі да апакрыфічных твораў (283—284). Наогул, у духоўных песнях у вельмі слабой ступені прысутнічаюць сляды дагматычных формул таго ці іншага вызнання, хоць даследчык указвае шэраг рысаў, абавязаных каталіцкаму ўплыву, але яны займаюць у песнях зусім нязначнае месца (285—288).

Нягледзячы на пэўную папулярнасць духоўнай песні сярод праваслаўных і старавераў, яна ніколі не мела ў праваслаўі літургічнага ці нават калялітургічнага ўжытку, тады як ва уніяцкай царкве ўжывалася пад уплывам літургічнай практыкі каталіцтва. Пры гэтым духоўныя песні на народнай мове як у каталіцызме, так і ва уніятаў спяваліся не пад час набажэнства, а ў дадатак да яго: пасля заканчэння аднаго чына набажэнства і перад пачаткам іншага, у г. зв. секвенцыях. Сп. Штэрн прыходзіць да высновы, што Супрасльскі зборнік якраз і можа ўяўляць сабой кнігу такога калялітургічнага ўжытку. Яго частка А мае назву *Кніга п'сноўній сир'чь Ірмологіонь*, што ўказвае на яе адпаведнасць каталіцкаму і праваслаўнаму спеўнікам. Даследчык таксама прыводзіць некаторыя ўскосныя сведчанні выкарыстання зборніка ў царкоўным ужытку, хоць адзначае, што падобныя зборнікі маглі выкарыстоўвацца і для хатніх спеваў, пад час святаў (289—291, 298—303). Пад уніяцкім і каталіцкім уплывам духоўная песня магла знаходзіць калялітургічны ўжытак і ў праваслаўнай царкве на Беларусі і ў Украіне, хоць доказаў гэтаму бракуе (298). На Масковіі некаторыя віды нецаркоўных народных спеваў (кшталту скамарохаў) пераследавалася ўладамі, а любыя заходнія ўплывы сустрэкалі варожасць з боку кансерватараў (291—294). У сувязі з гэтым нечаканасцю выглядае вялікая колькасць рукапісаў *псальмаў*, што паходзяць з Новаерусалімскага манастыра пад Масквой з 1680-х г. На думку сп. Штэрна, гэта звязана з дзейнасцю прыхільнікаў патрыярха Нікана і абумоўлена патрэбамі як прыдворнага тэатра маскоўскага цара, дзе спяваліся розныя песні, так і царскага ды патрыяршага хароў, якія па-за царквой спявалі на тыя ці іншыя святы ды ўрачыстаці, у іх рэпертуары і маглі гучаць *псальмы* (294—298).

У апошнім раздзеле даследчык вызначае месца духоўнай сілабічнай песні ў жанравай сістэме ўсходнеславянскіх літаратур. Усе песні Супрасльскага зборніка належаць да аднаго жанру, які сп. Штэрн азначае як духоўная сілабічная кніжная песня. Тэматычна такая песня была звязаная з рэлігійнай сферай, узнікала ў асяроддзі аўтараў, што атрымалі школьную адукацыю і былі звязаныя з кляштарам. Хоць пазней яна набыла пэўнае распаўсюджанне ў народзе і пачала набліжацца да фальклору, аднак мела выключна кніжную форму — сілабічны верш. У XVII—XVIII ст. такія песні азначалі як *песня*, *псальма* і *кант*, аднак даследчык аддае перавагу сярэдняму тэрміну (304—307). У музычным аспекце *псальме* адпавядаў партэсны спеў (308—311). У адрозненне ад *віршаў*, што ўзнікалі ў школьным, вучоным асяроддзі і заставаліся там, *псальма* пранікала ў народнае асяроддзе, уяўляючы сабой пераходную форму паміж літаратурай адукаваных колаў грамадства і народнай літаратурай. Адсюль вынікае і некаторая варыятыўнасць ды няўстойлівасць тэкстаў песняў, падобная да фальклорных твораў, хоць напачатку *псальма* распаўсюджвалася выключна пісьмовым шляхам (312—317). Напрыканцы даследчык разглядае стасунак *псальмаў* да літургічнай паэзіі (318—322), свецкай сілабічнай песні (кахальнай, лірычнай, панегірычнай, застольнай і да т. п.; 322—330), кніжнай паэзіі (віршы рознай тэматыкі; 330—335), дасілабічнай духоўнай паэзіі (335—339) і нарэшце, да фальклорных жанраў (народныя танічныя песні; 339—347).

Астатнюю частку кнігі займае публікацыя песняў Супрасльскага зборніка ў наборным выглядзе (405—761). Гэта дазволіла даследчыку кампактна падаць усе розначытанні з вядомымі крыніцамі, прывесці эмендацыі ці кан'ектуры да сапсаваных месцаў, а ў некаторых выпадках зрабіць рэканструкцыю асобных пераблытаных элементаў тэксту, схематычна паказаць страфічную структуру песняў. Тэксты падаюцца з усімі надрадковымі і пунктуацыйнымі знакамі, скарачэнні захоўваюцца. Спіс крыніц, прыцягнутых даследчыкам для параўнання, налічвае 93 рукапісы XVII—XIX ст. і 6 друкаваных выданняў XVIII ст. (391—402). Публікацыю завяршае алфавітны паказнік пачатковых радкоў песняў.

Праца сп. Штэрна выходзіць далёка за межы звычайнага каментара да публікацыі старажытнага тэксту. Гэта грунтоўнае шматаспектнае даследаванне не толькі аднаго помніка, а цэлага жанру даўняй літаратуры. У навуковым пошуку даследчык выяўляе глыбокае знаёмства не толькі з прадметам і спецыяльнай літаратурай, але і з сумежнымі галінамі, — ад царкоўнай гісторыі і да фальклору. На працягу ўсёй працы падаецца вялікая колькасць спасылак на падставовую літаратуру; частацытаваныя крыніцы змешчаны ў выглядзе спіса літаратуры ў

канцы даследавання, і гэты спіс налічвае больш за 450 пазіцый. Таму асобныя хібы ў яго афармленні даравальныя. Так, у кнізе цытуецца праца Калугіна 1994 г. (60, спас. 51, 52), але ў бібліяграфічным спісе яна адсутнічае. Першапачаткова праца сп. Штэрна, напэўна, насіла больш сціплы характар, паколькі раздзел 4 памылкова названы як 3 (101). Часам трапляюцца некаторыя дробныя памылкі, напрыклад, што Ваўкавыск ляжыць у сучаснай Літве (35).

Заўваг патрабуць погляды даследчыка на моўныя аб'екты старажытнай эпохі. Ён правільна вызначае існаванне агульнай пісьмова-літаратурнай мовы беларусаў і ўкраінцаў, акрэсліваючы яе тэрмінам «рутэнская мова» (49 і інш.), аднак у іншых месцах карыстаецца тэрмінамі «паўднёвазаходнеруская» (82, спас. 128), «руская» (89), «украінская» (83). Тым не менш, у «Польска-літоўскай дзяржаве» сп. Штэрн налічвае толькі тры мовы: польскую, царкоўнаславянскую і гутарковы ўсходнеславянскі дыялект. Мадыфікаванай формай апошняга, на яго думку, з'яўляецца міжрэгіянальная канцылярская мова ВКЛ (59), што гістарычна няправільна і метадалагічна хібна. Гэтая «мадыфікаваная форма» нават у канцылярскім ужытку выступала ў вельмі далёкім ад дыялекту выглядзе і, больш за тое, ужывалася таксама ў літаратурнай ды рэлігійнай сферы. Мову, што выкарыстоўвалася ў гэтых сферах з XVI ст., даследчык акрэслівае тэрмінам «проста мова» і лічыць яе гібрыдным утварэннем, якое ўзнікла ў выніку насычэння канцылярскай мовы паланізмамі і царкоўнаславянізмамі (59—60). На яго думку, гэтая мова паўстала ў царкоўнай сферы з практыкі казання і павучання вернікаў і адрозніваецца ад канцылярскай мовы; разам яны ўтвараюць функцыянальна-стыльевыя варыянты рутэнскай мовы. Такі погляд уласцівы некаторым украінскім даследчыкам (упершыню ён быў выказаны ўкраінскім мовазнаўцам П. Плюшчом)¹, хоць яго нельга прызнаць абгрунтаваным, што ўсведамляе і сам сп. Штэрн (60, спас. 51).

Кніга сп. Штэрна будзе надзвычай цікавая і карысная для беларускіх гуманітарыяў. Яна не толькі ўводзіць у навуковы ўжытак важны рукапісаны помнік, але і абвяргае распаўсюджаны сярод навукоўцаў погляд на 2-ю палову XVII ст. і ўсё XVIII ст. як эпоху літаратурнай пустэчы, час заняпаду і дэградацыі літаратуры ды культуры. Згодна з такім поглядам, духоўная песневая паэзія знаходзілася на перыферыі тагачаснага жыцця і недаацэньвалася ні гісторыкамі літаратуры, ні фалькларыстамі ды этнографамі. Даследаванне сп. Штэрна не толькі разбурае навуковыя міфы, але і раскрывае новыя гарызонты для далейшага пошуку.

Мінск

Ігар Клімаў

¹ Плющ П. П. Нариси з історії української літературної мови. Київ, 1958. С. 36, 130, 137, 142—143; Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ, 1971. С. 140 і інш., аналагічна: Shevelov G. Y. A historical philology of the Ukrainian language. Heidelberg, 1979. P. 701.

АНТОН ЛУЦКЕВІЧ. Да гісторыі беларускага руху. Выбраныя творы. Укладанне, прадмова, каментар, анатаваны індэкс імёнаў АНАТОЛЯ СІДАРЭВІЧА. Мінск: Беларускі кнігазбор, 2003. 287 с.

Ідэолаг, палітык-практык, нацыянальны асветнік — гэтая буйная фігура гісторыі Беларусі пасля працяглага забыцця, прапагандысцкага шальмавання як «буржуазнага нацыяналіста», нават «нацыянал-фашыста» (выкрывальных інвектыў не пералічыць) вернута ў грамадзянскае і творчае жыццё Беларусі. Узрастае ўвага да імёнаў Луцкевічаў з боку гісторыкаў, філосафаў, літаратуразнаўцаў, іншых руліўцаў новага кірунку ў беларускай гуманістыцы — *луцкевічазнаўства*. Антону Луцкевічу адведзены спецыяльны раздзел у найноўшым 4-тамовым акадэмічным выданні па гісторыі беларускай літаратуры XX ст.¹ Несумненным унёскам у гэты кірунак з'яўляецца і ўступны (не ва ўсім бяспрэчны, пра што ніжэй) артыкул укладальніка рэцэнзаванага выдання Анатоля Сідарэвіча «Антон Луцкевіч і гісторыя беларускага руху». У ім дэталёва разгледжана і роля Луцкевіча ў беларускім руху, і асвятленне гэтай праблемы ім самім у сваіх працах. Вышэй усялякай пахвалы вывераны каментар і анатаваны паказнік імёнаў, якія істотна дапаўняюць і ўзбагачаюць змест кнігі.

Сам збор твораў А. Луцкевіча пачынаецца артыкулам «Беларусы» («Формы нацыянальных рухавішч у сучасным свеце», С.-Пetersбург, 1909) — напэўна, першай у легальным расійскім друку спробай канцэптуальнага асэнсавання гістарычна-этнічнай своеасаблівасці народа, характару беларускага руху ў яго палітычнай і культурна-асветніцкай праявах, такіх як дзейнасць БСГ, газет «Наша Доля», «Наша Ніва», выдавецкіх таварыстваў, моладзевых гурткоў; імкненне да змякчэння асіміляцыйнага ціску на беларусаў казённай школы, царкоўных (праваслаўных і каталіцкіх) інстытуцый, інакш кажучы, двух фактараў, што супрацьдзейнічаюць нацыянальнаму адраджэнню — «штучнай русіфікацыі і паланізацыі» (40). У тым жа артыкуле падаецца накід «палітычнага ідэалу» вызваленчага руху, які абумоўлены

задачай нацыянальнага самавызначэння Беларусі, пачаткова ў форме «мясцовага сойму ў суадносінах з агульнарасійскім парламентам» (37).

Стрыжнёвая ідэя самавызначэння, узбагачаная практыкай наступных гадоў, развітая ў іншых працах, пададзеных у кнізе: «На дарозе да новага жыцця» (1912), «Наш шлях» (1913), «Краёвае становішча» (1914), «Эканамічная эвалюцыя» (1917), нарэшце, «Палітычныя лезунгі беларускага руху» (1920). У апошняй з пералічаных публікацый прасочана эвалюцыя нацыянальнай палітычнай думкі і практыкі ў драматычным супрацьстаянні расійска-самадзяржаўнаму, ліберальнаму (Часоваму ўраду Керанскага), а таксама бальшавіцкаму цэнтралізму, дадзены скончаны выклад незалежніцкага ідэалу, які ўвасобіўся ў абвешчэнні БНР, што цяпер успрымаецца намі не толькі як найбуйнейшы факт, але дзейсны фактар найноўшай гісторыі Беларусі: «Акт 25 сакавіка 1918 года — гэта найбольш яркае і поўнае ўвасабленне беларускай палітычнай думкі, што прайшла за пятнаццаць год усе этапы развіцця. Гэта — апошняе слова беларускай ідэалогіі, штандар, пад якім ідзе беларускі народ да заваявання сапраўднай свабоды. Далейшая палітычная праца беларусаў — гэта ўжо праца па рэалізацыі незалежніцкага ідэалу. Ці здзейсніцца гэты ідэал і ў якой ступені, ці складзе Беларусь цалкам незалежную дзяржаўную адзінку або будзе звязана федэратыўным саюзам з сваімі суседзямі і ў сваёй палітычнай арыентацыі пойдзе на ўсход або на Захад, да Балтыйскага або Чорнага мора — гэта пытанні, якія могуць быць развязаныя толькі самім жыццём, у залежнасці ад унутранай сілы беларускага народа і агульнай палітычнай кан'юктуры на ўсходзе Еўропы» (86).

У кнізе дамінуе «ўсходні», а дакладней расійскі, фактар знешняга кантэксту самавызначальных высілкаў Беларусі. Між тым не менш адчувальны і «заходні», польскі фактар, таксама адлюстраваны ў палітычнай спадчыне аўтара. Узгадаем хоць бы яго брашуру (не ўвайшла ў дадзены зборнік), выдадзеную па гарачых слядах «вызвольнага» паходу начальніка Польшчы Юзафа Пілсудскага на «ўсходнія крэсы» ў 1919—20 г., у якой адлюстраваны жahlівыя факты яго акупацыйнай палітыкі².

Закранутыя вышэй пытанні абагульнена пададзены Луцкевічам у нарысе-ўспаміне «За дваццаць гадоў» (1929), які быў напісаны ў час знаходжання за кратамі. У ім паказана панарама палітычнага (падрабязна выкладзены праграмныя ўстаноўкі і практыкі БСГ) і нацыянальна-культурнага руху ў першай чвэрці XX ст. (141—164). Ва ўспаміне адлюстраваны многія фігуранты вызваленчага працэсу — В.Іваноўскі, А.Бурбіс, Цётка (Э.Пашкевіч), А.Уласаў, Я.Лёсік, К.Езавітаў, В.Ластоўскі, Б.Тарашкевіч, А.Смоліч і, у прыватнасці, І.Луцкевіч як галоўны інспіратар і арганізатар многіх ключавых пачынанняў дзеячоў адраджэння. Яму, Луцкевічу-старэйшаму, згасламу ад сухотаў у няпоўныя сорак, прысвечана асобная публікацыя «Жыццё і праца Івана Луцкевіча» (1920, 87—101).

Шмат іншых фактаў, падзеяў, асобаў беларускай вызваленчай легенды адлюстравана ў нататках і артыкулах «25 марца 1918 г...» (1921), «Наша Ніва» (1926), «Роля моладзі ў пачатках адраджэнчага руху» (1927) і «Палітычны працэс Якуба Коласа...» (пра ўдзел будучага народнага паэта ў рэвалюцыйным руху беларускіх настаўнікаў у 1905—1906 г.). «Прысутнасць» Якуба Коласа ў зборніку адразу наводзіць на думку пра яшчэ адну, даволі значную і праніклівую працу Луцкевіча, прысвечаную магутнай, вяршыняй асобе беларускага творчага духу — «Янка Купала як прарок нацыянальнага адраджэння» (1932). Можна толькі шкадаваць пра адсутнасць у кнізе дадзенага артыкула. Тым больш, што ён годна замяніў бы ў зборніку асобныя, менш значныя тэксты, ніколькі не парушаючы, а наадварот узмацняючы, праясняючы агульную гістарычную канву беларускага вызваленчага руху.

У дзвюх іншых працах пададзены тэарэтычныя погляды аўтара па нацыянальным пытанні («Дэмакратыя, пралетарыят і нацыянальнае пытанне» (1923), «Нацыянальнае пытанне і пралетарыят» (1924), у якіх выказана салідарнасць з вядомым выказваннем Ф.Энгельса (ліст да К.Каўцкага ад 7 лютага 1882 г.) пра незаменнае значэнне нацыянальных рухаў для міжнароднай лучнасці пралетарыяту, магчымай «толькі паміж незалежнымі нацыямі» (117).

У кнізе прадстаўлена галоўным чынам палітычная частка творчасці А.Луцкевіча, якая адлюстравала, у той ці іншай ступені, і іншыя гістарычна-культурныя, літаратурныя, школьна-адукацыйныя і рэлігійныя аспекты беларускага руху.

Давяршаюць выданне паказанні Луцкевіча, якія былі запісаныя пры яго допытах у вязніцы НКУС (кастрычнік, лістапад 1939). Па сутнасці — гэта суровая, мужная справаздача-споведзь за пройдзены шматгадовы драматычны шлях чалавека, які застаўся паслядоўны ў служэнні ідэі, радзіме і народу. Абвінавачванні ў контррэвалюцыйнасці, у супрацоўніцтве з польскай разведкай падследны, наколькі было ў яго магчымасцях, рашуча і адназначна адхіліў (237—238). Нікога пры гэтым, як адзначана ў прадмове, не абгаварыў і не «заклаў».

Грунтоўнасці ўводнага артыкула і каментарам складальніка кнігі належнае ўжо аддадзена. Тым не менш, некаторыя праўкі і ўдакладненні напрашваюцца самі па сабе.

Так, канферэнцыя сацыялістычных рэвалюцыйных партый расійскай дзяржавы з удзелам прадстаўнікоў БСГ (І.Луцкевіча) праходзіла ў Фінляндыі не ў 1907 г. (258, спасылка 34), а на пачатку 1905 г. На ёй, паміж іншага, у сумеснай дэкларацыі Польскай сацыялістычнай партыі і БСГ абвешчалася неабходнасць «выдзялення тэрыторыі гістарычнай Літвы (Літвы і Беларусі) разам з усімі нацыянальнасцямі, што яе насяляюць, у асобны палітычны арганізм»³. Ці не быў гэта першы, зафіксаваны ў друку, сігнал «самавызначэння» Беларусі?

Даволі сумніўна, на наш погляд, «набілітаванне» А.Луцкевіча ў разрад марксістаў, хай і артадаксальных (19, 21). Далёка не ўпэўнены, што з гэтым пагадзіўся б аўтар пададзеных «Твораў», а тым больш стваральнікі «Камуністычнага маніфеста» або «Дзяржавы і рэвалюцыі». Маючы на ўвазе стрыжнёвае ў марксізме рабочае, «пралетарскае» пытанне ў яго сусветна-місійнай пастаноўцы, у якой пытанню нацыянальнаму (для Луцкевіча, Луцкевічаў, іх папличнікаў — першаснаму, вызначальнаму над усімі іншымі) адводзілася, у лепшым выпадку, роля дапаможная (Маркс, Энгельс), у горшым — выключна інструментальная, тактычная (Ленін, бальшавізм), што абярнулася на практыцы звыклым валонтарызмам і авантурызмам у нацыянальнай палітыцы. М.Гарэцкі, удумлівы аналітык не толькі літаратурнага, але ў значнай ступені ўсяго гістарычна-сацыяльнага працэсу ў Беларусі, пэўна, не вельмі памыляўся, называючы А.Луцкевіча «нацыянальным рэвалюцыянерам»⁴. Наўрад ці можна пагадзіцца з тым, што рэвалюцыйная сутнасць Луцкевічаў (палітычна-ідэалагічная «злітнасць» абодвух братоў — вядомая аксіёма) абумоўлена карэнным нацыянальна-вызваленчым інтарэсам беларускага народа, задачай аднаўлення (адраджэння) ім уласнай дэмакратычнай дзяржавы і не мела нічога агульнага з разбуральнай, «барыкаднай» ідэалогіяй, якая, мімікуючы пад марксізм, доўгія дзесяцігоддзі панавала над лёсам Беларусі і не яе адной. Наступствы вядомыя. Праўда, у іншым месцы (26, падрадкаўнік) і А.Сідарэвіч, нясмела, але справядліва падымае пытанне пра нацыянальную рэвалюцыю ў прымяненні да беларускага руху, нахіляючы сучасных гісторыкаў да асэнсавання дадзенай праблемы. Гэтаму, дадамо ад сябе, немалыя падставы дае найноўшы корпус крыніцзнаўчых публікацый — «Архівы БНР» (Т. 1. Кн.1—2), тамы «Беларускай думкі», «Беларускі хрысціянскі рух XX стагоддзя», «Слуцкі збройны чын 1920», выпускі «Знешняя палітыка Беларусі» і г.д.

Не бачым падстаў падазраваць А.Луцкевіча ў магчымым антысемітызме з-за выкарыстання слова «жыд» у артыкулах «Аб жыдох». «Жыдоўскае пытанне ў нашым пісьменстве» і інш. (21, падрадкаўнік). Дадзены сінонім здаўна замацаваўся ў беларускай пісьмовай (гл. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Т.10. С.28—29) і гутарковай лексіцы, як і ў іншых славянскіх мовах. Ён не нясе негатыва-ацэначнага сэнсу. Да таго ж фактычны змест названых і іншых артыкулаў аўтара (які карыстаўся дасавецкімі граматычнымі нормамаі беларускай мовы) паслядоўна вытрыманы ў духу ўзаемнай сімпатыі і салідарнасці беларускага і яўрэйскага народаў у агульным вызваленчым працэсе. Варта ўзяць пад увагу і асабісты момант у біяграфіі А.Луцкевіча, які пабраўся шлюбам ў 1919 г. з яўрэйскай дзяўчынай Соф'яй Абрамовіч, выхаванкай Сарбоны, доктарам-педыятрам, якая трагічна загінула праз дзесяць гадоў. У сужэнцаў было два сыны — Юры і Лявон. Лявон Луцкевіч (памёр у 1997 г.) з годнасцю працягваў справу бацькі ў якасці аднаго з лідэраў беларускай дыяспары ў Літве. Ён быў аўтарам гістарычна-краязнаўчых нарысаў пра памятныя беларускія месціны ў Вільні⁵ — гэтага старажытнага балта-славянскага горада. У ваколіцах «беларускіх Афін», на мемарыяльных могілках Росы, у пачатку 90-х гадоў XX ст. быў усталяваны сімвалічны помнік Антону і Івану Луцкевічам.

Увогуле творчы фармат Антона Луцкевіча даволі абсяжны, і партыйна-палітычныя крытэрыі асэнсавання даюць толькі частковае, далёка не поўнае ўяўленне пра гэтую неардынарную постаць. Як і пра нашаніўскую, вырашальную для нацыянальнага абуджэння эпоху, у якой яму давалося тварыць, адказаўшы на выклік Гісторыі да тутэйшага люду забранай краіны («А хто там ідзе?...») ясна, неабвержна: «Беларусы». Іншая справа, што хада беларуская Адвечным Шляхам пакуль не набыла патрэбнага паскарэння, хоць яе імклівае скіраванасці ўжо нікому не спыніць. У гэтай выснове і тоіцца, мабыць, асноўны аптымістычны ўрок трагічнага лёсу выбітнага Беларуса.

Вяртаючыся да кнігі, падкрэслім галоўнае — нацыянальная канцэпцыя гісторыі Беларусі ўзбагацілася відавочным гістарыяграфічным набыткам, з чым яе прыхільнікаў застаецца толькі павіншаваць.

Масква

Аляксей Каўка

¹ Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя: У 4 т. Т.1. 1901—1927. Мінск, 1999. С.447—462.

² Луцкевіч А. Польская акупацыя Беларусі. Вільня, 1920 (рэпрэнт, Менск, 1992).

³ Przedświt. 1905. № 4—5. S. 176.

⁴ Клейнборг Л.М. Молодая Белоруссия. Очерк современной белорусской литературы 1905—1928. Минск, 1928. С.354.

⁵ Луцкевіч Л. Вандроўкі па Вільні. Вільня, 1998.

ПУШКІН, ІГАР А. Узброены супраціў ва Ўсходняй Беларусі (20—30-я гады ХХ ст.): дакументы і матэрыялы. Магілёў, 2003. 140 с.

Мой калега гісторык і музейны працаўнік Ігар Пушкін выдаў вельмі важную для беларускай гістарычнай навукі кнігу. Ён упершыню выключна на архіўных дакументах пераканаўча пацвердзіў наяўнасць масавага руху супраць савецкай улады ў 1920—1930-я г. ва Ўсходняй Беларусі. Гэта робіць гонар аўтару, бо антысавецкі супраціў у афіцыйнай гістарычнай навукі Беларусі дагэтуль традыцыйна замоўчваецца. Першым з даследчыкаў на паўстанцкі рух ва Ўсходняй Беларусі звярнуў увагу беларускі гісторык у эміграцыі Юрка Віцьбіч¹. Замежны статус даследчыка, недастатковая дакументальная абгрунтаванасць фактаў давалі падставы для недаверу.

Але цяпер мы маем 112 апублікаваных І.Пушкіным архіўных дакументаў, якія яскрава сведчаць — антысавецкі рух у памежных з Расіяй беларускіх землях сапраўды быў і працягваўся амаль да пачатку II сусветнай вайны. Давер да такой важнай інфармацыі, якую пацвердзіў не толькі замежны, але і айчыны гісторык, істотна ўзрос. Публікацыя дакументаў зроблена прафесійна, з выкананнем усіх неабходных да яе патрабаванняў. Ва ўступным аўтарскім раздзеле даецца ўяўленне аб гістарычным перыядзе, адлюстраваным у дакументах, сутнасці ўзброенага супраціву, яго гістарыяграфіі. Тут жа апісваюцца архіўныя фонды, адкуль быў узяты дакументальны матэрыял, а таксама прыводзіцца кароткі аналіз дакументаў. Цяжка ўявіць, але ў канцы 1919 — пачатку 1920 г., калі вялася савецка-польская вайна, толькі ў Гомельскай губерні „вылоўліванню“ падлягалі больш за 170 тыс. дзёрціраў, якія адмаўляліся ад мабілізацыі ў Чырвоную Армію.

Існуе меркаванне, што крыніцы аб антысавецкіх выступленнях вельмі засакрэчаныя і з’яўляюцца недаступнымі для гісторыкаў. Як жа аўтару ўдалося здабыць такія рэдкія дакументы? Дзіўна, але яму не давялося абіваць парогі чыноўнікаў КДБ, каб прарвацца ў іх ведамасы архіў. Такія дакументы, аказваецца, можна знайсці і ў звычайных дзяржаўных абласных архівах. У дадзеным выпадку амаль ўсе апублікаваныя ў кнізе крыніцы былі выяўлены ў дзяржаўных архівах Віцебскай, Магілёўскай і Гомельскай абласцей. Так што дапытлівасць даследчыка з Магілёва можа служыць добрым прыкладам для іншых.

Другое пытанне, якое ўзнікае, калі прачытаеш тытул кнігі, — чаму Ўсходняя Беларусь? На гэтае пытанне ў значнай ступені дае адказ сам аўтар ва ўступным раздзеле. Усходнія беларускія землі да сярэдзіны 1920-х г. знаходзіліся ў складзе РСФСР. Яны не трапілі пад нямецкую і польскую акупацыю. Усходнія беларусы добра зведалі, што такое савецкая ўлада з яе „харчразвёрсткай“, прымусовай мабілізацыяй, свавольствам „камісараў“. Вось чаму беларуская вёска гэтага рэгіёну прыклала максімум намаганняў, каб пазбавіцца ад такой улады. І барацьба тут была не толькі жорсткай і працяглай, але і мела, дадам ад сябе, больш яскрава выяўлены народны характар, чым у цэнтры і на захадзе Беларусі. Жыхароў цэнтральна-заходніх рэгіёнаў мінула савецкае ліха часоў „ваеннага камунізму“, бо якраз тады яны знаходзіліся пад нямецкай і польскай акупацыяй. І гэтая акупацыя, відаць, была больш цяжкай для беларускіх сялян, чым савецкая. Калі на заходніх межах БССР антысавецкі рух перыядычна падсілкоўваўся з Польшчы, то на беларуска-расійскім памежжы ён ўзрастаў на народным пратэсце, гэта значыць, уяўляў сабой зусім натуральную з’яву. Вось гэтую зусім натуральную і адметную ў найноўшай беларускай гісторыі з’яву, якая набыла агульнанацыянальнае значэнне, і адлюстраванне ў сваёй кнізе І.Пушкін.

І нарэшце, што хацелі бачыць жыхары Ўсходняй Беларусі замест савецкай улады? Абапіраючыся на дакументы, аўтар паказвае неаднароднасць антысавецкага руху. Адны змагаліся за рэстаўрацыю царскай Расіі, іншыя — за дэмакратычную Расію, што ўзнікла пасля Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г., многія імкнуліся да таго, каб Беларусь была незалежнай, нацыянальнай дзяржавай, шмат хто ваяваў па прынцеце — лепей любая ўлада, толькі не савецкая. Таму антысавецкі рух не быў тоесным нацыянальна-вызваленчаму руху, як часам можа падацца, калі вывучаеш кнігу Юрка Віцьбіча. Хочацца яшчэ раз звярнуць увагу на існаванне на беларускіх землях агульнарасійскай плыні антысавецкай барацьбы. Насельніцтва Беларусі выяўляла салідарнасць са сваімі ўсходнімі суседзямі ў змаганні за Расію без бальшавікоў. І ў гэтым была яшчэ адна адметная рыса антысавецкага супраціву на ўсходзе Беларусі ў параўнанні з яе захадом.

Усё сказанае дае падставу сцвярджаць, што кніга І.Пушкіна з'яўляецца не лакальным, а тым больш не краянаўчым творам, а сур'ёзным даследаваннем агульнабеларускага маштабу. Шкада, што яе наклад толькі 30 асобнікаў. Хочацца спадзявацца, што надыдзе час, калі яна будзе перавыдадзена належным тыражом.

Мінск

Захар Шыбека

¹ Юрка Віцьбіч (Юрый Стукаліч). Антыбальшавіцкія паўстанні і партызанская барацьба на Беларусі. Нью-Ёрк: БІНІМ, 1996. 396 с.

Дысертацыі па гісторыі, абароненыя ў Беларусі ў 2002—2003 г.

2 0 0 2

д о к т а р с к і я

1. Гужалоўскі А. А. Станаўленне і развіццё музейнай справы Беларусі (1918—1941 г.) (БДУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)*
2. Казлякоў У. Я. Нацыянальнае пытанне ў праграмных устаноўках і тактыцы неанародніцкіх партый. Пачатак XX ст. — канец 20-х г. (на матэрыялах Расіі, Беларусі, Украіны) (БДУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя, 07.00.03 — усеагульная гісторыя)
3. Марозава С. В. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596—1839) (ІГ НАНБ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
4. Менькоўскі В. І. Улада і савецкае грамадства 1930-х гадоў у англа-амерыканскай гістарыяграфіі (БДУ, 07.00.09 — гістарыяграфія, крыніцазнаўства і метады гістарычнага даследавання)
5. Смалянчук А. Ф. Польшкі грамадска-палітычны рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 — люты 1917 г. (ІГ НАНБ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
6. Стралец М. В. ФРГ і праблемы абмежавання і скарачэння ўзбраенняў у Еўропе (1949—1990 г.) (БДУ, 07.00.03 — усеагульная гісторыя)
7. Тугай У.В. Латышскі этнас у сацыяльна-эканамічным і культурным жыцці Беларусі XIX — першай паловы XX ст. (БДПУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)

к а н д ы д а ц к і я

8. Арлова Н. Я. Станаўленне дзяржаўнай сістэмы пачатковай адукацыі ў Англіі (канец XVIII — 60-я гады XIX ст.) (БДУ, 07.00.03 — усеагульная гісторыя)
9. Вялікі А. З. Ажыццяўленне абмену насельніцтвам паміж БССР і Польшчай 1944—1946 г. (БДПУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
10. Давідзюк П. Г. Удзел прафсаюзаў Беларусі ў сацыяльна-эканамічных і грамадска-палітычных пераўтварэннях 1985—1994 г. (ІГ НАНБ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
11. Жылінскі М.Г. Адукацыя на акупаванай тэрыторыі Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны (чэрвень 1941 — ліпень 1944 г.) (БДПУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
12. Жыцько А. В. Юрысты з універсітэцкай адукацыяй на службе германскіх каралёў/імператараў (другая палова XIV — XV ст.) (БДУ, 07.00.03 — усеагульная гісторыя)
13. Завальнюк У.М. Адраджэнне і дзейнасць рымска-каталіцкай канфесіі ў Беларусі (сярэдзіна 1980-х — 2000 г.) (БДПУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
14. Звераў Ю. У. «Рускія» фармаванні вермахта і войск СС на тэрыторыі Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны (1941—1944 г.) (БДУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
15. Зелянюка А. І. Развіццё культуры на ўсходніх беларускіх тэрыторыях у складзе РСФСР (люты 1919 — 1926 г.) (ІГ НАНБ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
16. Кітурка І. Ф. Сацыяльна-эканамічныя крызісы і палітыка гаспадарчага аднаўлення і развіцця ў дзяржаўных уладаннях Беларусі (другая палова XVII — XVIII ст.) (ІГ НАНБ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
17. Куракевіч Н.І. Дзяржаўная палітыка ў галіне народнай адукацыі і падрыхтоўка настаўніцкіх кадраў у Беларусі (1921—1930 г.) (БДПУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
18. Курьла А. У. Канцэпцыя гісторыі Вялікай французскай рэвалюцыі Франсуа Фюрэ і яе ідэйна-палітычнае значэнне (БДУ, 07.00.09 — гістарыяграфія, крыніцазнаўства і метады гістарычнага даследавання)
19. Кур'яновіч А. В. Гісторыя штодзённасці ў ФРГ (1970-я — 1-я палова 1990-х г.) (БДУ, 07.00.09 — гістарыяграфія, крыніцазнаўства і метады гістарычнага даследавання)

20. Лаўрыновіч Д. С. Ліберальна–кансерватыўная апазіцыя ў Расіі на шляху да ўлады (ліпень 1914 — сакавік 1917 г.) (БДУ, 07.00.03 — усеагульная гісторыя)
21. Маторавы Л. А. Развіццё гістарычнай адукацыі ў сістэме вышэйшай школы Беларусі. 1944—1961 г. (БДУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
22. Мялешка А. І. Гістарычныя погляды П. В. Баброўскага (БДУ, 07.00.09 — гістарыяграфія, крыніцазнаўства і метады гістарычнага даследавання)
23. Пуцік У.С. Аграрнае пытанне ў грамадска–палітычным жыцці Беларусі (1894—1906 г.) (БДПУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
24. Пушкін І. А. Нацыянальныя меншасці БССР у грамадска–палітычным і культурным жыцці. 20–я г. XX ст. (ІГ НАНБ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
25. Савіч А. А. Рэвалюцыйны нацыянальна–вызваленчы рух у Заходняй Беларусі ў 1921—1939 г.: гістарыяграфія праблемы (ІГ НАНБ, 07.00.09 — гістарыяграфія, крыніцазнаўства і метады гістарычнага даследавання)
26. Сакалоў М.М. Студэнцтва вышэйшай школы Беларусі 20–х гадоў XX ст. (БДПУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
27. Сіткевіч С. А. Дзейнасць польскага падполля на тэрыторыі Беларусі (1939—1954): гістарыяграфія праблемы (07.00.09 — гістарыяграфія, крыніцазнаўства і метады гістарычнага даследавання)
28. Сліж Н. У. Шляхецкая сям’я ў Вялікім Княстве Літоўскім у XVI—XVII ст.: уздзеянне станавага падзелу грамадства на яе фармаванне і развіццё (ІГ НАНБ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
29. Тамачова С.А. Сялянскае самакіраванне ў Беларусі (1861—1901 г.) (БДПУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
30. Цемушаў В. М. Тэрыторыя і межы Маскоўскага княства ў канцы XIII — першай палове XIV ст. (БДУ, 07.00.03 — усеагульная гісторыя)
31. Янушкевіч А. М. Першая Інфлянцкая вайна (1558—1570) і яе ўплыў на развіццё сацыяльна–палітычных працэсаў у Вялікім Княстве Літоўскім (ІГ НАНБ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)

2 0 0 3

д о к т а р с к і я

32. Бохан Ю. М. Узбраенне і структура войска Вялікага Княства Літоўскага ў другой палове XIV — канцы XVI ст. (ІГ НАНБ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
33. Жытко А. П. Дваранства ў сацыяльна–эканамічным жыцці Беларусі перыяду капіталізму. 1861—1914 г. (БДПУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
34. Лойка Л. В. Ад камунізму да сацыял–дэмакратыі. Трансфармацыя левай партыі ў Польшчы (1970—2000 г.) (БДУ, 07.00.03 — усеагульная гісторыя, 07.00.15 — гісторыя міжнародных адносін і знешняй палітыкі)
35. Марзалюк І. А. Этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы насельніцтва беларускіх зямель у X—XVII ст. (ІГ НАНБ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
36. Шадыра В. І. Беларускае Падзвінне ў эпоху жалеза і ранняга Сярэднявечча (VIII ст. да н. э. — VIII ст. н. э.) (ІГ НАНБ, 07.00.06 — археалогія)

к а н д ы д а ц к і я

37. Авелька С. У. Роля дваранства ў развіцці культуры Беларусі (канец XVIII — сярэдзіна XIX ст.) (БДПУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
38. Багдановіч А. І. Навуковая і культурна–асветніцкая дзейнасць інтэлігенцыі ў Беларусі (1861—1900 г.) (БДПУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
39. Барсук А. Я. Брытанія як правінцыя Рымскай імперыі (БДУ, 07.00.03 — усеагульная гісторыя)
40. Буглак А. А. Усходнеславянскае язычніцтва ў беларускай, расійскай і ўкраінскай гістарыяграфіі другой паловы XX ст. (БДУ, 07.00.09 — гістарыяграфія, крыніцазнаўства і метады гістарычнага даследавання)
41. Васовіч С. М. Навучальныя ўстановы праваслаўнага духоўнага ведамства ў Беларусі. Канец XVIII ст. — 1914 г. (ІГ НАНБ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
42. Галубовіч В. У. Кнігі запісаў Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага за час праўлення Ўладзіслава IV Вазы як крыніца па гісторыі Беларусі (БДУ, 07.00.09 — гістарыяграфія, крыніцазнаўства і метады гістарычнага даследавання)

43. Гардзіенка Н. С. Становішча жанчыны–шляхцянікі ў Вялікім Княстве Літоўскім у XVIII ст. (БДУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
44. Гігін В. Ф. Фармаванне аднапартыйнай сістэмы ў Беларусі (1917—1925 г.) (БДУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
45. Глеб М. У. Эвалюцыя імперскай ідэі ў Вялікабрытаніі ў другой палове XIX ст. (БДУ, 07.00.03 — усеагульная гісторыя)
46. Гронскі А. Д. Палітычная паліцыя Расійскай імперыі і яе дзейнасць на тэрыторыі Беларусі ў другой чвэрці XIX — пачатку XX ст. (БДУ, 07.00.03 — усеагульная гісторыя, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
47. Дашкевіч А. Л. Маладзёжны рух Беларусі 30 — пачатку 60-х гадоў XIX ст. (БДУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
48. Жыхараў С. Б. Палітыка расійскага ўрада ў сферы чыгуначнага будаўніцтва і яе рэалізацыя на тэрыторыі Беларусі ў другой палове XIX — пач. XX ст. (БДУ, 07.00.03 — усеагульная гісторыя)
49. Ерашэвіч А. У. Уплыў напалеонаўскіх войнаў на грамадска-палітычнае жыццё Беларусі (1799—1815) (ІГ НАНБ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
50. Карпівіч В.А. Развіццё гандлю ў Беларусі (1861—1900 г.) (БДПУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
51. Кісялёў А. А. Сістэма дзяржаўных устаноў і чыноўніцтва Беларусі ў палітыцы расійскага урада (канец XVIII — першая палова XIX ст.) (БДУ, 07.00.03 — усеагульная гісторыя)
52. Козік Л. А. Палітычная барацьба ў Польшчы (чэрвень 1945 — люты 1947 г.) (БДУ, 07.00.03 — усеагульная гісторыя)
53. Корань А. В. Дзекабрызм і менталітэт расійскай дваранскай інтэлігенцыі (БДУ, 07.00.03 — усеагульная гісторыя)
54. Кошалева Н. У. Мусульманская абшчына і ісламская арганізацыя ЗША ў XX ст. (БДУ, 07.00.03 — усеагульная гісторыя)
55. Кошман В. І. Сельскія паселішчы міжрэчча Бярэзіны і Дняпра ў X—XIII ст. (ІГ НАНБ, 07.00.06 — археалогія)
56. Лапановіч С.Ф. Дзейнасць дзяржаўных і недзяржаўных арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам у Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны (1914 — кастрычнік 1917 г.) (БДПУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
57. Ларыёнаў Д. Г. Сучасная сацыяльная дактрына Каталіцкай царквы і яе адаптацыя ва ўмовах Лацінскай Амерыкі (БДУ, 07.00.03 — усеагульная гісторыя)
58. Лютая А.Э. Рамяство у Беларусі ў другой палове XVIII — першай палове XX ст. (БДПУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
59. Малыхіна Л. Ю. Гістарыяграфія Літоўска-Беларускай ССР (07.00.09 — гістарыяграфія, крыніцазнаўства і метады гістарычнага даследавання)
60. Мікалаева Л. В. Арганізацыя знешняй палітыкі Вялікага Княства Літоўскага ў канцы XV — сярэдзіне XVI ст. (БДУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
61. Паўлава А. Я. Асабовы склад партызанскіх фармаванняў Беларусі ў гады Вялікай Айчынай вайны: крыніцы і метады аналізу (БДУ, 07.00.09 — гістарыяграфія, крыніцазнаўства і метады гістарычнага даследавання)
62. Перапечка І. В. Унутрыпалітычная барацьба ў Чэхаславакіі ў 1943—1948 г. (БДУ, 07.00.03 — усеагульная гісторыя)
63. Прыступа Н. М. Канцэпцыя «нацыянальнага сацыялізму» Чэхаславацкай нацыянальна-сацыялістычнай партыі (30—40-я г. XX ст.) (БДУ, 07.00.03 — усеагульная гісторыя)
64. Раманоўскі Д.У. Знешнепалітычныя сувязі БССР з замежнымі краінамі (на прыкладзе дзейнасці Дзяржгандальбела ў 1923—1931 г.) (БДПУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
65. Русецкі Ю. А. Культурнае развіццё Віцебска ў апошняй чвэрці XVIII — 30-х гадах XIX ст. (БДПУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
66. Самовіч А. Л. Кадэцкія карпусы ў Расіі (80-я г. XIX ст. — 20-я г. XX ст.) (БДУ, 07.00.03 — усеагульная гісторыя)
67. Свірыд А. М. Уніяцкая царква ў Заходняй Беларусі (1921—1939 г.) (БДУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)
68. Тамашэвіч В. М. Зараджэнне і развіццё сіянізму ў паўночна-заходніх губернях Расійскай імперыі (пачатак 80-х г. XIX ст. — 1907 г.) (БДУ, 07.00.03 — усеагульная гісторыя)
69. Увараў І. Ю. Пашырэнне правоў і свабод беларускай шляхты ў Вялікім Княстве Літоўскім да Люблінскай уніі (на матэрыялах вальных соймаў) (БДУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)

70. Углік І.Р. Бытавая культура беларусаў XVII—XVIII ст.: тыпалогія, гістарычна-культурная стылістыка, гістарычная дынаміка (БДПУ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)

71. Цемушаў С. М. Генезіс і эвалюцыя інстытута вярхоўнай улады ў славянскіх раннефеадальных дзяржавах (VII—XII ст.) (БДУ, 07.00.03 — усеагульная гісторыя)

72. Шаўчэня М. М. Развіццё гандлю ў Беларусі (канец XVIII — першая трэць XIX ст.) (ІГ НАНБ, 07.00.02 — айчынная гісторыя)

73. Язэпенка І. М. Позні неаліт і ранні перыяд бронзавага веку Цэнтральна-Ўсходняй Беларусі (ІГ НАНБ, 07.00.06 — археалогія)

Падрыхтавала Любоў Собалева

* У дужках падаецца месца абароны дысертцыі (ІГ НАНБ — Інстытут гісторыі НАН Беларусі, БДУ — Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, БДПУ — Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя М.Танка) і спецыяльнасць.

Аўтары нумара

Расціслаў Баравы

вул. Багдановіча, 143—149
220100 Мінск

Jury Hardziejewicz

Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie
ul. Sławkowska 17
31—016 Kraków

Максім Гардзееў

Інстытут гісторыі НАН Беларусі
вул. Акадэмічная, 1
220072 Мінск

Rūstis Kamuntavičius

Universitas Vytauti Magni
Donelaičio 52,
LT—44244 Kaunas

Андрэй Радаман

зав. Някрасава, 3
220040 Менск
Беларусь

Jury Tironak

ul. Tamka 49, m.65
00—355 Warszawa

Зміцер Шавялёў

Інстытут гісторыі НАН Беларусі
вул. Акадэмічная, 1
220072 Мінск

Андрэй Янушкевіч

Беларускі інстытут правазнаўства
вул. Караля, 3
220004 Мінск

БЕЛАРУСКІ ГІСТАРЫЧНЫ АГЛЯД

навуковы часопіс

Галоўны рэдактар: Генадзь Сагановіч

Рэдакцыйная Рада:

Даніэль Бавуа (*Універсітэт Парыж I — Сарбона*)
Моніка Банькоўская (*Цэнтральная бібліятэка Цюрыха*)
Юліюш Бардах (*Варшаўскі ўніверсітэт*)
Дарыюс Вілімас (*Інстытут гісторыі Літвы*)
Джым Дзінглі (*Лонданскі ўніверсітэт*)

Астрыд Зам (*Мангаймскі ўніверсітэт*)
Андраш Золтан (*Будапешцкі ўніверсітэт імя Л.Этвеша*)
Андрэй Катлярчук (*Універсітэт Паўднёвага Стагольму*)
Вітаўт Кіпель (*Беларускі Інстытут Навукі і Мастацтва, Нью-Ёрк*)
Марцэлі Косман (*Познаньскі ўніверсітэт імя А.Міцкевіча*)
Бернгард К'яры (*Цэнтр ваенна-гістарычных даследаванняў, Патсдам*)
Алег Латышонок (*Беластоцкі ўніверсітэт*)
Райнэр Лінднэр (*Канстанцкі ўніверсітэт*)
Мікола Нікалаеў (*Расійская нацыянальная бібліятэка*)
Рышард Радзiк (*Люблінскі ўніверсітэт імя М. Кюры-Складоўскай*)
Гартмут Рус (*Берлінскі ўніверсітэт*)
Юры Туронак (*Інстытут славістыкі РАН*)
Ганна Харашкевіч (*Інстытут расійскай гісторыі РАН*)
Наталія Якавенка (*Кіева-Магілянская Акадэмія*)

Тэхнічны рэдактар: Віктар Аўтушка

Карэктур: Ларыса Дарожка

Паштовы адрас:
вул. Акадэмічная, 1
220072 Мінск
Беларусь

тэл. (017) 284-24-21
bhr@tut.by
http://bha.cjb.net
http://www.history.minsk.by

Прадстаўнікі БГА ў ЗША
Лявон Юрэвіч, Віталь Зайка
<lyurevich@nypl.org>, <lastouski@hotmail.com>

БГА выходзіць два разы на год.

© Рэдакцыя БГА, 2003

BELARUSIAN HISTORICAL REVIEW
the scientific journal

Editor-in-chief: Henadk Sahanovii

Editorial Council:

Monika Bankowski (*Zürich Central Library*)
Juliusz Bardach (*University of Warsaw*)
Daniel Beauvois (*University Paris I Pantheon-Sorbonne*)
Bernhard Chiari (*Centre for military historical studies, Potsdam*)
James Dingley (*University of London*)
Natala Jakovenko (*Kiev Mohyla Academy*)
Andrej Katliariuk (*University College of South Stockholm*)
Anna Khoroshkevich (*Institute of Russian history, RAS*)
Vitaht Kipel (*The Belarusian Institute of Science and Art, New York*)
Marceli Kosman (*Adam Mickiewicz University in Poznac*)
Aleh Jatyлонak (*University of Bielastok*)
Rainer Lindner (*University of Konstanz*)
Mikoia Nikaiajec (*Russian National Library*)
Ryszard Radzik (*M. Curie-Skiodowska University in Lublin*)
Hartmut RЪЯ (*University of Berlin*)
Astrid Sahm (*Mannheim University*)
Jury Turonak (*Slavonic Institute of the Polish Academy of Sciences*)
Darius Vilimas (*Lithuanian Institute of History*)
Andrѳs Zoltѳn (*Lorand Eotvѳs University in Budapest*)

Technical editor: Viktor Aчtupka

Correction: Larysa Darоjka

Post address:
1 Akademiinnaja St.
220072, Minsk
Belarus

tel. (017) 284-24-21
bhr@tut.by
http://bha.cjb.net

<http://www.history.minsk.by>

Representatives of BHR in the USA

Liavon Jurevii, Vital Zajka

<lyurevich@nypl.org>; <lastouski@hotmail.com>

BHR appears twice a year.

© Editorial Board of BHR, 2003